

Kosáry Domokos

ÚJJÁÉPÍTÉS
ÉS
POLGÁROSODÁS
1711–1867

MAGYAROK EURÓPÁBAN III.

MAGYAROK EURÓPÁBAN III.

MAGYAROK EURÓPÁBAN I–IV.

Szerkesztő
GLATZ FERENC

- I. Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig
(Engel Pál)
- II. Virágkor és hanyatlás, 1440–1711
(Szakály Ferenc)
- III. Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867
(Kosáry Domokos)
- IV A modern Magyarország, 1867-től
(Glatz Ferenc)

KÖNYVÉRTÉKESÍTŐ
KÖNYVTÁRELLÁTÓ
ÉS KÖNYVKIADÓ
VÁLLALAT

MAGYAROK EURÓPÁBAN III.

KOSÁRY DOMOKOS

ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS
POLGÁROSODÁS
1711–1867

HÁTTÉR LAP- ÉS KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1990

A szerkesztő munkatársa, mellékletek:
BURUCS KORNÉLIA

ISBN 963 7403 85 X (összkiadás)
ISBN 963 7403 88 4 (III. kötet)

Megjelent a Háttér Kft és a TÉKA közös gondozásában
Felelős kiadó: dr. KISS ERNŐ és DRUCKER TIBOR
Tervező és műszaki vezető: LANTOS KÁLMÁN
Borító és kötéstervező: GREGOR LÁSZLÓ

A szedés a Fényszedő Központ Kft-ben készült
Nyomtatta és kötötte a Dabasi Nyomda
Felelős vezető: BÁLINT CSABA igazgató
Munkaszám: 90-1234

Tartalom

Történelmi olvasókönyv négy kötetben (Előszó) (Glatz Ferenc) 7

Bevezető

9

I. Európa modellje 11

1. Zónák, kölcsönhatások (12)
2. A XVIII. század szintemelkedése (13)
3. Kelet–Közép-Európa mint peremzóna (14)
4. Európa és a nagyvilág (16)
5. Az európai államrendszer (22)

II. Magyarország és a Habsburg Monarchia, 1711–1763 ... 27

1. Habsburg-Ausztria nemzetközi helyzete (27)
2. A magyar politika mérlege (30)
3. Kompromisszum, újjáépülés (31)
4. Hadsereg, határőrvidékek, török háborúk (35)
5. Az új állami szervezet (40)
6. Mária Terézia. Sziléziai háborúk (47)

III. A gazdaság fejlődése. Európa, Magyarország 53

1. A népesség változásai (53)
2. A régi és az új mezőgazdaság (60)
3. Kereskedelem, közlekedés (67)
4. Bányászat (69)
5. Az ipari fejlődés és akadályai (71)
6. A magyarországi ipar és a bécsi gazdaságpolitika (74)

IV A változó társadalom 82

1. Európa polgári fejlődése (82)
2. Városok, urbanizáció (84)
3. Magyarország. Parasztok, polgárok (87)
4. Nemesség (96)
5. Kulturális elit és értelmiség (104)

V Művelődés és felvilágosodás 109

1. A felvilágosodás kibontakozása (109)
2. Hazai felvilágosodás (117)
3. Nemzeti ébredések (85)
4. A művelődés ágai. Egyházak, iskolák (134)
5. Ismeretek és kifejezési formák (142)

VI. Felvilágosodás és politika 147

1. Felvilágosult politikai irányzatok (148) 2. A felvilágosult abszolutizmus (150) 3. A jozefinizmus. II. József (157) 4. Lengyel és magyar rendi megpolgári reformerek (166) 5. Függetlenségi harc az Újvilágban (170)

VII. Forradalom. Európa és Magyarország, 1789–1795 (175)

1. A francia forradalom első szakasza, 1789–1792 (176) 2. Hazai politikai mozgalmak, 1790–1792 (181) 3. A jakobinus diktatúra és bukása (186) 4. Kelet-közép-európai „jakobinusok” (190)

VIII. Háborúk, válság és kiemelkedés, 1795–1830 197

1. A francia hegemonia kísérlete, 1795–1815 (197) 2. A háborúk és Magyarország. Rendi nacionalizmus (206) 3. Konjunktúra és társadalom, 1795–1815 (216) 4. 1815 nemzetközi rendszere (219) 5. Európa és Magyarország 1815 után (225)

IX. Európa és a liberalizmus. Magyar reformkor, 1830–1848 236

1. Nemzetközi válság, 1830–1832 (236) 2. Társadalom és politika Európában, 1833–1847 (242) 3. A magyar reformmozgalom kialakulása (255) 4. Széchenyi és Wesselényi (268) 5. Kossuth és a Pesti Hírlap (278) 6. A nemzetiségi kérdés (287) 7. Pártok és programok (298)

X. 1848: az európai forradalmak ... 306

1. Társadalmi és politikai erők (308) 2. A nemzeti kérdés (311) 3. A forradalmak lefolyása, fázisai (314) 4. Nemzetközi erőviszonyok (318)

XI. A magyar forradalom és szabadságharc 1848/49 321

1. Átalakulás Pozsonyban (322) 2. A pesti forradalom (327) 3. Az 1848. áprilisi törvények (332) 4. A nemzetiségek mozgalmai (342) 5. A pesti országgyűlés, külpolitika (348) 6. A nemzeti önvédelem (355) 7. A téli és tavaszi hadjárat (361) 8. Függetlenségi politika és nemzetközi helyzet (365) 9. A szabadságharc bukása (374)

XII. Önkényuralom, emigráció, kiegyezés, 1849–1867 380

1. A Bach-rendszer (380) 2. Hazai polgárosodás, nekilendülő Európa (384) 3. Politikai gondolkodás és művelődés (390) 4. A Kossuth-emigráció (392) 5. Nemzetközi politika, háborúk (401) 6. Magyarország és az olasz kérdés, 1859–1861 (405) 7. A dunai konföderáció terve (414) 8. A kiegyezés (422)

Időrendi áttekintés 435

Személynévmutató 449

Történelmi olvasókönyv négy kötetben (Előszó)

Mit sem ér az irodalmi termék, ha nincs hozzá közönség.

Az emberrel, emberi viszonyokkal foglalkozó modern társadalomtudományok igen látványosan szaporodtak és terebélyesedtek az elmúlt fél évszázadban világszerte. Az emberi élettevékenység minden részletével (gazdálkodás, termelés, egyéni családi élet, társadalmi mozgalmak stb.) lassan külön rész tudományok foglalkoznak. És ezen különböző rész tudományoknak folyóirataik, kutatóintézeti állásaik, szerkesztőségeik – egyszóval szakapparátusaik – híztak. Természetesen nyomultak be a képzésbe is, tanszékekkel, képzési tematikákkal e tudományágak. E szakosodás azután oda is vezetett, hogy a kitermelt hatalmas társadalomtudományos értelmiségi réteg szakcikkeit, kutatási eredményeit egy szűk körben érthető nyelvezettel és fogalomrendszerrel, gyakran már bevallottan is csak egymás számára olvashatóan önti írásba. És lassan nemcsak a fogalomrendszer, de a mögötte megbúvó gondolati anyag is már csak a főfoglalkozású társadalomtudósok egy-egy szűk körét érdekli, érdekelheti.

Fiatál kutató éveink óta foglalkoztat sokunkat tudományfejlődésünk e természetesnek mondott belső ellentéte. Különösen tragikusnak érezzük azt, hogy a büszke, intézményeibe vonult kutatás eltávolodott a társadalom legfontosabb szellemi munkás rétegétől, a tanártársadalomtól. Remek kezdeményezések, az ún. tanári továbbképző tanfolyamok csak szűk körben enyhítettek a gondokon. A tudományon kívüli okokról – tanárképzés szovjet mintája, tanári anyagi gondok, presztízszesés stb. – most ne is szóljunk. Ideálunk: a legalább egy szakmai folyóiratot olvasó, kézikönyvtárral rendelkező, a szakmai eseményeket nyomon követő tanártípus kialakítása volt. Csak kezdeményezésekig jutottunk el az elmúlt években: a História című folyóirat megindítása, 1986-ban egy rendszeres történelemtanári továbbképzés tervének kialakítása (megfeneklett), ugyancsak 1986-ban az Előadások a Történettudományi Intézetben füzetsorozat kiadása. (Ez utóbbi I ív terjedelemben foglalja össze egy-egy nagyobb ívű témában a szakma újabb eredményeit. Sajnos tanárközönségünkhöz alig jut el az ötezer példány.)

Elsősorban a tanárkollégáknak, de a történelem iránt érdeklődő széles közönségnek is íródott a „Magyarok Európában” négy kötete.

A sorozat a magyar történelmet az eddigi összefoglalóknál nagyobb kitekintésű európai beágyazottsággal adja elő. *(Nem titkolt célja is a szerkesztőnek, szerzőknek, hogy a magyar társadalom napi, jelenről gondolkodásában az egyetemes összefüggésekre az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani.)* A történelmet olvasmányosan adja elő. *(Nem titkolt célja a kutató-szerzőknek, hogy megpróbálják magukat a közérthető előadásban. Megkérdőjelezve azt az immáron elfogadott szakmai tézist, hogy a kutatás eredményeinek közérthető közvetítésére feltétlenül szükséges egy külön szakapparátus.)* A történelmet adatszerűen kívánja elmondani. *(Nem titkolt törekvésünk: a következtetések és adatok összefoglalóba tömörítését úgy kíséreljük meg, hogy a történelemből ne legyen a nagyívű törvényszerűségek adatokkal illusztrált oktatóanyaga.)*

A szerzők történelemlátása azonos alapelveken nyugszik. De mégis különböző eszközökkel élnek. Engel Pál és Szakály Ferenc (az első két kötet szerzője) nagyobb hangsúlyt helyez az elbeszélésre, gazdagon építve be a jellemzésekbe eseményleírásokat. Az előbbi szerző különös figyelmet fordít a társadalmi mozgásokra, az utóbbi inkább az állam- és hadtörténelmi összefüggésekre. Kosáry Domokos (a harmadik kötet szerzője) a klasszikus szintetizálás művelőjeként jelenik meg az olvasók előtt, az európai áttekintések, a művelődés-társadalompolitika egységbefoglalójaként. A legújabb kor eddig elkészült részeiről e sorok írója még csak az aggályokat adhatná elő.

Végül a sorozat előtörténetéről. Az 1970-es évek végén tankönyvírásra is szívesen vállalkoztak volna a jelen szerzők közül. Éppen a fenti tudományos-társadalmi céloktól vezettetve. Elrettentett azonban bennünket az a dogmatikus tantervi követelmény, amely előírta egy-egy óra, egy-egy történelmi korszak keretében a felhasználandó fogalmak mennyiségét. Később a jelen szerzők közül többet is felkérték kiadók egy „rövid magyar” elkészítésére. Nem vállalták. 1987-ben a Művelődési Minisztérium „tankönyvalapanyag” írására kérte fel a Szűcs Jenő, Szakály Ferenc, Kosáry Domokos, Glatz Ferenc szerzői gárdát. A baráti együttes most vállalta a feladatot. (Szűcs Jenő korai halála után Engel Pál kollégánk vette át a középkor megírását.) Az elkészült, elsősorban magyar történeti fejezetek feltehetően segítséget adnak majd egy, a 14–18 éves korosztály számára szóló tankönyvsorozat megírásához.

A jelen szöveg e vállalkozásból nőtt ki. Gyors, feszített munka terméke. A sürge kiadó igénye érthető volt: a régi, ideológiai szlogenektől mentes, olvasható könyveket adni a közönség kezébe. Ha ez sikerült, már nem dolgoztunk hiába.

Glatz Ferenc

Bevezető

E könyv azzal a céllal íródott, hogy – egy sorozat részeként – a XVIII–XIX. század problémáiról tájékoztassa olvasóit és hogy ezzel különösen az iskolai történelemoktatásnak próbáljon segítséget nyújtani. Mégpedig főleg két vonatkozásban.

Először is azzal, hogy egy olyan szerkezeti felépítésre tesz kísérletet, amely a magyar és az egyetemes európai történelem egységes, összefüggő bemutatására vállalkozik az adott időszakon belül. Vagyis ezt a rendszerint külön, nagy tömbökben, egymástól szétválasztva tárgyalt ismeretanyagot úgy próbálja egybefogni, hogy mindenütt lehetőleg egymáshoz illessze az összetartozó részeket és ezáltal helyreállítsa az eredeti összefüggéseket. Csak így várható ugyanis, hogy az európai kultúra és azon belül Magyarország fejlődéséről, szerepéről egységes, világos áttekintést adhassunk: E koncepció arra az alapgondolatra épül, hogy az európai kultúrát, Európa történeti modelljét minden tagoltsága és sokszínűsége ellenére valamiféle nagyobb, összefüggő egységnek kell tekintenünk, amelybe, mint elemeinek, alkotó részeinek egyike, Magyarország is mindenkor szervesen beletartozott. Éppen ezért azon kell lennünk, hogy ne elszigetelten, a nagyobb egységből kiszakítva szemléljük saját történelmünket, és hogy a jövő társadalmá számára olyan fiatalokat neveljünk, akik, saját múltunk nemzeti értékeit messzemenően megbecsülve, Európa egészét képesek szem előtt tartani és nem békaperspektívából nézik a nagyvilágot.

A másik, további törekvése e kísérletnek az, hogy Európa és Magyarország történetéről olyan összefoglalást nyújtson, amely lehetőleg helyreállítja a jelenségek és összefüggéseik reális képét úgy, ahogy az a mai történettudomány szakmai eszközeivel megoldható. Tehát igyekszik kiküszöbölni azokat a hibákat és torzításokat, amelyek az elmúlt időszak ideológiai-politikai előírásaiból következtek, abból,

hogy a történelmet nagyrészt a politikai propaganda eszközeként kezelték és ennek megfelelően próbálták módosítani. A történettudomány ugyanis csak az ilyen előírásoktól függetlenül végezheti jól a maga feladatát, akkor, ha lehetőleg pontos, reális tájékoztatást nyújt, a felmerült kérdésekre megbízhatóan válaszol, és ezzel elősegíti, hogy a ma élő nemzedékek az őket is érdeklő történeti folyamatokat megértsék. Szövegünk éppen ezért a szükséges adatok megadásán túlmenően inkább csak a főbb összefüggések és problémák kifejtésére és elemzésére vállalkozott, időről időre azok eltérő értelmezéseit is jelezve. Konceptiójába azonban szükség esetén azok a részletek és közelebbi adatok is beilleszthetők, amelyek ismertetésére a rendelkezésünkre álló terjedelmén belül csak utalásszerűen, vagy egyáltalán nem kerülhetett sor. Lehetőség szerint viszont módot igyekeztünk találni olyan részek beiktatására is, amelyek elbeszélik a közösségek, vagy éppen az egyéni szereplők életét, sorsát, tetteit. Hiszen a múlt akkor válik számunkra igazán hitelessé és érdekessé, ha elvont általánosságok elismétlése helyett bepillantást enged a mindennapok sokszínű életébe, az emberi sorsok és próbálkozások változatosságába, és abba is, hogy az egyéni ember, a személyiség hogyan, milyen mozgástéren belül, milyen minőségben próbált és tudott az őt ért kihívásokra választ találni.

I. Európa modellje

Európa nemcsak földrajzi fogalom. Nemcsak neve annak a kontinensnek, amelynek térképén, a szélek szeszélyes körvonalaitól befelé haladva, a Kárpátok ívén belül, Magyarországot is megtaláljuk. Európa, ennél szélesebb értelemben, egy sajátos történeti kultúrát is jelöl, amely itt bontakozott ki, mint az emberiség fejlődése során a földgolyón kialakult kultúrák egyike. E kultúra különböző elemeit, minden sokféleségük, sokszínűségük mellett, közös egybefüggő fejlődés fűzte össze. Története folyamán a magyar nép, Magyarország is e sok elemnek volt egyike, ennek a kultúrának volt részese, és e nagyobb hazában találta meg a maga helyét és szerepét. Éppen ezért múltját is csak e nagyobb keretben, a szélesebb összefüggések figyelembevételével lehet helyesen bemutatni és értelmezni.

Egy olyan sajátos fejlődési térképet, vagy inkább modellt kell tehát magunk elé képzelnünk, amely e kultúra alakulását mutatja be az egymást követő századok során. Azt a széles folyamatot, regionális, helyi változataival együtt, amely az itt élő népek, társadalmak, nemzetek együttes fejlődéséből és legkülönbözőbb politikai, gazdasági, művelődési funkcióinak megnyilvánulásából adódott. Nézzük meg ezt előbb távolabbról, hogy az egészet, annak fő vonásait vehessük szemügyre. Majd pedig menjünk hozzá közelebb bizonyos pontokon, hogy a bennünket különösen, közelebbről érdeklő részleteket, így Magyarország helyét, viszonyait, szerepének alakulását jobban meg tudjuk figyelni.

1. Zónák, kölcsönhatások

Európa történeti struktúrája olyan különböző szintű, egyenlőtlen fejlődésű zónák együtteséből épült fel, amelyek egymással állandó kölcsönhatásban álltak, mint egyazon összefüggő, nagy modell részei. A fejlődés élén járó epicentrumot, központi zónát, „fennsíkot”, viszonylag alacsonyabb szintű peremzónák, oldalzónák vették körül, többféle övezetben és változatban. A kölcsönhatás során a peremzónák olyan új meg új problémákkal, kihívásokkal találták szembe magukat, amelyek nagyrészt a központi zóna fejlődéséből adódtak. De ez utóbbira, a fennsíkra sem maradt hatás nélkül a lassabban mozgó partnerek megléte, működése. A kihívásokra választ kellett találni. S alkalmazkodni az új feltételekhez és lehetőségekhez. A kihívások, a reagálások párbeszéde mozgásban tartotta a modellt, abban az értelemben, hogy ez fokozatos változásokon ment át. Ezek következtében olykor áthelyeződött a fejlődés súlypontja, vagyis áttolódott az epicentrum, továbbá módosult nemcsak a peremzónák szintje és szerepe, hanem a kihívások jellege és hatása is. Mindez azonban nem módosította mechanizmusa működésének lényegét.

Nagy vonalakban ez az a vázlatos kép, amelyet Európa történeti modelljéről és annak működéséről alkothatunk. Mint valami nagyléptékű térkép, ez is csak néhány fő jellemzőjét tünteti fel a valóságnak, amely, ha közelebbről megnézzük, természetesen jóval bonyolultabbnak mutatkozik. Annyival is inkább, mivel az eltérő szintű zónák együttesének ilyenféle rendszere, kisebb méretekben, egy-egy tájon, országon, vagy éppen országrészen belül is megtalálható. Az epicentrum és az azt övező peremzónák együttese egymás mellett, egymás felett, több szinten és többféle változatban, egymásra épülve úgy bukkan fel Európán belül, mint a kultúra alapképlete.

A XVIII. században a fejlődés epicentrumát *Európa északnyugati* részén találjuk. E fennsíkhhoz tartozott a polgári, kapitalista fejlődésben élén járó *Anglia* (Dél-Skóciával) és *Hollandia*. De idesorolható volt az ekkoriban – a forradalomig – még feudális Franciaország, sőt bizonyos mértékig a vele határos német és észak-itáliai határvidék is. A német és olasz területek ugyanis megoszlottak a fejlettebb és viszonylag elmaradottabb zónák között. Részint a fennsíkhhoz, részben a peremzónákhoz álltak közel. Ezt a magában véve sem egyenletes, hanem változatos

fennsíkot ugyanis hatalmas ívben kiterjedt peremzónák vették körül, többféle változatban. Az északi zónában a skandináv országokat találjuk: Svédországot, Dániát és az ekkor (1814-ig) ez utóbbihoz tartozó Norvégiát. Délen az Ibériai-félsziget országai, az egykor fényes világ hatalom: Spanyolország meg Portugália, valamint Dél-Itália alkották a mediterrán peremzónát. Végül a kelet felé eső tájakon a Habsburg Monarchia, Poroszország és az ekkoriban felemelkedő Oroszország osztozott. Közöttük még egy darabig fennállt Lengyelország, míg 1772-ben részben, majd 1795-ben teljesen fel nem osztották. Magyarország – önálló államként – és Csehország a Habsburg Monarchián belül foglalt helyet. Ezt az osztrák–cseh–magyar–lengyel sávot, amely sok közös, regionális jellemzőt mutat, Közép-Európa keleti részének, vagy *Kelet-Közép-Európának* nevezzük. Ettől keletre terült el a tulajdonképeni nagy keleti zóna.

Sőt ez idő tájt Európának – ismét nem földrajzi, hanem kulturális értelemben – még egy negyedik, nyugati peremzónájáról is beszélhetünk. Az Újvilág, az amerikai kontinens egy része ugyanis ekkoriban még elég szoros szálakkal kapcsolódott Európához. Ez az atlanti peremzóna két fő részből állt. A fejletlenebb déli régióból – Latin-Amerikában, amely a dél-európai peremzóna, közelebbről Spanyolország és Portugália kolóniája volt –, s a valamivel fejlettebb északiból, amely viszont az európai fennsík országainak, közelebbről Angliának és részben még Franciaországnak volt kolóniája. Ennek egy része, az Egyesült Államok, a század vége felé már kivívta függetlenségét.

2. A XVIII. század színtemelkedése

Európának ezt a XVIII. századi modelljét – a fennsíkkal és körülötte a lefelé ereszkedő peremzónákkal – olyan változások különböztették meg az előző századtól, amelyek a szinte minden vonatkozásban kimutatható, fokozatos színtemelkedésből, gyarapodásból adódtak. A különböző gazdasági vagy kulturális mutatók – amint az az alábbiakból kiderül – mind ezt a folyamatot jelzik. A XVIII. századi Európában valamivel nagyobb területen jóval több ember élt, az éhhalál fenyegetésétől valamivel távolabb, átlagban magasabb életkorig, hatékonyabb gazdaság, jobb kommunikációs eszközök, új eszmék, fejlettebb kultu-

rális és politikai intézmények birtokában. Ez alapozta meg a XIX. század további fejlődését.

Területileg az európai kultúra határai éppen a keleti zónákon tágultak tovább. A Duna vidékén annak következtében, hogy Magyarország visszafoglalásával a XVII. század végén és a XVIII. század elején az oszmán hatalom kiszorult olyan területekről, amelyek így újra közelebből bekapcsolódhattak Európa vérkeringésébe. E folyamat itt jóval később zárult le azzal, hogy a balkáni országok is sorra kiszabadultak a török uralom alól. Hasonló fejlődés feltételeit alapozta meg a tulajdonképpeni keleti zónában Oroszország határainak kiterjedése a Fekete-tenger vidékén, ugyancsak a török, illetve a krími tatár erőkkel szemben.

A XVIII. század lassú, fokozatos, de észrevehető emelkedése, fejlődése kezdte meg annak lehetőségét megteremteni, hogy Európának – legalábbis a fejlettebb zónának – újabb részei léphessenek tovább a feudális rendszerből a polgári társadalom felé. Ez az előremozgás különösen újszerű és érzékelhető volt az előző, hosszú időszak alacsony, alig emelkedő és visszaesésekkel terhelt fejlődési diagramjához képest. A haladás gondolata így kezdett hitelre lelni. Mintha némi reménnyről már e földi létben, a távoli túlvilág előtt is szó lehetne. A folyamatos változás, kedvezőbb irányban, olyan új tapasztalat, amely növelheti az önbizalmat és elég ahhoz, hogy a további szintemelés elképzelhetőnek, sőt már tettel is előmozdíthatónak tűnjék. Az emberek – ha egyelőre szűk körben és talán túl egyszerű módon is – hinni kezdték, hogy fátumnak vélt problémáikkal nem kell a vakszerencsére várniok, hanem azokat valahogy talán maguk is megoldhatják.

A szintemelkedés nemcsak a fejlettebb zónát, hanem az egész modellt, tehát – sok vonatkozásban – a lassabban mozgó peremzónákat is jellemezte. Azok is kezdtek többé-kevésbé felzárkózni, ha a különbségek nem is tűntek el köztük és a fennsík között.

3. Kelet-Közép-Európa mint peremzóna

Ez áll a kelet-közép-európai régió és benne Magyarország fejlődésére is. Itt a fokozatos emelkedést az is elősegítette, hogy megváltozott, e zónát illetően, annak a kölcsönhatásnak a jellege, amely az európai modell működéséből adódott. Az előző századokban a fejlettebb régiók

kihívása inkább fékezte és a késő feudalizmus felé tolta Kelet-Közép-Európa társadalmait. Mintha a fennsík országai akkoriban ez utóbbinak vállára állva próbáltak volna magasabbra jutni. Most viszont, a XVIII. századtól kezdve, az epicentrumból érkező kihívás éppen ellenkezőleg, inkább fejlődésre, felzárkózásra ösztönözte őket. Annál is inkább, mivel közben még szorosabbá vált a kapcsolat Európa különböző részei között gazdasági, politikai vagy kulturális szempontból egyaránt.

Mindebből annyi máris következik, hogy

1. Európában a XVIII. században is aszinkron jelenségek egyidejű jelentkezésével találkozunk. Tehát azzal, hogy eltérő fejlődési fokon mozgó társadalmak élnek egymás mellett és hatnak egymásra. Továbbá, hogy

2. A peremzónákon a továbblépést jelző, új jelenségek egyrészt némi időbeli eltolódással bukkannak fel, másrészt a helyi adottságoknak megfelelő sajátos változatokat hoznak létre. Előbb ugyanis bizonyos, ehhez szükséges feltételeknek kell megszületniök, amelyek viszont máris csak az adott előzményekre és lehetőségekre épülhetnek.

3. Ha viszont a legszükségesebb feltételek minimuma már kialakult, a felzárkózás irányába mutató új törekvések, főleg az új eszmék viszonylag gyorsabb ütemben tudnak teret hódítani. A folyamatot ugyanis elősegítheti, hogy a később felzárkózók sok tekintetben a fejlettebb zónákon már kialakult mintákat és azokból leszűrt tanulságokat tudnak követni. Végül pedig, hogy

4. Magyarországot – és a kelet-közép-európai zónát általában – nem annyira valamiféle elmaradtság jellemezte, mint inkább a nagyobb távolság és feszültség egyrészt az itt is felbukkanó korszerű, modern törekvések, másrészt a masszív, hagyományos, visszahúzó erők között. A modern és régi, elavult jelenségeknek ez az egyidejű jelenléte, kontrasztja, küzdelme a saját társadalmon belül az, amely az ilyen országok fejlődésének bizonyos archaikus jelleget adott.

Az ilyen általánosító vázlat természetesen elnagyolt. Még akkor is, ha pontosabb és számszerűbb adatsorokra épül, mint amilyenekkel a XVIII. századról rendelkezünk. A valóság, közelebből, mindig bonyolultabb, tagoltabb, vagy éppen ellentmondásosabb. Mint ahogy ilyen például a hegyvonulat, a természeti táj képe is, ha nem messziről, hanem a helyszínen, közelebből vesszük szemügyre. Ez azonban nem változtat a lényegen.

Mindezt azért szükséges előrebocsátanunk, mert ebből érthetjük meg, hogy mi volt az a feltételrendszer, az a nagy keret, amely lényegében véve megadta a történelem szereplőinek a mozgásterét. Ez az a színpad, amelyen emberi közösségek, társadalmi erők és egyéni tehetségek tevékenykedni tudtak és eljátszhatták a maguk szerepét. Egyrésztől ugyanis a pusztán nemzeti keretre korlátozott történelem, amely más országokra – távolabb vagy közel – legfeljebb akkor vet egy-egy pillantást, ha közvetlen kapcsolatokról vagy éppen konfliktusokról kell szólnia, túl szűk körben mozog. Így, izoláltan, még saját témájának, a nemzeti fejlődésnek sem tudja reálisan felmérni azokat a paramétereit, amelyek például a nemzetközi politikából vagy nagyobb gazdasági összefüggésekből adódnak. Másrésztől pedig, miközben modellről, struktúráról, különböző szintű zónák együtteséről és kölcsönhatásáról beszélünk, nem szabad elfeledkeznünk magukról az emberekről, azok tetteiről, minőségéről, sokszínű sorsáról, vagy éppen az egyéniség szerepéről, amely – az adott lehetőségeken belül – a dolgok alakulásába, így vagy úgy, nemegyszer jelentősen belejátszik.

4. Európa és a nagyvilág

Mielőtt azonban közelebb mennénk a részletekhez, még egy pillanatig messzebbre kell visszalépnünk, hogy nagyobb távlatból vehessük szemügyre Európa helyét és szerepét a nagyvilágban, viszonyát a többi kontinensen kialakult más kultúrákkal Amerikától kezdve Afrikán és Indián, Ázsián át a Távol-Keletig.

A világ különböző kultúrái jó ideig külön, egymástól szinte elszigetelve, illetve csak közelebbi szomszédságukkal érintkezve éltek a maguk életét. E más, eltérő kultúrák létezéséről Európa részben – kelet felől – hagyományos érintkezések útján, még inkább azonban – más irányban – úgy értesült, hogy velük saját expanziója, a „felfedezések” és a nyomukba lépő kolonizáció során került kapcsolatba. Így ébredt tudatára mások létezésének. A „felfedezés” fogalma maga is jellemzően Európa-centrikus szemléletet tükröz, hiszen a szóban forgó népek már azelőtt is éltek a maguk életét, hogy elérte őket az európai expanzió, és alkalmuk volt megismerkedni annak következményeivel. Ez a terjeszkedés, amely tartósan meghatározta Európa történeti viszonyát a nagyvilághoz és annak tőle távolabb élő népeihez, ekkoriban már több

mint két évszázad óta tartott s még azután is folytatódott. Következésményei akkor sem tűntek el, amikor az általa létrehozott kolóniák egy idő múlva – részben Európa belső nemzetközi válságai nyomán – önállósulni tudtak.

Valamiféle expanzió természetesen – gazdasági, vallási vagy politikai, katonai motívumokkal színezetten – jellemzője volt nem egy más természetű kultúrának is. Elég itt az iszlámra, az arab kereskedőkre vagy éppen az ázsiai nomád hódító birodalmakra utalnunk. Európa esetét tehát nem maga a terjeszkedés ténye, vagy annak ilyen vagy olyan indítéka, hanem elsősorban az különböztette meg a többiétől, hogy messzebb érő, szétágazóbb, szívósabb és tartósabb volt, mint azok. Annyira, hogy az a kiinduló kontinens viszonylag kis méreteivel szinte nem is állt arányban. A többi kultúra közt is nagyrészt az európaiak közvetítésével jött létre kapcsolat. Aminek voltak olyan „semleges” velejárói, hogy nemcsak áthozták az Újvilágból a kukoricát, dohányt és burgonyát, hanem ők is vitték – máshonnan – oda a gyapotot, a cukornádat és a rizst. De voltak olyan brutális, embertelen megnyilvánulásai is, mint a rabszolga-kereskedők könyörtelen tevékenysége, akik fekete Afrikából szállították a munkaerőt az Újvilág ültetvényeire.

A terjeszkedésben és kalandokban – érthető módon – Európa atlanti partvidékének országai jártak élen. A legelső hódítók, Spanyolország és Portugália – amelyek még rendszerint arra hivatkoztak, hogy ők a katolikus vallást hivatottak terjeszteni, bár a valóságban a kincsek, a nemesfém megszerzésének vágya és a hódítás igénye kezdettől fogva kibújt a jelszavak alól – ekkoriban már megtorpantak. Uralmuk azonban továbbra is fennmaradt Latin-Amerikában, tehát az Újvilág középső és déli részein. Itt a közép-amerikai indián civilizációk szétzúzása után folytatódott a fejletlenebb szintű indián törzsek visszaszorítása és alávetése. A gyarmati uralomnak itt több változata is létrejött. Egy ideig ugyanis még fennálltak külön, egyházi – jezsuita – vezetésű politikai egységek is. Ezekbe néhány magyar jezsuita is elkerült.

Hollandia immár nyíltan kereskedelmi célkitűzéseket követő gyarmati terjeszkedése is túljutott tetőpontján. Miután Észak-Amerikából még az előző században kiszorult az angolok elől, most a messzi keleten őrizte, szilárdította telepeinek pozícióit.

Európa atlanti országai közül a XVIII. században főleg Anglia és Franciaország versenyzett egymással a gyarmatok birtoklásáért. Ők jártak élen az újabb felfedezések terén is, amelyek további részletekkel

egészítették ki Európa ismereteit a távoli földrészekről és az óceánok szigetvilágáról. Az angol James Cook 1768–1779 közt három nevezetes tengeri útja során tanulmányozta az Atlanti-, a Csendes- és az Indiai-óceán szigeteit. A francia La Pérouse pedig 1786–1788 közt főleg Kína és Japán partvidékeit.

Az angol-francia rivalitás a XVIII. században főleg Észak-Amerika birtokáért folyt, egyre élesebben, több menetben, egészen a francia forradalomig. Ennek következtében az európai konfliktusok szinte világméretűvé szélesedtek és messzemenő hatással voltak az Újvilág sorsára is. Észak-Amerika keleti partvidékén a tenger és az Appalache-hegység közt kialakult 13 angol kolónia népessége már meghaladta a másfél milliót. Az északi kolóniák lakói – vallási üldözés elől menekülő angol puritánusok, majd holland, svéd, utóbb német bevándorlók utódai – főleg szabad farmergazdálkodást meg kereskedelmet folytattak, de a manufaktúra-ipar is fejlődésnek indult, leginkább a hajóépítés, részben már a textil- és vasgyártás terén. A déli angol kolóniák (Virginia, Carolina, Georgia) némileg eltérő típust képviseltek: itt a rabszolgamunkával dolgozó nagy ültetvények tulajdonosai tudtak gyorsan meggazdagodni. Mindenesetre tény, hogy az erősödő angol kolóniák terjeszkedésének nyugat felé útját állták a franciák, akik előbb fent, Kanadában hozták létre a maguk telepeit, majd pedig délről, a Mississippi torkolatától, a folyó mentén haladtak észak felé. Így hatalmas ívben az angol kolóniák háta mögé kerültek és szinte záróvonalat hoztak létre köztük és a kontinens belseje közt. A franciák hatalmas területeket tartottak kezükben, de viszonylag kevesen – mintegy százezeren – voltak. Viszont több támogatást kaptak anyaországuktól, amely biztonságukkal jobban törődött. Így azután szervezettebben, reguláris francia katonaságtól támogatva tudtak az indián törzsek kőkorszakbeli felszerelésű harcosaival meg az angol milíciával szembeszállni. A két gyarmati hatalom közt állandó háborúskodás folyt, összefonódva a hol egyik, hol másik fél által megnyert indián törzsek harcával, amely végeredményben – és végső fokon reménytelenül – mindkét hódító ellen irányult. A konfliktusok során mindinkább Anglia került jobb pozícióba, főleg a hetéves háború (1756–1763) eredményeként, amikor Franciaországtól Kanadát sikerült elvennie. Az angol gyarmatbirodalom növekedését az észak-amerikai kolóniák elvesztése, függetlenné válása (1783) is csak átmenetileg érintette. Az Újvilág két nagy részének: az

északinak és – délen – Latin-Amerikának fejlődési eltérései viszont még hangsúlyozottabbá váltak.

Az európai felvilágosodás írói és gondolkodói a XVIII. század folyamán nemcsak nyitottabban és több együttérzéssel fordultak a távoli népek felé, hanem saját hazai társadalmuk bírálataira is felhasználták a tapasztalatok tanulságait. Egyrészt úgy, hogy a távoli földrészeken megismert, fejletlen szinten élő népekről érkező hírek nyomán megalkották a „józan vadember” képét, aki romlatlan eszével és ösztöneivel jól felismeri a hazai társadalmak és politikai rendszerek bajainak lényegét. De másrészt úgy is, hogy megfogalmazták – mint Raynal és Diderot – az Európán kívüli világ alávetésében és kifosztásában versenyző hatalmak olyan éles kritikáját, amely, közvetlen humanitárius célkitűzésein túlmenően, e hatalmak hazai ténykedését is megkérdőjelezte. Olyan figyelmeztetések is elhangzottak, hogy a távoli hódítások veszélyesen hatnak vissza Európa saját államrendszerére. Mindez azonban természetesen nem akadályozta a terjeszkedésben érdekelt erőket abban, hogy folytassák akcióikat.

Ezek az európai erők az *ázsiai feudális birodalmakra* is fokozódó nyomást gyakoroltak, miután szinte bekerítették őket a szárazföld és a tenger felől egyaránt. A szárazföldön a kelet és délkelet felé terjeszkedő orosz hatalom igázta le az ázsiai szomszédait és halász–vadász primitív népeit. Az orosz Bering és társai, mint felfedezők, a század első felében már Ázsia és Amerika északi érintkezési pontjait, a Bering-szorost is felderítették. Délen pedig az orosz előnyomulás elérte a volt arab birodalom mohamedán utódállamainak és Kína hatalmi övezetének határait. E birodalmak fejlődése egyébként már előzőleg lelassult, vagy éppen megtorpant. Nem tudtak ugyanis kilépni abból a hagyományos struktúrából, amelynek fő jellemzői közt a paraszti szegénység és önellátó kisgazdaság, továbbá az úri fényűzés és a szűk belső piac stagnálása említhető. Ehhez járult, nem egy esetben, a sztyeppevidék felől, a nomádok meg-megújuló támadása, valamint az európaiak kereskedelmi, gazdasági behatolása. Az *Oszmán birodalom*, amely közvetlenül elérte Európa délkeleti határait, sőt a Duna vidékén hódító hatalomként lépett fel, a XVIII. század elején már kezdett visszaszorulni, és ha szomszédaival szemben fenyegetést is képviselt, az már nem volt a corábbihoz mérhető. Ekkoriban is még hatalmas területeket tartott cezában: a Balkánon és Kis-Ázsián kívül a Közel-Keletet, Egyiptomot, Palesztinát, Szíriát, Irakot és laza függési viszonyban Arábia nyugati

és Afrika északi partvidékét. Szervezete azonban nyilvánvaló jeleit mutatta a gyengülésnek és mindinkább, minden oldalról védekezésre szorítkozott. Irán egy ideig, a Szeffevida-dinasztia alatt, még bizonyos fellendülés jeleit mutatta, részben azért is, mivel a portugálok által a tengerről kiszorított arab kereskedelem a szárazföldi karavánutakra terelődött át és így a kínai és indiai áruk egy része Iránon át jutott a Földközi-tenger vidékére. Legalábbis átmenetileg, mert a nekilendülő holland, angol és francia kereskedelmi hajózás hamarosan túl nagy konkurenciát jelentett e kapcsolatnak. Egyébként is 1722-ben az afgán hódítók Iránt uralmuk alá vetették, bár nem hosszú időre, mert az északi türk nomádok Nadir kán – utóbb sah – vezetésével már 1736-ban kiűzték őket, sőt Afganisztánt is bekebelezték Indusig terjedő birodalmukba, amely azonban rövidesen felbomlott. Irán feudális anarchiába süllyedt, tovább szegényedett és a későbbiek során mindinkább az angol–orosz vetélkedés szenvedő alanya lett.

A szinte külön világot alkotó Indiában amelyet a nagymogulok – az egykori mohamedán türk hódító dinasztia leszármazottai – kormányoztak Delhiből, a holland, angol és francia kereskedők már a XVII. században engedélyt kaptak arra, hogy tengerparti telepeket létesítsenek. Miután 1739-ben a fent említett Nadir sah Irán felől megrohanta és kifosztotta Hindosztánt és Delhit, a nagymogul megrendült hatalma ellen felkelés tört ki. Ezt csak az afgánok segítségével sikerült leverni, akik ettől kezdve az indiai mohamedánok védnökének tekintették magukat és 1761-ben szétzúzták a mohamedánokkal szembeforduló indiai Maratha államot, amely, a nagymogulok hanyatló uralma helyett, új politikai központnak ígérkezett. A bekövetkező feudális anarchia utat nyitott az angol és francia gyarmatosítóknak, akik versengésének éppen India lett másik fő színtere. A XVIII. század derekán a francia Indiai Társaság az indiai helyi fejedelmek belviszályait kihasználva valóságos gyarmatbirodalom kiépítéséhez fogott. Az anyaország – Párizs – azonban ezt ellenezte, s ezzel szabaddá tette az utat az angol Kelet-Indiai Társaság előtt. Ez utóbbi fegyveres erőinek élén Robert Clive, a nagymogul hatalmának megingását felhasználva, 1757-ben legyőzte Bengál tartomány nábobját – kormányzóját – és ezen felül a nagymogultól éviáradék fejében a gazdag Bihar tartományt is megszerelte. A Társaság ezután adóztatással és más, kényszerítő eszközökkel, valóságos rablógazdálkodással szinte kifosztotta e vidékeket, úgy, hogy 1770-ben Bengálban súlyos éhínség kezdett pusztítani. A nehéz helyzet

és az azt kísérő pénzügyi visszaélések miatt az angol kormány jobbnak látta az indiai gyarmatok közigazgatási és katonai vezetését végül 1784-ben állami főkormányzóra bízni, bár a Társaság kereskedelmi monopóliuma egészen 1813-ig fennmaradt.

Kínát, ezt a régi civilizációra visszatekintő, másik külön nagy világot a hódítástól állami szervezetének viszonylagos stabilitása is jobban megóvta. A mandzsu császárok itt is nomád hódítók utódai voltak, de ezek már adaptálódtak a helyi társadalomhoz. A birodalmat a kiterjedt, nehézkes bürokrácia és a Confucius eszméiből dogmatikus rendszerré vált ideológia, hagyományos és lassan működő gazdasági struktúra s egyben mind érezhetőbb technikai lemaradás jellemezte. A századokon át felhalmozott anyagi és szellemi javak és kialakult szokások azonban szintén hozzájárultak ahhoz, hogy Kína uralma nagy területeken biztonságosan fennmaradjon és az európai behatolásnak is jó ideig útját tudja állni.

Ez állt Japán zárt szigetvilágára is, ahol az egykori uralkodói méltóság viselője, a mikádó immár jelképpé vált szerepe mellett a tényleges hatalmat gyakorlatilag a sogun örökletessé vált tisztjének betöltői gyakorolták. Az ázsiai feudális államszervezetek közül Japán volt a legfejlődőképesebb, neki sikerült leginkább a feudális anarchiával megbirkóznia, sőt neki volt a feudális urakkal szemben bizonyos ellensúlyt alkotó városi polgársága is. De pusztán belső erőkből itt sem tudott a kapitalizmus kibontakozni. Ázsia feudális államai a kapitalizmussal először mint idegen, európai hódító hatalmak velejárójával találkoztak.

Feudalizmusról ugyanis más Európán kívüli országok esetében is beszélhetünk. Vagy pontosabban: olyan, kiváltságokra épült társadalmi-politikai rendszerekről, amelyek *többé-kevésbé a feudalizmus fogalma alá sorolhatók*. A kapitalizmus, tehát a polgári gazdasági és társadalmi rendszer azonban spontán módon, belső feltételekből – úgy látszik – csak Európában, közelebbről annak epicentrumában, fejlettebb zónájában született meg, másutt e már kialakult kezdeményezés kihívására, nyomása alatt, tehát annak következményeként terjedt el a nagyvilágban. Elvileg persze feltehetjük, hogy ez a társadalmi átalakulás, a maga velejáróival, esetleg hosszabb idő múltán, másutt is végbemehetett, ahol megvoltak a későbbi spontán változás esélyei. Ez a feltevés azonban nem igazolható, illetve nem is változtat a történelmi tapasztalaton és tényeken.

Európa azt vitte szét a nagyvilágba, amivel éppen rendelkezett. A fejlettebb haditechnikával győzte le Latin-Amerika helyi civilizációit. Utóbb a gazdasági behatolással, kereskedelemmel, kapitalista módszerekkel vette ellenőrzése alá a világ más pontjait. E módszerekkel persze összefért, ha kellett az erőszak, az elnyomás, a fegyver alkalmazása is. Tehát a nemegyszer súlyos konfliktusok sora. De végső fokon együttjárt, egy idő múlva, a feudalizmust meghaladó, új társadalmi rend politikai eszméinek és intézményeinek, technikai felszerelésének terjedése is. Ami annak feltételeit is elősegítette, hogy a különböző más kultúrák, amelyek elég erősnek bizonyultak e feladathoz, saját maguk, az európai behatolás kivédésével, szintén továbbfejlődjenek. Európa tehát, expanziója során, igaz: keserves beavatkozással, súlyos áron, azt is elősegítette, hogy a nagyvilág különböző kultúrái hasonló civilizációs eszközökkel és módszerekkel lássák el magukat. Nem szólva az olyan államokról – Észak-Amerikában, vagy utóbb például Ausztráliában –, amelyek eredetileg voltaképpen az európai kultúra átültetett részeinek, telepeinek voltak tekinthetők.

5. Az európai államrendszer

Maga Európa politikailag hagyományosan és látványosan megoszlott. Különböző hatalmak rivalizálása, eltérő érdekeinek ütközése, nemegyszer fegyveres konfliktusa jellemezte, változatos szövetségi rendszerekben, amelyek által a helyi összeütközések is gyakran nagyobb háborúkhoz kapcsolódtak. De mégis kialakult – legalábbis már a XVI. század óta – egy olyan összefüggő európai államrendszer, amelyen belül a hatalmak együttélésének módjait, mechanizmusát, időszakunkban már elméletileg is megfogalmazták. A nemzetközi jogi és politikai irodalom egyre határozottabban hangsúlyozta, hogy az egymással szembenálló európai hatalmak, minden sürölődásuk és összeütközésük ellenére, egyazon nagyobb egésznek a tagjai. Ilyen értelemben fejtegette Emmerich de Vattel, nemzetközi jogi munkájában (*Le droit des Gens*, 1758), hogy a „modern” Európa, eltérően a régítől, „politikai rendszert alkot”, amely már nem az „elszigetelt daraboknak az a zavaros halmaza”, mint egykor, hanem olyan mechanizmus, amelyet a hatalmi egyensúly elvének alkalmazásával tartanak működésben. Egyesek pedig – a XVII. század végi angol-amerikai William Pennről a XVIII. század végi

német filozófus Kantig – már az általános béke, a fegyveres konfliktusok nélküli együttélés lehetőségét, feltételeit is nyomozni kezdték – egyelőre utópisztikus megfogalmazásban.

Az európai államrendszer korántsem zavartalan működésének főbb állomásait jelezték azok a békeszerződések, amelyek az időről időre ismétlődő, nagyobb háborús konfliktusok után próbáltak Európában valami új nemzetközi rendet kialakítani. Ezek az újjarendezések természetesen lehetőség szerint úgy igyekeztek az „egyensúlyt” helyreállítani, ahogy az az éppen győztesként felülkerekedő fél érdekeinek megfelelt. Így történt ez korábban, 1648-ban, a harmincéves háború után, most a spanyol örökösödési háborút lezáró utrecht-i (1713), illetve rastatti (1714) békében, továbbá az osztrák örökösödési háborút (1740–1748), majd a hétéves háborút (1756–1763) követően, utóbb pedig 1815-ben.

Az európai államrendszeren belül a nemzetközi politikában a fejlettebb, északnyugati zóna nagyhatalmai vitték a főszerepet. Ezek rivalitása azonban kihatott a peremzónákra is, amelyek a maguk módján ugyancsak beletartoztak, bekapcsolódtak Európa államrendszerébe. A nagyhatalmak mellett, amelyek egymás után kerültek élenjáró pozícióba, Európában *kis államokat* is találunk. Ezek fennmaradása, vagy éppen létrejötte főleg annak volt köszönhető, hogy az európai rendezések során a nagyhatalmak bizonyos kis államok létét szükségesnek tartották. Részint azért, hogy egyes nagyobb országok közé *ütközőül* állítsák őket, s főleg azért, hogy az éppen alulmaradt ellenfél netán újjáéledő terjeszkedési ambícióinak belőlük is gátat emeljenek. Így lettek az ilyen kis államok az európai államrendszer szerényebb, járulékos elemei. A svájci kantonok és Németalföld például – amelyet 1648-ban a legyőzött Habsburg-hatalommal ismertettek el – most, 1715-ben Franciaország ellenében kaptak hasonló szerepet. Az ilyen esetek főleg a vezető és rivális nagyhatalmak közeli szomszédságában, tehát a fejlettebb zónában fordultak elő. Ugyancsak nagyhatalmi érdekek tartották fenn hosszú ideig Itáliában és német földön a kis államok rendszerét. A westfáliai béke 1648-ban oly mértékben fokozta a tehetetlenné vált német-római birodalom szétagoltságot, hogy a német kis államoknak joguk lett a császár hozzájárulása nélkül szövetséget kötni külső hatalmakkal is. Ez a Habsburg-császárokkal szemben Franciaország érdekét szolgálta. Az utóbbinak a Rajna-vidéki német államokra így kiterjeszkedő befolyását viszont 1715-ben már felszámolták. Az itáliai és a

közép-európai német széttagoltság addig állt fenn, amíg a XIX. század második felében a nagyhatalmak egymás befolyását ellensúlyozva meg nem könnyítették, hogy az olasz és német nacionalizmus integráló ereje érvényesülni tudjon. Még tartósabbnak bizonyult viszont az a folyamat, amelynek során Kelet-Közép-Európa egykori, középkori államai – köztük Magyarország – sorra nagyobb birodalmak keretébe kerültek és onnan még későbben tudtak csak kilépni.

A rivális nagyközönség közül a XVIII. században *Anglia* került az élre. Elsősorban mint a legjelentősebb *tengeri és gyarmati hatalom*. A kontinensen azonban Anglia nem úgy érvényesítette súlyát, mint előzőleg a nagy szárazföldi haderejére támaszkodó Franciaország. Az angol politika a hatalmi egyensúly elvét igyekezett alkalmazni. Vagyis mindig a legerősebb államot, mint esetleges riválist próbálta mások segítségével megakadályozni abban, hogy Európában túlsúlyra jusson és uralkodó szerepet vihessen. Mivel a spanyol hatalom már erősen lehanyatlott, Hollandia pedig Orániai (III.) Vilmos (1689–1702) óta alkalmazkodó szövetségese volt Angliának, tulajdonképpen Franciaország volt a fő rivális. Azóta, hogy ez a spanyol örökösödési háborúba szinte beleroppan, majd pedig XIV. Lajos halálával (1715) végleg lezárult a Napkirály egykor fényes korszaka, a francia hegemonia végetért a nemzetközi politikában. Kulturális, nyelvi presztízse viszont még sokáig megmaradt. A spanyol örökösödési háborúban való részvételre, szövetségben Ausztriával, Marlborough herceg, a whig párt vezére vette rá Vilmos utódát, Anna királynőt (1702–1714), és bár a toryk 1710-ben megbuktatták a kormányt, Anglia sikeres kompromisszummal fejezte be a háborút. A továbbiakban elsősorban a tengeri kereskedelem és a gyarmatok felé fordította figyelmét. I. György (1714–1727), majd II. György (1727–1760) uralkodása, illetve Robert Walpole hosszú miniszterelnöksége (1721–1742) idején alakult ki az *alkotmányos monarchia* új politikai rendszere, amelynek elvi alapjait előzőleg John Locke fogalmazta meg, és amely a nagybirtok és a tőkés polgárság szövetségében találta meg bázisát. A törvényhozás joga eszerint a parlamentet illette meg. A törvények korlátozták a király hatalmát, aki a végrehajtó hatalmat miniszterei útján gyakorolja, de ezek a parlamentnek tartoznak felelősséggel. Ebből alakult ki az az alapminta, amelyet utóbb a polgári berendezésre áttérő országok sorra követni próbáltak. Az angol fejlődés sajátosságai közé tartozott – lényegében véve a birtok- és a kereskedőkeletkezésének megfelelőjeként – a tory (konzervatív) és

whig (liberális) párt váltógazdasága. Egyelőre azonban ez a polgári alkotmányosság rendkívül szűkös választási rendszerrel párosult: hétmillió lakosból csak másfél százezren bírtak szavazati joggal.

Franciaországban fennmaradt az abszolutizmus régi rendszere, de régi tekintélye nélkül, sőt egyre érezhetőbb pénzügyi, morális és politikai válságok között. A Napkirályt a trónon dédunokája, XV. Lajos (1715–1774) követte, aki helyett kiskorúsága alatt, az első időszakban mint régens, Fülöp orléans-i herceg vezette az ügyeket. De az új király utóbb, személyében sem bizonyult alkalmasnak arra, hogy helyreállítsa a vezetés és a politikai rendszer tekintélyét. Fényűzése, pazarlása, nemtörődömsége, szeretőinek (Pompadour, Dubarry) beavatkozása a politikába, a sok önkényes intézkedés mind alkalmat adott az ellenzéki erőknek és az elégedetlen közvéleménynek arra, hogy a politikai vezetést és általában a tekintélyeket lejárássák. A királyi udvar mindinkább közgyűlölet tárgya lett. Az abszolutista rendszer ellenségei egyrészt a rendi hagyományt folytató nemesség, másrészt az erősödő polgárság soraiból kerültek ki. Az ipar és kereskedelem jelentős fejlődésen ment át a XVIII. századi Franciaországban, de a gazdagodó polgár annál nehezebben viselte el, hogy feudális lenézéssel kezeljék és a hatalom gyakorlásából kizárják.

A Habsburg Monarchia, vagy szokásos nevén Ausztria – és benne Magyarország – helyzetéről az alábbiakban külön szó esik. De itt kell beszélnünk szomszédairól. Így a legkorábbiról, legrégebb ellenfeléről, a Török birodalomról, amely ugyan erősen visszaszorult, de még mindig uralma alatt tartja a Balkánt, Szerbiát, a román fejedelemségeket és még mindig nem tett le egészen arról, hogy visszaszerezze elvesztett hódításait. Jelentős változást hozott viszont, nemcsak a keleti zónák, hanem általában az európai politika vonatkozásában, két új nagyhatalom: Poroszország és Oroszország felemelkedése. Az előbbi a brandenburgi választófejedelemek, illetve 1701-től a porosz királyok több nemzedéken át végzett szívós szervezőmunkája során nőtt fel Ausztria riválisává, amelynek elsősorban hadserege és államhivatali apparátusa volt hatékonyabb. II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) már sikerrel tudta hódítási szándékát a nagyobb, de kevésbé ütőképes Habsburg Monarchiával szemben két háborún át érvényesíteni. Oroszország új fejlődése I. (Nagy) Péter cár (1689–1725) rendkívüli energiájától kapott ösztönzéseket és attól az igyekezetétől, hogy kijáratot nyisson a tengerhez, nyugati technikai módszereket próbáljon meghonosítani és megszilár-

dítsa központi, uralkodói hatalmát az ortodox egyház és a nemesek felett. A hosszú északi háború (1700–1721) során végül sikerült fő riválisa: Svédország hatalmát megtörnie. S bár XII. Károly svéd királytól előbb vereséget szenvedett (Narva, 1700), utóbb, amikor ellenfele Oroszországba nyomult, döntő győzelmet aratott felette (Poltava, 1709). XII. Károly Törökországba menekült, majd szerény kísérettel, lóháton, Magyarországon át tért haza, és nemsokára elesett egy ostromlott vár alatt. Oroszország 1721-ben sikerrel zárta le az északi háborút: megszerezte Litvániát, Észtországot és a Finn-öböl keleti partvidékét. I. Péter nagy erőfeszítéseket tett a külkereskedelem, a manufaktúra-ipar erősítésére, a hadsereg fejlesztésére és a közigazgatás hatékonyabbá tétele érdekében, úgy és annyira, ahogyan és amennyiben az adott nehézségek és kezdetleges viszonyok között erre módja volt. Szívós akarattal, hajszolt közmunkával építtette fel nagyszerű barokk várossá Szentpétervárat, amelyet 1714-től tett fővárosává. Pár évtized múlva, a hétéves háborúban, az orosz hadseregnek és diplomáciának jelentős szerep jutott.

Mindkét új hatalommal – Poroszországgal és Oroszországgal – kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy ezek vezetői, uralkodói elsajátították a nyugati abszolutizmusok irányítási gyakorlatát, technikáját, de azt olyan társadalmakban alkalmazták, amelyekből hiányzott egyrészt az új funkciók végzésének spontán hozzáértése, főleg pedig a szokásjogoknak az a széles körű hálózata, amely nyugaton mégis sokban korlátozta az uralkodó abszolút hatalmát. Innen a két állam katonai és politikai rendszerének bizonyos szempontból – ha nem is egyformán – hatékony, de ugyanakkor fokozottan parancsra működő, autoritatív, tekintélyuralmi jellege.

II. Magyarország és a Habsburg Monarchia, 1711–1763

A nemzetközi politikai rendszerben a XVIII. század küszöbén két olyan jelentős változás ment végbe, amely a kontinens államai közül főleg a Habsburg Monarchia, közelebbről Habsburg-Ausztria helyzetét erősítette meg. Ez a tény természetesen sokban kihatott a Habsburg Monarchiába tartozó Magyarország sorsára is.

1. Habsburg-Ausztria nemzetközi helyzete

Az egyik változás, nyugaton, az volt, hogy Franciaország vezető hatalmi pozíciója, hegemóniája megtört és a kulcsszerepet, szövetségesei élén, Anglia vette át. Vagyis meggyengült a Habsburgok hagyományos, fő riválisa, az a francia abszolutista hatalom, amely őket előzőleg Lengyelország, a Török birodalom, vagy éppen a magyar „malkontensek” támogatásával kelet felől, hátulról is megpróbálta sakkban tartani. Megerősödött viszont a helyzete annak az Angliának, amely a spanyol örökösödési háborúban, Franciaországgal szemben, Habsburg-Ausztriát támogatta. A Habsburg-háznak ugyan a rastatti békében (1714) le kellett mondania a spanyol trónról, mert hiszen a két hatalom egy kézbe kerülésébe Anglia sem volt hajlandó belemenni, Habsburg-Ausztria azonban a spanyol örökségből a messzi Németalföldön, valamint Itáliában kárpótlást, jutalmat, ajándékot kapott. Ez ugyan utóbb inkább tehertételnek bizonyult, mivel ily széteső, távoli területeket nehéz volt közös politikai keretben tartani, de akkor mégis azt jelezte, hogy Európa szívében ő számít az új nemzetközi rendszer fő bázisának.

De nagyot javult Habsburg-Ausztria helyzete, a másik nagy változás eredményeként, Keleten, az oszmán birodalommal szemben is.

Tehát abban a feladatkörben, amelynek tulajdonképpen létét köszönte. Ez a sokféle heterogén elemből összetett, de mégis évszázadokon át szívós politikai struktúrának bizonyult Habsburg Monarchia ugyanis eredetileg mint a kelet-közép-európai zóna több népét, országát összefogó keret, a *török elleni védekezés* jegyében született meg a XVI. század elején. Most pedig a nagy fordulatot az hozta meg, hogy miután 1683-ban a Bécs elleni oszmán támadás összeomlott, a XVII. század végén, nagy nemzetközi erők összefogásával, *megindultak a visszafoglaló háborúk*, amelyek eredményeként Magyarország 1699-re nagyrészt felszabadult a török uralom alól. Bécs szorongatott határvárosból egy nagyobb birodalom központja lett, amelynek haderői egy időre már a Balkánra is benyomultak.

Ez az utóbbi nagy változás Magyarország számára nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy végre lezárult egy öt gyötrelmesen érintő, hosszú tartamú, negatív politikai tendencia és vele a romlás és felmorzsolódás időszaka. A kérdés viszont ekkor az lett, hogy ez a fordulat, amellyel annyi korábbi magyar nemzedék reménye vált valóra, ad-e lehetőséget arra, hogy az ország, helyreállva, ismét megfelelő, nagyobb súlyt képviselve zavartalanabban beilleszkedjék Európa új nemzetközi rendjébe, illetve közvetlenül és közelebbről, a Habsburg Monarchia keretébe, amelyen belül addig, töredékként, egyre alárendeltebb és egyre keservesebb hely jutott neki. E kérdésre a fejlemények – tudjuk – egy időre nemleges választ adtak. Két évtizeddel korábban Zrínyi Miklós, korának legjelentősebb magyar politikai személyisége – aki egy ilyen fordulat lehetőségét előre látta – még arra is számított, hogy hazai kezdeményező akció fogja majd e folyamatot: a nemzetközi összefogást és a török uralom felszámolását elindítani. Az őt követő időszak újabb kívülről – részben Bécsből – érkező, kedvezőtlen kihívásai és azok dezorganizáló hatása a magyar politikai és katonai vezetést úgy megbontották és – részben – tévútra vezették, hogy amikor a nagy fordulat valóban elkövetkezett, Magyarország a nemzetközi politika országútján szinte keresztben állt. Thököly Imre magyar csapatai ugyanis a török oldalán vonultak Bécs felé, egy olyan lehanyatló hatalom segéd-erőjeként, amely Magyarországnak legrégibb igazi ellensége és romlásának fő okozója volt. Vagyis Magyarország, megosztva, nagyrészt a rossz oldalon találta magát, amikor a változás végbement. Igaz, magyar csapattestek, egyének, csoportok, áttálva, nem kis erőfeszítés és áldozat árán, mégis részt vettek a felszabadító háborúban. De nem egy

olyan önálló, országos politikai és katonai akció képviselőiként, amilyenre Zrínyi készült. A győztes hatalom pedig a magyarokat leverte, megbízhatatlan ellenfélként, országukat meghódított területként kezelte.

Ezt a súlyosan kedvezőtlen politikai pozíciót, amely Magyarországnak a Monarchián belül az új nemzetközi rendszer kialakulásának kezdetén jutott, valamennyire mégis egy újabb Habsburg-ellenes erőfeszítés: a II. Rákóczi Ferenc vezette *szabadságharc* (1703–1711) enyhítette. Ez a spanyol örökösödési háborúval előállt nemzetközi politikai válságot, a Habsburg-hatalom nyugati lekötöttségét, Franciaországgal való küzdelmét igyekezett felhasználni arra, hogy az ország jogait fegyverrel megvédje. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a Habsburg-ellenes akció a korábbiaktól éppen lényeges vonásaiban, alapvetően különbözött. A Rákóczi-szabadságharc ugyanis nem a szultán támogatásához folyamodott, nem a török uralmat és függést akarta visszaállítani, hanem az oszmán hatalomtól immár függetlenül, a Habsburg Monarchia belső berendezkedését kérdőjelezte meg, és Magyarországot mint önálló állam kedvezőbb beilleszkedését próbálta elérni a nagyobb politikai keretek közé. S ehhez még bizonyos külföldi támogatásra is számíthatott. Hiszen maguk a végül győztesnek bizonyult hatalmak: Anglia és Hollandia vállalkoztak közvetítésre Rákóczi és a bécsi udvar között, így próbálva ügyetlen védencüknek belső bajai rendezésében segíteni. Ami magában véve is mutatja, hogy az új nemzetközi rendszerben, ha Magyarország kiválása nem is, de pozíciójának javítása a Habsburg Monarchián belül, a reális lehetőségek közé tartozott. Az ország teljes politikai függetlenségét, amelynek kimondására egyébként is csak a tárgyalások megszakadása és négy évvel a fegyverfogás után szánta rá magát, az adott nemzetközi feltételek között, kellő hazai és külföldi erőforrások híján, Rákóczi mozgalma nem vívta, nem vívhatta ki. Franciaország, az egyetlen olyan hatalom, amelynek tényleg érdekében állt Rákóczit – ha nem is egyenrangú szövetségesként – támogatni, a spanyol örökösödési háború során elszenvedett súlyos balsikerei miatt maga sem tehetett valami sokat. A mozgalom erői egyre fogytak, egyre hátrább szorultak a háború és a pestis sújtotta, kimerült országban kelet felé. Amikor 1711-ben két magyar vezető, Károlyi Sándor Rákóczi nevében de távollétében, és Pálffy János a Habsburg-hatalom nevében, egymással az utolsó pillanatban végre megegyezett és a szatmári békét létrehozta, nem egy még menthető ügy

feladásáról volt többé szó, hanem az *utolsó lehetőség megragadásáról*, mielőtt még semmivé lesz az is, ami a mozgalom erejéből még megmaradt. Károlyi Sándor „árulása” azok közé a legendák közé tartozik, amelyekkel a XIX. század nacionalista romantikája szerette a nehézségeket magyarázni. Az adott feltételek között, minden további erőforrás híján, a teljes szétveretésen és az azt alighanem követő súlyosabb alávetésen kívül nem volt más alternatíva, mint ez a mégiscsak elért *kompromisszum*, amely végül is minden elkerülhetetlen negatív vonása ellenére lehetővé tette, hogy a romokban heverő ország *békét, nyugalmat* nyerjen és a korábbiánál jobb feltételek közt elindulhasson a felemelkedés útján.

2. A magyar politika mérlege

Nagy tévedés és megint romantikus túlzás volna ugyanis a magyar kísérletet e befejezés miatt hiábavalónak, eredménytelennek tekinteni. A kompromisszum nemcsak az esetleges megtorlásnak állta útját, hanem ténylegesen javított valamit Magyarország pozícióján és biztosította a magyar állam létét, politikai intézményeinek továbbépítését. Ahhoz, hogy az elérhetőt valóban elérjék, nagyobb erőfeszítésre és kockázatvállalásra volt szükség, annyival is inkább, mivel a szemben álló hatalom szép szóból, panaszból nem, hanem inkább csak a fegyverek zajából volt képes megérteni, hogy a másnak tűrhetetlen saját érdekében is jobb változtatnia. Innen nézve a szatmári béke nem siralmas balsikernek tűnik, amilyenell állítólag – ismét a nacionalista romantika szerint – a nemzeti végzet szokta történelmünket sújtani, hanem, éppen ellenkezőleg, egy rosszul alakuló helyzetből való viszonylag sikeres kijutásnak. Az az ugyancsak romantikus feltételezés, hogy Rákócziéknak valamiképpen mégis csak ki lehetett, ki kellett volna a függetlenséget vívniuk, a fegyveres harc folytatásával is, nemcsak az egykorú hazai és nemzetközi erőviszonyok félreismerésén, tájékoztatlanságon alapul, hanem le is becsüli Rákócziék erőfeszítéseit. Ugyanis a valószínűtlen kéri számon olyan tehetséges politikai és katonai vezetőktől, akik idehaza és külföldön egyaránt megtették a tőlük telhetőt.

Egy múlt századi, de a dogmatizmus által utóbb is felújított koncepció szerint a XVIII. századot a hanyatlás és a „nemzetietlenedés” jellemezte – szemben a „dicsőbb” XVII. századdal. Ami az állítólagos

hanyatlást illeti, arról kiderült, hogy az ellenkezője áll, és hogy a XVIII. század a rommá tett ország fokozatos felemelkedésének, regenerálódásának időszaka volt, az európai modell általános mozgásának megfelelően. S ha a halálosan kimerült ország ezekben az évtizedekben kevesebbet hallat magáról, mint korábban, az nem a hanyatlásnak, hanem ennek a belső erőgyűjtésnek volt a jele. A diagramot tehát éppen fordítva kell megrajzolnunk, hiszen a XVII. század – a kortárs Zrínyi szavával – a romlásnak volt a százada. Az a tény pedig, hogy a rendi szabadságharc időszakait most valóban a rendi kompromisszumé követte, még korántsem jelentette azt, hogy a nemesség „nemzeti” ideológiája megszakadt, vagy éppen „nemzetietlenné” változott. A valóságban ugyanis nemesi, rendi „nemzetről” kell itt beszélnünk, amely rendi előjogait igyekezett megvédeni és a „nemzeti” önrendelkezést is ezek egyikének tekintette. Ha viszont az előjogokat fegyveres harc nélkül, kompromisszummal tudta biztosítani, akkor minden súrlódás ellenére hajlandó volt végső fokon ezt elfogadni. A nemesség tehát – ha a Rákóczi-szabadságharcra olykor nosztalgiával emlékezett is – alapjában véve 1711 után is az előző időszakban kialakult „nemzeti” ideológiát vitte, folytatta tovább és adta örökül. Végül pedig az sem áll, hogy az ország, a társadalom 1711 kompromisszuma, a Habsburg Monarchiába való visszatagolódás miatt került egy olyan útra, amely a késő feudális államszerveződés felé vezetett a polgári nemzeti átalakulás helyett. A valóságban ugyanis a rendi erők Magyarországon a Habsburg keretek nélkül is zömmel késő feudális jellegűek voltak. Ellenpróbaként elég a nagyon sokban hasonló társadalmi és politikai, rendi struktúrával bíró – és ekkor még jó ideig független – Lengyelország példáját idéznünk. Ez világosan figyelmeztet arra, hogy a független rendi nemzeti kereten belül is a késő feudalizmus érvényesült, és hogy az ebből eredő bajok orvoslását a politikai függetlenség magában véve nem tudta biztosítani.

3. Kompromisszum, újjáépülés

A kompromisszumhoz azonban szükség volt a másik fél hajlandóságára is. Pálffy János egyéni igyekezete ehhez nem lett volna elég. A döntő mozzanat a részről III. Károly (1711–1740) állásfoglalása volt, akinek bátyja, I. József váratlan halála után Spanyolországból kellett vissza-

térnie, hogy annak megürült trónját átvegye (császárként mint VI. Károly). A spanyol problémához és környezethez szokott új uralkodó személyes indulatok nélkül, bizonyos távlatból nézte a magyar ügyeket és kész volt mielőbb lezárni őket – hiszen nyugaton még folyt a háború. Levonva tehát a kellő tanulságokat, saját birodalma belső békéjének érdekében olyan politikát kezdeményezett, amely az ország mielőbbi pacifikálására irányult és amely apja: I. Lipót erőszakos abszolutizmusától, elnyomó módszereitől lényegesen különbözött. Már megérkezése előtt megírta, hogy a magyarokat „jósággal és elővigyázattal kell kormányozni és meg kell szüntetni azt a tudatot, hogy a németek elnyomják őket” Majd sietett megghiúsítani néhány olyan magyar „labanc” főnemes igyekezetét, aki legyőzöttként akarta kezelni Rákóczi volt párthíveit, és aki megpróbált a szatmári béke tényleges érvényesítésének útjába állni. III. Károly 1712. március 30-án megerősítette a békét, majd a Pozsonyba összehívott országgyűlésen, még koronázása előtt, május 21-én kiadta a hitlevelet, amelyben ígéretet tett az ország területi épségének megőrzésére és arra, hogy az országot saját törvényei szerint fogja kormányozni. A magyar rendeket tehát, közvetlenül a fegyveres küzdelem elvesztése után, mondhatni egyenrangú félként kezelte. Magyarországon nem következett be olyasmi, mint egykor Csehországban Fehérhegy után, azaz a bosszú. Maga a fejedelem és néhány híve nem tért haza, hanem Franciaországban talált menedéket. De aki a hűségeskűt letette, bántódás nélkül élhetett itthon tovább.

Az országgyűlés ugyan a pestis miatt rövidesen kénytelen volt tárgyalásait megszakítani, de végül 1714 őszétől 1715 júniusáig elvégezte a rábízott feladatot és lefektette az új politikai berendezés alapjait. Az ekkor szentesített 136 törvénycikk egyebek közt biztosította – elvben – a magyar királyság önálló voltát, területi épségét, és azt, hogy csak saját törvényei szerint, saját politikai intézményei által kormányozható. A Mohács előtti, egykori viszonyokhoz vagy a teljes függetlenség igényéhez mérten ez természetesen kevésnek tűnhet. Annnyival is inkább, mivel a gyakorlatban még ez sem valósult meg – nem is valósulhatott meg – hiánytalanul. A XVII. század végi alávetési kísérletekhez és a belőlük adódó keserves állapotokhoz képest azonban a helyzet mégis jóval kedvezőbbé változott. Az elnyomás és fegyveres konfliktusok időszakát a megegyezésé váltotta fel. A kompromisszumot persze nem Ausztria kötötte Magyarországgal, hanem a bécsi udvar a magyar rendekkel, közelebről a világi és egyházi nagybirtokos főnemesekkel,

akik a magyar rendi önállósággal együtt feudális kiváltságait és berendezésüket is átmentették. A kompromisszum eredménye volt, hogy míg az osztrák és cseh örökös tartományokban a bécsi udvarnak többé-kevésbé sikerült a helyi rendi erőket a hatalomból kiszorítania és abszolutista jellegű kormányzást bevezetnie, Magyarországon – különleges helyzetének jeléül – helyreállt a rendi dualizmus. Tehát a feudalizmusnak az a kétpólusú politikai rendszere, amelyen belül a két egymásnak feszülő és egymást kiegészítő hatalmi tényező: a központi hatalom – az uralkodó – és a rendi hatalom – a kiváltságosaké – változó egyensúlya, küzdelme, együttes működése döntötte el, hogy minek hogyan kell történnie. Az uralkodónak koronázásakor esküt kellett tennie az ország törvényeinek megtartására, hitlevelet kellett kiadnia, és időszakonként országgyűléseket kellett összehívnia.

A fejlettebb nyugati országokban – így Franciaországban, Angliában – persze a fejedelmi abszolutizmus már régen maga alá gyűrte a rendek hatalmát és létrehozta azt az egységesebb politikai és gazdasági szervezetet, amelyre később – immár félretolva a szükségtelenné vált abszolutizmust – az új, polgári nemzeti állam ráépülhetett. A Tudorok és Bourbonok után egy idő múlva a Habsburgok is megpróbálkoztak azzal, hogy dinasztikus birodalmukból ilyenféle abszolutista monarchiát teremtsenek. Ebből azonban nem lett, nem is lehetett nyugati típusú „nemzeti” politikai és gazdasági egység. Részint ugyanis a birodalom heterogén alkatrészei voltak szétesebbek, nehezebben összeilleszthetők, részint pedig gazdasági-társadalmi fejlődése volt a nyugati zónáénál elmaradottabb. Így azután a Habsburg-abszolutizmus magyarországi kísérletei, főleg I. Lipót alatt, a többé-kevésbé hiányzó pozitív feltételeket is kezdetleges módszerek, erőszak alkalmazásával próbálták helyettesíteni. Aminek következtében az országnak nem annyira nyugati típusú, korszerűbb fejlesztést, mint sokkal inkább alávetetést, elnyeletést ígértek. Bár a magyar politika az „idegen” abszolutizmus támadásai elől egy alapjában véve idejélt múlt rendszer sáncai közé szorult, ezt a rendi kompromisszumot mégsem lehet egyszerűen történelmi visszalépésnek minősíteni. A fent elmondottakon túlmenően azért sem, mivel Magyarország esetében, az adott viszonyok között, ez a rendi dualizmus segített az önálló állami létet, a „nemzet” politikai önrendelkezését megvédeni. Akkor is, ha meglehetősen régimódi eszközei nem voltak egészen hatékonyak, ha a feudális vezető rétegek saját kiváltságait egyikének tekintették a „nemzet” önrendelkezését, és ha ez az önállóság

olykor inkább csak elvben, papíron, semmint a gyakorlatban érvényesült.)

Az adott rendi államszervezetben ugyanis fontos hatalmi ágak eleve az uralkodó közvetlen hatáskörébe tartoztak. Így a külügy, a hadügy, valamint a pénzügy – a diéta adómegszavazási és katonaaállítási jogát kivéve. Ez az uralkodó pedig egy olyan nagyobb birodalomnak is feje volt, amelyben Magyarország csak egyike volt az alkotó elemeknek. A nagyobb keret felső vezetése elsősorban olyan dinasztikus és – mondjuk így – összbirodalmi érdekeket tartott szem előtt és tudott érvényesíteni, amelyek nem feltétlenül estek egybe az egyes országok saját „kisállami” érdekeivel, vagy esetleg ellenkeztek is azokkal. Ily módon a Habsburg-uralkodó alapjában véve mégis nagymértékben biztosítani tudta akaratát a fontos problémák egész sorában. A királyi hatalom a rendi intézmények, így az időről időre összehívott országgyűlések működésének ellenére végig bizonyos túlsúlyban maradt.

A továbbiak során, a század derekán kellett azután annak eldölnie, hogy a két hatalmi tényező változó egyensúlya, küzdelme miként alakul, és hogy közülük melyik, hogyan tudja majd a felvilágosodás modernizáló törekvéseinek útját választani.

Egykorú tudós szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, egyik sürgős feladatuknak tekintették, hogy földrajzi, történeti, államismereti munkákban felmérjék, bemutassák a helyreállt országot. Hiszen az, majdnem két évszázaddal azután, hogy a középkori Magyarországot maga alá temette a rázúduló áradat, most úgy bukkant fel újra, megviselten, összetörve, hogy jóformán újból fel kellett fedezni. De utóbb, a történetírásnak is el kellett készítenie a múlt mérlegét, fel kellett mérnie az ország egykorú helyzetét meg az új kiindulás feltételeit, lehetőségeit. Mi folytatódott és fejlődhetett tovább? Mi módosult vagy éppen torzult el a megpróbáltatások alatt? S mi tűnt el, szakadt meg esetleg végleg, úgy, hogy emlékét is csak a késői kutató tudja, ha tudja, újból felidézni? Az egykorú magyarok – főleg a politikailag öntudatosabb rétegek – most is a középkori Magyarország egyenes folytatásának tekintették országukat. A valóságban azonban a viszonyok sokban megváltoztak, a folyamatosság nem volt teljesen hiánytalan és több vonatkozásban szinte új alapvetésre kellett sort keríteni.

Már beszéltünk arról a politikai változásról, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia része lett, egy olyan, szélesebb körű folyamat velejárójaként, amelynek során Kelet-Közép-Európa és a Balkán kö-

zépkori külön államai, Csehországtól Szerbiáig és a román fejedelemségekig, mind különböző nagy birodalmak uralma alá kerültek. Már csak Lengyelország maradt meg egy ideig, északon, szétzilálódva, de a század vége felé az is elbukott, háromfelé osztották. A népesség, a települések roppant pusztulásáról, a gazdaság elmaradt viszonyairól pedig alább még külön szó esik. Amikor a konstantinápolyi angol követ felesége, Lady Montague, 1717 elején Bécsből Magyarországon át utazott férje állomáshelyére, Savoyai Eugén herceg azzal óvta őt e veszélyes vállalkozástól, hogy Buda és Eszék közt egyetlen házát sem fog találni. S ha e jóslat nem is vált be teljesen, s itt-ott apró falvak lakói szegényen, de barátságosan fogadták őt, mégis megjegyzi: „Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett, míg ma ily nagy területen embert is alig láthatni.” Feltűnő különbség mutatkozott az ország viszonylag sűrűbben lakott nyugati és északi peremvidéke meg a frissen visszakerült, jószerével elvadult területei között, amelyekről az egykor virágzó helységek egész sorát törölte le a romlás időszaka, és ahol szinte semmivé váltak a középkori századok építő munkájának eredményei. Itt majdnem mindent újra kellett kezdeni. A tájat be kellett népesíteni és az alapvető gazdasági feltételeket megteremteni, a földeket újra művelés alá fogni vagy legelőnek használni, a vadvizeket, mocsarakat lassan visszaszorítani. E vidéket nemegyszer úgy szállták meg az új telepések, mint valami frissen felfedezett kolóniát. Amikor a visszafoglalt területeken újból kezdtek megalakítani a megyék szervezetét, Bács és Bodrog közt konfliktus támadt, mert határukat és az elpusztult falvaknak még pontos helyét, nyomát sem tudták megállapítani. De újjáépítésre, fejlesztésre vártak az ország más, viszonylag jobban megkímélt részei is, hiszen rájuk is elkerülhetetlenül kihatottak mind a hosszú, pusztító háborúknak, mind a késő feudalizmus kialakulásának, a fejlődés lefékeződésének következményei.

4. Hadsereg, határőrvidékek, török háború

De Magyarország nemcsak leromlott szintről indult neki az európai felemelkedés, a nekilendülő világkereskedelem, az ipari forradalom, a kibontakozó kapitalizmus századának, hanem külső veszély által fenyegetetten is. Az oszmán hatalom ugyanis, amely változatlanul ott

állt az ország déli határán, sőt a Temesvidéken még azokon belül is, korántsem mondott le arról, hogy elveszített hódításából visszaszerezze, amit lehet. S ehhez, korábbi vereségei ellenére, még mindig jelentős erővel rendelkezett. Az utókor, a későbbi fejlemények ismeretében, hajlamos ugyan lebecsülni ezt a veszélyt, az egykorúak azonban számoltak vele és igyekeztek olyan védelmi rendszert kiépíteni, amely e veszélynek útját tudja állni. Még így is tény marad, hogy Magyarország területét, amelyet a XVIII. század nagyobb európai háborúinak eseményei általában elkerültek, erről az oldalról, és kizárólag csak erről, három alkalommal is érték beütések, támadások – kétszer III. Károly, egyszer meg utóbb, II. József alatt. A hagyományos – és máris sokban elavult – nemesi felkelés (insurrectio), amelyet amúgy is csak már szorongató szükség esetén, tehát késve lehetett összehívni, a megfelelő védelmet nem tudta önmagában biztosítani. Ezen túlmenően megfelelően szervezett, állandó hadseregre egyaránt volt szüksége az országnak és – ha nagyhatalom akart maradni – a birodalomnak. E ponton tehát egybeesett a kétféle érdek, ha a megvalósítás módjában már nem is.

A magyar rendek eredetileg külön magyar haditanácsot szerettek volna felállítani, amely az ország haderejét irányította volna. Ebbe azonban az udvar nem ment bele, és a hadügy egyébként is a központi hatalom, az uralkodó hatáskörébe tartozott. Így azután az új, állandó hadsereg, amelynek felállításáról az 1715 8 tc. intézkedett, a bécsi haditanács irányítása alá került, vezényleti nyelve német, tisztikara dinasztikus, császári szellemű volt, soraiban, főleg a magasabb posztokon, kevés magyarral. A rendek az új megoldást külső – és részben belső – biztonságuk érdekében elfogadva fenntartották maguknak az újoncszedés és a hadiadó (contributio) megszavazásának jogát. A hadiadót az országgyűlés elvben csak három évre, a következő országgyűlésig ajánlotta meg, de ha ennek összehívására nem került sor, az udvar módot talált arra, hogy szükség esetén az egyszer megszavazott összeget a három év leteltével is beszedje a főnemesekből, főpapokból összehívott külön gyűlés, a concurus felhatalmazása alapján. Mindezzel elsősorban ismét a jobbágyok terhei nőttek, ők – meg a városok – fizették a hadiadót, és a parasztiúk közül szedték az újoncokat is, elvben toborzással, a valóságban kényszerrel, fogdosással. A katonának vitt paraszt rendszerint egész életén át szolgált, amíg az obsitot ki nem érdemelte, mivel a szolgálati idő nem volt megszabva.

A későbbiek során a birodalom háborúiban, így az osztrák örökösödési, meg a hétéves háborúban, majd a későbbiekben is, magyarok – és az országban élő más népek fiai – sokezen küzdöttek és véreztek távoli csatamezőkön. A felső katonai vezetésben magyarok eleinte – az udvar bizalmatlansága miatt – alig jutottak szóhoz. E bizalmatlanság volt egyik – ha természetesen nem is egyetlen – oka annak, hogy az udvar mindig elég nagyszámú és nagyrészt idegen katonaságot állomásoztatott Magyarországon. E katonaság eltartásának terheit, a hírhedt-té vált portio formájában, az ország, pontosabban a nép viselte, anélkül, hogy e csapatok vezetésére az ország hatóságainak befolyása lett volna.

Rövidesen kitűnt, hogy az állandó hadsereg felállítása valóban időszerű. Isztambulban, Ali Dahmud nagyvezér vezetésével, felülkerekedett a háborús párt, amelynek célja az volt, hogy a karlócai békével (1699) elszenvedett csorbát kiköszörölje. A török támadás 1715-ben Velencé ellen indult, a görögországi Morea visszaszerzése érdekében, méghozzá sikerrel. A Habsburg Monarchia nem várta ölbe tett kézzel a további fejleményeket, hanem miután XIV Lajos 1715 szeptemberében elhunyt és így nyugaton, francia részről, nem fenyegetett ellenakció, Velencével szövetséget kötött és 1716 tavaszán katonailag beavatkozott a háborúba. Fegyvereit siker kísérte. A császári ármádia Savoyai Eugén vezetésével, Pálffy János és magyar csapatok, huszárezredek részvételével, Péterváradnál 1716. augusztus 5-én nagy győzelmet aratott. A további eredményes hadviselés során rövidesen, augusztus 18-án Belgrádot is bevette, míg egy másik oszlopa a román tartományokba nyomult. Végül 1716. október 13-án Temesvár is felszabadult a 164 évi török uralom alól – a helyőrség kapitulált és elvonult, sorai közt pár száz volt kuruc magyarral, akit Savoyai ugyancsak bántódás nélkül szélnek eresztett. A törökországi magyar emigráció természetesen megpróbálta a háborús alkalmat felhasználni további tervei érdekében. Ezzel függött össze, hogy 1717 nyarának végén rövid időre török, tatár, moldvai és – részben – magyar kuruc csapatok nyomultak be az országba délkelet felől, nem sok sikerrel és nem különösebben kedvező emlékeket hagyva maguk után. Jelentősebb és komolyabb fordulatnak ígérkezett, hogy maga II. Rákóczi Ferenc, aki francia földön, Grosbois kamalduli kolostorában vallomások, emlékezőések és vallásos elmélkedések írásával foglalkozott, törökföldi hívei és a szul-tán meghívására 1717 októberében Törökországba érkezett. A sors

azonban a fejedelem nemes egyéniségét megkímélte attól, hogy saját szabadságharcának hagyományától eltérve mostohaapja: Thököly útjára kényszerüljön és a török szövetségeseként próbáljon Magyarországra visszatérni. A török vezetés ugyanis, bár tisztelettel fogadta őt, ellenfeleinek már az előző hónapban békét ajánlott. A szultán udvarában a béke hívei kerekedtek felül. 1718. július 21-én angol és holland közvetítéssel megszületett a pozsareváci béke. Ennek értelmében a Porta elvesztette a Temesvidéket, Magyarország határain kívül pedig a román Havasalföld nyugati részét, az Olt és a Duna között, nagyjából az egykori Szörényi Bánság területét, illetve Bosznia és Szerbia északi részét (nagyjából az egykori Macsói Bánságot) Belgráddal együtt. A Habsburg Monarchia ezzel mintegy a középkor végi Magyarország kiterjedt pozícióját nyerte el a Balkán és a török hatalom felé. Ezek a határon túli szerzemények ugyan elvesztek a következő, szerencsétlenül alakult török háborúban (1736–1739), de a történeti Magyarország régi területe most már teljesen és tartósan helyreállt. A szultán 1720-ban a Márvány-tenger partján, a kis-ázsiai Rodostóban jelölte ki Rákóczi és kísérete menedékhelyét. A fejedelem, egyre fogyó hívei és egyre halványodó tervek között, itt még másfél évtizedig folytatta, tiszta méltósággal, a maga csendes, elmélyedő életét, amelyről egykori apródja és hűséges kísérője, az erdélyi Mikes Kelemen oly megkapó jellemzést hagyott ránk. Távol hazájától, 1735. április 8-án hunyta le örökre szemét.

Közben a bécsi udvar a visszanyert déli területek nagyrészét, a rendek óhaja ellenére, továbbra sem csatolta vissza Magyarország közigazgatási szervezetéhez, hanem, katonai kormányzás alatt, határőrvidékekké alakította őket. A mintát az a katonai határőrvidék adta, mely a törökkel határos horvát–szlavyen végeken már a XVI. század óta létrejött és amelynek telepesei katonai szolgálatra voltak kötelezve, a károlyvárosi, varasdi, báni, petrinai generalátusok keretében. Utóbb ez a határőrvidék nemcsak Horvátországban bővült ki a gradiskai, brádi és pétervárad kerületekkel, hanem újabb sávokkal egészült ki Magyarország frissen visszanyert déli végein is, már 1699 után. Így jött létre a tiszai és a marosi határőrvidék, amelyeket az udvar nagyrészt csak jóval utóbb, 1745–1750 között engedett polgári kormányzat alá, amikor a török veszélyt kevésbé fenyegetőnek, Magyarországot pedig, az osztrák örökösödési háború tapasztalatai nyomán, már inkább a dinasztia többé-kevésbé megbízható támaszának, semmint potenciális

ellenfelének kezdte tekinteni. A határőrvidéki szervezet kibővítésének ugyanis nemcsak az volt a kézenfekvő indoka, hogy biztosító sávot képezzen a török fenyegetéssel szemben, hanem az is, hogy adott esetben egy újabb magyar elégedetlenség és megmozdulás ellen támaszpontot alkosson. A bécsi udvar már I. Lipót uralkodása óta törekedett arra, hogy a „rácokat”, vagyis szerbeket szükség esetén a magyarok ellen felhasználja. Az pedig, hogy most a határzónában élő rác lakosságot, ezredekre osztva, katonailag megszervezték, elősegítette ugyan a török uralom romjainak eltakarítását, rendezettebb viszonyok kialakítását, de nagyobb perspektívában azt is, hogy a bécsi haditanács ilyen helyi, katonai szervezetekre adott esetben a magyarokkal szemben is támaszkodni tudjon.

Most, 1718 után, a Temesvidék is külön közigazgatást kapott, mint Temesi Bánság (vagy Bánát), ugyancsak a bécsi haditanács irányítása alatt. E vidék kormányzását Savoyai Eugén mindjárt a visszafoglalás után gr. Mercy Klaudius Flórimond császári tábornokra bízta, aki azután telepítések és különböző fejlesztési, így vízépitési, csatornázási munkálatok terén pozitív eredményeket is fel tudott mutatni, annyival is inkább, mivel Bécsből sok olyan támogatásban részesült, amelyet az újjászerveződő magyar megyék nem remélhettek. A Bánság északi részét utóbb, 1751-ben helyezték polgári igazgatás alá, bár csak 1779-ben csatolták vissza Magyarországhoz. Az ország déli határzónája viszont továbbra is, tartósan katonai határőrvidék maradt. Így azután ez a katonai szervezet végighúzódott időszakunkban az Adriától egészen Erdélyig, ahol – ha nem is ily körülhatárolt területen – a románok után az 1760-as években a székelyeket is kezdték, nagy ellenkezésük mellett, határőri szervezetbe szorítani.

Ha azt a tényleges helyzetet tekintjük, amelyen az országot III. Károly annak idején átvette, akkor mindez némi erőfeszítéssel még összeegyeztethető volt hitlevelének azzal az ígéretével, hogy a rábízott terület épségét megőrzi. A határőrvidékek szervezete ugyanis már akkor is létezett, és katonai szempontból, átmeneti megoldásként, valamilyenre indokolható volt. A Temesi Bánság pedig már újabb területi gyarapodás volt, amelynek külön tartását, hasonló indokkal, szintén igazolni lehetett. Végül Erdély már I. Lipót alatt külön fejedelemséggé lett része a Habsburg Monarchiának. Csak hát a magyar rendek, érthető módon, a régi történeti ország épségét tartották szem előtt és annak elvéből kiindulva sürgették a visszacsatolásokat, bár Erdély

esetében nekik is számolniuk kellett a több évszázad óta hagyományos szilárdult helyzettel és azzal, hogy a három erdélyi kiváltságos „nemzet” vezetői sem igyekeztek az egykori anyaország kebelébe visszatérni.

5. Az új állami szervezet

Az országgyűlés az 1715 : 59. törvénycikkkel rendi bizottságot küldött ki az új „közigazgatási, gazdasági, katonai rendszer” (Systema politico-oeconomico-militare) tervének kidolgozása céljából. Az ebből az okból „rendszeresnek” nevezett bizottság (systematica commissio) csak 1722 tavaszán ül össze gr. Csáky Imre érsek elnöklete alatt, s kidolgozott egy sor hasznos javaslatot, amely a fennálló viszonyok javítására irányult. A javaslatok nagy részét a mozgékony szellemű gr. Károlyi Sándor fogalmazta meg, aki másokkal, így Ráday Pállal együtt, a Rákóczi államában előzőleg szerzett tapasztalatait is hasznosítani igyekezett. A bizottság tagjai persze mindkét oldalról főleg a rendi kiváltságok védelmét tartották szem előtt, így például azzal, hogy a belső vándorlás megállítását és a parasztok lefegyverezését kívánták elérni. Egy sor gazdasági célkitűzésük viszont a birtokos nemesi érdekekkel együtt az országot, annak fejlesztését is képviselte. Ezek közt szerepelt a lakatlan területek betelepítése, külföldi iparosok behívása 15 évi adómentességgel, fabrikák alapítása, a céhrendszer korlátozása, azután – különösen hangsúlyozottan – a kereskedelem, főleg az agrárkivitel elősegítése – persze a nemesi mentességek fenntartása mellett – továbbá a folyók szabályozása, hajózhatóvá tétele (122. tc.), csatornák építése. Tehát egy sor olyan előremutató javaslat, amilyenről – Károlyi Sándor szavaival – valóban a megyei követek „nagyapja sem álmodott”. Igaz, e korszerű javaslatok nagyrészt elakadtak a visszahúzó erőknél. A rendek nem tudtak reális megállapodásra jutni arról, hogy a felállítandó országos pénztárba (98. tc.), a közalap (fundus publicus) javára ki mennyit fizessen. Nem tudván érdemi döntésre jutni, végül leszögezték, hogy mivel „ki nem dolgozhatták, milyen legyen az ország közgazdasága”, a feladatot a frissen felállított királyi helytartótanácsra bízzák, vagyis a bécsi kormányzatra (115. tc.), amely azonban e feladatot szintén nem tudta megoldani. Több javaslat és elképzelés azonban – főleg a közigazgatás és jogszolgáltatás terén – mégis szerephez jutott az új állami

szervezet kialakítása során, ahogy az az 1722/23. évi országgyűlésen végbement.

Az országgyűlés összehívásával III. Károly fő célja az volt, hogy, fiú utódok híján, a Habsburg-ház nőági örökösödését elfogadtassa. Az ügy előzményeihez tartozott, hogy az uralkodó 1711-ben rendelkezésével módosította az 1703-ban kelt titkos családi szerződést (pactum mutuae successionis), abban az értelemben, hogy az elsőbbség nem József és Lipót, hanem saját lányait illeti. Ezt azután 1713 tavaszán kihirdette bizalmas tanácsosai előtt. Ezek közt gr. Illésházy Miklós és gr. Pálffy Miklós személyében magyar főnemesek is akadtak, akik hajlandónak mutatkoztak a megoldást elfogadni, de bizonyos feltételeket kívántak szabni. Ez az osztrák Pragmatica Sanctio – mint nevezték – még csak belső, dinasztikus rendelkezés maradt, amelyet azonban III. Károly előbb az örökös tartományokkal fogadtatott el, majd sorra a külföldi hatalmakkal is. Magyarországra azonban az ilyen családi döntés nem volt érvényes, itt a nőági örökösödést csak országgyűlési törvény mondhatta ki. Az udvar 1722 tavaszán széles körű akciót indított a magyar politikai vezetők megnyerésére. Ez lényegében véve sikerrel is járt, részben jutalmak és lekenyerezés, de főleg a török veszély még nagyon közeli emléke miatt. Így azután a rendek mindjárt az országgyűlés elején, 1722. június 30-án „önként” ajánlották fel a kívánt megoldást. Ez került bele az 1723. 1–3. törvénycikkbe, amely a Habsburg-ház, illetve Ausztria és Magyarország közjogi viszonyát tulajdonképpen – rövid megszakítással – egészen 1918-ig szabályozta. A korábbi családi szerződéstől megkülönböztetendő, ezt nevezzük magyar Pragmatica Sanctiónak. E törvénycikkek kimondták, hogy a Habsburgok női ágon is, az említett sorrendben öröklik Magyarország trónját; továbbá, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok elválaszthatatlanul (indivisibiliter ac inseparabiliter) össze vannak kapcsolva és egymásnak külső támadással szemben (*contra vim externam*) kölcsönös védelemmel tartoznak; a királynak viszont esküt kell tennie, hogy az ország törvényeit megtartja, a rendek kiváltságait megőrzi. A birodalom, az örökös tartományok és Magyarország együttműködésének elkerülhetetlenül felmerülő „közös” ügyei intézésének módját egyébként a törvény általánosságban mozgó, kissé homályos szövege közelebbről nem részletezte. Nem véletlenül. Ezt ugyanis – bár gondolata magyar részről már előzőleg felmerült – az udvar nem tartotta kíváncsnak.

Az 1715. és 1723. évi törvények szerint az újjászervezett Magyarországi közigazgatás fő szervei a kormányiszékek (dicasteria) voltak. Ezek a központi hatalomtól, vagyis az uralkodótól függtek és az országgyűlésnek nem tartoztak felelősséggel. Nagyrészt ezek örökölték a régi személyi méltóságok (nádor, országbíró) hatáskörét is. A nádori méltóság megmaradt ugyan – ha nem is töltötték be mindig –, de inkább csak magas hivatalnoki funkcióban: a nádor lett a helytartótanács és a hétszemélyes tábla elnöke.

A legfelső szintű kormányiszék a magyar királyi kancellária (Cancellaria regia Hungarico-aulica) volt Bécsben. Ez levezetett a gyakorlatilag birodalmi hatáskörrel intézkedő, központi hatóságokkal, ez terjesztette fel az országos ügyeket végső fokon a király elé s ez továbbította az uralkodó – illetve az ő nevében intézkedők – rendeleteit, leiratait a magyarországi helytartótanácshoz. A kancellárok, mint gr. Illésházy Miklós, Acsády Ádám veszprémi püspök, gr. Batthyány Lajos, a magyar világi és katolikus egyházi főnemesség soraiból kerültek ki.

Az 1723-ban felállított helytartótanács (Consilium locumtenentiale) mint felső szintű helyi, magyarországi kormányiszék gyakorolta a végrehajtó hatalmat és irányította az ország belső igazgatását. Ez az intézmény történetileg az egykor még I. Ferdinánd által szervezett – és a korábbi tanács nyomába lépő – helytartótanács utódának tekinthető, de gyakorlatilag a most kialakított államszervezetnek volt legfontosabb új eleme. A helytartótanács a nádor – vagy a helytartó – elnöklete alatt Pozsonyban (majd 1784-től Budán) működött. Tanácsosait – eleinte 22 világi és egyházi urat – az uralkodó nevezte ki és a kincstár fizette, köztük 4 főpapot, 10 főnemest és 3 köznemest. A helytartótanács sokágú feladatköre a megyék irányítására, a hadiadó beszédésére, a belső állapotokra: rendre, közegészségügyre, úrbéri viszonyokra, a kereskedelem és vámok ügyére, vallási és iskolai problémákra terjedt ki, valamint a törvények és rendeletek végrehajtásának ellenőrzésére. Ez nem volt mindig könnyű dolog, tekintve, hogy a külső befolyásra hozott királyi rendelkezések nemegyszer sértették a magyar törvényeket. Ilyenkor a helytartótanács néha tiltakozni próbált, máskor viszont továbbította a rendeletet a megyékhez, mire esetleg azok tiltakoztak és a végrehajtásnak tőlük telhetően az útjába álltak. Baj volt az is, hogy bár a helytartótanácsnak igen sokféle ügygel kellett foglalkoznia, tényleges intézkedési joga csak igen szűk körre korlátozódott. Nem rendelkezett a katonaság, a telepítések, a vámok s csak igen kevésbé a kereske-

delem ügyei felett. Leginkább megállta még helyét a jobbágy mint adóalap védelmében a földesúri túlkapások ellen.

Az országban állomásozó csapatok ellátásának és a polgári hatóságokkal való viszonyának ügyeit az ugyancsak ekkor, a helytartótanáccsal kapcsolatban felállított országos vagy tartományi biztosság (commissariatus provincialis) intézte.

A pénzügyekkel – ideértve a bányák, kincstári birtokok és más jövedelmek kezelését – már a XVI. század óta a pozsonyi magyar királyi udvari kamara foglalkozott, amelynek teendőiről most az 1715 : 18. tc. intézkedett. A fő probléma itt az volt, hogy ez a hatóság – a rendek ismételt tiltakozásai ellenére – gyakorlatilag teljesen, közvetlenül alá volt rendelve a bécsi udvari kamara (Hofkammer) irányításának. Egyébként a kamara gyakorolta az uralkodó jogait a szabad királyi városok ügyei felett, ellenőrizve azok igazgatását, adózását, számadásait.

A kormányzések tulajdonképpen a központi hatalom, az uralkodó irányítása alatt álltak, mivel azonban tisztségviselői nagyrészt főnemesekből és köznemesekből álltak, adott esetekben rendi érdeket is képviseltek. A helytartótanács élén a nádor (palatinus) állt, az ország első közjogi méltósága, aki mint magyar főnemes, nem ohajtotta a rendi dualizmus egyensúlyát esetleg az udvar abszolutista próbálkozásai érdekében megbontani. Innen érthető, hogy gr. Pálffy Miklós nádor halála után, 1732-ben III. Károly – aki a rendekkel ekkor már elég feszült viszonyban állt – új nádor választása helyett Lotharingiai Ferenc herceget, saját későbbi vejét (Mária Terézia férjét) nevezte ki magyarországi helytartónak és egyben a helytartótanács elnökének. Egy lépéssel később, 1741-ben viszont, amikor az osztrák örökösödési háború kitörésekor Bécsnek a magyar rendekre nagyobb szüksége volt, gr. Pálffy Jánossal ismét betöltötték a nádori méltóságot.

- A rendek fő hatalmi orgánuma az országgyűlés (diéta) volt. Ennek felsőtábláján a főnemesek foglaltak helyet, világiak és egyháziak, megint csak a nádor elnöklete alatt. Az alsótáblán a megyék követi képviselték megbízóikat és itt kaptak helyet – jóval kisebb befolyással – a szabad királyi városok küldöttei is. Az elnöki tisztet itt a személynők (personalis) töltötte be.

A megyék, a helyi nemesség autonóm szervezetei, közgyűléseiken statútumokat alkothattak és utasítással látták el országgyűlési követeiket. S bár igazgatási ügyvitelük a helytartótanács felügyelete alá tarto-

zott, mégis elsősorban a rendi hatalomnak voltak szervei. Ezen az sem változtatott, hogy a megyék főispánjait az uralkodó nevezte ki, hiszen ő is csak a főnemesek közül tudott választani, nem szólva arról, hogy bizonyos megyékben egy-egy főnemes család elsőszülött fia, illetve a mindenkor katolikus püspök örökletes jogon kapta meg a főispáni tiszteletet. S ha a főnemesek nem is ugyanazt képviselték, mint mondjuk a középnemesség, rendszerint ők sem a királyi hatalom kiterjesztésének, hanem a maguk értelmezése szerint a rendi dualizmusnak voltak hívei. Egyébként is a XVIII. században, az utolsó évtizedek kivételével, döntő mértékben a világi és katolikus egyházi főnemesek politikai befolyása érvényesült. Egy-egy feudális főnemesi nagybirtok saját, most kiépült szervezetén belül helyileg nemegyszer állami funkciókat is ellátott.

A megyék hatósága alól a szabad királyi városokon kívül ki voltak véve a kiváltságos kerületek (districtus privilegiati) is. Így a három jászkun kerület (Jászság, Nagykunság, Kiskunság), amely a nádor, mint főkapitány alá tartozott. A XVIII. század elején a Jászkunságot elzálogosították a német lovagrendnek, amelytől azonban 1745-ben meg tudta magát váltani. Ilyen szabad kerület volt továbbá, Bocskai István óta, a Hajdúság, közelebbről a hat hajdúváros együttese, ugyan-csak főkapitány irányítása alatt.

Ekkoriban került sor az igazságszolgáltatás szervezetének régóta esedékes, bár a hagyományos szellemű nemesek által kelletlenül fogadott újjáalakítására. Ennek nagyon is időszerű voltát egyértelműen mutatja az a sötét kép, melyet előzőleg, a század eleji bírósági szervezet anarchikus viszonyairól, működésének gyakori szüneteltetéséről a korabeli források nyújtanak. Az újjászervezés során több vonatkozásban hasznosították az országgyűlési rendi bizottságokban felmerült javaslatokat.

A legfelsőbb bíróság, a hétszemélyes tábla (Tabula septemviris) felállításáról az 1715 : 24. tc. intézkedett. Ennek is a nádor volt az elnöke. Egy szinttel lejjebb működött a királyi tábla (Tabula regia), amely az 1723 : 30. tc. értelmében került felállításra immár állandó bíróságként, a személynők elnöklése alatt. E két fórumot nevezték együtt királyi kúriának. Még egy szinttel ez alatt foglalt helyet négy kerületi tábla. Alsó fokon a megyei, illetve a városi törvényszékek, valamint, a jobbágyság esetében az úrszékek látták el az egykorú feudális társadalom igazságszolgáltatási funkcióit. A felső, bírósági

szervek ugyanis csak a kiváltságos, magasabb rétegek ügyeivel foglalkoztak.

Horvátország, vagyis a Háromegey (horvát, szlovén, dalmát) királyság, amely a középkor óta külön politikai testként kapcsolódott Magyarországhoz, kiváltságos, autonóm szervezettel rendelkezett. Felső szinten követei részt vettek a magyar országgyűléseken, s az ott hozott törvények érvényesek voltak Horvátországra nézve is. Viszont külön horvát bán állt az élén, belső ügyeivel horvát tartománygyűlés (congregatio) foglalkozott, amely saját statútumokat hozhatott. Egyébként a horvát megyei szervezet hasonló volt a magyarországihoz.

Erdély, a középkor végi ország egykori délkeleti része, amely a XVI. században a török hódítás és politika következtében vált külön és alakult önálló fejedelemséggé, ezt a politikai státusát megőrizve került a XVII. század végén a Habsburg Monarchia keretébe. Különállása, saját politikai szervezete azóta is fennmaradt, Bécsben külön erdélyi kancellária, Nagyszebenben pedig erdélyi gubernium, kormányzóság működött, és külön erdélyi országgyűléseket is tartottak, amely saját törvényeket hozott. A belső politikai struktúra továbbra is a három kiváltságos „nemzet” (a magyar, a szász és a székely) uniójára épült. A románok, növekvő számuk ellenére, a feudális társadalmi viszonyok következtében kimaradtak a rendi „nemzetek” sorából, így politikai szerephez nem jutottak. Az erdélyi rendek jóval gyengébb politikai erőt képviseltek, mint a magyarországiak, így itt a központi hatalom – a Habsburg uralkodó – akarata akadálytalanabban érvényesülhetett, amennyire azt a fejedelemség archaikus viszonyai engedték. Ez is befejlesztett abba, hogy a Habsburg udvarnak nem állt szándékában Erdélyt visszacsatolni Magyarországhoz és ezzel politikai riválisának súlyát növelni. Egyébként maguk a helyi, erdélyi vezetők is inkább a külön, erdélyi hagyományokhoz ragaszkodtak. A magyarországi rendek ugyan több alkalommal is kívánták Erdély visszakapcsolását, de ez inkább csak olyan elvi óhaj maradt, amelynek politikai realitásában ők sem hittek az adott viszonyok között. Ahhoz ugyan ragaszkodtak, ugyancsak elvi okokból, hogy a Habsburg uralkodó, mint Magyarország királya, a szent korona jogán viseli az erdélyi fejedelmi címet, de Mária Terézia 1765-ben, Erdélyt a nagyfejedelemség rangjára emelő oklevelében külön szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy Erdély semmilyen más országgal – tehát Magyarországgal sem – áll alárendelt viszonyban. Mindössze azoknak a területeknek („Partium”) egy részét

kapcsolta vissza, amelyeket annak idején az erdélyi fejedelmek Erdély határain kívül szereztek meg maguknak.

Az a kompromisszumos készség, amely az államszervezet újjáalakítása során mind az udvart, mind a rendi vezetőket jellemezte, az évek múltával láthatólag alábbhagyott. S egyben a feszültség is nőtt a rendi állam e két hatalmi pólusa között. Az 1728/29. évi országgyűlésen a rendi ellenzék főleg két vitakérdésben lépett fel erélyesen: a vallási ügyben – itt a katolikus rendek léptek fel türelmetlenül a protestánsokkal szemben – és az adózás ügyében. Bécs államadóságokkal küzdött és kevesellte Magyarország részvállalását a birodalom pénzügyi terheiben. Ezért először a hadiadó emelését kívánta. A rendek azonban ebbe nem akartak belemenni. Arra hivatkoztak, hogy a parasztok már nem tudnának több terhet elviselni. De szándékuk volt az is, hogy a jobbágmunka eredményéből lehetőleg maguknak tartsanak meg minél többet. Ezután az udvar az adó alapját a jobbágytelekben, tehát a földben kívánta meghatározni, ami a nemesi adózás felé tett lépésnek volt tekinthető. A rendek legalábbis így értelmezték, és minden erővel – eredményesen – ahhoz az elvhez ragaszkodtak, hogy a föld a nemesek tulajdona és ezért nem adóztatható. A bizottsági javaslatok ügye, a kereskedelem és ipar fejlesztését illetően, ismét felmerült, de hamar holtpontra jutott, mivel a rendek nem tudtak keresztülvihető tervben megállapodni arról, hogy a beruházásokhoz szükséges – és ezúttal az uralkodó által napirendre tűzött – országos pénztárba honnan, milyen pénzkerüljenek. III. Károly uralkodásának még hátralévő tizenegy évében nem is hívott többé össze országgyűlést.

A Habsburg Monarchia katonai vezetésének hanyatlásáról tanúskodott viszont az újabb, szerencsétlenül végződő török háború. A konfliktus tulajdonképpen a Porta és Oroszország közt kezdődött 1736-ban, az utóbbinak a krími tatárok elleni akciója folyományaként. Ausztria, mint a cári udvar szövetségese, újabb balkáni területnyerés reményében avatkozott be a háborúba. Csak hogy Savoyai Eugén 1736-ban már eltávozott az élők sorából. A császári hadak vezetését – Pálffy János mellőzésével – névleg a császár vejére, Lotharingiai Ferenc hercegre, ténylegesen azonban tehetségtelen főtisztekre bízta – akik közül egymás után kettőt kellett a súlyos balsikerek miatt hadbíróság elé állítani. A szerencsétlen háborút 1739-ben a belgrádi béke zárta le, amelyben a Temesi Bánság kivételével minden korábbi szerzemény elveszett, Belgráddal együtt. Kiderült, hogy a török hatalommal még

mindig számolni kell, annyival is inkább, mivel újból Magyarország határáig nyomult előre észak felé. A Rákóczi-emigráció történetének utolsó epizódjaként, már a fejedelem halála után, annak fiát, Rákóczi Józsefet a szultán Rodostóból Isztambulba hívta és 1738 elején mint Erdély kijelölt fejedelmével szerződést kötött vele. Rákóczi József azonban, akivel a török nagyvezír – Mikes Kelemen szerint – úgy bánt, „valamint a gyermekkel”, aligha volt e szerepre alkalmas, és egyébként is már 1738-ban elhunyt. E tervek némi hazai visszhangjának jeleként több felségsértési per indult Rákóczi valódi – vagy vélt – hívei ellen Erdélyben és Észak-Magyarországon. Az egyéni bajok azonban háttérbe szorultak a sokezer áldozatot követelő nagy pestisjárvány miatt, amely, a háború utójátékként, az országon végigsöpört. Ennek tanulságaként a Habsburg Monarchia Magyarország déli határát nemcsak katonailag, hanem – szigorú védőzár szervezésével – egészségügyileg is igyekezett biztosítani.

6. Mária Terézia. Sziléziai háborúk

Amikor III. Károly 1740 októberében meghalt, a Habsburg Monarchia válságos helyzetben találta magát. A Pragmatica Sanctio értelmében trónra lépő lányának, az ekkor huszonhárom éves Mária Teréziának nemcsak egy vesztes háború következményeivel, a Monarchia katonai és politikai vezetésének demoralizált állapotával és a növekvő belső elégedetlenséggel kellett szembenéznie, hanem mindenekelőtt a még súlyosabb külső fenyegetéssel is. III. Károly ugyan mindent megtett annak érdekében, hogy a különböző országokkal sorra elfogadtassa lánya örökösödését, a döntő pillanatban azonban hamar kiderült, hogy a sok ígéret csak pusztá szó marad. Azonnal jelentkeztek azok a hatalmak, amelyek a férfi utód nélkül maradt Habsburg-örökségből akartak részesülni. A koncentrált támadásra induló ellenfelek közül Wittelsbach Károly Albert bajor választót – I. József vejét – még ilyen ígéret sem kötötte. De a sorból Frigyes Ágost szász választó sem maradt ki, pedig ő annak idején III. Károly segítségével lett – III. Ágost néven – lengyel király. A legveszélyesebb valamennyi közt, II. Frigyes porosz király (1740–1786) – aki nemrég vette át apja örökét, jól felszerelt hadseregével együtt – előbb azt az átlátszó ajánlatot tette Mária Teréziának, hogy Szilézia átengedése fejében megvédi őt ellenségeitől. Szilé-

zia a Habsburg Monarchia egyik legfejlettebb, leggazdagabb tartománya volt, amelyet II. Frigyes mindenképpen meg akart szerezni, ha kell: fegyverrel is. A bécsi udvar ezt elutasította. Erre II. Frigyes 1740 decemberében megtámadta Sziléziát, a bajorok pedig – francia szövetségben – Csehországba nyomultak. A szászok is Cseh-, illetve Mórvaországot fenyegették. A szárd és a nápolyi király a Habsburg Monarchia itáliai, XV. Lajos francia király pedig németalföldi birtokait akarta megszerezni. Így tört ki az osztrák örökösödési háború, amely nyolc éven át (1740–1748) állította egymással szembe Európa két hatalmi táborát. Franciaország ambícióival szemben ugyanis 1743-ban végre – a pusztá rokonszenven túlmenően – Anglia és Hollandia is szükségesnek látta, hogy közbelépjen Ausztria oldalán. Pontosabban: II. Frigyes közben kétszer is békét kötött Ausztriával: Boroszlóban 1742-ben, majd, egy újabb támadás után, Drezdában 1745-ben. Őt ugyanis csak Szilézia megszerzése érdekelte, és ezt végül nagyrészt sikerült is elérnie. Az európai konfliktust 1748. október 18-án az aacheni béke zárta le. A Habsburg Monarchia veszített ugyan területeket, amelyek közül a legfontosabb Szilézia nagy része volt, de megőrizte nagyhatalmi pozícióját, Mária Terézia pedig a trónját.

Az egyik külön figyelmet érdemlő kérdés, e háborúval kapcsolatban, Magyarország magatartása volt. Alig három évtizeddel azután ugyanis, hogy a Rákóczi-szabadságharc napja leáldozott, a Habsburg Monarchia ismét európai konfliktusba bonyolódott. Bécs helyzete válságosnak, szinte védtelennek mutatkozott, sok függött attól tehát, hogy a magyar politika milyen útra lép.

Mária Terézia tisztában volt azzal, hogy segítséget az adott pillanatban csak a magyaroktól remélhet. Az 1741 tavaszán, tizenkét év óta először összehívott pozsonyi országgyűlés elégedetlen hangulatát nem utolsósorban az ő személyes közbelépése, lélektani érzéke, az emberekkel bánni tudása fordította kedvezővé. A rendek eleinte sérelmeiket hangoztatták, a német tanácsosok illetéktelen befolyása ellen tiltakoztak és szót emeltek az udvar Budára helyezése érdekében. Szeptember 4-én történt azután az az ismert pozsonyi jelenet, amikor a gyászruhás királynő beszédet intézve a magyar urakhoz, elmondta, hogy mindenki elhagyta őt és hogy a magyarok lovagiasságára és vitézségére bízta magát és gyermekeit. A rendek erre életüket és vérüket ajánlották (*vitam et sanguinem pro rege nostro*), és megadták a kellő katonai segítséget. Nemsokára több mint hatvanezer magyar küzdött a császári

lobogó alatt a bajorok ellen meglehetősen, a poroszok ellen kevesebb sikerrel. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a magyar politikai vezető réteg valóban fel akarja használni Ausztria válságát a Habsburg-uralom megdöntésére, akkor a királynő lélektani érzéke és a lovagiasságra való hivatkozása vajmi kevésbé tudta volna rávenni Magyarországot a Pragmatica Sanctio által előírt közös védelem tényleges vállalására. A rendi politikusokat ennél nyilvánvalóan fontosabb indokok vezették. Egyrészt az, hogy a Habsburg Monarchia keretén belül kiváltságait a kompromisszum értelmében biztosítva látták és hogy pozíciójuk most tovább erősödhetett. 1741-ben a törvény valóban külön kimondta, hogy a nemesek adómentessége a „fundamentális jogok és szabadságok” közé tartozik. Jelentős súllyal esett latba azonban az a másik indok is, hogy Magyarország maga is számíthatott a Habsburg Monarchia védelmére a török ellen, hiszen az legutóbb ismét fenyegetően közelre, a magyar határig felnyomult. A Portát egyébként az újabb támadástól, a háborúba való beavatkozástól az tartotta vissza, hogy a birodalom keleti határvidékén veszélyes konfliktusa támadt Perzsiával.

A másik fontos probléma az, hogy ez a háború, főleg a kisebb, de hatékonyabb Poroszország nemegyszer érezhető fölénye, amely Szilézia elvesztésében is megmutatkozott, nyilvánvalóvá tette a bécsi udvar számára is, hogy korszerűsíteni kell a Monarchia szervezetét és kormányzatát, ha meg akarja állni a hatalmak versenyében. A Habsburg Monarchia ugyanis – sajátos módon – nem rendelkezett valamiféle egységes kormányzati szervezettel és jelentős erőforrásait egyébként sem tudta megfelelően mozgósítani. Az előrelépést szolgálta a külügyi irányítás terén, a régi német birodalmi kancelláriából a külön (osztrák) állami kancellária (Staatskanzlei) kiválasztása (1742), pár év múlva az Általános Kereskedelmi Igazgatóság (Universalcommerciendirectorium) felállítása (1746), majd, a békekötés után, 1749-ben, a tanulmányokat levonva, a Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf nevéhez fűződő közigazgatási reform, amely egyebek közt a rendi hatalom visszaszorítására és az adómentesség felszámolására irányult az örökös tartományokban. Ezzel egy időben megszüntették az erősen rendi jellegű cseh és osztrák kancelláriát, amelynek szerepét az örökös tartományokat illetően a Directorium in publicis et cameralibus nevű, új központi szerv vette át.

A teendők és tanulmányok sora azonban még korántsem zárult le ezzel. Rövidesen újra kitört Poroszországgal a fegyveres konfliktus: a

hétéves háború (1756–1763), amelyben Bécs megpróbálta visszavenni Sziléziát – ismét hiába. Ezúttal meglepetésszerűen, megfordult a szövetségi rendszer. Wenzel v. Kaunitz herceg kancellár, a Habsburg-külpolitika irányítója, ezúttal a Monarchiának szerezte meg Franciaország szövetségét és támogatását, Szászországgal és Oroszországgal együtt. Most Poroszország állt majdnem egyedül, mivel Angliát – amely persze most az ő oldalára állt – a kanadai francia telepek megszerzése kötötte le. II. Frigyes, aki hadvezéri tehetsége ellenére válságos helyzetbe került, végül az mentette meg, hogy Erzsébet cárnő halála (1762) után utóda, III. Péter az orosz csapatokat kivonta a Poroszország elleni koalícióból. Igy a háborút lezáró hubertusburgi béke (1763) megint porosz kézen hagyta Sziléziát.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy e háborúban is részt vettek magyar ezredek. Néhány magyar főtiszt is bizonyos szerephez jutott és magára irányította a figyelmet. Gr. Nádasdy Ferenc tábornagy lovasrohamának része volt abban, hogy a kollini csatában sikerült a Csehországba nyomult porosz erőket visszanyomni (1757). Gr. Hadik András altábornagy pedig huszárai élén egy merész portyázás során Berlint is megsarcolta (1757).

— Az osztrák kormányzati reformtörekvések, immár mindinkább a felvilágosult abszolutizmus jegyében, a harcok közben is folytatódtak. A legjelentősebb lépés volt az Államtanács (Staatsrat) felállítása (1760, gyakorlatilag 1761 elejétől). E tanácsadó testület, amely kisebb változtatások mellett azután egészen 1848-ig működött, votumaival jelentős hatással volt a királynő és utódai elhatározásaira. Hatásköre ugyan elvben az örökös tartományokra korlátozódott – tagjai közt nem is volt magyar –, de ténylegesen Magyarország ügyeivel is foglalkozott. Mária Terézia reformjainak ez volt előkészítő műhelye. Ugyanekkor, 1761-ben a Directorium helyett ismét felállították az osztrák és cseh kancelláriát, de összevontan, hogy külön érdekeket kevésbé tudjon képviselni. 1762-ben pedig, főleg külkereskedelmi vonatkozásban, az új Kereskedelmi Tanács (Commerzienrat) kezdte meg működését.

Az udvar e korszerűsítő törekvései Magyarországot sem készültek kikerülni. Már csak azért sem, mivel Bécs szerette volna az ország erőforrásait jobban hasznosítani és részt tőnni a nemesi adómentességén. Az 1751. évi országgyűlésen, amely az elhunyt gr. Pálffy János helyét a nádori méltóságban gr. Batthyány Lajossal töltötte be, a hadiadó összege, másrészt pedig a szabad királyi városok ügye körül éleződött

ki az ellentét az udvar és a rendek között. Az utóbbiak ugyanis azzal tiltakoztak a szabad királyi városok számának növelése, illetve országgyűlési szavazattal való ellátása ellen, hogy ez a megyék, a nemesség „veszélyes gyöngítésére” vezetne. Ezt követően, 1754-ben vezette be azután az udvar azt a diszkriminatív vámrendszert, amelyről alább még külön szó esik. A következő években már Magyarországon is egyre több olyan politikus és politikai szerző akadt, aki belátta, hogy Magyarországnak sem érdeke egy mind érezhetőbben elmaradt állapotban megrekednie. Így gr. Pálffy Miklós magyar kancellár 1758-ban már reformokat javasolt. Azt fejtegette, hogy az országgyűlés közreműködésével be kellene vezetni a nemességnek a közterhekben való részese-dését, nemesi hadiadó (subsidium nobile) formájában, továbbá lépéseket kellene tenni az ország gazdasági fejlesztése, főként a terménykivitel szabaddá tétele és a jobbágy helyzetének javítása érdekében. A következő országgyűlés időszakában, 1764 körül pedig már közép-nemesi, sőt polgári szószóloí is akadtak a felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant reformtörekvéseknek. Valószínűleg Fesztetich Pál volt a szerzője annak az ország „megreformálásáról” írt röpiratnak (*Opinio circa reformationem regni Hungariae*, 1764), amely immár bírálva a rendi struktúra elavult jellegét, egyebek közt a kereskedelem fejlesztését és a jobbágyterhek könnyítését javasolta, hogy az ország adózó ereje is növelhető legyen. Benczur József, a pozsonyi, majd késmárki evangélikus líceum rektora pedig történeti alapon bizonygatta, hogy a magyar király hatalmát, intézkedési jogát a rendeknek nincs joguk korlátozni. A legnagyobb visszhangot – és felháborodást – azonban az a könyv váltotta ki, amelyet a bécsi udvari könyvtár vezető hivatalnok, a trencsényi szlovák származású Kollár Adám tett közzé 1764-ben arról, hogy a magyar királyok hatalmi jogköre az egyház ügyeinek szabályozására, így a papság megadóztatására is kiterjed. Kollár, aki sokirányú történetkutatói munkásságot folytatott, a történelmi érveket is a felvilágosult abszolutizmus szolgálatában használta fel. S bár itt elsősorban egyházi kérdésekkel foglalkozott, közben arra is kitért, hogy a nemesség katonáskodás fejében kapta volt kiváltságait, most azonban már jól begyakorolt, állandó hadseregre van szükség és ennek költségeit a nemeseknek is viselni kell. Éppen ezért elítélte, hogy a nemesség minden jogot és előnyt magának követel, viszont minden terhet „a boldogtalan és nyomorult jobbágyra hárít” Kollár a könyvet nem hivatalos megbízásból írta, de iránya megfelelt az udvar törekvéseinek. Politikai aktua-

lítását az is jelezte, hogy éppen akkoriban jelent meg, amikor az udvar 1764-ben, országgyűlési javaslatában maga is felvetette a nemesi felkelés szabályozásának ügyét, ami magában hordta azt az elképzelést, hogy a nemességnek az *insurrectio* helyett adót kellene vállalnia.

Az országgyűlési rendek nagy felháborodással fogadták ezt a „gyalázatos” könyvet, elégetését követelték, és annyit sikerült is elérniük, hogy Magyarországon betiltsák. Egyháziak részéről, gr. Bar-kóczy Ferenc érsek környezetéből válasz is készült ellene egy kéziratban terjesztett röpirat formájában (*Vexatio dat intellectum*, 1764), amely a rendi álláspontot igen élesen fogalmazta meg. Ez a nemességet ellenál-lásra biztatta kiváltságai védelmében, hiszen erőszakhoz az udvar a külpolitikai helyzet miatt úgysem mer folyamodni. Szerinte a szuverenitás megoszlik a király és a rendek között, így hát az is felségsértésnek tekintendő, ha valaki a rendek ellen lép fel, az pedig, ha valaki adót követel tőlük, egyenesen lopás. E felfogás mintaképe a lengyel nemesi republika volt.

Ily feszültségek és viták közt az országgyűlés sok eredménnyel nem zárulhatott. Az insurrectiót helyettesítő nemesi adózás ügyét az udvar, hosszú küzdelem után, kénytelen volt végül elejteni. Mindössze annyit ért el, hogy a hadiadó összegét 3,3 millióról 3,9 millióra emelték. Az úrbéri kérdéseknek, tehát a jobbágyviszonyoknak Mária Terézia által sürgetett rendezését a rendek elutasították. Erre válaszul az udvar meg levette a napirendről azt a tervet, amelyet a diszkriminatív gazdaságpo-litika bizonyos mértékű módosítására dolgoztatott ki.

A bécsi udvar tehát kísérletet tett arra, hogy a szándékolt reformok első lépéseit Magyarországon a rendi vezetők és az országgyűlés közre-működésével indítsa el. Ez a kísérlete nem járt sikerrel. A rendek ettől határozottan elzárkóztak, olyan vezetőkkel az élükön, akik – mint gr. Batthyány Lajos nádor és gr. Barkóczy Ferenc érsek – mindaddig az udvar, a Habsburg-házzal való együttműködés buzgó és őszinte hívei voltak. Nem az ő álláspontjuk változott. Bécs kezdte a felvilágosult abszolutizmus új programját képviselni, amivel szemben a magyar rendek egyelőre nem tudtak mást tenni, mint hogy ragaszkodtak a régihez, a kompromisszum régi formáihoz. Mária Terézia nem hívott többé össze országgyűlést és reformjait most már a rendi hatalom megkerülésével, rendeleti úton vezette be. Így indult Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszaka.

III. A gazdaság fejlődése. Európa, Magyarország

Ideje itt, e politikai fordulónál az események elmondását megszakítanunk, hogy ismertessük a társadalmi, gazdasági és kulturális változásoknak azt a folyamatát, amely a XVIII. századot végigkísérte. Ezek ismeretében könnyebb lesz majd, a politikához ismét visszatérve, az 1765 utáni fejleményeket megértenünk.

1. A népesség változásai

Megközelítő számítások szerint – hiszen pontos adatokkal ez időből természetesen nem rendelkezünk – Európa népessége egy bő évszázad alatt, 1680–1800 között, nagyjából kétszeresére nőtt – nem pusztán a keleti területgyarapodás miatt. Más, talán óvatosabb becslés szerint 1700 körül 118 millió, a XVIII. század végén pedig nagyjából 190 millió fővel számolhatunk. Az azonban mindenképpen nyilvánvaló, hogy a XVIII. századot a korábbi viszonyokhoz mérten jelentős népességnövekedés jellemezte, főleg 1730 után. Ez különösen szembetűnő, ha az előző időszakok szeszélyes ingadozásaira, visszaeséseire és arra gondolunk, hogy korábban több mint két évszázadra volt szükség a népesség ilyen megkétszereződéséhez, és hogy Európa népessége – hosszú hullámvölgy után – a XVII. század vége felé is csak kevéssel haladta meg azt a szintet, amelyet egykor, a XIII. században ért el.

Ha viszont a népesség XVIII. századi területi megoszlását vizsgáljuk, máris kirajzolódnak előttünk a „fennsík” és körülötte a peremzónák együttesének körvonalai.

Európa sűrűbben lakott része az az északnyugati fennsík volt, amelyről a modell körvonalazásakor beszéltünk. E nagyjából 1 millió km² kiterjedésű területen a XVIII. század elején megközelítőleg 33

millió, a végén mintegy 55 millió ember élt. Vagyis 33, illetve 55 fő négyzetkilométerenként. A század folyamán azonban a sűrűbben lakott rész valamivel maga is nagyobb lett, mivel többé-kevésbé feltöltődtek hozzá újabb peremzónák is. Főleg Poroszország, illetve a Habsburg Monarchia nyugati részein. E nagyobb fennsík népessége így a század végére már megközelítette a 70–80 milliót, vagyis Európa össznépességének – a peremzónákat is beleértve – mintegy 45–48%-át.

Angliában 1715 körül 5 millió, 1789 körül 9 millió, a XIX. század elején pedig már mintegy 10 millió ember élt, annak ellenére, hogy bizonyos népfelesleg közben az Újvilágba is kivándorolt. A szegényebb néprétegek gyarapodásának egy részét, munkaerőként, az ipari fejlődés szívta fel. Franciaországnak, amely a kontinens fejlettebb országai közül népességének pusztá tömegével is messze kiemelkedett, 1715 körül 18 millió, 1789 körül pedig már 26 millió lakosa volt. Így az ország, a termelés adott színvonalát tekintve, már-már túlnépesedettnek mutatkozott. A feszültség főleg a szegény néprétegekben jelentkezett, annyiival is inkább, mivel az angolnál fejletlenebb francia ipar szerényebb munkaerő-szükséglete nem tudta felvenni a fölösleget, és mivel Kanada elvesztése (1763) óta az újvilági kolonizáció nem adott többé megfelelő kiutat. Vagabundus, nincstelen elemekkel a XVIII. század második felében Európában igen sokfelé találkozunk. De különösen sokkal Franciaországban. A demográfiai gyarapodás hozzájárult a társadalom belső ellentéteinek kiélezéséhez, illetve ahhoz a szerephez is, amelyet Franciaország a forradalom utáni, nagy háborúkban játszhatott.

A peremzónákat szintén szembetűnő demográfiai növekedés, ugyanakkor viszont általában alacsonyabb népsűrűség jellemezte. Persze nem egyenletesen. Bizonyos sávokban, főleg a fennsík közelében, valamint főbb agglomerációs pontokon, viszonylag több ember élt. Másutt viszont, különösen a fennsíktól ilyen vagy olyan irányban távolabb fekvő vidékeken, jóval kevesebb. A keleti zónákban, így Poroszország és a Habsburg Monarchia keleti részein, még inkább Oroszországban, azután részben északon, Svédország távolabbi részein, különösen pedig a nyugati, távoli peremzónában, túl az Atlanti-óceánon, nagy, még alig lakott területek várták a letelepedőket. Észak-Amerikában a viszonylag keskeny keleti partszegély élenkülő települései, városai mögött szinte egy egész feltáratlan kontinens terült el. Észak-Amerika kolóniáinak lakossága 1760 körül mindössze 1,6 millió

körül mozoghatott. Svédországé, északon, 1720–1800 között 1,4 millió-ról 2,3 millióra nőtt. Oroszországé, amely a XVIII. század elején 13 millió körül mozoghatott, a század végére, bővebb határok között, már elhagyta az addig élenjáró Franciaországet. De itt a népsűrűség, egyes részekén, a tíz főt sem érte el négyzetkilométerenként.

Délen, a mediterrán peremvidéken, Spanyolországban vagy Itália nagy részén, egy négyzetkilométerre nagyjából 20 fő esett. Bizonyos szempontból – bár sokszor csak a történeti előzmények miatt – ez a peremzóna fejlettebb volt a keletnél. Alapjában nézve azonban a fejlődés folyamata itt lassabban haladt előre. Erre vall, hogy a déli peremzóna, amely a XVIII. század küszöbén, mintegy 20–24 millió lakossal a keleti zónákhoz nagyjából hasonló tömeget képviselt, a század végére már elmaradt az utóbbi mögött.

Kelet-Közép-Európa népessége jelentős mértékben megnőtt a XVIII. század folyamán, bár a népsűrűség továbbra is elmaradt a nyugati országokétól. Lengyelországban, ahol előzőleg, a XVII. században határozott visszaesés volt megfigyelhető, a lakosok száma most újra felfelé ívelt és a XVIII. század második felében négyzetkilométerenként elérte a 24 főt a nyugati, és a 19,4 főt a keleti részekén. Magyarországon 1720 körül – igen megközelítő számítások alapján – mintegy 14 főt, 1787 körül már 28 főt találunk négyzetkilométerenként. Ami azonban közelebről nézve a nyugati határvidéken négyzetkilométerenként 640, a keletin viszont 19, vagy annál kevesebb főt jelentett.

Magyarországot illetően az első, valóban megbízható népességi adatokat a II. József által elrendelt és 1784–1787 közt végzett népszámlálás szolgáltatja. A korábbi különböző összeírások ugyanis részben hiányosak, töredékesek, részben pedig nem kifejezetten népszámlálási, hanem más, főleg adóztatási célból készültek.

Az 1784. évi népszámlálás szerint akkoriban a szűkebb Magyarországon 6,46 millió, Erdélyben 1,44 millió, Horvátországban 0,34 millió ember élt. Ehhez még hozzá kell számítanunk délen a katonai határvidéket, amely közvetlenül a bécsi hadi igazgatás alá tartozott, és amely ezért éppúgy nem szerepelt a népszámlálásban, mint a ténylegesen szolgáló katonaság. Ezeket mintegy 700 ezerre, esetleg többre lehet becsülni. Mindent összevéve tehát a magyar szent korona országai kerekén mintegy 9,3 millió lakossal bírtak.

Ez a Habsburg Monarchia akkori 23 milliós össznépességének körülbelül 43,4%-át tette ki. Területileg a magyar korona országai a

Monarchia nagyobb felét, mintegy 55%-át képezték, de viszonylag ritkább lakossággal rendelkeztek. Ha leszámítjuk Németalföld déli részét, Belgiumot, amely ekkor még egy ideig – a francia forradalomig – szintén a Habsburgok távoli tartománya volt, akkor a Monarchia csak 21,3 milliót képviselt. Ebből a tulajdonképpeni különböző osztrák tartományok (Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karintia, Szlovénia) együtt 3,9 milliót, Cseh- és Morvaország mintegy 3,9 milliót. A Monarchiába tartozott még ekkoriban Galícia és Bukovina, mintegy 2,8 millió lakossal, valamint Észak-Itália 1,5 millió lakossal.

A II. József-féle népszámlálás eredménye, az, hogy Magyarország népessége viszonylag nagynak bizonyult, meglepte az egykorúakat, de utóbb a kutatókat is. Hiszen még csak három nemzedéknyi idő telt el azóta, hogy a XVII. század végén, a törököt kiűző seregek a Délvidéken – ahol valaha virágzó falvak százai éltek – még mellig érő bozótban vándoroltak napokon át, embert nem, hanem helyenként régi, üszkös romokat találva. Az is növelte a nehézségeket, hogy az 1715–1720. évi országos összeírás sokban hiányos – és nem népszámlálási célból felvett – adatait eleinte a kutatók túlzottan készpénznek vették, illetve nem igazították és egészítették ki eléggé, így alig több mint 2,5 millióra becsülték Magyarország lakosságát a török kiűzése után. Utóbb aztán mások ezt felemelték háromra, majd három és félre, újabban négyre is. Azzal érveltek ugyanis, hogy Magyarország népessége 1784 körül nem lehetett volna 9,3 millió, ha oly kevés lett volna a század elején, hiszen ekkora ugrás nehezen képzelhető. A természetes szaporodás ugyanis, az elmaradott egészségügyi viszonyok között – amikor sok gyermek született, de a halálozási arány ijesztően magas volt – nemigen lehetett több két milliónál, és a betelepülésnek is voltak határai. Az is igaz viszont, hogy a XVIII. század eleji források mégis alig lakott, nagy területekről beszélnek, főleg persze a töröktől visszanyert részeken, ahol a legnagyobb volt a pusztulás. Annyi azonban minden bizonnyal megállapítható, hogy Magyarország lakossága a XVIII. század folyamán több mint kétszeresére nőtt.

Ez a népesség azonban, főleg a század elején, nem oszlott meg egyenletesen az ország területén. Igen nagy különbség mutatkozott a viszonylag megkíméltebb, sűrűbben lakott északnyugati peremvidék – ahol egy-egy megyében esetleg több mint százezer ember élt – és a frissen visszafoglalt, déli-délkeleti részek között, ahol egy-egy megye területén olykor 3–4 ezer embert is alig lehetett találni. Ezeknek a ritkán

lakott vidékeknek igen nagy szívóhatása volt. Ahogy a békés időszak beköszöntött, máris megindult egy természetes, spontán népmozgalom. Abban az értelemben is, hogy az elhagyott falvak lakói visszaköltöztek korábbi lakóhelyükre onnan, ahol menedéket találtak. Innen érthető, hogy az olyan, jobb védelmet nyújtó, nagyobb alföldi települések lakossága, mint Nagykőrös vagy Kecskemét, átmenetileg felére csökkent, hogy aztán annál jobban íveljen újra felfelé. Még fontosabb jelenség volt azonban, hogy északnyugat felől megindult a magyar – és részben szlovák – jobbágylakosság átáramlása, akár szökve is, a lakatlanabb területekre. A folyamat érthető: ott szorosabban éltek, súlyos jobbágyterheket viseltek, itt viszont sok szabad földet és jóideig kötetlenebb viszonyokat találtak. Az érintett, korábbi földesurak persze ezt a költözést elleneztek és rendeletileg, törvényben is igyekeztek megtiltani, hiszen ezzel a saját jobbágyaik száma csökkent. Mások viszont szívesen vették, ha üresen álló földjeikre munkaerőt tudtak szerezni. Így került sor például szlovákok telepítésére Békés megyében, a Harruckern birtokon, vagy a Nyírségben, a Károlyiak birtokán.

Ez a belső migráció, a megmaradt belső népesség-tartalékok áthelyeződése azonban magában véve nem lehetett elég. Így az udvar és a nagybirtokosok külföldről is hívtak betelepülőket. Az udvar, érthető módon, a német területek emberfőlétszámából igyekezett minél nagyobb számban megbízható, munkához szokott, a földműveléshez – vagy olykor mesterséghez – értő telepest szerezni. III. Károly a Rajna-vidéki németekhez intézett felhívása szerint Magyarországot, a kereszténység elpusztult védőbástyáját németekkel kívánta betelepíteni. A hivatalos telepítés ugyanis III. Károly idejében, az 1720-as években indult, bár ennek már rögtön a visszafoglaló háborúk után, a Rákóczi-szabadságharc előtt voltak bizonyos előzményei. Az itt élők főként a délnémet, katolikus vidékekről jöttek, de sok esetben másfelől is, rendszerint császári felhívásra. A császár pátenst bocsátott ki, de földesurak is küldtek szét felhívásokat. Az első kísérletek nemegyszer rosszul végződtek. A lakatlan, vadvízes vidéken, magukra hagyva, többen elpusztultak vagy visszaszöktek. Utóbb azonban előkészített, szervezettebb telepítésekre került a sor. Mária Terézia 1766-ban külön telepítő bizottságot állított fel. Az érkezők aránylag kedvező feltételeket kaptak, házat, felszerelést, állatot, adókedvezményt. Így némi hozzáértéssel – hiszen fejlettebb mezőgazdasági viszonyok közül érkeztek, mint munkához

szokott emberek – jó megélhetést biztosítottak maguknak és számos települést hoztak létre.

A Buda környéki német falvak nagyjából a legkorábbi kincstári települések közé tartoztak. A Dunántúlon, a Vértes, a Bakony és Veszprém vidékén magyar földesurak telepítettek németeket. Tolnában és Baranyában viszont, nagyobb tömegben, inkább külföldi világi és egyházi birtokosok. Ez utóbbi területet nevezték utóbb „sváb Törökországának” (Schwäbische Türkei). Keleten Szatmárba, Békésre is kerültek németek. Ettől kezdve többféle német elem élt Magyarországon: 1) a régi, középkori, nagyrészt városlakó németek az északnyugati peremvidéken, a Szepességben és a Szászföldön, Erdélyben; 2) az olyan újjáépült városok német, részben kézműves lakói, mint Buda vagy Székesfehérvár; 3) a XVIII. században betelepült „sváb” és más földművesek.

A déli területek egy részén, ahol a régi magyar népesség szinte elpusztult, még tarkább lett a kép. Ez történt a Bácska és a Bánság vidékén. A Temesi Bánság első kormányzója, Mercy tábornok – akiről előzőleg már szó esett – először több ezer román és szerb családnak adott a határőrvidékek rendszeréhez híven, katonakötelezettség fejében földet, majd 15 évi adómentesség és más kedvezmények meg szabad vallásgyakorlat ígéréstével újabb német, elszászi, francia, szerb, olasz, spanyol, cseh, bolgár és magyar családokat telepített az új falvakba. A nemrég még elvadult vidék a mocsarak lecsapolása, a földművelés előmozdítása, új iparágak – például a selyemtermelés – bevezetése révén aránylag hamar rendezett és jól termő tájjá változott. A kincstári pusztákat, legelőket görögök, örmények, olykor szerbek bérelték – ezek voltak a kor helyi vállalkozói. Mária Terézia idején viszont ideköltöztették Bécsből a nemkívánatos elemeket is.

Minderről hivatalos, írott források beszélnek. De volt egy másféle, olyan migráció is, amely különösebb feltűnés és irányítás nélkül ment végbe. A szerbek betelepülése csak részben tartozik e kategóriába, hiszen azok I. Lipót óta, amikor a török elől idemenekültek, külön kiváltságokkal, egyházi autonómiával bírtak, ami az ortodox egyház sajátos szerepe következtében többé-kevésbé politikai jelleggel bírt. Sok szerb viszont már ezt megelőzően, a török alatt, majd utóbb is helyet talált az ország déli részein. S az ország más határvidékein is megindult bizonyos csendes migráció. Északkeleten ruszinok, ukránok további beköltözéséről tudunk. Délkelet felől pedig a románokéről. A román

pásztorok transzhumálása, tehát vándor legeltetése persze hol erre, hol arra vett irányt a hegyeken át, de a még török uralom – a fanariota fejedelmek uralma – alatt álló román fejedelemségek súlyos viszonyai elől is egyre több költöző került át a Kárpátok havasi legelőin át. Így a románok arányszáma egyre nőtt, úgyhogy Erdély lakosságának már többségét alkották. A szászoké, bár új német települők is bővítették soraikat, aránylag kevésbé. A székelyek pedig olyan társadalmi-politikai konfliktusok miatt, mint amilyen a katonai határőrszervezetnek rájuk erőszakolása volt – Buccow tábornok katonai bizottsága 1764-ben a kétségbeesetten ellenálló székelyek közt Mádfalván vérfürdőt rendezett –, több csoportban Moldvába, Bukovinába költöztek és az ottani csángók sorait szaporították.

Magyarország a középkorban is soknemzetiségű ország volt, de ezen belül a magyarok arányszáma lényegesen magasabb volt, mint utóbb, a XVIII. században. A pusztulás, majd a XVIII. századi betelepítések következtében ez az arány lecsökkent, és az etnikai kép is sokban megváltozott. A II. József-féle népszámlálás nem adja meg az etnikai megoszlás adatait, mert ezek az államot akkor még – jellemző módon – nem érdekelték. De a kutatók megközelítő becslései szerint a 9,3 milliós népességen belül még mindig a magyar volt viszonylag a legnagyobb etnikum, mintegy 3,5 millió, főleg az ország középső részein, bár nem csak ott. Ez azonban az össznépességnek ekkoriban csak mintegy 39%-a, illetve Horvátország és a határvidék nélkül is csak 40–44%-a, tehát a felénél kevesebb. A többi etnikum megközelítő nagyságrendben így követte egymást: délkeleten a román körülbelül 1,5 millió, északon a szlovák 1,25 millió, szétszórta a német mintegy 1,1 millió, délnyugaton a horvát 0,8 millió, délen a szerb 0,6 millió, északkeleten az ukrán vagy ruszin mintegy 0,3 millió, valamint egy sor kisebb néptöredék: örmények, görögök, más töredékek szintén körülbelül 0,3 millió. A 3,5 millió magyar viszont még mindig a második legnagyobb etnikum a Habsburg Monarchiában. Ennek 23,3 millió összlakosságából ugyanis az első helyen a németek álltak, 5,65 millió fővel, a másodikon a magyarok, a harmadikon a csehek s ezután jöttek a többiek.

2. A régi és az új mezőgazdaság

Az európai modell körvonalai, a magasabb fennsíkkal és alacsonyabb szintű peremzónákkal, hasonlóknak tűnnek akkor is, ha a gazdasági viszonyokat vesszük szemügyre.

Ekkoriban még a fejlettebb országokban is a mezőgazdaság volt a termelés fő ága. A népesség zömének életét, munkáját s egyben fő gondját az agrártermelés határozta meg. Az ipari fejlődésben élenjáró Anglia is csak 1811-ben jutott el addig, hogy 100 család közül mintegy 35 élt mezőgazdaságból, 45 iparból és 21 más foglalkozásból.

A mezőgazdaság korszerűsítése terén Németalföld és Anglia haladt Európa élén. A megújulás Németalföldön következett be, ahol a nagy népsűrűség tette sürgetővé a termelékenységet, az intenzitás fokozását. Ezt követte azután Anglia, ahol az ipar fejlődése hozta létre azokat a feltételeket, amelyek közt lehetővé vált a *mezőgazdaság korszerűsítése*. Az újítások közé tartozott a *takarmányfélék termesztése, a vetésforgók kialakítása, a hatékonyabb munkaeszközök, gépek alkalmazása, az állattenyésztés fejlettebb módszereinek bevezetése*. A korszerűsítés persze nem véletlenül tudott éppen abban a két országban kibontakozni, amely a polgári forradalmon már előzőleg átesett. Ezekben ugyanis már biztosítva volt a *föld polgári tulajdona*, szabad birtoklása, és megszűntek a hagyományos, feudális gazdálkodási rendszer olyan teherterelei, mint a nyomáskényszer, vagy az ugarlegeltetés.

Franciaországban a termelés nagyjából 1730 körül kezdte meghaladni azt a régi, elégtelen szintet, amely a vetőmagnak jó esetben is csak az ötszörösét hozta meg, és amely miatt nemegyszer lépett fel az éhínség veszélye. S miután egyszer túllépett ezen az 1 : 5 arányon, a terméshozam akkor sem esett vissza többé a régi, alacsony szintre, amikor 1770 után a prosperitást ismét egy kis hullámvölgy követte. Ez teszi érthetővé François Quesnfy és hívei fiziokrata iskolájának nagyjából szintén 1770-ig tartó fellendülését, és azt a tényt, hogy ők, mialatt a szabad gazdaságnak voltak hívei, csak a mezőgazdaságot találták valóban produktív termelési ágának. Az ilyen gazdasági elméletek ugyanis nem annyira maguk alakítják át a gazdasági viszonyokat, mint inkább tudatosítják a bennük jelentkező trendeket és az eligazodást segítik az új lehetőségek között. A magasabb hozam mindenesetre tíz ember közül már kettő számára tette lehetővé, hogy ne csak mezőgazdasági

munkával, hanem mással is foglalkozzék. A *több élelem* és egyebek között a kukorica, a burgonya és más *új növények* elterjedése jobban biztosította a *kellő táplálkozást* és szintén hozzájárult a népesség gyarapodásához, bár az 1770 után jelentkező *válság* ismét valamivel nehezebbé tette a tömegek megélhetését. A polgári forradalom végre Franciaországban is szabaddá tette az utat az új mezőgazdaság előtt egy olyan struktúrán belül, amelyet a sok kisebb-nagyobb parasztbirtok nagy számaránya tett jellegzetessé.

A *keleti zónákban* egyelőre folytatódott a *hagyományos agrártermelés*, lényegében véve a már korábban kialakult változatok szerint. Ezt a *hagyományos rendszert* többé-kevésbé kezdetleges technika, a két-, vagy ritkábban háromnyomásos gazdálkodás, alacsony termelékenység, vagyis alapijában véve szegénység jellemezte. S egyúttal az a *függés a természet szeszélyétől* is, amely korábban a korszerűsítés és a megfelelő piaci viszonyok kialakulása előtt, sokban a fejlettebb országokat is jellemezte. Ez a lemaradás összefüggött az úgynevezett késő feudalizmus rendszerével, amely a XVI. század óta alakult ki Európa e részén, egy olyan egyenlőtlen munkamegosztás következtében, amely a keleti zóna országait sok tekintetben a fejlettebbek agrárpiacaivá tette. Míg a fennsík országaiiban közvetlen átmenet vitt a kialakult feudalizmusból a kapitalizmus felé, itt a fejlődés folyamatába beiktatódott egy külön, további szakasz, a *késő feudalizmusé*. Ezt a *robotoltató feudális nagybirtok túlsúlya*, a *paraszi elnyomás fokozása*, az „*örökös*” *jobbágyság rendszere*, az *ipari, városi, polgári fejlődés megtorpanása* jellemezte. Ez természetesen nem valaminő gazdasági szétválás, elkülönülés eredménye volt Európa nyugati és keleti része közt, hanem, éppen ellenkezőleg, abból következett, hogy e részek között Európa egészen belül szorosabbá vált a kapcsolat. Az egyenlőtlen szintű zónák kölcsönhatása, a fejlettebb részek kihívása hatott egy időre ilyen irányban. S éppen a XVIII. század az, amikor e kölcsönhatásnak, kihívásnak a hatása megváltozik, módosul, és nem a fékezés, hanem az ösztönzés irányában érvényesül.

Bizonyos általános, közös jellemzőktől eltekintve persze sem a késő feudalizmus kialakulása, sem az abból való fokozatos kiemelkedés nem teljesen azonos módon ment végbe Európa e részén. A robotoltató, ingyen jobbágmunkással dolgozó majorsági nagybirtok jellemző, szigorú típusa elsősorban az Elbától keletre fekvő német tájakon, illetve német feudális urak által irányított tartományokban jött létre, Porosz-

országtól a Baltikumig. S itt bontakozott ki azután a legjellemzőbb módon az a hosszú folyamat is, amely a késő feudalizmus rendszeréből a „porosz” mintájú, vagy „porosz utas” agrárkapitalizmushoz vezetett. Lengyelország sokban szintén e fejlődés útján haladt. Bizonyos – bár nem jelentéktelen – eltérésekkel Magyarország is, amely azonban maga is elég változatos képet mutatott.

Európa déli és északi peremzónáin kivételesen még ellenpróbát is végezhetünk. Délen Spanyolország nem kopár hegyeinek és száraz lankáinak elég szegényes mezőgazdaságából, hanem újvilági gyarmatainak nemesfém-termeléséből szerezte meg azt a jövedelmet, amelyből az iparcikkek behozatalát és korábbi nagyhatalmi pozícióját jóideig finanszírozni tudta, miközben konzerválta belső, feudális struktúráját. Északon Svédország, részben éghajlati viszonyai, részben pedig az agrártechnika fejletlensége miatt, annyi gabonát sem tudott mindig előállítani, amennyivel saját hazai szükségleteit fedezni tudta. Ennél fogva nem is tudott a gabonaexportra úgy áttérni, mint Lengyelország. Így aztán a szigorúbb jobbágynyomás rendszere sem kerekedhetett így felül. Az ország a XVIII. század végén is nagyrészt agrárjellegű maradt és lakóinak mintegy 80%-a mezőgazdasággal foglalkozott, de nagyrészt szabad parasztként, saját kisbirtokán vagy bérelt földeken.

Magyarország mezőgazdaságát általában véve szintén a késő feudalizmus elmaradt viszonyai jellemezték. De ezen belül elég nagy változatosságot találunk. Ez egyrészt az ország adottságaiból adódott, másrészt, a nyugati és frissen visszafoglalt területek különbözőségéből. Végül pedig abból is, hogy a külső ösztönzések – az osztrák piac, majd az udvar gazdaságpolitikája részéről – ugyancsak nyugat felől érték, és a távolabbi részek az ezekből adódó újabb lehetőségekbe, a közlekedés nehézségei miatt, jóval nehezebben tudtak csak bekapcsolódni.

A nyugati részekén megszakítás nélkül fennmaradt és tovább folytatódott a hagyományos mezőgazdasági termelés, egyrészt a paraszti kisüzemekben, a „gazda” saját használatában álló – bár nemesi tulajdont képező – telkeken, másrészt a földesurak birtokain, majorsági földjein, amelyeket ugyancsak a paraszt, a jobbágy művelt meg ingyen munkával, robottal, saját eszközeivel, fogatával. Így mindkét üzemi formát többé-kevésbé ugyanaz a hagyományos, régies, elmaradt agrártechnika jellemezte, a – jó esetben – háromnyomásos gazdálkodással. (Erdélyben például még a kétnyomásos rendszer volt uralkodó.) Eleinte a szakirodalmi útmutatók és a régi gazdasági „öröknaptárak” formájá-

ban jelezték, hogy az év folyamán mit, mikor, hogyan kell sorra venni. Az állandósuló külső, osztrák piac hatására azonban a megközelíthetőbb helyeken, a nyugati sávban, vagy a Duna, esetleg más vízi út közelében hamarosan nekilendült az árutermelés. Az új lehetőségeket főleg a nagybirtok tudta megragadni, amely egyrészt a majorsági földeket igyekezett kiszélesíteni, másrészt az ehhez szükséges munkaerőt a robotterhek növelésével biztosítani, egyelőre megmaradva az extenzív művelésnél, bár szervezettebb uradalmi keretek között. Ennek – és a belőlük adódó hátrányoknak – azonban egy idő múlva már bizonyos határt szabott a felvilágosult abszolutista kormányzat politikája, szabályozó tevékenysége. Ekkoriban két fő típusát különböztethetjük meg a földesúri gazdálkodásnak. Az egyik az a haszonra törő, *árutermelő gazdaság*, amely az előnyösebben fekvő vidékeken már piacra – főleg a külső piacra – termelt. A másik, az *önellátó gazdaság*, távol az élénkülő forgalom vonzáskörétől, saját szükségletére lehetőleg mindent maga állított elő, pénzzel nem sokat törődött, a legszükségesebbeket kivéve kívülről nem vásárolt. Jó esztendőben bőséges termése volt, ebből igyekezett tartalékolni a szűk évekre is, de a gabonát rosszul kezelte, kezdetleges módon, vermekben tartotta, ahol az tönkrement. A szállítás drága lett volna és nehézkes, és a belső piac amúgy is szűk és gyenge volt, a városok részint fejletlenek, részint pedig maguk is foglalkoztak, saját használatukra, mezőgazdasági termeléssel.

A nemrég visszakerült, zömében elpusztult területeken az újra betelepülőknak sokhelyt úgy kellett a vad természettől visszahódítani olyan földeket, amelyek valaha, a középkorban már művelés alatt álltak. Az első időkben annyi földet, legelőt vettek igénybe, gyakran szabad, egyéni foglalkozással, amennyire szükségük volt. Az ilyen, eddig használatlan föld eleinte trágyázás nélkül is bőséges termést adott, ha pedig egy idő múlva kimerült, parlagon lehetett hagyni és művelés alá venni egy másikat. Ahogy azután a lakosság sűrűbb lett, ezt az egyéni formát az újraosztásos földközösség és a nyomásos rendszer váltotta fel – a falu zárt, közösségi rendjén belül. Az Alföld nagy részén egyébként az állattartás volt és maradt az uralkodó ágazat. A településeken a ház mögött az ólak, kertek következtek, utánuk a belső legelők, majd a külső kertek (kukoricások, kenderföldek, veteményesek), ezután a parlaggal váltakozó szántóföldek, végül a külső legelők, amelyekhez nemegyszer nagy távoli puszták csatlakoztak. Ezeken rideg pásztorok kezelésében extenzív, szilaj állattenyésztés folyt, istállózás nélkül, olyan

körülmények között, amelyeket az igénytelen szürke marha, parlagi ló és racka juh tudott csak elviselni. A homokos puszták mellett ez a vadvizek, mocsarak hazája volt.

Az ország széles, síkvidéki részein olyan végeláthatatlan vízi világ terült el, amelyet a késő utókornak az ármentesítő, folyószabályozási munkák után elképzelnie is nehéz. A mintegy 28,1 millió katasztrális hold alföldi szintű területből mintegy 6,7 millió, vagyis nagyjából 24% tartozott a víz birodalmába, amely az év nagyobb részében, vagy legalább időnként víz alá került. Többfelé roppant mocsarak terültek el. A szabályozatlan folyókat számos vízimalom tette még járhatatlannabbá. A gazdasági fejlődés elkerülhetetlenül magával hozta a földmérés, lecsapolás, folyámszabályozás, ármentesítés, szárazföldi és vízi utak, hajózás egyre parancsolóbb igényét. Előbb a kamarai birtokokon, de a század második felében már egyre több földesúri birtokon is megindultak az ilyenféle mérnöki munkálatok, főleg a nyugati, az ország piachoz közelebb eső részében, ahol nekilendült a majorsági gazdálkodás és szükségessé vált a művelhető földek védelme, kiterjesztése, valamint az agrárexporthoz szükséges szállítás megkönnyítése.

Az ország más, hegyes, erdős vidékein a gubacs, hamuzsír, faszén termelése folyt, az erdélyi havasok lankáin pedig vándor juhtartás.

Az újabb ösztönzés, az 1760-as évektől, ismét Ausztriából érkezett. A felvilágosult abszolutizmus gazdaságpolitikai célkitűzése ugyanis az volt, hogy Magyarország mezőgazdaságát fejlessze, támogassa, főleg persze azért, hogy az örökös tartományokat olcsó élelemmel, fejlődő iparukat pedig nyersanyaggal minél jobban el tudja látni. Hozzátehetjük, hogy ez a politika nem utolsósorban a paraszti árutermelést igyekezett elősegíteni – innen a népszerűsítő, gyakorlati ismereteket terjesztő kiadványok egész sora, amelyeket a helytartótanács tett közzé hivatalból, különböző hazai nyelveken. Az osztrák kameralista szerzők pedig elméletben is megfogalmazták azt a programot, amely a mezőgazdaság modernizálására irányult. A program inspirálója és távoli mintaképe természetesen Anglia volt, amelynek fejlettebb módszerei egyébként nemegyszer német közvetítők útján váltak, írásban, megismerhetővé Európa e részein. A modernizálás programjában így a vetésforgók kialakítása szerepelt, tehát a gabonavetésnek időnként takarmányrépával vagy pillangós növényvel való felváltása, végül pedig új, hatékonyabb munkaeszközök, gépek alkalmazása. Az angol és holland mezőgazdaság nagy megújulásának persze – mint említettük – a feudális

korlátok lebontása, a polgári szabad viszonyok kialakítása is feltételei közé tartozott. Eddig a felvilágosult abszolutizmus sem kívánt elmenni Európa e részein, hanem a mezőgazdaság színvonalát a szembetűnő technikai akadályok kiküszöbölésével, de a feudális rendszer keretén belül akarta magasabbra emelni.

A hazai mezőgazdaságban – mindenekelőtt a nyugati, dunántúli részeken – ekkorra már magától bekövetkezett az a már említett változás, hogy a feudális birtokok sorra áttértek az extenzív majorsági gazdálkodásra, amely ugyanígy agrártermékeket igyekezett előállítani, és eladni az örökös tartományoknak. Ez a változás azonban ebben a formában részint nem egészen fedte, részint pedig egyenesen veszélyeztette a kormányzat érdekeit. Ez a majorsági gazdálkodás ugyanis súlyosbította a jobbágyok terheit, elsősorban robotját, és egyben felmorzsolódással fenyegette a parasztok kezén lévő földeket. A kincstár pénzügyi érdeke ezzel szemben az volt, hogy megvédje, sőt erősítse az adóalapot, vagyis a paraszti gazdaságot, hiszen a földesúri majorság adómentes maradt. Ez volt a célja a földesúri törekvésnek gátat szabó urbáriummal. De ezen túlmenően is kész volt a paraszti árutermelést támogatni. Természetesen elsősorban ott, ahol ez nem ütközött közvetlenül a hazai gazdálkodás rendszerébe és így a birtokos nemesség ellenállásába. Tehát nem annyira a gabonatermelés terén – amely éppen a nemesi árutermelés egyik fejlődő, fő ága volt, és amely többé-kevésbé ment magától is –, hanem inkább olyan speciális termelési ágak terén, amelyekkel a paraszt, ha szorgalmas volt, külön megpróbálkozhatott, és amelyek egyúttal több újféle terményt és nyersanyagot ígértek, mint a kissé egyoldalú hazai gabonatermesztés és állattenyésztés. Az udvar tehát főleg a mezőgazdaságnak egyes olyan, főleg ipari szempontból akkor fontosnak tartott termelési ágait proponálta, mint az eperfa-ültetés, selyemhernyó-tenyésztés, az egyébként hagyományos méhészet – mint édesítőszer és viasz szolgáltatója –, azután a kender és len termesztése, és egy időben a dohányé is, amelynek az amerikai függetlenségi háború idején, a virginiai dohány kiesése következtében is nagy piaca volt. Mindehhez járult a burgonya, mint olcsó népelelmezési eszköz – és részben mint takarmány – propagálása, valamint a lóheretermesztés széles körű ösztönzése a jobb takarmányozás és állattenyésztés érdekében, a kormányzat azon törekvéseivel összefüggésben, amelyek erősebb lovak, jobban tejelő tehénnek és használhatóbb gyapjút adó juhok tenyésztésére irányultak.

A bécsi felvilágosult abszolutizmus azonban mindezen túlmenően bizonyos pontokon magát a hagyományos gazdálkodási rendszert is megpróbálta korszerűsíteni. A közös legelők szétválasztását, amelyet az örökös tartományokban már 1768-tól előírt, Magyarországon még nem látta időszerűnek. A rendi hatóságok részéről az is nagy ellenállást váltott ki, hogy Mária Terézia 1774-ben a paraszti termelés ösztönzése érdekében az ugarföldön termesztett növényeket mentesítette a kilenced és a tized alól. Nem járt előzőleg sikerrel a kormánynak az a törekvése sem, hogy az újítások iránt érdeklődő birtokosokat – mint Ausztriában és Csehországban – Magyarországon is különböző gazdasági egyesületekben tömörítse. A nemesség nem ismerte fel, hogy az ilyen egyesületeket adott esetben saját gazdaságpolitikai fórumának használhatja, amiből az látszik, hogy akkoriban még semmiféle új gazdasági programmal nem rendelkezett.

A felvilágosult abszolutizmus hazai hívei közül viszont Pál Gáspár, osztrák kameralisták nyomán, a termelési színvonal emelése érdekében 1771-ben nemcsak a paraszti terhek csökkentését javasolta, hanem a nagy kamarai és földesúri birtokok felosztását, új paraszti gazdaságok kialakítását is. Eljutottak Magyarországra a neves német szakíró, Johann Christian Schubart írásai is, aki angol, holland, dán tapasztalatok nyomán összefoglalva az új mezőgazdaság tanulságait, fellépett az istállózó állattartás, trágyázás, a közös legelők felosztása, dán minta nyomán a robot és terményjáradék pénzbeli megváltása, a paraszti föld tagosítása, szabad használata, a nyomáskényszer alól való mentesítése érdekében. Amikor azonban gr. Török Lajos ónódi birtokos ezekből az írásokból kivonatot tett közzé, jobbnak látta az agrotechnikai kérdésnél maradni és mellőzni mindazt, ami a robotra és általában a társadalmi kérdésekre vonatkozott.

Tessedik Sámuel, aki ugyancsak a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvéseit támogatta, 1780 körül alapított szarvasi gazdasági iskolájának mintagazdaságában gyakorlati példákkal mutatta be az új mezőgazdasági módszerek előnyeit. A szikes talajok javítására alkalmazott eljárásai ma is figyelmet érdemelnek. A parasztokról írt munkájában (A paraszt ember Magyar országban, 1786) pedig már nemcsak a vetésforgót meg istállózást ajánlotta, hanem arra is rámutatott, hogy az agrártechnika újításait csak olyan feltételek közt lehet igazán megvalósítani, amelyek közt megszűnik az újraosztásos földközösség, a nyomáskényszer és a paraszti föld szétszórtsága.

3. Kereskedelem, közlekedés

A hazai mezőgazdaság fő élénkítője a kivitel volt, a külső piac. A külkereskedelem kiviteli oldala majdnem teljesen agrártermékekből állt. A legfontosabb kiviteli cikk a XVIII. század első felében a szarvasmarha (hízott ökör, göböly) volt. Az 1730-as években évente mintegy 60 ezer állatot hajtottak ki lábon 1,63 millió forint értékben az örökös tartományokba, nyugat felé, részint a Dunántúlról, de legnagyobb részt az alföldi pusztai legelőkről, amelyeket rendszerint örmény és görög kereskedő-vállalkozók béreltek. Az állandósult osztrák piac persze mindinkább útját is állta azoknak a régi kapcsolatoknak, amelyek a magyar állatkivitelt ekkor közvetlenül a délnémet városok és részben Velence távolabbi piacához fűzték. A borkivitel, mint a második legfontosabb tétel, ez időben évi 0,62 millió forintot képviselt. Az egyik fontos útvonal, Sziléziába, a porosz foglalással elzáródott, ami főleg a Sopron környéki bortermelést érintette érzékenyen. A másik, még fontosabbá vált út a Hegyaljáról Lengyelországba vezetett, de utóbbi felosztása és Galiciának Habsburg-kézre kerülése után szintén nehézségekbe ütközött, bár bizonyos fokig Oroszország érdeklődésére is számíthatott. A gabonakivitel, amelynek fontossága a továbbiak során az állatkivitellel szemben egyre nőtt, eleinte még csak a harmadik helyet foglalta el, átlagosan évi 0,51 millió forint értékben. A szállítás részben szekéren, de főleg hajón történt, a Dunán, ár ellenében. A század második felében, amikor a bánsági és bácskai termelés is jelentőssé vált, több kísérlet történt arra, hogy innen a terményeket, a sok természeti akadály ellenére, az adriai tengerpartra szállítva külső – főleg olasz – piacra juttassák. Főleg azután, hogy 1771-ben végre elkészült a Karszt-hegységen át a Károly út. Fiume Magyarországhoz csatolása 1776-ban is a gabonaexportban érdekelt fiumei kereskedők törekvéseinek politikai szentesítése volt. A további kiviteli cikkek között szerepelt a gyapjú, a sertés, nyersbőr, viasz, méz, dohány, hamuzsír. A rezet (főleg Besztercebányáról) meg a higanyt a kincstár saját monopólium-jogán szállított a Hollandiába.

A „görög” kereskedők jelentős szereppel bírtak Magyarországon a XVIII. század első felében. A poszareváci béke után 1718. július 27-én megkötött osztrák–török kereskedelmi szerződés értelmében a török alattvalók – akik lehettek nemcsak görögök, hanem olykor szerbek

vagy örmények is – igen előnyös feltételek mellett hozhatták be áruikat Magyarországra, és ott – főleg az alföldi részeken – tartósan letelepedve a belső áruforgalomban is fontos szerepet vittek. Ez ellen sokat küzdöttek a szabad királyi városok kereskedőtestületei, amelyek a század első felében az iparcikket hozták be nyugat felől, Sziléziából, Lipcséből, de az új vámpolitika következtében a drágább osztrák és cseh árukat voltak kénytelenek importálni, az osztrák kereskedők jelentős konkurenciája mellett.

A közlekedés igen rossz állapotban volt. A szarvasmarhát lábon lehetett hajtani, de a gabonát már a Dunán, esetleg más vízi úton kellett főleg szállítani, mivel szekéren ez csak jóval nagyobb nehézségek között folyt. A szárazföldi fő utvonalak Erdély felől Pesten át Pozsonyba, Bécsbe, Pestről északra, Lengyelország felé, valamint délre, Pozsonyból pedig Sopronon át az Adria felé vezettek. Az északi, hegyes vidéken és a Dunántúl egyes részein az utak többé-kevésbé használhatóak voltak, de az Alföld pusztái és vadvizei közt, főleg esőben, hóban, annál ijesztőbbek. A rossz közlekedési viszonyok egy-egy vidéket szinte elvágtak a világtól. A korszerű úthálózat kiépítése, a vízi utak, csatornák létrehozása, a folyók szabályozása és hajózhatóvá tétele egyre sűrűbben szerepelt a reformtervek és kísérletek között, mely utóbbiak közül a legnevezetesebb II. József utolsó éveinek útépítési programja volt. Az 1784-ben kötött új, osztrák–török kereskedelmi szerződés nyomán újabb elképzelések és próbálkozások születtek arra, hogy a Dunán át vízi úton, a Fekete-tenger, Dél-Oroszország és a Török birodalom felé teremtsenek kiviteli lehetőséget, összeköttetést. De tovább élt, sőt erősödött az Adriai-tenger felé vezető útvonal terve is.

A mintát természetesen e téren is a fejlettebb országok nyújtották, ahol a közlekedés szintén javult a XVIII. század folyamán. Angliában nagyjából 1730 óta, Franciaországban valamivel később épült ki hajózható csatornák hálózata. Az országúti forgalmat Angliában Macadam találmánya, a zúzott kőből épített út, Franciaországban a központi hatalom által kiépített királyi utak hálózata segítette elő. Jelentőséggel bírt a Ponts et Chaussées mérnöki szervezetének létrehozása is. A távolsági idők az európai fennsíkon a XVIII. század végére mintegy 10–20%-kal rövidültek meg.

Bár a kereskedelmi forgalom a század folyamán Magyarországon is jelentősen megnőtt az előző időkhöz képest, európai, nemzetközi összehasonlításban ennek arányai igen szerénynek tűnnek.

A kereskedelem a XVIII. században egész Európában jelentős mértékben fellendült, ha természetesen nem is egyforma mértékben mindenütt. Különösen a külkereskedelem, a tengeri forgalom, a világgiazi tevékenység volumene nőtt. A fejlettebb országokat a *kereskedelmi tőke jelentős felhalmozása és a bank- és hitelszervezet kiépülése* jellemezte. Mindenekelőtt Angliát, amely gyarmatbirodalma élén immár megelőzte Hollandiát és vezető szerephez jutott. Az angol kikötőkből 1700-ban mintegy 317 ezer tonna, 1783-ban 959 ezer, 1821-ben pedig már 1,960 millió tonna hajóteher távozott, pedig akkoriban még viszonylag kicsiny, átlagban 100 tonnás hajókkal kell számolnunk. Az angol külkereskedelem volumenét, amelyet Voltaire is oly lenyűgözőnek talált, 1700 körül 7,5, egy évszázad múlva már 14 millió font sterlingre tehetjük. E számok, ha nem is tekinthetjük őket egészen pontosaknak, az alaptendenciát, a növekedést mégis jól érzékeltetik.

Ez áll Franciaországra is, amelynek külkereskedelme, hasonló számítások szerint, megnégyszereződött. Angliáé mögött viszont ennek ellenére jóval elmaradt. Külkereskedelme főleg Itália és a német területek felé bővült ki jelentős mértékben. A vásárlókat ugyanis ott is megnőtt igények, az új és nagyobb választék iránti érdeklődés jellemezte. Főleg az olyan városokban, amelyeket hajón, vagy esetleg jobb szárazföldi utakon könnyebben meg lehetett közelíteni.

4. Bányászat

A peremzónák viszonylagos elmaradása éppen a bányászat terén akadályozta legkevésbé a tudományos elmélet és gyakorlat lassú, fokozatos összekapcsolását. A bányászat – gépi berendezéseivel együtt – régi hagyományokkal rendelkező, nemzetközileg elfogadható színvonalon művelt területe volt a hazai technikának. Az erdélyi, és még inkább a Garam-vidéki nemesfémek –ezüst– kiaknázásában különösen érdekelt bécsi udvar is tőle telhetően támogatta, bár természetesen saját, kincstári kezelésben tartotta és a bányatermékekkel is maga rendelkezett. Az első feladat a korábbi évtizedek viszontagságai alatt igen rossz állapotba került berendezések és munkaszervezet helyreállítása volt. A következő, fontos teendő abban állt, hogy a Selmec-vidéki bányákat, amelyeket a víz már szinte reménytelenül elárasztott, újra művelhetővé kellett

tenni. Hell Máté Kornél gépmester előbb vízemelő berendezést helyezett üzembe, majd vízikerékkel hajtott rudas szivattyút, amelyet utóbb külföldön, így Svédországban is alkalmazni kezdtek. Ezután az udvari kamara – elsőként a kontinensen – az Angliában 1712 óta alkalmazott atmoszférikus nyomású tűzgép, vagyis gőzgép bevezetésével próbálta a szivattyúk hajtását megoldani. Az első ilyen gépet Isaac Potter angol gépész Ujbányán, 1723-ban Hell közreműködésével állította fel. Ezt továbbiak követték. A megoldás azonban nem látszott elég rentábilisnak. Így utóbb Hell József Károly – a fent említettnek fia – másféle gépekkel kísérletezett. Először egy új megoldású, himbás, szekrényes vízemelőt (1738) készített. Még jelentősebb találmánya volt ezután a vízoszlopos szivattyú (1749), majd a világ első sűrített levegővel működő vízemelője (1753). Utóbb a Potter-féle gép egy tökéletesített változatát szerkesztette meg (1758). Hazai viszonylatban korai, kivételes példa ez a mechanikai, gyakorlati ügyesség és a fizikai, elméleti képesség találkozása. A kincstár Magyarország bányáiból jelentős bevételre tett szert és igyekezett is – előbb a selmeci bányásztisztképző iskola alapításával (1735), s ennek akadémiai szintre emelésével (1763) – a művelés szakmai színvonalát biztosítani. A XVIII. század második felében ugyanis újabb probléma jelentkezett: a gazdag telérek mindenfelé – másutt is – kimerülőben voltak. A szegényebb ércek kifizetődő feldolgozásához viszont fejlettebb szakmai módszerek alkalmazására volt szükség, főként a kohászat és kémia segítségével. E feladatokkal azután a bányászat ismét lépést tudott tartani. Selmechez kapcsolódott a kor jelentős egykorú kohászati felfedezéseinek egyike: az amalgamizáció európai változatának kidolgozása (az ezüstnek az ércekből higánnyal történő kinyerése), amelyet az erdélyi születésű természettudós, Ignaz v. Born mutatott be – nemzetközi szakértőgárda jelenlétében – 1786-ban. Selmecbánya és Kőrmöcbánya (ezüst), valamint Besztercebánya (réz) együttes jövedelme 1779–1786 között 426 ezer forintról 637,9 ezer forintra emelkedett.

Újabb nemesfémbányákat szervezett kutatással sem sikerült az országban felfedezni. Az akkoriban feltárt és szerény mértékben kiaknázni kezdett Sopron és Pécs melletti széntelepek igazi hasznosítására pedig ekkoriban még nem került sor. A vasérc feldolgozása azonban jelentős mértékben emelkedett és korszerűsödött. A vastermelés Magyarországon a XVIII. század folyamán majdnem hatszorosára nőtt. A vaskohászat modernizálása és bővítése, nagyolvasztókkal, a rhónici

és más kincstári üzemek vezetésével ment végbe, de nagybirtokosok is sorra emeltek újabb vashámorokat a XVIII. század második felében. Ez azonban már átvezet az ipar problémáihoz.

5. Az ipari fejlődés és akadályai

A XVIII. század egyik nagy fordulata, az ipari fejlődésnek az a nekilendülése, amelyet ipari forradalomnak szoktak nevezni, nemcsak technikai újításokból és azok halmozódásából állt. Újítások voltak korábban is. Bizonyos technikai korszerűsítéssel, jobb eszközök alkalmazásával, a termelékenység lassú emelkedésével az európai fennsík országaiban már a XVIII. század első évtizedeiben találkozunk. *Ipari forradalomról* azonban csak attól fogva beszélhetünk, hogy az egész gazdasági struktúrában lényeges változás kezd beállni, *a tőke és a munkaerő a mezőgazdaság helyett* mindinkább *az ipar felé áramlik*, amelynek finanszírozását a bankok fejlődése segíti elő, és hogy az ipari termelés olyan állandó növekedésnek indul, amelynek évi rátája legalább 1–2% közt mozog. E változás Angliában nagyjából 1740–1780 közt következett be. Az új szakaszt az egyszerűség kedvéért 1750–1760-tól szokták számítani. A „forradalom” megjelölés persze itt jelképes, hiszen nem hirtelen, drámai fordulatot jelöl. Angliában, amely elsőként lépett az ipari országok sorába, méghozzá spontán fejlődés és nem tudatos, állami gazdaságpolitika eredményeként, a növekedés üteme eleinte lassabb volt, mint utóbb a XIX. századi Oroszországban. Mégis, ezt a XVIII. századi fordulatot tekintjük olyasminek, ami határt von a régi hagyományos és a modern gazdaság között. Az 1850 körüli Anglia jobban különbözött az 1750 körülitől, mint az utóbbi az egy évszázaddal korábbitól.

Angliában a textiliparban bontakozott ki az az új technika, amely a munkagépek bevezetésével forradalmasította a termelést. Az előzmények közé tartozott a „repülő vetelő” feltalálása (1733), amely szelesebb szövetek készítését tette lehetővé és meggyorsította a takács munkáját. Ezután jött a fonás mechanizálása, hogy a szövőgépeket jobban el tudják látni fonállal. Ez előbb egy olyan készülék segítségével történt, amely görgőpárok közt csúsztatva húzta ki és osztotta az orsóhoz futó szalagokra a pamutszálakat (1788). E görgőket szárnyas orsókkal egyesítette 1769-ben Arkwright vízikerekkel hajtott gépén. 1765-ben Hargreaves – egy takácsmester – az egvorsós rokkát felelesztette többorsós

fonógéppé, amelyet lányáról Jennynek nevezett el. Ez a gép eleinte 8 orsóval, továbbfejlesztett változata már 80 orsóval dolgozott egyetlen ember keze alatt. E két utóbbi találmányt egyesítette 1779-ben Crompton fonógépe, a „mule” (öszvér), amely kétszáz kézi fonó munkáját végezte egyszerre. Most már fonal lett olyan sok, hogy a kézi szövőszékek nem bírták feldolgozni. Az újabb feltalálók a gépi szövés problémáit igyekeztek megoldani. Cartwright 1787-ben egy olyan szövőszéket szerkesztett, amely nemcsak a vetélést, hanem a nyüstök emelését is mechanikusan végezte el. Gépét azután mások további találmányai tették utóbb gyakorlatilag egyre alkalmazhatóbbá.

Az új gépek nagy tömegben dobták piacra az olcsó pamutszöveteket. Anglia a század elején mindössze 1 millió font, 1789-ben már több mint 32 millió font gyapotot dolgozott fel, miközben textilkivitelének értéke ennél is sokkal nagyobb mértékben emelkedett. Létrejöttek az első gépi nagyüzemek, a gyárak, kizsákmányolt, nyomortanyákon összezsúfolt, szerencsétlen sorsú, egyelőre védtelen munkásaikkal, jelölve annak, hogy a korai kapitalizmus súlyos problémákat, újabb veszélyeket is hozott magával.

Anglia az ipar terén egy jó lépéssel megelőzte az európai fennsík más, fejlettebb országait. S erősebb versenytársként tudta is azokat a világpiacon háttérbe szorítani. *Hollandia*, amely a polgári fejlődésben egykor Angliánál is gyorsabban haladt, változatlanul a kontinens egyik leggazdagabb országának számított, pénzügyi ereje, egy-két válságtól eltekintve, nagyjából az 1780-as évekig növekedni látszott. Gazdasági struktúrája azonban, amely elsősorban a kereskedelemre és nem az iparra épült, az erősebb versenytárral végül is nem tudott lépést tartani. *Franciaország*, bár ipari forradalma már a politikai forradalom előtt kezdett kibontakozni, érezhetően elmaradt Anglia mögött. Ezt nem pusztán és nem elsősorban olyan időbeli eltérés jelezte, mint hogy Watt gőzgépét, amely 1769-1776 között született Angliában, Franciaország 1785 körül kezdte alkalmazni, vagy az, hogy kőszót a vasolvasztók Angliában 1750, Franciaországban 1769 óta használtak. Az eltérést jobban mutatta, hogy az angol textilipar 1789-ben 20 ezer fonógéppel, a francia pedig ugyanakkor – nagyobb országban – csak 7 ezerrel dolgozott. A több száz munkást foglalkoztató üzemek száma a XVIII. század végén Franciaországban jóval alacsonyabb volt, mint Angliában. A francia ipar az angol verseny nyomása alatt 1780-tól kezdve fokozatosan elvesztette addigi uralkodó pozícióját Levante piacán.

A kontinensen belül viszont ettől függetlenül is az élen haladt. A francia ipari burzsoáziának tehát Anglia részint mintaképe, részint viszont fő versenytársa volt. A francia színvonalat az európai fennsíkon Németalföld déli része és a német Rajna-vidék közelítette meg. Észak-Itália, néhány jelentősebb textil-manufaktúrával, valamivel ezek mögött haladt.

A peremzónák körvonalai az ipari fejlődés terén különösen szembevetően kirajzolódtak.

A viszonylag leggyorsabb ipari fejlődés a peremzónák körül meszsze nyugaton, *Észak-Amerika* keleti, atlanti partvidékén kezdett kibontakozni. Főleg azután, hogy a XVIII. század végén sikerült az angol gazdasági uralom alól kiszabadulnia. Itt is a mezőgazdasági termelés volt még túlnyomó, de a fiatal amerikai ipar, üzemének meglehetősen szétszórt jellege ellenére, az Antillák piacáról máris kezdte a franciát kiszorítani.

Európa déli peremzónájában, Spanyolországban – amely az iparcikkeket nagyrészt külföldről, gyarmatairól szerzett nemesfémekkel vásárolta meg – az alapvető elmaradottságon nem sokat változtatott, hogy az udvar 1776 után egy ideig megpróbált hazai üzemeket létrehozni, főleg olyan luxuscikk-gyártó, királyi manufaktúrákkal, amelyek még erősen feudális igények szolgálatában álltak.

Az északi peremzóna fejlődése, ha lassan is haladt, valamivel jobb jövőt ígért. Svédországban, túlnyomó agrárjellege ellenére, nemcsak falusi háziiparral és városi, céhes kézműiparral találkozunk, hanem – főleg a vas- és faiparban – fabrikákkal is. A svéd vastermelés, amelyet részben külföldi kereskedelmi tőke finanszírozott, az összeurópainak majdnem egyharmadát tette ki és – más esetekhez hasonlóan – főként Angliában talált piacra legalábbis addig, amíg a vasolvasztáshoz faszenet használtak. A svéd erdőkkel ugyanis Anglia nem tudott versenyezni. A kocszra való átállás után azonban az angol vasipar nekilendült és ezzel a svéd exportnak többé-kevésbé vége lett. A vasgyártás technikai és szervezési téren mégis előkészítette Svédországban a továbbfejlődés feltételeit. Az ipari forradalomnak azonban, amely Svédországban Kelet-Közép-Európánál valamivel korábban, az 1860-as években következett be, a vezető iparágak az angliai funkciókat, amely Angliában a textiliparnak jutott, a faipar töltötte be. Oroszországban, az Ural vidékén, már az 1730-as években létrejött bizonyos ipar, bár a gépeket,

textíliát és más iparcikkeket a továbbiak során is főleg Angliából importálták.

Közép-Európát és annak keleti sávját bizonyos emelkedés, felzárkózási tendencia ipari szempontból is jellemezte, ha nem is egészen egyöntetűen. A kis német államokban elsősorban a hagyományos, céhes kézműipar fejlődött tovább. De Poroszország egyes részei, Szilézia erőteljes textil- és vasiparával, a Habsburg Monarchia fejlettebb cseh és osztrák tartományai már elég figyelemreméltó szintet értek el. Itt kameralista gazdaságpolitika, a fejedelmi, állami iparpártolás felmutathatott bizonyos eredményeket. A *Habsburg Monarchia* a maga körein belül mintha kisebb méretekben megismételte volna az eltérő fejlettségű zónáknak azt az együttesét, amely Európa egészét jellemezte. Keleti fele, közelebbről *Magyarország* a fejlettebb részek agrárpiaca maradt. Itt eleinte a XVIII. században is az alapok, a kézműipar, a céhek újjászervezése volt soron. A manufaktúra-ipar szerény kezdetei itt csak a XVIII. század második felében kezdtek kibontakozni. Az ipari forradalom feltételei itt csak a XIX. század végére teremthettek meg, akkor sem egészen hiánytalanul. De hasonló volt a helyzet a peremzóna más, ugyancsak kevésbé iparosodott, tőkeszegény részein, így Lengyelországban is.

6. A magyarországi ipar és a bécsi gazdaságpolitika

A Habsburg Monarchiának, ha fenn akarta tartani magát a hatalmak versenyében, meg kellett kísérelnie, hogy elmaradt gazdasági szervezést korszerűsítse és a fejlettebb országok mintájára az ipar és kereskedelem fejlesztésére törekedjék. Mivel elkésve lépett erre az útra, nemcsak növelni akarta népességét és termelését, hanem védvámokkal is igyekezett körülvenni magát, hogy iparát a fejlettebb külföldi riválisok versenyétől megóvja. Különösen fontossá vált számára ez a feladat akkor, amikor elvesztette iparilag legfejlettebb tartományát, Sziléziát. A követendő merkantilista gazdaságpolitika elemeit, programját az osztrák kameralista irodalom, a szerzők egész sora fogalmazta meg. Az udvar arra törekedett, hogy a pénz lehetőleg ne menjen külföldre. A határon vámkorlátokat emelt. A külföldi iparcikkek behozatalát súlyos illetékekkel gátolta. Az ipari nyersanyagokat (rész, vas, bőr, gyapjú stb.) nem engedte kivinni. Ugyanakkor támogatást nyújtott a belföldi ipar-

nak. A középkorból fennmaradt belső vámokat pedig igyekezett felszámolni, hogy határain belül a forgalmat élénkítse. E politikának nem kis része volt abban, hogy a cseh és osztrák örökös tartományokban a manufaktúra-ipar jelentősen fellendült és hogy a XVIII. század végétől kezdve ott már gépüzemű gyárak alakultak.

Magyarország azonban e támogatásból vajmi keveset kapott. Sőt a bécsi udvar, miközben a cseh és osztrák ipart nyugati, illetve porosz verseny ellen védvámokkal igyekezett támogatni, magán a Monarchián belül egy olyan belső, diszkriminatív vámvonalat emelt, amely Magyarországot a fejlettebb cseh és osztrák tartományok agrárpiacává tette és alárendelt pozícióban tartotta. Ez ellen már 1790 körül tiltakoztak a felvilágosult rendi mozgalom magyar gazdaságpolitikusi, akik az ország eme helyzetét az észak-amerikai kolóniáknak az angol gazdaságpolitika elleni harcára emlékeztetve „gyarmatinak” nevezték. A XIX. század első felének ellenzéki reformmozgalma, amely saját, nemzeti ipart kívánt teremteni, felújította ezt a tiltakozást. Utóbb pedig a történészek körében is folytatódott, sőt pár évtizeddel ezelőtt még meg is erősödött az a nézet, hogy Ausztria a XVIII. században gyarmati helyzetbe szorította Magyarországot.

E hagyományos felfogás szerint Magyarország és az örökös tartományok a XVIII. század elején még lényegében véve ipari szempontból ugyanazt a szintet képviselték. A Monarchia két felének fejlődése Mária Terézia korában tért el egymástól, s ez az eltérés, vagyis Magyarország lemaradása, a bécsi udvar gazdaságpolitikájának következménye volt. Szerintük ez a gazdaságpolitika egyre szigorúbb lett, egyre mélyebbre nyomta, megfojtotta Magyarország gazdasági, főleg ipari fejlődését.

E felfogásnak természetesen volt egy igen reális magja. Tény, hogy a bécsi udvar 1754-ben bevezetett, diszkriminatív vámrendszere Magyarországot alárendelt agrárpiacként kezelte, amelynek feladata élelemmel és nyersanyaggal ellátni az örökös tartományokat. Ausztria és Magyarország gazdasági egyenlőtlensége, az utóbbinak elmaradtabb szintje pedig ugyancsak a kétségtelen tények közé tartozik. E két tény között azonban nem állt fenn ilyen egyszerű okozati összefüggés. Magyarország a XVIII. században gazdasági, sőt ipari szempontból sem lefelé csúszott a lejtőn.

Magyarország a XVIII. század elején sem állt egy szinten a Habsburg Monarchia nyugati részeivel. Az ország középső és déli részein,

amelyek nemrég szabadultak fel a török uralom alól, egyelőre még az újraépítés, a mezőgazdaság helyreállítása és a kézműves céhek megszervezése volt napirenden. A nyugati és északi peremvidéken viszonylag sűrűbb népesség maradt és tovább élt a régi bányászat és kézműipar, de manufaktúrák még nem alakultak. Eltekintve néhány igen mulandó, szerény vállalkozástól, amelyet főleg nagybirtokosok kezdeményeztek abból a célból, hogy saját regimentjeiket és személyzetüket lássák el ruházattal, az első jelentős manufaktúrát Magyarországon Sassinban Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia férje alapította 1743-ban, majd a hólicsi majolikamanufaktúrát ugyanő, 1749-ben. Ausztriában viszont, bár a bécsi udvar a XVIII. század első felében még nem próbálkozott protekcionista vámpolitikával, a jelentős külföldi behozatal mellett is már 1672 óta működött a linzi posztó-, és 1723 óta a schwechati pamutmanufaktúra, Csehországban pedig 1697 óta az első gyapjúmanufaktúra. Nem szólva arról, hogy ekkor még az iparilag fejlett Szilézia is a Habsburg Monarchiához tartozott.

Továbbá: Magyarország már 1754 *előtt* is alárendelt, elmaradt agrárpiac volt. Századok óta az volt, azon hosszú folyamat következtében, amely eltérő gazdasági szintű vidékek szorosabb érintkezése, az árucseré struktúráváltozása, a Nyugat és Kelet közti előnytelen munkamegosztás és az ezzel járó, késő feudális lemaradás során nemcsak Magyarországon, hanem Lengyelországban és általában az egész keleti zónában éreztette hatását. Magyarország az új bécsi gazdaságpolitika bevezetése előtt is – hagyományosan – agrártermékeket, bort, állatot exportált nyugat felé, és akkor is iparcikkeket, főleg textíliákat importált nyugatról, nagyrészt Szilézián keresztül. Vagyis az egyenlőtlenség Magyarország mint elmaradt agrárpiac és iparilag fejlettebb nyugati partnerei között már előzőleg is megvolt. Ezt nem az osztrák gazdaságpolitika idézte elő. Bécs a meglevő helyzetet használta fel, némileg módosítva, midőn 1754-ben, Szilézia elvesztése után – rivalitásban Poroszországgal – protekcionista rendszert vezetett be annak érdekében, hogy kárpótlásul azt fejlessze gyorsabb ütemben, ami korábbi iparából megmaradt. Magyarországot megtartotta annak, ami volt: agrárpiacnak. De nyugati partnereit kicserélte. A porosz kézre jutott Szilézia helyére Ausztria és Csehország került. Tekintve, hogy e tartományok eleve jobban álltak az ipar tekintetében, a kormánynak jobban alávetettek voltak és így az új fejlesztés számára viszonylag

kedvezőbb feltételeket nyújtottak, mint Magyarország, a Habsburg udvar e választása nem tűnik egészen meglepőnek.

Az új vámrendszer bevezetésének persze két célja volt. Az osztrák és cseh tartományok különleges előnyben részesítése, Szilézia pótlása érdekében, főleg utóbb vált igen hangsúlyossá. Ez ugyanis annak az erősödő osztrák–német burzsoáziának az érdekeit is képviselte, amely monopolhelyzetet kívánt magának biztosítani az egész Habsburg Monarchia, sőt később egész Németország piacán. Eleinte legalább olyan fontosnak – vagy olykor még fontosabbnak – tűnt az a másik cél is, hogy a kincstár kárpótlást kapjon azokért az elmaradt bevételekért, amelyekről elesett a magyar nemesek adómentessége következtében, és amelyek terhét így a birodalom többi részei kénytelenek viselni. Az örökös tartományokban a kiváltságosak már a Haugwitz-féle reform, tehát 1749 óta kénytelen-kelletlen belementek abba, hogy adófizetést vállaljanak. A kormányzat a magyar rendeket is rá szerette volna venni erre, annyiival is inkább, mivel pénzügyi terhei a háborús években egyre nőttek, az államadóssággal együtt. A kormánykörök nem győzték hangsúlyozni, hogy Magyarország aránytalanul kis mértékben veszi ki részét a birodalmi igazgatás és a közös védelem költségeiből. Míg a terhek oroszlánrészét az örökös tartományok viselik, Magyarországon az országgyűlés legfeljebb a jobbágyok adóját emeli fel – s azt sem a kívánt mértékben –, miközben a tehetős rétegek, amelyek pedig az adóterheket jóval könnyebben viselték, teljesen kivonják magukat minden hozzájárulás alól.

Igaz, e bécsi számítások nem voltak egészen pontosak, s így a követelések sem egészen méltányosak. A valóságban ugyanis Magyarország, fejlettségéhez mérten, elég nagy mértékben hozzájárult a birodalom költségeihez. Bécsben csak azt az adót vették számításba, amelyet az országgyűlés megszavazott. Az ország azonban a bányák, vámok, általában a kincstári javak jövedelmét is az udvarnak adta át, anélkül, hogy ennek felhasználásába a rendek beleszóltak volna. Ezenkívül eltartotta a határai közt állomásozó – jelentős mértékben idegen – katonaságot is. Mindezt összeszámítva tehát a birodalom közös költségeinek mintegy 38%-át fedezte, tehát hozzájárulása nagyjából annyi volt, sőt talán valamivel több, mint utóbb, 1867 után. Ennek ellenére a nemesség azzal, hogy egyre elavultabb kiváltságaihoz kónokul ragaszkodott, nemcsak a fejlődést hátráltatta, hanem elősegítette egy olyan, az ország jövője szempontjából előnytelen gazdaságpolitika

érvényesítését, amely ellen, panaszokon túlmenően, nem tudott érdemben védekezni.

Az osztrák és cseh kereskedelmi és ipari érdekeltségek már hosszabb ideje arra törekedtek, hogy saját fejlődésüket biztosítsák Magyarországgal szemben is. Az udvar azonban ingadozott és csak akkor állt végleg e törekvés mellé, amikor a magyar rendekkel szemben e téren semmit sem sikerült elérnie. Az 1751. évi országgyűlés megmutatta, hogy a régi kiváltságaihoz ragaszkodó magyar nemességet Mária Terézia nem tudja adófizetés vállalására rászorítani. Az udvar ezután az elmaradt bevételeket vámokból akarta pótolni. Mária Terézia rendeletére a bécsi Kereskedelmi Igazgatóság már 1751-ben tárgyalni kezdett az új vámszabályozásról a magyar királyi kancelláriával, mint Magyarország legfőbb kormányhatóságával. A kancellária persze e tekintetben a kiváltságosok érdekeit igyekezett képviselni. Azt javasolta, hogy a nemesek, papok és a kiváltságos, tehát szabad királyi városok egyáltalán ne fizessenek vámot a saját szükségletükre behozott áruk után, sőt a nemesek még külföldi eladásra szánt terményeiket is vámmentesen exportálhassák. Bécs ezt természetesen elutasította, majd 1754-ben bevezette a már említett, új vámrendszert. Ez elősegítette, hogy Magyarország agrárkivitele viszonylag könnyen jusson Ausztriába, és hogy ezáltal az osztrák és cseh ipar olcsón jusson nyersanyaghoz és élelmiszerhez. Ugyanakkor pedig a külföldi áruk behozatali vámjának emelésével azt is előmozdította, hogy ez az osztrák és cseh ipar komolyabb versenytárs nélkül, biztos piacot találjon gyártmányai számára Magyarországon.

A magyarországi birtokosok és kereskedők – érthető módon – hamar panaszkodni kezdtek az új rendszer miatt. De jó ideig nem a benne kifejlődő egyenlőtlenséget, illetve a magyarországi ipar fejletlenségét tették szóvá, hanem elsősorban azt, hogy az egyenlőtlenség megszokott, hagyományos formáját új, kényelmetlenebb forma váltotta fel. Igaz, az osztrák piac bővült, ami fontos előmozdítója lett a mezőgazdasági árutermelés erőteljesebb fejlődésének Magyarországon. De Ausztria nemegyszer még védeni is igyekezett saját mezőgazdaságát a magyarországi behozattal szemben. Ami pedig az osztrák és a cseh ipart illeti, az még nem ért el különösebben magas szintet. Így azután Magyarország a megszokott jó és olcsó iparcikkek helyett most rosszabbat és drágábbat kapott. Ez bizonyára kellemetlen volt a vásárlók szempontjából. De valamivel kevésbé kedvezőtlen az esetleges magyar ipar

szempontjából. Ez a verseny ugyanis nem volt olyan veszélyes. Veszélyesebb volt az osztrák kereskedők túlsúlya, amely fékezte a kereskedelmi tőke felhalmozását Magyarországon.

Az osztrák gazdaságpolitika nem volt következetesen szigorodó. A hétéves háború befejeztét (1763) konjunktúra és 1764-től a protekcionista rendszer bizonyos átmeneti lazulása követte. Az ausztriai ipar néhány monopol jellegű kiváltságát eltörölték. Bizonyos iparágakat Magyarországon is tolerálni, vagy éppen ösztönözni kezdtek. Mária Terézia 1765-től kezdve több alkalommal felszólítást intézett a magyarországi városokhoz, hogy alapítsanak manufaktúrákat. A városok azonban általában kitértek e javaslat elől. Rendelkeztek ugyan bizonyos pénztőkével, de azt az adott viszonyok között jövedelmezőbb volt birtokosoknak, kamat fejében kölcsönadni, vagyis közvetve a mezőgazdaságba fektetni, mint jóval bizonytalanabbnak ígérkező ipari vállalkozásokba. Persze e negatív állásfoglalás egyebek közt azzal is összefüggött, hogy a városok vezetése részben olyan polgárok kezében volt, akik a céhek érdekeit képviselték.

Az adómentességet élvező magyar nemesi birtokosokat nem bízta hasonló módon a bécsi udvar. Mégis ekkoriban (1767) jött létre a gr. Forgách-féle gácsi posztómanufaktúra, azon ritka kivételek egyike, amelyek utóbb valódi gyárrá fejlődtek, valamint – az ország északnyugati részén – néhány más posztó- és bőrmannufaktúra, részint birtokosok, részint helyi és osztrák kereskedők kezdeményezésére. E földrajzi elhelyezkedés külön figyelmet érdemel. Ha ugyanis az ipar fejlődésének fő akadályá az egykorú Magyarországon valóban az osztrák és cseh iparcikkek versenye lett volna, akkor e manufaktúráknak nyilvánvalóan az osztrák határtól minél távolabb kellett volna elsősorban létrejönniök, vagyis az ország keleti részein, ahol a szállítási költségek e versenyt leginkább ellensúlyozni tudják. A valóságban azonban e néhány fabrika többsége – éppen ellenkezőleg – az ország nyugati határvidékén, az osztrák örökös tartományok szomszédságában összpontosult. Nemcsak azért, mivel itt fejlettebb helyi viszonyokra lelt, hanem azért is, mert az osztrák piacra számított. Ezt a vállalkozók maguk is előadták utóbb panaszaikban, miután Bécs, az osztrák burzsoázia érdekeinek védelmére sietve, újabb erélyes rendszabályokat hozott e próbálkozások ellen. Így 1770-től megint szigorúbb tendencia érvényesült a bécsi gazdaságpolitikában, ennek Magyarországon több új manufaktúra áldozatul is esett, bár néhány újabb alapítás is történt.

További megválaszolandó kérdés: Magyarország valóban egyre mélyebbre süllyedt az osztrák gazdaságpolitika nyomása alatt. A régi felfogás szerint a gyarmati gazdaságpolitika II. József alatt érte el tetőfokát, Magyarország alávetése akkor vált teljessé. Ennek alátámasztására II. József ismert kijelentését szokták idézni 1785-ből, hogy Magyarország, ha nemessége hajlandó adózni, az örökös tartományokkal egyenlő elbánásban részesülhet. De ha nem, akkor úgy fogják kezelni, mint pusztán kolóniát, gyarmatot (als eine blasse Colonie zu betrachten seyn werde). Csakhogy azok az iparstatisztikai kimutatások, amelyeket a helytartótanács 1784–1787 közt vezetett a hazai üzemekről, arról tanúskodnak, hogy Magyarországon éppen akkoriban – most először – jelentkezett egy szerény és átmeneti, de észrevehető ipari fellendülés, amelyet a Fekete-tenger és az Adria felé irányuló kiviteli próbálkozások is követtek a másik oldalon.

Természetesen II. József kormányzata is elsősorban az osztrák ipart támogatta. A különböző, részben egymásnak is ellentmondó tendenciák összhatása következtében azonban a magyarországi ipar is valamivel kedvezőbb helyzetbe került. Ebben része volt az általános konjunktúrának, amely ekkoriban másutt, így Lengyelországban is éreztette hatását. Része volt továbbá annak, hogy Bécs 1784-ben erősen megszigorította a külföldi iparcikkek behozatalának tilalmát. S mivel az osztrák ipar nem tudta a magyarországi piacot teljesen kitölteni, nagy kereslet mutatkozott a hazai manufaktúrák gyártmányai iránt. Több egykorú nyilatkozat szerint a textilmanufaktúrák nem győztek annyit gyártani, amennyit a piac követelt. Budán és Pesten, ahol eddig mindössze 3 manufaktúra működött, II. József évtizedében 18 új keletkezett. A jelenséget nem szabad túlbecsülnünk, mert az egykorú összeírások szerint 1790 körül Magyarországon mindössze 12 gyárnak, egykorú szóval fabrikának nevezhető nagyobb üzem működött, és ha minden tőkével dolgozó és nem céhes üzemet összeszámolunk, akkor is csak mintegy 125-öt találunk. Ezek közül 80 foglalkoztatott 20 alkalmazottnál kevesebbet és száznál többet csak hét üzem. Megemlíthetjük végül, hogy a polgári vállalkozásokat némileg az is ösztönözte, hogy a felvilágosult abszolutizmus bizonyos fokig korlátozta a céhek és a nemesség kiváltságait. Egy-egy mester, ha egyébként módja volt rá, a céh keretéből könnyebben kiválhatott. Mindez bizonyos élénkülést idézett elő annak ellenére, hogy a bécsi gazdaságpolitikában II. József alatt nem következett be kedvező fordulat. Ezt az élénkülést azután

a jozefinista rendszer bukása idején, 1790 körül követte válság, az általános dekonjunktúra következményeként, amelyből Magyarország kereskedelme és ipara csak utóbb, a XVIII. század utolsó éveiben, a francia háborúk konjunktúrája alatt tudott újra kiemelkedni.

Magyarország tehát, mint elmaradt agrárország és mint a nyugati iparcikkek vásárlója, hagyományosan *előnytelen helyzetben* lépett a XVIII. századba. Ezt az egyenlőtlenséget és ipari elmaradottságot nem az osztrák gazdaságpolitika hozta létre. Az elmaradottság és a gazdasági függőség a XVI. század óta hosszú távú, egymással párhuzamos és összefüggő jelenségei voltak Kelet-Közép-Európa történetének. Bécs gazdaságpolitikája e régi folyamat egy újabb szakaszát nyitotta meg, amelyben e jelenségek sajátos formában folytatódtak. Az osztrák vámpolitika alapul vette, kihasználta és némileg módosította ezt az elmaradottságot és függőséget, de nem változtatott e több évszázados jelenségek lényegén, sem az alapvető gazdasági struktúrán. Bizonyos fokig maga ez a gazdaságpolitika is inkább az adott struktúra következménye volt.

A XVIII. század tehát nem egy, a korábbi, magasabb szinthez mérhető gazdasági visszaesést idézett elő, és nem egy meglévő ipar ígéretes elfojtását eredményezte, hiszen ilyen korábban nem létezett, hanem – éppen ellenkezőleg – e téren is emelkedést, fejlődést hozott. Ez a fejlődés lassú volt és féloldalas. Jóval előbbre jutott a mezőgazdaságban, mint az iparban. Az ipar fejlődése igen nehezen, visszaesésekkel, a kedvezőtlen belső és külső körülmények egész sora által késleltetve haladt előre. De valamennyit mégis előrehaladt.

A felvilágosult nemesi közgazdászok a XVIII. század végi viszonyokat tekintve valóban kitűnő politikai érveket fogalmaztak meg. Nekik és közvetlen utódaiknak tényleg a bécsi kormányzattal kellett az ország gazdasági és nemzeti emancipálásáért megküzdeniök. Az utókor részéről azonban már hiba lenne, ha az 1754-ben Magyarországgal szemben alkalmazott vámpolitikai rendszabályokból próbálnánk levezetni olyan jelenségeket, amelyek alapján véve egész Kelet-Közép-Európában – így Lengyelországban – megvoltak már jóval korábban is

IV. A változó társadalom

A XVIII. század nagy lépést tett előre azon az úton, amelyen továbbhaladva Európa feudális társadalmi végül polgári társadalommá váltak.

1. Európa polgári fejlődése

A két élenjáró országban, *Angliában és Hollandiában*, az átalakulás már korábban végbement. Ami persze korántsem jelentette azt, hogy a volt kiváltságos urak leszármazottai vagyon és hatalom nélkül maradtak. Angliában az 1688. évi forradalom után kompromisszum jött létre a birtokos nemesség és az új polgári erők között. Vidéken a hatalom nagyrészt továbbra is a földbirtokosok kezén maradt. A városok, a kereskedelmi és új ipari központok irányítását viszont inkább a polgárság tartotta kézben. A kiváltságokra és jogegyenlőtlenségre épült feudális rendszer azonban, ha voltak is bizonyos maradványai, elvben mégis felszámolódott.

A változás egyébként azt sem jelentette még, hogy ezentúl különösebben progresszív, vagy éppen radikális szellem hatotta át a hatalomba bekerülteket. Hollandiában például a patrícius kereskedő polgárok meglehetősen konzervatív politikáját védelmezték uralmi pozíciójukat saját társadalmuk republikánus párti elégedetlenséggel szemben. Annnyira, hogy 1787-ben még Anglia segítségét is igénybe vették ellenük. A társadalom szerkezete itt mégis korszerűbb volt, mint az egykorú feudális államokban. A parasztok jogilag szabadok voltak. A szabad munkaerőből viszont az új angol centrumok közül most indult meg a jövő munkásosztály kialakulása, keserves, elnyomó, a gyerekeket is munkára kényszerítő feltételek között.

Franciaországban, ha Angliához képest némi lemaradással is, szintén nagyon megerősödött a XVIII. század folyamán az új polgárság. Növekvő gazdasági, pénzügyi erejének egyre kevésbé felelt meg az az alárendelt helyzet, amelybe a nagybirtokos arisztokrácia szorította. A kérdést nem oldhatta meg a társadalmi mobilitásnak az a módja, hogy egyes polgárok nemesi címet, birtokot, hivatalt vásárolhattak, és így többé-kevésbé nemesi hatások alá kerültek. A feudális főnemesség a XVIII. század folyamán, védekezésül is, egyre szorosabbra zárta sorait. Parasztjaitól szigorúan igyekezett a feudális járandóságokat továbbra is behajtani. A parasztok nagy tömege ugyan szabadabb viszonyok között élt, mint a keleti peremzóna országainak jobbágjai, de nagyrészt mégis feudális elnyomás alatt, amelyet egyre kevésbé tudott elviselni. Ez, legalábbis átmenetileg, közös frontra hozta a parasztságot és a polgárságot, bár ez utóbbi idegenkedett a néptömegektől. A polgárság eleinte tulajdonképpen megelégedett volna mérsékelt reformokkal, amelyeket a királyi hatalomtól szeretett volna megkapni. Csak az utolsó évtizedben kezdett részt követelni a politikai hatalomból is. A francia forradalom Angliánál később, de annál radikálisabban számolta fel a feudális rendszert.

Az északi peremzóna országaiban a polgárosodás folyamata lassan, de fokozatosan haladt előre. Svédországban a parasztok nagyrészt szabad kisbirtokosok vagy bérlők voltak. A nemesség mellett szóhoz jutottak a politikai és kulturális életben a jómódú vasgyártó és vaskezelkedő polgárok, a „truk” kultúra képviselői is. Dániában az erősödő polgárság a fejedelmi hatalomra támaszkodva védekezett és hadakozott a kiváltságos nemesség ellen. A korábban függő helyzetben élt parasztok 1787-től kezdve megválthatták feudális kötelezettségeiket, és így gyakorlatilag a felszabadulás útjára léphettek.

Európa modelljének jellemző körvonalait, a fennsík és a peremzónák eltéréseit a társadalom szempontjából főleg a nemesség arányszámának és uralmi helyzetének, azután a parasztság függő viszonyának, valamint a polgárság súlyának és szerepének különböző volta jelezte. Nyugatról keletre haladva egyre népesebb, *tagoltabb nemességgel, egyre függőbb helyzetű jobbágytömegekkel* és egyre *gyengébb s részben etnikailag is kevert polgársággal* találkozunk. A fejlettebb színvonalhoz közelálló nyugati *német vidékek* politikailag széttagolt államaiban természetesen a különböző fejedelmi, hercegi és más főnemesi családok vitték a főszerepet, de mellettük egy elég jelentős, hagyományos polgárság is

működött, ha szerepét korlátozta is a megosztottság, az újszerű gazdasági kezdeményezések hiánya és egyszersmind a politikai beletörődés megszokottsága. Egy kissé hasonló módon jellemezhetjük az *észak-italiai* polgárságot is. A tulajdonképpeni *porosz* területen viszont a junker birtokosok uralmával, még tovább, kelet felé haladva a *lengyel* nagybirtokos főnemeseivel, *Oroszországban* pedig a bojárokéval találkozunk, míg a polgárok száma, szerepe, jellege és mozgástere ugyanakkor egyre csökken. A *Habsburg Monarchia* e téren is meglehetősen eltérő színeket mutatott. A fejlettebb osztrák és cseh örökös tartományokban – bár a nagybirtokos főnemesség ezekben is vezető szerepet játszott – a XVIII. század folyamán észrevehetően megerősödött az osztrák–német polgárság. Ez utóbbi igyekezett monopolhelyzetbe jutni a Monarchia keleti részének polgárságával szemben is. A magyarországi társadalomról azonban alább külön, bővebben esik majd szó.

2. Városok, urbanizáció

A városokban nemcsak polgárok éltek, de az urbanizáció alakulása a polgári fejlődéssel mégis sokban összefüggött. Az *életformák változása* különösen a városokban vált érezhetővé. Mindinkább ezek lettek – legalábbis a fejlettebb országokban – a gazdasági, politikai, kulturális élet, így – egyebek közt – a kialakuló sajtó központjai. Franciaországban a felvilágosodás korának művelődése már főként a városokban találta meg igazi műhelyeit.

A *városlakók száma* Európában a XVIII. század folyamán háromszorosára nőtt, vagyis az össznépesség gyarapodásánál nagyobb arányban emelkedett. Angliában London a XVIII. század küszöbén már mintegy 550 ezer, egy jó évszázad múlva pedig 850–900 ezer lakossal dicsekedhetett, és 1811-ben elsőnek haladta túl a milliós létszámot. Az angol városhálózat 1800 körül – Skóciával együtt – még öt további jelentős, 50–100 ezer közt mozgó helyi központtal bírt. Az összlakosságnak Angliában a XVIII. század derekán mintegy 30, egy évszázad múlva már több mint 50%-a élt városokban.

A kontinensen e színvonalhoz Belgium állt a legközelebb. Flandria és Brabant már a XVIII. század végén elérte az 50%-ot. Itt Brüsszellel együtt ekkor négy jelentős, 50–70 ezer lakosú várost találunk. Hollandiában, ahol a városfejlődés egykor még hamarabb nekilendült, Ams-

terdam 1795-ben elérte a 220 ezres, négy további város pedig a 30 ezres szintet.

Franciaországban, az ország szívében Párizs lüktetett, a felvilágosodás, majd a forradalom központi városa. Itt 1789-ben mintegy 650 ezer ember élt. S az országnak volt még hét nagy, 50–100 ezer főnyi, és további 27 ugyancsak jelentős, 20–50 ezres városa is. Nagy agrárvidékei miatt azonban Franciaországban a városlakók aránya csak 16–20% körül mozoghatott.

A déli peremzónában Madrid, ez a kifejezetten politikai alkotás, az immár hanyatló spanyol világbirodalom fővárosaként nőtt meg a XVIII. század folyamán 100-ról 160 ezerre. Itáliában az egykori fejlettebb urbanizáció maradványaként volt a városlakók aránya valamivel magasabb, mintegy 22–23%. A középkorban valaha nekilendült, majd lefékeződő itáliai városfejlődés hagyományai folytatódtak a naggyá nőtt, 140 ezres Velencében, és részben Firenzében is, amelynek lakossága a XVIII. század folyamán 64-ről 80 ezerre emelkedett. Milánó, amely egy évszázad alatt kétszeresére nőtt és 1800 körül 120 ezer lakossal bírt, valamint Torino, amely az 1790-es években már a 100 ezer felé közeledett, még közelebb állt a fejlett zóna színvonalához. A múlt és jelen ellentmondása főleg az elmaradtabb délen volt szembetűnő. Nápoly, amely fővárosnak számított, a XVIII. század végére már 400 éves, nagy tömörüléssé nőtt, de aligha a modern gazdasági fejlődés feszítő erejétől ösztönözve.

A német városfejlődés az itáliaihoz hasonlóan szintén megoszlott a fennsík, illetve a peremzónák szintje között. A nyugati és déli német városok, részben ugyancsak egy lefékeződött középkori nekilendülés eredményeként, szolid és viszonylag fejlett, 30–50 ezres tömörülésként érték el a XVIII. század végét. Politikai egység és közös főváros híján egyik sem előzte meg különösebben a többi. Hamburg, a legnagyobb német tengeri kereskedelmi központ, 1790 körül 85, Altonával együtt 100 ezer lakossal rendelkezett. A legnépesebb német város, Berlin viszont a minden erővel felzárkózni igyekvő porosz államnak köszönhetette emelkedését. A század elején 55, 1775-ben már 130 ezer lakosa volt. A porosz abszolutizmus Berlin fejlesztésén annyira buzgólkodott, hogy a város főbb utcáin kincstári költségen magasította meg három-négy emeletre az alacsonyabb házakat.

Az északi peremzónában Svédország lakóinak a XVIII. század végén mintegy 10%-a élt városokban. Ezek közül Stockholmnak, amely

eredetileg egy középkori német városmag körül keletkezett, ekkor már 76 ezer lakosa volt. Rajta kívül az országnak még három további városa haladta túl a 10 ezres szintet.

Bár egy-egy város lakóinak száma és egy-egy ország városi népességének aránya magában véve is figyelmet érdemel, igen lényeges mutató az is, hogy a nagy várost mennyiben egészíti ki a kisebb vagy közepes városok hálózata, és hogy egy-egy városnak gazdaságilag, vagy akár művészetileg, milyen az urbanizációs szintje és funkciója, a „városiassága” A peremzónák eltéréseit mindezeket a szempontokat figyelembe véve kell lemérni.

A *Habsburg Monarchia* nyugati, iparilag jobban fejlődő tartományaiban a városok határozott fejlődést mutattak a XVIII. században. Bécs, az európai nagyhatalmak egyikének központjaként, hamar kinőtte azt a szegényes és szorongatott helyzetét, amely a XVII. század végén, az utolsó nagy török támadás idején jellemezte. A XVIII. század közepén már 175 ezer, 1790 körül 200 ezer, a XIX. század derekán pedig több mint 400 ezer lakosa volt. Az iparilag ugyancsak erősödő Csehországban, még mindig a Monarchián belül, Prága 1790 körül 75 ezer, Brno (Brünn) pedig mintegy 30 ezer lakossal rendelkezett.

Magyarországon az egykori és ismét eljövendő főváros, Pest-Buda, ekkoriban még három külön részre oszlott, amelyek nemrég kezdtek ismét magukhoz térni a török hódítás okozta pusztulásból. 1700 körül együttesen is csak mintegy 16 ezer embert képviseltek. A XVIII. század folyamán azonban szembetűnően növekedtek. 1787-ben már túlhaladták az 50 ezres szintet. Ekkor már itt volt a fő kormányshékek, a helytartótanács és a kamara, valamint az egyetem székhelye. 1848-ban, egyesülése első, bár még csak átmeneti alkalmával Budapest 150 ezer lakossal, a forradalom központja volt. Pozsony, amely a török idők óta hosszú ideig fővárosként működött, 1787-ben 26,8 ezer lakosával a harmadik helyet foglalta el. Megelőzte őt Debrecen, amely – ha külön vesszük Pestet és Budát – az ország legnépesebb városa volt, 29,6 ezer lakossal, de bizonyos szempontból inkább a nagy alföldi agrártömörülésekre emlékeztetett. Az ország északnyugati peremvidékének régi, kiváltságokkal bíró, de részben csökkenő jelentőségű „szabad királyi” városainak és a nemrég visszafoglalt délkeleti részek növekedő, viszont városi rangot nehezen elnyerő tömörüléseinek eltéréseire alább még visszatérünk. Mindent összevéve, *Magyarország városhálózata egyenetlen volt és hiányos.*

A lemaradás Lengyelországban is megfigyelhető. Itt a városlakók arányszáma az össznépességnek 10%-át sem érte el. De a nem lebecsülendő fejlődést itt is megtaláljuk. Varsó a XVIII. század első felében mintegy 30 ezer, 1790 körül már 120 ezer lakossal rendelkezett.

Tovább haladva kelet felé, az ősi Moszkva a XVIII. század végén mintegy 250 ezer, Szentpétervár pedig, I. Péter cár lenyűgöző, nyugati jellegű alkotása, ugyanakkor már 400 ezer lakost számlált. Ezek az adatok, a Fekete-tenger északi partvidékén ekkoriban bontakozó városaival együtt, a fejlődést jelezték a mind nagyobb területeket átfogó Oroszországban, amelynek városhálózata és urbanizációs szintje azonban általában véve meglehetősen fejletlen maradt.

3. Magyarország. Parasztok, polgárok

A XVIII. századi Magyarországot nagymértékű *társadalmi, vallási, etnikai, nyelvi széttagoltság* jellemezte, egy olyan késő feudális struktúrán belül, amelynek többé-kevésbé mégis egységes irányítását a kiváltságos vezető rétegek és azok kialakult hatalmi szervezetei tartották kezükben.

A népesség nagy többségét – több mint 80%-át – a késő feudális társadalom, számbelileg legalapvetőbb osztálya: a paraszság tette ki. Ennek sorain belül is nagy eltérésekkel találkozunk. Jelentős különbség volt a viszonylag jómódú, telkes jobbágy (colonus), a nemegyszer saját szolgálkával (servus) rendelkező hatókrös „gazda”, meg a házas vagy éppen házatlan, szegény zsellér (inquilinus, subinquilinus) között. A Dunántúl nyugati részén az osztrák piac ősztönzésére a gabonatermesztéssel együtt már a paraszti árutermelés is nőni kezdett. Keletebbre az alföldi részek nagy agrártömörülései, kertes városai, tanyái, a puszták „rideg” pásztorai, azután az északi és keleti hegyvidékek falvai egészen más képet mutattak. Fokozta a sokféleséget az etnikai megoszlás, hiszen a magyar mellett német, szlovák, szerb, román, ruszin (ukrán) paraszttal is találkozunk, még hozzá többféle egyházi szervezet kereteiben. Közben pedig – legalábbis a XVIII. század első évtizedeiben – sok változás is megfigyelhető, a hosszú háborús időszakot követő belső migráció, a telepítések, valamint a viszonyok kialakulatlansága következtében. Ahogy azonban a békés évtizedek során a feudális állam és társadalom szervezettsége fokozatosan helyreállt és a népessé-

get mind jelentősebb mértékben tudta kézbe venni, a paraszti népet egyre határozottabban egységbe fogta, az adott rendszeren belül, a jobbágyi állapot, állandó telkekkel, előírt szolgáltatásokkal, „úrbéres” viszonyokkal. Az ország társadalmában minden tíz ember közül nyolc tartozott a jobbágyok közé, birtokjog, személyes jogok és politikai képviselő nélkül, a földesúr hatósága alatt, akinek robottal, vagyis ingyenmunkával, különböző szolgáltatásokkal tartozott, ugyanakkor az egyháznak tizeddel, az államnak pedig adóval, sőt – adott esetben – katonai szolgálattal is. A hagyományos alárendeltség, az elmaradt mezőgazdasági technikával is összefüggő szegénység és a mindezzel együttjáró, ősi elmaradottság magyarázza azt, hogy e nagy többséget a számbelileg jóval kisebb kiváltságos osztály (nem több, mint 5%) az elégedetlenség sok fenyegető megnyilvánulása ellenére uralma alatt tudta tartani, az előjogok, a politikai szervezettség, az anyagi és fegyveres erő és a jobb tájékozottság birtokában.

A jobbágy ellenkezéseinek egyik formája a menekvés, az *elköltözés* volt. A század elején számos parasztcsalád költözött át – általában engedély nélkül – a sűrűbben lakott északnyugati részekből a még nagyrészt üresen álló, nemrég visszafoglalt területekre, ahol egy ideig több földre és kötetlenebb viszonyokra lelt, hiszen a munkaerő hiánya miatt ott a földesúr is kedvezőbb feltételeket volt hajlandó számára biztosítani. Egy idő múlva ez a migráció lefékeződött. Az alföldi puszták újjáéledő falvaiban, ahol az állattenyésztés volt a fő termelési ág, a parasztság még jó darabig főként a kiépülő államhatalom terheit: a hadiadót, katonák eltartását, fuvarozását, nemritkán erőszakoskodását érezte a legsúlyosabbnak. A Békés megyei parasztok 1735-ben ezek ellen próbálkoztak felkeléssel, amelyben a szerb határőröket szerették volna megnyerni szövetségesül, helyi vezetőjükkel, *Szegedinác Péro* kapitánnyal az élükön. A hódmezővásárhelyi és mezőtúri parasztok megmozdulása 1753/54-ben, amely – kissé naiv formában – a Rákóczi-kor bizonyos kuruc hagyományait elevenítette fel, ugyancsak elsősorban az állam és annak terhei ellen irányult, bár itt már szerepe volt a marhakereskedő nagybérlők és a földesurak követelései elleni tiltakozásnak is. A jobbágy elnyomásának, alávetésének az a szigorú válfaja, mely Európa keleti peremzónáit a XVI–XVII. század óta jellemezte, és amelyet jóideig „második jobbágyságnak” neveztek, Magyarországon viszonylag kevésbé kiméletlen formában érvényesült, mint mondjuk Kelet-Poroszországban vagy Lengyelországban. A terhek főleg ott

növekedtek, ahol – az ország fejlettebb részein – a dunántúli nagybirtokok az agrárpiac új lehetőségeit úgy igyekeztek jobban kihasználni, hogy növelték saját majorsági földjeiket és azokat további robottal műveltették. Ezért itt az 1760-as évek derekán már a növekvő földesúri követelések, főleg a súlyosbodó robotterhek ellen bontakoztak ki jobbagymozgalmak, amelyek a kisebb-nagyobb helyi zendülések, „tumultusok” egész sorában öltöttek testet. A bécsi udvar, miután a magyar rendekkel nem sikerült a jobbagykérdésben dűlőre jutnia, ezt a konfliktust felhasználta arra, hogy *saját hatáskörében rendeletileg szabályozza az úrbéri viszonyokat* és ezzel útját állja a földesúri túlkapásoknak. Fő érdeke ebben az volt, hogy megvédje, sőt lehetőleg növelje a parasztok adófizető képességét, maximálja a földesúri terheket és elősegítse áru-termelésüket. A királynő tanácsosai, így főleg Anton von Raab által kidolgozott és 1767-ben kibocsátott úrbéri rendelet (Urbarium) megszüntette a jobbagy földhöz kötöttségét, meghatározta az egész jobbagytelek nagyságát – amely a föld minősége, illetve különböző tájak szerint 16 és 40 hold között mozgott a belső házhelyen, kerten kívül –, pontosan körülírta továbbá, hogy a jobbagytól mit szabad megkövetelni. Eszerint a jobbagy földesurának a külső telek termése egy tizedével – a kilencedik tizeddel, vagyis a „kilenceddel” –, néhány juhval, szárnyassal, egyforintos fejadóval, továbbá – telke nagyságának megfelelően – ingyenmunkával, robottal tartozott. Egész telek után igával évi 52 (gyalog 102) napot kellett a földesúr kívánsága szerint, elsősorban annak majorsági, saját művelésű földjén dolgoznia. Építéshez való fát és tűzifát ingyen kapott a földesúr erdejéből (faizás), viszont egy öl vágott tűzifát neki kellett annak udvarába beszállítania. A vadászat és halászat a földesúr joga volt a jobbagytelken is. Szőlővidéken a földesúr részt kapott a szüreti termésből, a szőlőművesnek viszont joga volt Szent Mihály napjától Szent György napjáig a falu kocsmájában saját termésű borát kimérnie. Ezenkívül a jobbagy vállait nyomta még az egyházi tized, az állami hadiadó, a megyei közigazgatás költségeinek fedezésére szolgáló házadó, illetve, ha a megszavazott újonclétszám keretén belül rákerült a sor, továbbra is a katonai szolgálat.

Az úrbéri rendelet jelentősége abban állt, hogy a földesúr és jobbagy viszonyát állami ellenőrzés alá helyezte és több vonatkozásban gátat emelt a földesúri követelések fokozásának. E viszonyok szemmel tartását és a korábban csak a nemesi megyéig eljutó úrbéri perek

~~ellenőrzését a helytartótanácsra, tehát kormányshízekre bízta.~~ Védő hatása persze főleg ott érvényesült, ahol – mint a Nyugat-Dunántúl nagybirtokain – a földesúri hatalom nyomása súlyosabban jelentkezett és a jobbágytelket is fenyegette. Másutt, keletebbre viszont az is előfordult, hogy az előírtnál nagyobb telek volt még a jobbágy kezén. A rendelet tehát csak a fennálló rendszer legszembetűnőbb bajainak kijavítására irányult, és nem arra, hogy gyökeresen megreformálja magát a rendszert. A földesurak ezt is igyekeztek elodáztatni, úgy, hogy a királynő egy idő múlva kénytelen volt különböző renitens megyékbe megbízható, felvilágosult híveit kiküldeni, hogy a rendelet előírásait végrehajtsák. Az urbáriumnak azonban mindennel együtt nem kis jelentősége volt. S ez – egyebek között – azon is lemérhető, hogy Erdélyben, ahol az elmaradottabb viszonyok közt az udvarnak nem sikerült ilyen úrbéri szabályozást bevezetnie, nem sokkal utóbb, 1784-ben kitört a nagyméretű, véres román parasztfelkelés. (Erről, valamint II. József további javító intézkedéseiről alább még külön szó esik.)

Hozzá kell tennünk viszont, hogy Magyarországon és Erdélyben összesen mintegy 600 olyan mezőváros (oppidum), vagyis nagyobb agrártömörülés volt található, amely szintén földesurak alá tartozott és így a jobbágyság része volt. E mezővárosoknak azonban viszonylag kedvezőbb volt a helyzete, mert a falvaktól eltérően itt a parasztságot bizonyos előnyökkel, jogokkal rendelkezett. Így együtt róhatta le kötelezettségeit a földesúrnak, aminek következtében a mezővárosi jobbágyok kevésbé voltak a közvetlen, személyes függés veszélyeinek kitéve. Ezzel együtt itt a szabadabb gazdasági fejlődés bizonyos lehetőségei is jobban adva voltak. Annyival is inkább, mivel jónéhány ilyen mezőváros jelentős népességgel és gazdasági erővel rendelkezett. Kiemelkedő példaként említhetjük Nagyváradot, amely, mint a püspök mezővárosa és székhelye, jelentős építkezések és kézműipar színtere volt.

Első pillanatra e társadalom szinte változatlan, stagnáló tünik. S ezt látszik sugallni, ugyancsak első megközelítésre, a hagyományos, szóbeli paraszti kultúrának az a saját világa is, amelynek jelenségeit, így a népköltészetet, a népmesét folklórnak nevezzük. A munka és a küzdelem itt nem egyéni akciókkal, hanem csak együtt, kialakult sorrendben, ősi receptek szerint folyhatik. Legalábbis addig, amíg meg nem változnak a feltételek. Az életrend fegyelme zord. De az ember kifejezés és szépség utáni vágya e sajátos formák között is érvényesül.

A valóság képéhez az élet nyomorúsága, az éhínség árnya, a sokféle gyötrelme, a viskókban élők ijesztő halandósága és mindennek torzító hatása is hozzátartozik. A bizalmatlanság, a védtelenség és a bezárkózás a külvilággal szemben, amelyben az úri felsőbbtség, a természet és a természetfeletti fenyegetése egybefolyik. A megkötöttség, a félelem és a konok ragaszkodás a megszokotthoz. Tessedik Sámuel utóbb így idézte fel, amit 1767-ben, fiatal lelkészként, Szarvasra érkezve tapasztalt: „Vizsgáló szemmel tekintettem magam körül, kerestem a költők által oly ragyogó színekkel festett falusi élet egyszerűségét, és találtam együgyűséget, ostobaságot, bizalmatlanságot,... a vallás álcája alatt borzasztó zavart,... babonaságot, előítéletet,... amelyek a földművelő nép lelkében sötétséget, a szívben aggodalmat és az életben nyomort terjesztenek.” De a század paraszti fejlődésének végső mérlegét ez a hiteles tanúbizonyság sem adja meg önmagában, hiszen egy felvilágosult szellemű ifjú új, emelkedettebb igényeit és elégedetlenségét fejezi ki egy olyan, viszonylag nagy és erősödő közösségben, amelynek helyén pár évtizeddel korábban még vizenyős pusztaság terült el. A paraszti házak és berendezésük vizsgálatából, amennyire az adatok engedik, az tűnik ki, hogy a fejlődés vonala itt sem stagnált, hanem inkább emelkedett és újból elérte, majd meghaladta azt a szintet, amely a paraszti életformát a nagy pusztulás előtt, a XV század végén jellemezte. A XVIII. század elején az Alföld egyes részein nemegyszer még módosabb gazdák is félig földbe ásott, veremszerű házakban éltek. De a jobb otthonok is csak a legszükségesebb használati tárgyakkal voltak felszerelve. A század végén viszont már kifejezetten díszítő tárgyak is felbukkantak bennük.

A kétféle kultúrát: az írásbelit és a szóbelit sem választotta el egymástól éles határvonal. A XVIII. századi iskolai oktatás fejlődése nyomán az *írásbeliség* bizonyos mértékben a parasztság körében is terjedni kezdett. Újabb kutatások szerint 1769 körül a magasabb paraszti rétegeknek mintegy 17–20%-a volt már írástudó. S bár az írástudás fogalma maga is igen sokféle árnyalatot, fokozatot jelenthet, annyi feltehető, hogy az adott szint a felvilágosult abszolutizmus oktatási reformjai nyomán valamennyire biztosan emelkedett. Főleg persze ott, ahol a növekvő forgalom rászorította az embereket arra, hogy ne felejtsek el az iskolában megtanult írástudást, hiszen arra szükség volt mindennapi életükben is. Mindenesetre tény, hogy a nyomdák imákat, vallásos szövegeket, kis kalandos történeteket és rémhistóriákat egyre

nagyobb tömegben dobtak piacra a vásárokon, ami maga is azt jelezte, hogy az olvasóközönség szélesedni kezdett. Főként persze – megint – a mezővárosokban. 1790-ben egy felvilágosult szellemű pápai mérnök, Kováts Ferenc, már felvetette, hogy a „mezei emberek” számára újságot is kellene indítani. Tehát olyanok érdeklődésére számított, akik a század elején e szempontból még szóba sem jöhettek.

A két, jogi szempontból alapvető osztály: a jobbágyság és a kiváltságos nemesség között – a kelet-közép-európai elmaradottságra jellemzően – nem valami népes sáv maradt. S ez is eléggé felaprózódott különböző csoportokra és rétegekre. Idetartoztak ugyanis az olyan katonáskodó szabad paraszti elemek, mint a határvidékek lakói, meg az egykori háborús viszonyok által kitermelt „vitézlő rend” olyan maradékai, akik még nem sülyedtek jobbágysorba. Idetartoztak továbbá a Bocskaitól nyert kiváltságait őrző Hajdú Kerület népei, meg a Jászkun Kerületéi is, főleg miután 1744-re, végleg sikerült magukat kiváltani a Német Lovagrendtől, amelynek 1702-ben a bécsi udvar zálogba adta őket. Idetartoztak, Erdélyben, a szász falvak szabad parasztjai, akiket a „natio” kollektív kiváltsága védett, valamint a községkelyek közül azok, akiket a másik „natio” hagyományos szervezetének felbomlása során még nem nyomtak parasztsorba saját vezetőik, primőrjaik. E felsorolás is jelzi egyébként, hogy a feudális társadalomban az ilyen szabad paraszti elemek – amelyek együttvéve sem tettek ki többet 3–4%-nál – tulajdonképpen maguk is kiváltságoknak köszönhették helyzetüket.

A városi polgárság, amely e köztes sávban minden szempontból a legfontosabb helyet foglalta el, nyugati kortársaihoz képest gyengének, fejletlennek és megint csak megosztottnak mutatkozott. Eszébe sem jutott – és nem is juthatott –, hogy azokhoz hasonlóan a feudális rendszer ellen bármilyen önálló akciót kezdeményezzen, mint ahogy az a jövő társadalmának előkészítőjéhez illenék. Ez az ismert és többször elismételt tények közé tartozik. Igaz, hiba volna ezért mindenestől úgy alábecsülni, ahogy nemesi ihletésű, régi történetírásunk arra hajlamosnak mutatkozott. Az újabb kutatásokból ugyanis kitűnt, hogy gazdaságilag a polgárság éppen a XVIII. század folyamán viszonylag jobban megerősödött, mint korábban feltételezték. Főleg azért, mert a hazai kereskedelem izmosodni kezdett – bár annak hasznából sokat lefőlöztek nagyobb előnnyel induló osztrák versenytársai, és a belső forgalmat súlyosan akadályozta a szárazföldi és vízi utak elmaradt, vad állapota,

ami a késő feudális ország széttagoltságát területileg is fokozta. Néhány város országos vásárai nevezetessé váltak. Így Debrecenét, valamint Pestét, amely testvérvárosával, Budával együtt – mint láttuk – növekedően volt, és lassan kezdett ismét központi szerephez jutni, utolérve, majd utóbb elhagyva versenytársát, Pozsonyt. A polgárság magasabb rétegei életformában, lakásban, kultúrában is figyelemreméltó szintet értek el. Elég itt például az északnyugati peremvidék régi városainak lakóira, azok kulturális teljesítményeire utalnunk. Az a Sauttersheim Ignác nevű, kissé kalandos életű ifjú, akit Rousseau a Vállomásaiban barátjaként emleget, egy pesti polgári patricius család fia volt és Pozsonyban az első tudós társasági kísérlet résztvevője.

Politikai szerephez viszont a hazai polgárság még tényleges súlyánál is kisebb mértékben jutott. A nemesség sehol Európában nem különösebben becsülte a polgárokat. Magyarországon a nemesség a XVII. századi rendi előretörés idején – amely a peremzóna egyik általános jellemzője volt – jelentős mértékben maga alá gyűrte a városokat és továbbra is féltékenyen őrizte elért pozícióit. Az országgyűléseken 1687 óta töle telhetően útjában állt a bécsi udvar – és persze az érdekelt polgári közösségek – óhajának, hogy újabb mezővárosok nyerjék el a szabad királyi városi rangot. A kiváltságos, önkormányzattal bíró szabad királyi városok (civitates) ugyanis nem tartoztak a földesurak és a megyék alá, sőt bizonyos szerény képvisellel az országgyűlésen is rendelkeztek. S bár a polgárok jó ideig nem tudtak a nemességgel szembefordulni – már csak azért sem, mert a magasabb, patricius polgári réteget nemegyszer rokoni szálak fűzték hozzá –, a nemesség eleve veszélyesnek tartotta, hogy vele szemben bármiféle politikai ellensúly erősödjék meg a diétán. De a szabad királyi városok száma valamelyest mégis emelkedett. A felszabadított területek régi városai már a század elején visszakapták régi rangjukat. S hogy lakóik száma elég jelentősen növekedett, azt már előzőleg láttuk. A szabad királyi városok száma, amely 36 volt 1720-ban, 1787-ben már 44-re, illetve Erdéllyel (9) és Horvátországgal (8) együtt már 61-re emelkedett. A közben magasabb rangra emelt városok közt volt Győr (1743), Újvidék (1748), Szabadka (1779), Pécs (1780), Temesvár (1781). Meg kell jegyeznünk, hogy a szabad királyi városi jogok országos hálózata mind kevésbé felelt meg a társadalmi-gazdasági realitásoknak. Az északnyugati peremvidék régi, középkori eredetű városai közül olyanok is megőrizték egykor elnyert kiváltságukat, amelyek sem lakosaik számát, sem gazdasági

jelentőségüket tekintve már nemigen voltak igazi városnak tekinthetők. Ugyanakkor viszont az Alföld, a visszanyert területek mezővárosai csak nehezen, hosszú küzdelem árán, vagy – mint Nagyvárad példája mutatja – nem tudták e magasabb jogállást elérni.

A szabad királyi városokban mintegy 500 ezer ember élt, vagyis az ország össznépességének csak mintegy 5,2%-a. A kutatók joggal hangsúlyozták, hogy ez az arányszám viszonylag alacsony. Sőt előfordult, hogy még alacsonyabbra, mintegy 1,5%-osra becsülték. Azzal érveltek, hogy a városlakók alsóbb rétegeit, mivel nem rendelkeztek polgárjoggal, nem kell tekintetbe venni. S az valóban kétségtelen, hogy a városokban, ahol a legmagasabb, felső réteg tartotta kézben a hatalmat, nagy távolság választotta el egymástól a patríciusok, nagykereskedők szűk vezető köreit, azután az egyszerűbb kézműveseket, és még népesebb plebejus elemeket. Viszont ezeket is csak a városlakók közt szerepeltetjük, ha nem akarjuk őket egyszerűen kihagyni a népesség felmérése során, mint ahogy más társadalmi kategóriáknál is együtt számítjuk azok alsóbb és felsőbb rétegeit. Egyébként – mint ismeretes – a francia Harmadik Rend fogalmába sem csak a magasabb polgárságot értették bele, hanem a szélesebb, plebejus rétegeket is. Sőt tulajdonképpen a felmérésnél figyelembe kell vennünk a nagyobb mezővárosok polgári jellegű elemeit, civis polgárait, kereskedőit, kézműveseit is, hiszen egy-egy jelentősebb településen belül ezek is polgári funkciót végeztek. Így valamivel inkább még magasabb számot kapunk. Ez azonban még így is alig érhetette el a 600 ezer főt, vagyis nem sokkal volt nagyobb, mint a nemesség létszáma.

A magyarországi polgárságot viszont a fenti hiányosságokon túlmenően – és a peremzóna elmaradtabb feltételeinek megfelelően – szembetűnő nyelvi, *etnikai sokféleség* is jellemezte. Csak egy része volt magyar anyanyelvű. Többsége *németül* beszélt, bár gyakran más hazai nyelven vagy nyelveken is. A német származású polgárok részben még középkori betelepülőknek voltak utódai, akiknek családja, múltja évszázadokon át összeszővődött az ország történetével. Ezek vagy másokkal többé-kevésbé keverten éltek, mint az északnyugati peremsáv olyan városaiban, mint Sopron, Pozsony vagy Lőcse, vagy pedig még mindig zárt szerkezetben, mint az erdélyi szász városokban, így Nagyszébenben. Részben azonban új beköltözőként is éltek német polgárok olyan, a XVII. század vége óta újjáalakult városokban, mint Pest, Buda, vagy Székesfehérvár. Bizonyos spontán, természetes asszimiláció

egyelőre inkább csak olyan városokban jelentkezett, amelyekben kisebb német csoportok éltek viszonylag erősebb magyar környezetben, és amelyek az élenkülő kereskedelmi forgalom fő vonalába estek. Így Komáromban, az Ausztria felé irányuló dunai hajózás e fontos állomáshelyén német polgárszülők fiai már a XVIII. század második felében kezdték magukat magyarnak vallani. Ennek jellemző példája volt Rát Mátvás (1749–1810), a magyar nyelvű újságírás úttörője, aki eredeti Rath családnévét is már tüntetően magyaros formában írta. De a polgárság soraiban németek és magyarok mellett más nyelvi-etnikai elemek: szlovákok, szerbek, horvátok, örmények, románok és mások is elég tarkán képviselve voltak. Pesten és Budán nemcsak németek, magyarok, hanem szerbek („rácok”) és „görög” kereskedők is éltek, akik néhány más városban is otthont találtak, saját művelődési igényekkel, mielőtt végleg beolvadtak a következő század társadalmába. Az eljövendő főváros harmadik alkotórészén, Óbudán, jelentős szerep jutott a jiddisül beszélő zsidók közösségének is, akiket a szabad királyi városok német polgárai igyekeztek saját falaiktól távoltartani. Ezek a különböző elemek mind hozzájárultak, a maguk módján, városaik s az ország fejlődéséhez. Utóbb pedig a polgári szabadság századában, a befogadó magyar nemzetnek lettek részei, szétválaszthatatlanul, legfeljebb azok kivételével, akik – az ország szélein – utóbb más nemzeti mozgalmakhoz csatlakoztak. A német városlakók, akik a számbelileg legnagyobb csoportot alkották közülük, kevés kivétellel nem képviseltek közös, saját „nemzeti” kívánalmakat, de a XVIII. században kétségtelenül nagyobbbrészt a német nyelvű kultúra hordozói voltak. S ezen az sem változtat, hogy bizonyos hazai német műfaji kezdeményezések – például a sajtó vagy a színjátszás terén – fejlődéstörténeti előzményei, előkészítői voltak a megfelelő magyar műfajoknak. Az is érthető viszont, hogy a kibontakozó nemzeti mozgalmak utóbb mind saját társadalmi és nyelvi-nemzeti előzményeiket keresték. Ez áll a magyar nemzeti liberális mozgalomra is, amelyet a nemesség fiai vezettek és amelyhez a XIX. századi történetírás szorosan hozzákapcsolódott. A nemesség – függetlenül attól, hogy részben maga is többféle etnikai elem befogadója volt – inkább saját korábbi, XVIII. századi nemzedékeinek szentelte a nagyobb figyelmet, amelyek még önmagukat szerették „nemzetnek” tekinteni, és hajlamosak voltak az egész polgárságot „idegennek” minősíteni – a magyar anyanyelvű polgárokkal együtt.

A hazai polgárság emancipálódásának első jelei 1790 körül jelent-

keztek. De felemás formában. Egy-két nagyobb városban, főleg Pesten, a kereskedő polgárok, Bécs biztatására, az udvar támogatását keresték a kétségtelenül bizonyos feudális elfogultsággal is fellépő magyar nemesi-nemzeti mozgalommal szemben. A polgárok nagyobb része azonban – a német polgároké is – nem ezt az utat követte, már csak azért sem, mert méltánytalannak ítélte az udvar gazdaságpolitikáját. Így azután a pesti Kereskedő Testület szinte magára maradt, amikor 1790-ben Bécshez fordult petícióval, mivel ugyanakkor Buda, Pozsony, Kassa, Sopron és egy sor más város azt a programot fogadta el, amelyet gr. Forgách Miklós, a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezetője és egy pozsonyi kereskedő közösen fogalmazott, és amely a nemesek és polgárok érdekközösségét hangsúlyozta, főleg a vámkérdés ügyében.

4. Nemesség

1787-ben több mint 400 ezer nemesi rangú személy élt Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben. A nemesség arányszáma Angliában volt a legalacsonyabb, a legmagasabb pedig Lengyelországban és utána Magyarországon, ahol az összlakosságnak mintegy 5%-a bírt nemesi kiváltságokkal, vagyis minden huszadik ember nemes volt. A nemesség közéleti és politikai szerepe azonban e viszonylag magas arányszámnál is jóval jelentősebbnek mutatkozott.

Ez a feudális kiváltságos osztály viszont igen eltérő helyzetű rétegekre oszlott és igen széles társadalmi mezőnyben helyezkedett el.

A politikai és társadalmi vezetést egészen a XVIII. század végéig szinte kizárólag a világi és egyházi – katolikus – nagybirtokos főnemesség tartotta kézben. Ennek tagjai töltötték be a legmagasabb tisztségeket. Ők voltak a megyék (comitatus) főispánjai (comes), valamint a katolikus érsekek és püspökök. Ez a legfelső, főnemesi réteg mintegy 70–80, kissé szélesebb kört tekintve nagyjából 200 családból állt. Ezek közül az Esterházy, Batthyány, Erdődy, Pálffy és más ismert családok – és azok különböző ágai – képviselték azt a régi főnemességet, amely már az előző századokban is szerephez jutott. Tehát a folytonosságot. A társadalom csúcsán azonban elég jelentős változások is végbementek. Ezek egyrészt abból adódtak, hogy a töröktől visszanyert, nagy területek nagyrésze a kincstár tulajdonába ment át, hiszen az egykori birtokos családok közül sok kihalt. A kincstár viszont eladósodott a

háborús kiadások miatt. Így azután az udvar, e nehéz anyagi helyzetben, pénz híján gyakran földdel fizetett. Császári tisztek, tanácsosok, az udvar más hívei vagy éppen hadseregszállítók és egyéb hitelezők így kaptak érdemeik, hátralékos fizetésük vagy más követeléseik fejében magyarországi birtokokat. Köztük volt az a Harruckern, aki linzi pékmesterből lett előbb a császári sereg élelmezési főbiztosa, majd báró, roppant birtokok ura Békés, Csongrád megyében, Békés megye főispánja, akinek családja azután rövidesen a Károlyiakkal házasodott össze. További változásokat hozott, hogy a Rákóczi-szabadságharc után az emigrációba ment vezetők, így a fejedelem és Bercsényi Miklós elkobzott birtokait ugyancsak a kincstár vette át majd adta tovább adományként olyanoknak, akiket az udvar jutalmazni kívánt. A hatalmas Rákóczi-birtokokból néhány magyar úr mellett idegenek is bőven részesültek. Így kapta meg Sárospatakot és Tokaj környékét Trautson herceg, a munkácsi uradalmat pedig Schönborn gróf mainzi érsek és családja. Mindezek az új, külföldi nagybirtokosok azután, nem kis számban, magyar honosságot, indigenatust kaptak és mint indigenák, a hazai politikai és társadalmi felső vezetésbe, az országgyűlés felső táblájára is bekerültek. Igaz, hogy a külföldiek egy része, nem óhajtván itt megtelepedni, utóbb szívesen megszabadult távoli birtokától, ha egy-egy élelmesebb magyar úrtól pénzt tudott érte kapni. Az ilyen vagyonszerző hazaiak közül a leglátványosabb karriert Grassalkovich Antal futotta be, aki szegény kisnemes ifjúból lett hivatali karrier során előbb gróf, majd herceg, miközben nagy uradalmakat szerzett, így Gödöllőn, ahol nevezetes barokk kastélyában 1751-ben Mária Teréziát is vendégül tudta látni.

De nemcsak személyekben történt változás, hanem bizonyos mértékig a birtokmegosztás jellegében is. Ahol a lakosság ritka és a birtok távolabbi, nehezebben megközelíthető volt, ott kevesebbet ért a föld és többet kellett belőle adni. Így az ilyen területeken – főként az ország keleti részén – az új adományok olykor roppant terjedelműek lettek. Másutt pedig, ahol – mint a Dunántúlon – a mezőgazdasági fellendülés miatt a föld értéke nőni kezdett, a nagybirtokok igyekeztek a közbeékelődő, szomszédos kisebb birtokok elnyelésével, pereskedés útján vagy másként magukat „kikerekíteni”, vagyis egykorú kifejezéssel arrondírozni. „Még a jó erőben levő famíliák is veszedelemben forognak örökségükkel a nagy urak szomszédságában” – írta utóbb, a század vége felé is Bessenyei György. A nagybirtokok ennél fogva nőttek, a

kisebbség száma pedig egyre csökkent. Baranya megyében a XV. század végén 540 birtokost találunk. A XVIII. században 2 világi és 4 egyházi nagybirtokos mellett már csak 18 középbirtokost.

Mindennek következtében az arisztokrácia súlya még inkább megnőtt. A XVIII. század végéig szinte kizárólag a világi és egyházi nagybirtokosoké volt a politikai és társadalmi vezető szerep és a legnagyobb anyagi erő. Ugyanakkor viszont e szerepnek némileg a jellege is módosult. Az előző, háborús századokban a nagyobb főnemesség udvarai a környékbeli egyszerűbb nemesi családok fiainak is mintegy közéleti, katonai és politikai iskolái, nevelő központjai voltak. Most e funkciójuk megszűnt, viszont jobban szervezett uradalmi és igazgatási központokká épültek ki, hiszen az államigazgatás és jogszolgáltatás helyi funkcióinak nem kis részét is ők végezték a maguk saját szervezetével.

Az 1740-es évektől kezdve a felsőbb kiváltságos rétegek helyzete tovább szilárdult. Anyagi és politikai súlyát megnövelte Magyarországnak egyrészt viszonylag nyugodt, belső, fokozatos újjáépülése, másrészt megnőtt fontossága is a Poroszország, a sziléziai háborúk által szorongatott Habsburg Monarchián belül. A Habsburg Monarchia felső, központi irányításában, igaz, a magyar főnemesség nem jutott az osztrák–cseh arisztokráciához hasonló, nagy szerephez. De azért jónéhány magyar főnemes töltött be magas tisztségeket az udvari kancellária megkamara apparátusában, bekapcsolódva a birodalom fényesnek tűnő fővárosában, Bécsben összeseregülő, sokféle nemzetiségű udvari arisztokrácia életébe. Tehát a bécsi udvar színes, rokokó világába, amelynek korábban inkább spanyol és olasz színeit most, a század derekán kezdte átfedni az újabb, franciás divat, a francia nyelv, színház és világias életstílus. Így lett Bécs – egyebek között – a francia hatás egyik, ha nem is egyetlen közvetítője Magyarországra. Más főnemesség, illetve a Bécsből időnként hazatérők pedig itthon próbálták a maguk módján az új életforma hazai változatát saját birtokaikon létrehozni. Az egykori zord sásfészek és sarokbástyás várkastélyok helyén most a nyílt tájakon barokk és rokokó kastélyok épültek, egyre nagyobb számban, a nyugati részekről mind szélesebb hálózatban terjedve kelet felé. A sáros, kopasz földek helyén kialakított parkok zöldjéből kimosolygó új rezidenciák, gazdag berendezésű termeikkel, arra emlékeztettek, hogy a hazai táj – legalábbis a társadalom felső szintjén, ha nem is a parasztkén – kezdett vidám és kellemes színeket öltetni. Mária Terézia uralkodásának négy évtizede alatt több mint kétszáz kastély és jónéhány

udvarház építéséről tudunk. Ami azt is jelzi, hogy az új életformát a szorosan vett magas arisztokrácián túlmenően a vagyonosabbak szélesebb körben is követni tudták, ha valamivel szerényebb, vidékiesebb kivitelben is. Abban a nagy versengésben persze, amellyel Európa-szerre próbálták fejedelmek és mágnások Versailles-t, a francia udvart utánozni, Magyarországon némi eséllyel legfeljebb a „fényes” Esterházy Miklós herceg (1714–1790) indulhatott, akinek pompakedvelését II. József frankfurti császári kormányzásakor, a díszfelvonuláson Goethe is megcsodálta. Csak ő volt elég gazdag ahhoz, hogy Eszterházán, vagyis Fertődön olyan kastélyt, rezidenciát építtessen, amelyet nemcsak mérete, berendezése, hatalmas parkja tett nevezetessé, hanem külön színháza és nagyszabású rendezvényeinek egész sora is, amelyeken ünnepélyek, fogadások, koncertek, operaelőadások – a Haydn által vezényelt házi zenekar részvételével –, szabadtéri jelenetek követték egymást. Az „eszterházi vigasságokat” egy alkalommal, 1772-ben Besseney György örököltette meg, aki mint Mária Terézia magyar nemesi testőreinek egyike volt azok szemtanúja.

Mindez persze magában véve még nem sokban különbözött attól az arisztokrata életformától, amellyel a Habsburg Monarchia más országaiban és tartományaiban is találkozunk. De máris együtt járt azzal, hogy helyreállt, sőt jelentősen megnőtt a felsőbb kiváltságos rétegek öntudata, és önbizalma és egyben igényessége is. Az újabb nemzedék fiai úgy érezték, hogy a hagyományos, hivatalos latin és az újabban terjedő német és francia mellett nagyobb lehetőségeket kellene kapnia saját „úri” magyar nyelvüknek is – hogy egy egykorú kiadvány kifejezését idézzük. Kezdték elfordulni a vallásosság régi, szigorú formáitól, a hagyományos nevelési módszereket is képviselő jezsuita rendtől. Szívesebben fordultak a világiasabb, az új tudományos eredményeket nyitottabban, hajlékonyabban alkalmazó új törekvések felé. Annyival is inkább, mivel fiaik számára olyan, korszerűbb nevelést kívántak biztosítani, amely őket a hivatali pályákra és a közéleti szereplésre jobban fel tudta készíteni. A fokozatos módosulás e folyamatát, annak további szakaszaival együtt, különösen olyan családok egymást követő nemzedékein lehet nyomon követni, amelyek – bár szerepet vittek korábban is – e század folyamán kaptak bárói vagy grófi címet és emelkedtek így a főnemesség soraiba. Orczy István, a fő birtokszerző, a báróságot 1736-ban nyerte el. Fia, br. Orczy Lőrinc (1718–1789) részt vett a sziléziai háborúban, tábornok, majd Abaúj megye főispánja volt,

de főleg a magyar irodalomba írta be nevét költeményeivel, amelyek egyikeben, 1760-ban, már a formális latin oktatás hiábavalóságát bírálta, és amelyek egy részét gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek, a magyar irodalom mecénása jelentette meg. A költő fia, Orczy László (1750–1807) pedig, a harmadik nemzedékből, már a felvilágosult rendi, nemzeti mozgalom fő alakjai közé tartozott. Újonnan szerzett grófi rangot a Szapáry (1722), Sztáray (1747), Dessewffy (1754, másik ágon 1756), az 1735 óta báró Andrássy (1766) és – katonai karrier nyomán – az Almássy (1771) család. Az 1760-as évek derekától kezdve pedig főleg olyan középnemeseikkel bővült e kör, akik nem annyira ősi vagy on és társadalmi pozíciók elismeréseként, hanem hivatali érdemekért kaptak az udvartól grófi, bárói címet. Így a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikájának támogatásáért jutott a grófok sorába a Niczky (1765) és a Festetich (1766) család. Ennek az „új” főnemességnek a tagjai különösen nyitottnak mutatkoztak az új kulturális értékek befogadása terén. Jellemző példaként erre br. Podmaniczky Józsefet (1756–1823) hozhatjuk fel, az egyik ilyen frissen bárósított család fiát, aki felvilágosult politikus, közigazdász, korának egyik legműveltebb, nagy zenei jártassággal is bíró, világlátott szereplője volt.

Ezt azért is érdemes kiemelni, mert az életformaváltás és az „új mód” sok éles bírálatot és panaszt váltott ki akkoriban a régihez ragaszkodó köznemességből, jó és rossz okokból egyaránt. Ebben benne volt – részben – a kritika az új politikai hatalom felé tájékozódás és az ügyeskedés, azok törtétese ellen is, akik az udvarnak tett politikai szolgálatokkal próbáltak maguknak – nemegyszer sikerrel – előmenetelt, jutalmat keresni. De benne volt, nem egy esetben, egy elmaradtabb szemlélet megnyilatkozása is, amely pazarlásnak, hivalkodásnak, a „nemzettől”, vagyis a nemességtől való elfordulásnak, elidegenedésnek minősített olyan törekvéseket is, amelyek az egykori, XVII. századi, kezdetlegesebb életforma meghaladására, az ifjabb nemzedékek új, korszerűbb tájékozódására irányultak. A század küszöbén Károlyi Sándor (1669–1743), a volt kuruc vezető, aki a bárói címet 1712-ben válthatta fel a grófival, maga a magyaron és latinon kívül még egyetlen más, modern idegen nyelvet nem tudott és az udvari környezetben nehezen állta meg helyét. Unokáit azonban már gondosan neveltette, hogy németül tudjanak, bár azt is megkívánta, hogy vele magyarul levelezzenek. Fia, gr. Károlyi Ferenc (1705–1758) tábornagy pedig egybeként már franciából fordított bibliai tárgyú könyveket és

Nagykárolyban nyomdát alapított. A folyamat nyilvánvalóan arra irányult, hogy a magyar főnemességet az osztrák–cseh főnemességgel egy szintre hozzák, versenyképpé tegyék és egyúttal kiemeljék szűk körbe zárt, elszigetelt és egyhangú életéből, amelybe némi változatosságot csak a vadászat és a mulatozás hozhatott.

Gazdag arisztokratákkal azonban a fejlettebb, nyugati társadalmakban is találkozunk. Sajátos, kelet-közép-európai jelenségnek inkább a köznemesség viszonylag nagy arányszámát és lassan mind jelentősebbé váló szerepét kell tekintenünk.

Elvileg minden nemes egyforma előjogokkal rendelkezett, úgy, ahogy Werbőczy István *Tripartituma* (1514) azt az egy és ugyanazon (*una eademque*) nemesség elvének hangoztatásával már annak idején leszögezte, bár a gyakorlatnak akkor sem egészen megfelelően. A valóságban ugyanis nagy különbség és távolság választotta el egymástól a nemesség különböző rétegeit, amelyek széthúzódva, széles társadalmi mezőnyben helyezkedtek el és igen eltérő módon éltek. A nagybirtokos főnemest a szegény falusi „bocskoros” nemességtől áthidalhatatlan űr választotta el. A köznemések – tehát a főnemesi címmel nem bírók felső rétegét a jómódú, egy pár ezer holdas birtokosok, a nobiles bene possessionati alkották, akik alispánként vezető posztokat töltöttek be a megyék, a nemesség helyi önkormányzati szervei életében. Mintegy háromezer ilyen családról beszélhetünk. Ezek tagjai magasabb hivatali vagy katonai pályát rendszerint nem futottak be. Jó ideig otthonuk és gazdaságuk is szegényes és régi típusú maradt. Kazinczy Ferenc írja, hogy nagyapja, Bossányi Ferenc, akinek pedig a megyében igen komoly súlya volt, „náddal fődött, vályogból rakott házban” lakott, életmódját pedig az „ősi erkölcs” szerint vitte, vagyis a régi, lehetőleg önellátó feudális gazdálkodást folytatta birtokán, ennek kezdetleges viszonyai között érezte otthon magát, pénzzel nem sokat törődött, lehetőleg nem is vásárolt semmit. Az elmaradtabb Erdélyből még három nemzedékkel utóbb is vannak ilyen leírásaink. A hatalmas és tekintélyes világi és egyházi nagyurakkal szemben – akik közül a megyék örökös főispánjai is kikerültek, hosszabb időn át ezek a tehetősebb középnemések sem igen jutottak szóhoz. A birtokos köznemések nagyrésze pedig a nagyvilágtól elzárva, meglehetősen elszigetelten édegélt vidéki otthonában, hagyományos formák között, régies, patriarchális módon irányítva gazdaságát és házanépét. Az európai, nemzetközi élet főbb eseményeinek hírei csak szórványosan, elvétve értek el hozzá. Tevékenységét és

látókörét a megyei élet és annak főbb eseményei: választások, tisztújítások, perek határolták körül. Szabad idejének egyhangúságát ezek mellett főleg a vadászat és a vendéglátás tette valamivel színesebbé. Kulturális tevékenységre, másokkal együtt, kevés lehetősége volt. Féltékenyen ragaszkodott ősi hagyományaihoz és „arany szabadságához”, rendi kiváltságaihoz, s egyben nemzeti önrendelkezéséhez is, hiszen önmagát tekintette nemzetnek, szemben az „idegen” főurakkal, polgárokkal, jobbágyokkal. Fiai, ha valamit, akkor a latin mellett főként jogot tanultak és utóbb mint táblabírák szerepeltek a megyei törvényszékek ülésein. A rendi, feudális jog ismerete nélkül ugyanis sem a megyei életben, sem a családi birtokperekben nem lehetett megmozdulni – ez utóbbiakat viszont a kuszált és szövevényes feudális jogrendszer és törvénykezés útvesztőjében olykor nemzedékeken át el lehetett húzni. A köznemesség többnyire kívülről, távolról, gyanakvó ellenérzéssel nézte az „idegen” hatalom köreit és annak haszonélvezőit: a főnemesteket. Megnyerésére Mária Terézia 1760-ban a magyar nemesi testőrség felállításával, tehát azzal tett kísérletet, hogy a megyék a szűkebb Magyarországról 100, Erdélyből 20 nemes ifjút küldhettek Bécsbe, az udvar fényes központjába, ahol öt év alatt otthonossá válhattak, majd tisztként átléphetek a hadseregbe, vagy hazatérhettek, új benyomásokkal, hogy újabb ifjaknak adják át helyüket. Ha Bessenyeire, írotársaira, és a felvilágosult rendi mozgalom kezdeteire, nemzeti nyelvi és irodalmi törekvéseire gondolunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a kezdeményezésnek valóban jelentős hatása lett, ha nem is teljesen az eredeti elképzeléseknek megfelelően.

A köznemesség feltételei a XVIII. század végére bizonyos mértékig módosultak. A jobb módú birtokosság magasabb rétege új politikai és kulturális igényekkel kezdett fellépni, mindinkább emancipálni tudta magát a nagyurak hatalma, tekintélye alól és 1790 körül már olyan önálló politikai erőként jelentkezett, amely részt követelt magának – nem is egészen eredménytelenül – a hatalomból. A magasabb középnemesség és a főnemesség élenjáró elemei, csoportjai bizonyos reformtörekvéseket kezdtek képviselni. Gazdaságilag annyiban, hogy miután mindinkább érdekeltté váltak terményeik, boruk értékesítésében, részben az exportot kívánták megkönnyíteni, utóbb pedig már a belső piac, a hazai ipar fejlődését is elősegíteni.

A politika és a művelődés terén is új irányban tájékozódtak. Kezdték befogadni – saját feltételeik szerint némileg módosítva – az

európai felvilágosodás eszméit. A szabadkőműves páholyokban új szervezeti, érintkezési formát, vitafórumot találtak. Támogatták a nemzeti nyelv és irodalom ügyét. Lassan közönséggé szerveződtek, amely a külföldi művek és a fordítások mellett a hazai irodalmat és sajtót is figyelemmel kísérte. Világosan kell látnunk azonban, hogy az ilyen új törekvések következtében még nagyobbra nőtt a távolság és a feszültség az élenjáró csoportok, a kisebb rész és a nemesség maradi többsége, mint hátrahúzó erő között.

A nemesek zöme ennél jóval alacsonyabb szinten illetve szinteken élt. Legtöbbjük kisebb birtokos, vagy éppen törpebirtokos volt. Ilyen sorra jutottak az olyan famíliák leszármazottjai, akiknek birtoka felaprózódott az egymást követő nemzedékek során, illetve – mint láttuk – felszívódott a nagybirtokba. Az elszegényedő nemes ugyanis, kellő pénz és befolyás nélkül, nem volt abban a helyzetben, hogy a hosszadalmas perlekedésben a maga igazát sikerrel meg tudja védeni. Helyenként egy-egy nemesi családfő vagy akár rokoni birtokos közösség (compos-sessoratus) kezén csak töredékes, kis földek maradtak. Az esetek nagy többségében azonban olyan egyszerű köznemesekről volt szó, akiknek elődei a XVI–XVII. század elég sűrű nemesítései során külön birtokadomány nélkül kaptak nemesi oklevelet és akiket armális nemeseknek neveztek. Egész falvakat találunk, amelyeknek lakói ilyen kisnemesek voltak. Ezek életmódja, anyagi szintje hasonló volt a parasztokéhoz, de jogi helyzetük nem. Sőt akadtak olyan szegény kisnemesek, akik fél vagy negyed jobbágytelken, vagyis már valamivel szegényesebb szinten éltek, mint a jobbmódú parasztok. Az ilyeneknek idővel a kiváltságai is bizonytalanná váltak. A XVIII. században a régebbi típusú, tömeges nemesítés megszűnt, az elpusztult déli megyékben inkább csak úgy folytatódott, hogy az újjászerveződő nemességbe például görög vagy örmény kereskedő családokat is bevettek. Az udvar az adóztatás védelmében korlátozta a nemesítéseket, sőt több alkalommal át is vizsgálta, hogy ki jogosult valóban a nemesi kiváltságokkal élni. E lépésekkel azonban nem sokra jutott, sőt a század első felének országgyűlésein sorra el kellett ismernie a viszonylag nagyszámú nemesség adómentességét. A kisnemesség életformája és politikai horizontja természetesen a jómódú középnemeseiktől jelentős mértékben különbözött. Ez azonban nem jelentette azt, hogy előjogaihoz, szokásaihoz kevésbé ragaszkodott. Többségük azt a hagyományos mentalitást képviselte, amelynek számos eleme még a középkorból öröklődött át.

Viszont a nemesség Magyarországon nem volt bizonyos foglalkozáshoz, életmódhoz kötve. Voltak nemes kocsmárosok, csizmadiák és más kézművesek, egyszerű alkalmazottak, egyenruhás hajdúk a nemesi megye szolgálatában. És persze értelmiségiek, hiszen a szegényebb nemes családok fiai, amikor valami megélhetést, foglalkozást kellett keresniök, gyakran igyekeztek értelmiségi pályát választani.

5. Kulturális elit és értelmiség

A felvilágosult reformok nemesi kezdeményezőit az 1790-es évek elején már az új értelmiség tagjai is támogatták. Ez a részben nemesi, de részben már nem nemesi származású réteg a XVIII. század fejlődésének volt a produktuma. Értelmiségiekkel természetesen jóval régebben, a feudális társadalom korábbi fázisaiban is találkoztunk. Az előző századokban is voltak lelkészek, tanárok, jogászok, orvosok. Most viszont ezek sorai egyrészt kibővültek olyan foglalkozások képviselőivel, mint az újságírók, vízemérnökök, elméletileg is képzett műszaki és gazdasági szakemberek. Másrészt pedig – és ez a fontosabb jelenség – maga ez a réteg kezdett sajátos jellemzőkkel bírni és a társadalmi struktúrában külön helyet és funkciót betölteni. Az a hosszú laicizálódási folyamat, amelynek során az egyházi, vallási és az értelmiségi funkciók fokozatosan különváltak, specializálódtak, Magyarországon már a középkor végén megindult. A XVI–XVII. század lelassuló társadalmi mozgása során azonban lefékeződött. Az új eszméket és tudományos eredményeket a XVIII. század elején is nagyrészt egyházi értelmiségiek sajátították el és közvetítették a világi közösség felé. Ez áll a katolikus egyházra és a protestánsokra egyaránt. Zömmel az ország északnyugati peremsávjának városi Hungarus-polgárságához kapcsolódó, többnyelvű – magyar, német, szlovák – evangélikus, pietista értelmiség tagjai is az egyházi-iskolai szervezetben helyezkedtek el – elég itt a pozsonyi lelkész és tudós Bél Mátyásra (1684–1749) utalnunk –, bár akadt már köztük megyei vagy városi, tehát világi pályán működő orvos, gyógyszerész, meg földesúri alkalmazásban álló mérnök is. Amíg ugyanis a kulturális élet nagy területei – nagyjából a XVIII. század utolsó harmadáig – elsősorban az egyházak hatókörébe tartoztak, addig nagyrészt ez utóbbiak nevelték és foglalkoztatták az értelmiséget is. A XVIII. században azonban ismét megindult, immár gyorsabb ütemben, a laicizálódás és

egyben a specializálódás folyamata. Bővültek és újabb ágakra váltak szét az értelmiségi funkciók. S egy sor addig csak gyakorlati, tapasztalati alapon, empirikusan végzett teendő elméletileg is megalapozott szakmává fejlődött.

Az egyházak saját értelmiségüket, így a papok, tanárok, tanítók zömét, vagyis saját szervezetük, embereik utánpótlását nagyrészt nem a nemesi, hanem a szerényebb városi, mezővárosi polgár, esetleg falusi paraszt származású diákokból nevelték. 1780-ban a pesti piarista gimnázium 406 diákja közül 158 volt nemes, viszont 248 polgár és egyéb nem nemes. A nem nemesek elég nagy része különböző szolgálatokat végző, szegény diákként tanult, és legfeljebb valami értelmiségi pályában reménykedhetett. Viszont mind a katolikus, mind a protestáns egyházaknak, főként a kálvinistáknak, szüksége volt olyan, szigorúan az ortodoxiak szellemében nevelt és fegyelmenek alávetett szegény értelmiségi gárdára, amely gyermekkorától megszokta függő helyzetét, és amely kötelességtudóan, többé-kevésbé szakszerűen elvégezte azt a munkát, amire birtokos nemesúr nemigen vállalkozott. Azzal az egyházi értelmiséggel szemben persze, aki netán mégis megszegte az előírásokat, az ortodoxiak elég kíméletlenül jártak el. De kifelé nyújthattak bizonyos védelmet is. Hatvani István (1718–1786) professzor, aki a debreceni református kollégiumban nemzedékeket oktatott természettudományokra, az iskola egyházi jellegéhez, mint védő burokhöz, saját felekezetének nemes uraival szemben is ragaszkodott.

A XVIII. század második felében viszont e külső támaszt, amelyre az értelmiség rászorult, részben kezdte már, az egyházak helyett, a felvilágosult abszolutista állam, illetve a felvilágosult nemesség nyújtani. A közigazgatás, a gazdasági és műszaki feladatok, az iskolák, a közegészségügy korszerűsítése érdekében ugyanis ezeknek is szükségük lett egy népesebb és szakképzettebb értelmiségre. II. József már az ösztöndíjak és tandíjak egy olyan új rendszerének bevezetésével is megpróbálkozott, amely a szegény diákokat az egyházaktól az állami szolgálat felé próbálta átirányítani. Nagyobb és tartósabb eredménye lett annak a nevezetes, 1785. évi pátensének, amely a világi értelmiségi pályákat mindenki, így az emelkedni, tanulni vágyó parasztfiák előtt is megnyitotta. Mindez elősegítette, hogy az egyházi értelmiség soraiból is jónéhányan kifelé keressék útjukat a felvilágosodás új világa felé – gyakran konfliktusok között.

Ez az értelmiség természetesen nem volt egyszerűen azonos a

társadalom kulturális elitjével. Ez utóbbiba beletartoztak, sőt vezető szerepet vittek benne a főnemesség, a birtokos nemesség, vagy éppen a polgárság magas műveltségű tagjai is. De nyilvánvalóan nem tartoztak bele a szerény falusi tanítók és más kisértelmiségiek. A felvilágosult abszolutizmus hívei közül gr. Niczky Kristóf (1725–1787) vagy gr. Festetich Pál (1722–1787), e két hivatalnok főnemes, nem az értelmiségbe tartozott, bár a bécsi vagy lipcsei egyetemen tanult és jogi, illetve politikai munkákat írt. Odatartozott viszont például Benczur József (1728–1784), a pozsonyi, majd készmárki evangélikus líceum rektora, aki hivatásszerűen végezte az értelmiségi munkát. A felvilágosult nemesi mozgalom olyan vezető alakjai, mint gr. Forgách Miklós, (1731–1795), gr. Széchényi Ferenc (1754–1820), a kulturális elithöz tartoztak, de nem az értelmiségi rétegbe. Odatartoztak viszont titkárai: Hajnóczy József és a költő Batsányi János (1763–1845), utóbb a magyar „jakobinus” mozgalom résztvevői. A határvonal persze nem mindig ily szembetűnő. A különbség azonban mégis nyilvánvaló. A feudális társadalomban az egyik oldalon van a társadalmi rang, a vagyon és a politikai befolyás, bizonyos döntések joga – a másikon pedig a hivatásszerűen végzett értelmiségi munka, amely a megélhetés fő forrása is.

A felvilágosult birtokos urak nemcsak otthon, mint titkárokkal vagy nevelőkkel találkoztak az értelmiségiekkel, hanem a szabadkőműves páholyokban is. Ez volt az a szervezeti forma, amely a felvilágosítás különböző rangú híveit elvben – ha nem is az élet gyakorlatában – egyenlőként összefogta és alkalmat adott a teendők közös megvitatására. A mintegy harminc páholy közül, amely Magyarországon 1780 táján működött, összesen mintegy 900 taggal, a pesti „Nagyszívűség” volt a legfontosabb. Tagjai közt nemes urak mellett ügyvédek, orvosok, és más magasabb értelmiségiek is voltak. Pest-Buda növekvő központi jelentősége itt külön említést érdemel. Az udvar ide összpontosította az egyetemet (1777), majd az ország fő kormány szerveit (1784). Haladó szellemű tanárok, akiknek pár év múlva szinte forradalmi híre kelt, orvosok, jogászok itt találkozhattak magas állású tisztviselőkkel, felvilágosult nemesekkel, társaságban, színházi előadások, könyvkereskedések, vagy az 1790 körül születő kölcsönkönyvtárak, „olvasó kabinek” falai közt, egy olyan új típusú városi közösség életében, amely így együtt, majdnem másfél ezer művelt főt képviselt.

Ez az új értelmiség nem képviselt különösebben nagy súlyt, önálló

vezető politikai szerepet természetesen nem játszhatott. Közreműködésére azonban a vezetőknek is szükségük volt. Mindenesetre tény, hogy ez időben már első ízben bukkant fel a magyar történelemben egy olyan új típusú értelmiség, amely képes volt arra, hogy a felvilágosult állam által igényelt funkciókat ellássa, és amely egyre kevésbé találta helyét a késő feudalizmus elavult rendszerében. Az értelmiség létszáma, ha a kulturális elithez tartozókon túl a sok szegény, függő helyzetű kis értelmiségit is számba vesszük, összesen – de családtagok nélkül – mintegy 15–20 ezer főre becsülhető. Szerepük azonban fontosabb volt e pusztá számnál.

A művelődési elit példája is mutatja, hogy a társadalom igen eltérő kulturális szintjei nem egészen estek egybe a különböző társadalmi osztályokkal. A nemesség népes, szegényebb rétegei nyilvánvalóan szérényebb kulturális színvonalat képviseltek, mint a patrícius polgárok, vagy jónéhány a nem nemes értelmiségiek közül. Még a szóbeli kultúrát sem azonosíthatjuk teljesen a paraszttal, és az írásost a nemesivel és a polgárral, bár e két határsáv egymáshoz ekkoriban valóban elég közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában ugyanis a nemesek is nagyrészt szóbeli, hagyományos kultúrában éltek, amely egykor antagonisztikus osztályokat is átfogott. Vagyis nem speciálisan „népi” volt, hanem egy olyan másféle kommunikációs rendszer, amelyen belül helyezkedett el mind a parasztok, mind uraik egymással ellentétes világa. Bizonyos, olykor „népinek” mondott, de valójában nemesi költői műfajok közösségi jegyei arra vallanak, hogy e régebbi állapot, vagyis a szóbeli kultúra hagyománya, az egyszerűbb nemesség körében egy ideig még a XVIII. században is folytatódott. Ugyanakkor viszont az írásbeliség a nemesség mind szélesebb rétegein túl a parasztság magasabb rétegeibe is mindinkább behatolt, főleg a mezővárosokban. Mindenesetre beszélhetünk egy valóban paraszti és egy magas kulturális szintről, mely utóbbit a művelt főnemesek, nemesek, polgárok és a magasabb értelmiségiek képviselték.

A társadalmi valóság azonban ennél árnyaltabb volt, összetettebb. A nemesség széles mezőnye elkerülhetetlenné tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést. A felső szint alatt ugyanis végig kimutatható egy szélesebb, „második” szint is, az egyszerűbb köznemességé. Elég nagy mértékben ennek hatása érvényesült a kiváltságos szabad kerületek, sőt a mezővárosok lakói, bizonyos paraszt-polgári elemek, és egyes nagyobb diákközösségek, főleg a református kollégiumok világában is.

E „második” szint a felsővel már a XVIII. század elején sem volt teljesen azonos. A század folyamán azonban még távolabb került tőle. Ennek magyarázatát elsősorban a nemesi rétegek mozgásában kell keresnünk. Igaz ugyanis, hogy – mint láttuk – sem az „első”, a legfelső, sem a „második” szint nem volt kizárólag valamelyik társadalmi osztállyal vagy réteggel azonosítható. A változások fő irányát azonban az adott társadalomban elsősorban mégis a fő meghatározó erő: a nemesiség soraiban végbemenő módosulás szabta meg.

Először is az az első „elmozdulás”, amelynek velejáróit, a felsőbb nemesi rétegeknél, az 1740-es évtől kezdve, fent már röviden jellemeztük. S amivel együtt a kiváltságosak piramisának szélesebb, alsó rétegeiben konzerválódott, sőt megerősödött és – éppen a felsőbb rétegek kiválása következtében – még régiesebbnek tűnő jelleget öltött az alsóbb köznemesi, hagyományos „második” szint.

Még szembetűnőbben működött ez a mechanizmus a következő, még nagyobb változás, a tulajdonképpeni felvilágosodás időszakában. Fent mind újabb elemek kezdtek a hagyományos tömbről leválni, tőle messzebb kerülni. Lent viszont a nemesség nagy többsége megmaradt a régi felfogásnál. S így az utóbbi tovább is folytatódott a felvilágosodás időszakában, az új eszmékkel párhuzamosan, azokkal vitában. Így alakult ki az újat képviselő kisebbség és a régihez ragaszkodó többség sajátos dialógusa a nemességen belül. Az új ahhoz hasonlított, ami Európa fejlettebb fennsíkján volt korszerű. A régi pedig ahhoz, ami ott régebben volt korszerű, de most már háttérbe szorult, szem elől veszett, és így eredeti, „igazi” magyarnak, nemzetinek volt képzelhető. Ez a XVIII. században Európa e zónáján mind szembetűnőbbé váló szétválás az „idegen” korszerű és az igazi, „ösi” magyar szemléletmód között a nemesi rétegek eltolódásának következménye volt.

Ez a mechanizmus, a küzdelem az előre igyekvő, haladóbb elemek és az őket hátrahúzó második szint ellentétes tendenciái közt, változó erőviszonyok közt, változó sikerrel, túlélte a XVIII. századot. Sőt közben, a fejlődés során, kifejezési, közlési eszközei bővültek, gazdagodtak. Ezzel azonban már a művelődés problémáihoz értünk.

V. Művelődés és felvilágosodás

Az a jelentős fejlődés, amelyen Európa művelődése ment át a XVIII. század folyamán, a modell fennsíkján volt a ~~legszembetűnőbb~~. De korántsem szorítkozott csak arra. Az új nagy szellemi áramlat, a felvilágosodás a fejlettebb zóna országaiban a század küszöbén bontakozott ki. De a század második felében jelentős visszhangot nyert a peremzónákon is, miután alapfeltételei ott is kialakultak.

Tudnunk kell viszont, hogy a hagyományos, a vallásokhoz szorosabban kötődő felfogás jelentős mértékben továbbélt Európa-szerte, széles rétegekben, és hogy az új eszmék, ha bírtak is korjellemző erővel, korántsem váltak általánossá.

1. A felvilágosodás kibontakozása

Európa epicentrumában a felvilágosodás korát a XVII–XVIII. század fordulójától lehet számítani. A felvilágosodás ugyanis történeti, tehát korszakhoz köthető jelenség, nem pedig az időtlen emberi értelem egyik felbukkanása. Létrejöttét történeti feltételek tették lehetővé és azok változásai zárták is le a róla elnevezett korszakot, attól függetlenül, hogy a felvilágosodás eredményei, szellemi öröksége nem tűnt el ezzel a múltó idővel együtt, hanem beépült az európai kultúra további szakaszainak gondolati arzenáljába.

A felvilágosodás bizonyos előzményeit persze korábban is felfedezhetjük. A ~~természettudományok~~, különösen a fizika, mechanika, matematika és a hozzájuk kapcsolódó filozófiai elméletek területén már a ~~XVII. század folyamán~~, Galilei (1564–1642) és Descartes (1596–1650) óta kialakult az a racionális, kritikai módszer, amely a skolasztika hatásos ellenfelének és a jövő úttörőjének bizonyult. Ez a

megközelítés azonban, olyan kivételes előfutároktól eltekintve, mint a polgári fejlődés élén járó németalföldi filozófus, Spinoza (1632–1677) volt, egészen a XVII. század végéig a tudomány szűk körén belül maradt. A XVII. század világképe általában még igen szűk korlátok közt mozgott, mind térben – a felfedezések ellenére –, mind időben. Hiszen a világteremtés feltételezett időpontját is mindössze vagy négy évezreddel kereste időszámításunk előtt. Ez a világkép főleg két vitathatatlan tekintélyű forrásból: a Bibliából – annak betű szerinti értelmezéséből – és az antik, klasszikus hagyományból nyerte tájékozódását. Tulajdonképpen mindkettő azt sugallta, hogy az emberiség útja egy ősi, boldog, paradicsomi állapotból, illetve aranykorból vezetett le a siralom völgyébe, a jelenbe. A reneszánsz, az antik eszmények felújításával, részben szintén ezt erősítette, bár a kiemelkedés szándékát is jelezte, és elindult a laicizálódás útján. A reformáció pedig, bár – főleg első időszakában – jelentős új ideológiai és társadalmi törekvéseket képviselt, az igaz hit eredeti forrásához igyekezvén visszatérni, inkább a Biblia tekintélyének megerősödését segítette elő. A XVII. századot tehát még általában az jellemezte, hogy vallási szempontól elemeztek olyan problémákat is, amelyek a vallások tulajdonképpeni, lényeges mondanivalóján messze kívül estek. Felvilágosodásról, mint az európai eszmei fejlődés egy új szakaszáról csak attól kezdve beszélhetünk, hogy a racionális bírálatot, a tudomány szűk körén belül kialakult mind határozottabb kritikai módszereket e körön kívül más, egyre szélesebb területekre, a társadalom, a politika, a hitvilág vagy akár az emberi lélektan problémáira is alkalmazni kezdik. A legszéleskörűbb, nemzetközi méretű hatást e téren az angol Isaac Newton (1642–1727) új fizikája, az „égi mechanika” és a gravitáció törvényeit kifejtő műve (*Philosophiae naturalis principia mathematica*, 1687) érte el, amely Descartes tételeit immár meghaladva, félretolva, meggyőzően kimutatta, hogy a természet, a világegyetem nem kiismerhetetlen szeszélyből, hanem világos törvények alapján működik. A továbbiakban a newtonizmus megjelenése, elfogadása jelezte azt, hogy valahol kialakultak-e a világnézeti fordulat, a felvilágosodás feltételei. A newtoni eszmék terjesztésén a kontinensen előbb a leideni egyetem Hollandiában, majd pedig – az ott tapasztaltak nyomán Franciaországban Voltaire buzgólkodott. Az új természeti világkép persze, ahogy széles körben, a társadalomra, az emberre is alkalmazni kezdték, utóbb járhatott bizonyos olyan veszélyekkel, hogy egyszerű, mechanikai szemlélettel közeli-

tettek meg más jellegű, bonyolultabb problémákat is. A Hollandiában élő francia hugenotta emigráns, Pierre Bayle kritikai szellemű fejtegetései (*Dictionnaire*, 1697) egyébként azt jelezték, hogy az átváltás a francia gondolkodásban is kezd már végbemenni. John Locke (1632–1704) angol orvos, filozófus, whig politikus és hollandiai emigráns már az 1688. évi angol forradalom előtt dolgozott művein, ezek azonban csak azt követően fejthették ki igazán hatásukat, mint az angol polgári-nemesi társadalom új, felvilágosult eszméinek megfogalmazói. A politikai elmélet terén ő fejtette ki az alkotmányosság és a természeti jogon alapuló személyes szabadság elveit (*Treatise on Civil Government*, 1690) immár laicizált formában, élesen eltérve attól, ahogy a francia Bossuet pár éve, 1677-ben még az Ótestamentumból próbált a politika elméleti kérdéseire választ keresni. Locke egy másik munkája (*Essay Concerning Human Understanding*, 1690) a szenzualizmus elméletét fejtette ki, tehát azt, hogy az embernek – Descartes véleményétől eltérően – nincsenek veleszületett eszméi, hanem csak olyanok, amelyeket érzékelés, tapasztalatok, nevelés útján szerez.

Itt jelentkezett hát egy olyan fordulat, ahol a fejlődés minden fokozatossága ellenére már valóban valami újjal találkozunk. Itt van az az elméleti kiindulás, amelyet a francia felvilágosodás vett át és fejlesztett tovább, mialatt – angol típusú társadalmi kompromisszum híján – az ancien régime konok feudális erőivel kellett egyre élesedő küzdelmét vívnia. S mialatt a francia nyelv és ízlés akkoriban – igen nagy presztízsének segítségével – tovább is terjesztette eszméit más országok és a peremzónák felé.

A felvilágosodás nagy eszmei áramlatát az egység és a sokféleség együtt jellemezte. Az egység elsősorban Európa történeti fejlődésének azonosságából érthető. Közelebbről abból, hogy mindenütt volt egy többé-kevésbé hosszú átménet a kiváltságokra épült, illetve a polgári liberális társadalom, a feudalizmus és a kapitalizmus között. A felvilágosodás sokfélesége pedig részben abból adódott, hogy Európa különböző zónái és országai a XVIII. században e fejlődés eltérő fázisainál tartottak és más-más előzmények, társadalmi erőviszonyok és történeti hagyományok jellemezték őket. Aminek következtében az újabb fázisba is, az európai modellben elfoglalt helyzetüknek megfelelően, eltérő módon és időpontban léptek át. De volt e sokféleségnek egy másik, olyan előidézője is, amelyet éppen a francia felvilágosodásnál lehet jól tetten érni.

A francia felvilágosodást ugyanis egyazon társadalmon és egyazon széles áramlaton belül is sokféle szín, árnyalat, vagy éppen ellentmondó állásfoglalás és vita jellemezte. Ami viszont abból is érthető, hogy a felvilágosodás ugyan zárt, hagyományos „ortodoxiak” ellen támadott, de kritikai állásfoglalása nemigen képviselt egy újabb, másik ortodoxiát. Az adott társadalom belső erőitől, lehetőségeitől, vagyis éppen egyéni tehetségektől is függött tehát, hogy az áttört réseken ki mennyire, hogyan, merre nyomul előre. Így azután a „filozófusok” tevékenységét végigkísérve különböző álláspontok és árnyalatok egész sorával találkozunk, amikor a felvilágosodás fejlődési diagramját, fázisait, szétágazását és elterjedését próbáljuk felvázolni.

A folyamat első fázisát főleg a hagyományos értékrend elleni támadás jellemezte, amelynek vezető alakja Voltaire (1694–1778) volt, megsemmisítő szarkazmusával. Voltaire „angliai levelei” (1734) és a „newtoni filozófia elemeiről” írt műve (1738) az angol deisták nézeteit alakították tovább, a távoli, személytelenné vált Isten-fogalommal. Voltaire utóbb is úgy támadta az egyházat – igen élesen –, mint az adott elnyomó hatalom legfőbb ideológiai támaszát, nem pedig mint a vallás hirdetőjét, sőt határozottan bírálta is az ateistákat. A XIV. Lajos századáról írt munkájában (*Siècle de Louis XIV* 1751) a felvilágosodás új történet szemléletét, az „erkölcsökről” írt tanulmányában (*Essai sur les mœurs*, 1756) pedig történetfilozófiáját próbálta kialakítani. Kissé kiábrándult, ironikus írása pedig *Candide* történetéről (1759), a kerünk művelésére biztató, emlékeztető záró soraival már relativista életérzést fejez ki.

Ebben az első szakaszban találkozunk olyan szerzőkkel is, mint Montesquieu (1689–1755), aki utazásai során 1728-ban megfordult Magyarországon is, saját bevallása szerint azért, hogy itt olyan régi szokásokat és intézményeket is tanulmányozni tudjon, amilyenek náluk, Franciaországban már nem találhatók, és amelyeket csak ősei ismerhettek egykor. Emlékeztető műve, a „Törvények szelleméről” (*De l'esprit des lois*, 1748) az angol politikai berendezkedés tanulságait hasznosítva, a hatalom megosztásának elve és a hatalomnak ellensúlyokkal való intézményes korlátozása mellett foglalt állást. De szintén ennek az időszaknak a szereplői közt volt a matematikus Maupertuis (1698–1759), aki „kozmológiai tanulmányában” (*Essai de cosmologie*, 1750) az egyház tanait elvetve „természeti teológiát” próbált kialakítani, bár úgy, hogy az egy végső mozgató erőt is feltételez. Azután az

ugyancsak matematikus La Mettrie (1709–1751), akinek „Emper-gép” című munkája (*L'Homme-machine*, 1747) a mechanisztikus materialista – bár nem teljesen ateista – szemlélet jellemző megfogalmazását nyújtotta. Továbbá Condillac (1714–1780), aki a maga analitikus módszerével az „emberi ismeretek eredetéről” írt tanulmányában (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1747) és az „érzetekről” készült értekezésében (*Traité des sensations*, 1754) Locke kezdeményezését folytatva, a szenzualizmusnak nyújtotta elméleti összefoglalását. Georges-Louis Buffon gróf (1707–1788) pedig ugyancsak ekkoriban kezdte közzétenni azokat a műveit, amelyek a széles közönség előtt próbálták népszerűsíteni új természetfelfogását, sőt a világegyetem fejlődéséről kialakított elméletét (*Histoire naturelle*, 1749).

A század derekától kezdve kibontakozó újabb, második fázis fő jelképe a nagy Enciklopédia (teljes címén: Enciklopédia, avagy a tudományok, művészetek és mesterségek értelmező szótára) hatalmas, közös vállalkozása lett. Eredetileg ennek is angol mintája volt: az E. Chambers-féle *Cyclopaedia* (1728), de ezen messze túlnőtt mind tartalmilag, mind terjedelmileg, mint a kornak legnagyobb kiadói vállalkozása; 1751–1772 közt 28 kötet látott napvilágot – a további pótlásokról nem is beszélve. Az *Encyclopédie* Denis Diderot (1713–1784) szerkesztésében, irányításával, eleinte D'Alembert (1717–1783) részvételével, valamint számos cikkíró munkatárs közreműködésével ugyanis az emberi tudást, elméletet és technikát akarta részletesen, de egyszerűen és összefoglaló képpen bemutatni, a felvilágosodás szemszögéből. Az első kötetet persze azonnal súlyos támadások érték a hatalom és az egyház részéről egyaránt. A hivatalos tudományt képviselő egyetem, a Sorbonne elítélte, a királyi tanács pedig elkobzását rendelte el. De azután, nem kis nehézségek között, a vállalkozásnak mégis sikerült talpon maradnia és nemzetközileg is igen jelentős visszhangot kivívnia. Diderot egyébként a felvilágosodás egyik legaktívabb szellemű képviselője volt, deista, de némi hajlammal a materializmus felé. Számos munkája közül itt „filozófiai gondolatai” (*Pensées philosophiques*, 1746) és a „természet értelmezéséről” való gondolatai (*Pensées sur l'interprétation de la nature*, 1754) említhetők.

Végül pedig a harmadik fázisban, nagyjából az 1760-as évektől kezdve, a felvilágosodás eszméi mindinkább szétágaztak, különböző, egymástól eltérő, sőt egymással szembe forduló irányzatokat hoztak létre. E szakasz legkiemelkedőbb alakja Jean-Jacques Rousseau

211

(1712–1778), Genf szülötte, akinek főbb munkái – az „erkölcsi levelek” (1757–1758), az „Új Héloïse” (*La nouvelle Héloïse*, 1761), az új pedagógia, a természetes nevelés elveit megfogalmazó Emile (1762), valamint a „társadalmi szerződés” a legfontosabb (*Du contrat social*, 1762) – sokban eltérő álláspontot képviseltek a felvilágosodás korábbi hirdetőitől, így az enciklopédistáktól is. A legnevezetesebbé azonban Rousseau és Voltaire szellemi párbaja vált. Rousseau a közvetlen demokrácia, az egyenlő feltételek, a kis köztársaságok híve volt, de sokban azok olyan, többé-kevésbé zárt, konzervatív hagyományainak híve is, mint a színház és más ilyen fölösleges fényűzésnek minősített jelenségek puritán elutasítása. Voltaire viszont, aki éppen ezt követően, 1763-ban indította meg szellemi hadjáratát a tolerancia érdekében, minden fanatizmus, türelmetlenség, kényszerítés ellenében, eleve elvetette a magánéletnek azt a szigorú, állami ellenőrzését, amelyet a fényűzés elleni politika megkövetelt volna, és elítélte azt is, hogy Rousseau egyetlen, azonos polgári hitvallást akar az egész társadalomra rákényszeríteni. S egyúttal a közvetett, képviseleti demokrácia híve volt, utalva arra, hogy egy nagyobb államban, mint például Anglia, mégsem jöhet minden polgár egyetlen gyűlésre össze. Mint látható, sok minden mással együtt, amit a felvilágosodás a jövő számára is megfogalmazott, itt felbukkan a társadalmi igazságosság és az egyéni, polgári szabadság antinómiája is: ha szabadon érvényesülhet, az első a kényszerítés, a másik az egyenlőtlenség veszélyét rejti magában.

E harmadik szakasz szereplői közt volt még, mások között, C. A. Helvétius (1715–1771), aki a „szellemről” (*De l'esprit*, 1758) és az „emberről” (*De l'homme*, 1772) írt munkáiban szélső szenzualista és többé-kevésbé materialista álláspontot képviselt, azt fejtegetve, hogy a vallást tulajdonképpen az emberek boldogság utáni vágya és ok-keresése hozta létre, és hogy a politikában azt kell követni, ami a legtöbb embernek a legtöbb jót okozza. A legexponáltabb materialista, ateista álláspontot Paul-Henri Holbach báró (1723–1789) fejtette ki, egyebek közt a „természet rendszeréről” írt munkájában (*Système de la nature*, 1770). A sort pedig a fiatalabb nemzedéket képviselő Condorcet márkinak (1743–1794) azzal az „emberi szellem haladásának” történetéről írt vázlatával (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1794) kell lezárnunk, amelyet ő, mint a forradalomból született törvényhozó gyűlés, az assemblée législative volt elnöke, a jakobinus diktatúra, a forradalmi terror idején börtönében írt, végső hitvallásul,

eszményei mellett híven kitartva, mielőtt önkezevel vetett véget életének, hogy a kivégzését elkerülje.

E különböző, olykor egymásnak is ellentmondó irányzatok mind a felvilágosodás nagy áramlatának voltak velejárói, részei. Sőt a XVIII. század második felében felbukkanó új, további motívumokat, így az új érzékenységet (sensibilité), érzelmességet is ezek közé kell számítanunk. Igaz, hogy a XIX. század küszöbén a francia forradalom és a felvilágosodás ellen forduló német politikai romantika képviselői kialakítottak egy olyan, utóbb szinte hagyományossá vált nézetet, amely szerint a felvilágosodás pusztán valami száraz, szűk körű racionalizmusból állt volna, és vele szemben kellett volna az egyensúlyt helyreállítani. Eszerint tehát az újabb érzelmi jellegű motívumok egy merőben új, az egyoldalú felvilágosodással természetesen szembeforduló, más, ellentétes irányzat tünetei lettek volna, amelyek az irracionális mindig megújuló emberi igényét fejezték volna ki. Ez azonban így tévedés. A valóságban ugyanis az ember, akinek a felvilágosodás segítségével sikerült a korábbi, szűk korlátokon áttörnie, az élet minden területén nyitottabbá vált és új távlatokat kapott. Bonyolultabb és gazdagabb lett értelmi és érzelmi életének színeke egyaránt. A régi világnép racionalis kritikája olyan utakat nyitott meg előtte, amelyek a továbbiak során újabb felfedezések, kalandok felé vitték, nemcsak az „égi mechanika” és a természet nemegyszer váratlan csodái közt, amelyek olykor valószínűsíthettek, a hiszékenyebbek előtt, álcsodákat is, hanem saját emocionális életében is. Így az új „érzelmesség” sem a felvilágosodás ellentéte, ellenfele volt, hanem velejáróinak, következményeinek egyike.

Ez a sokszínű folyamat kissé más, valamivel szerényebb, de mégis figyelmet érdemlő kivitelben játszódott le német földön és Itáliában. A német és az itáliai társadalmak, megosztottan, részint a fejlettebb régióhoz, részint a peremzónákhoz álltak közel. Így az epicentrum fejlődését is eltérő ütemben követték, miközben a felvilágosodás eszmei spektrumát a maguk sajátos színeivel gazdagították. A németeknél a sort már korán, a természetjog elveit kidolgozó Samuel Pufendorf (1632–1694), illetve a lipcsei előadásait már németül tartó Christian Thomasius (1655–1728), valamint a széles körű európai hatást kifejítő filozófus: Leibniz (1646–1716) említésével kell kezdenünk. A következő szakaszban Christian Wolff (1679–1754) egyebek között az ő eredményeiket felhasználva alkotta meg népszerűbb formában, „mate-

matikai” módszerrel a maga racionális rendszerét, amely alkalmasnak bizonyult arra, hogy mind a felvilágosult abszolutizmus felhasználja a maga érdekében, mind pedig a szerényebb igényű és kompromisszumot kereső német polgárok körében visszhangra leljen. Ezzel együtt folyt a német nemzeti nyelv korszerűsítéséért és irodalmi szintre emeléséért is az a küzdelem, amely – egyebek közt Gottsched széles közönségnek szóló, angol mintát követő hetilapjai segítségével – az 1770-es évekre már elérte a maga eredményeit. Lessing (1729–1781) ennek a francia nyelv és irodalmi klasszicizmus túlsúlya elleni német védekezésnek volt egyik fő képviselője. De most már nemcsak a magas nyelvi-irodalmi igényt, hanem a felvilágosodás további fázisaiban jelentkező, új érzelmességet, annak német „viharos” változatát, a *Sturm und Drang* irányzatát is mind többen képviselték. Ennek egyik kezdeményezője, Johann Gottlieb von Herder (1744–1813) a francia felvilágosodás korábbi, racionalista nézeteivel szembefordulva próbált az emberiség történetének „filozófiájáról” összefoglalást nyújtani. Ebben kifejtette, hogy az ember csak a nemzet organikusan, történetileg kialakult nagyobb közösségén belül tudja a maga alkotóerejét igazán kibontani. Ezzel – érthető módon – nem kis hatással volt a kelet-közép-európai nemzeti ébredésekre is. Az új irodalmi irányzat legjelentősebb képviselője Johann Wolfgang Goethe (1749–1812), az „ifjú Werther szenvedéseinek” (1773) írója, majd a weimari herceg minisztere volt. Mellette pedig Friedrich Schiller (1759–1805), főleg az 1780-as években alkotott drámaival. Emmanuel Kant (1724–1804), a königsbergi filozófus két emlékeztető műve: a „tiszta ész kritikája” (1781) és a „gyakorlati ész kritikája” (1788) között arra a kérdésre is emlékeztető választ adott, hogy mi a felvilágosodás (*Was ist Aufklärung?* 1784). Szerinte ez „az ember kiemelkedése az önmaga okozta kiskorúságból” a szabadság felé.

Magyarország szempontjából a német – és az itáliai – fejlődés azért is külön figyelmet érdemel, mivel ezek jelentős közvetítő szerepet vittek a kelet-közép-európai zóna felé. Ezt részben az a szoros kapcsolat is elősegítette, amely a Habsburg-hatalmat egyrészt a német-római birodalomhoz, másrészt Itáliához, főként Lombardiához és Toszkániához fűzte. De talán még inkább a magyarországi diákok sok évszázadra visszatekintő, hagyományos kirajzása a külföldi egyetemekre. A német egyetemeket, amelyek közül Göttinga vált különösen fontossá, elsősorban protestáns fiatalok látogatták. Itáliába viszont főleg katolikusok – nagyrészt egyháziak – jutottak el. De nem kis fontossága volt az

irodalmi olvasmányoknak, a sajtónak is. Ez a közvetítő szerep természetesen korántsem volt kizárólagos. Létrejöttek, illetve folytatódtak közvetlen személyes, tanulmányi meg irodalmi kapcsolatok, szálaak a nyugati országok művelődésével is. De nemegyszer ezeket is e közvetítés készítette elő. Ez a szerep egyébként nemcsak a német – és olasz – területek közbenső földrajzi helyzetéből és a kapcsolatok említett lehetőségeiből következett, hanem bizonyos mértékben egy részük viszonylagos fejletlenségéből, tehát abból is, hogy problémáik valamivel közelebb álltak a keleti zóna problémáihoz és így válaszaik is használhatóbbnak mutatkoztak.

2. Hazai felvilágosodás

Magyarországon – és ebben a zónában – a XVIII. század második felében köszöntött be a felvilágosodás időszaka. Azzal, hogy sok tekintetben a fejlettebb országok mögött járnak, a tájékozottabb egykorú magyarok is tisztában voltak. Ők azonban rendszerint a török hódítás és a háborúk okozta nagy pusztulásra hivatkoztak, ha külföldi – főleg német – szerzők elmaradottsággal vádolták őket, meg olyasmivel, hogy ők csak a lóhoz meg kardhoz értenek. E hivatkozás nem is volt teljesen alaptalan, hiszen az országot, súlyos veszteségek után, szinte a romokból kellett újjáépíteni. A volt s eljövendő fővárost, Budát csak egy évvel Newton emlékezetes művének megjelenése előtt sikerült felszabadítani a török uralom alól. Mindez természetesen igaz volt. Csakhogy a felvilágosodás időrendjében Magyarországot az a Lengyelország sem sokkal előzte meg, amely pedig nem szenvedte végig hasonló módon a török hódítás következményeit. Így tehát a késésre más, az egész zóna fejlődésére közösen érvényes magyarázatot, hátráltató tényezőt is keresnünk kell. S e tényezőt fel is lelhetjük a kelet-közép-európai peremzóna viszonyainak alakulásában. Vagyis közelebbről: a késő feudalizmus rendszerében, amely – mint láttuk – a gazdaságilag egyenlőtlen szintű zónák kölcsönhatásának és a gyengébb felet átmenetileg megtorpanásra késztető, előnytelen munkamegosztásnak eredményeként a XVI. század óta alakult ki ebben a régióban. Ennek velejáróiról már az előzőekben szó esett. Mindezt figyelembe véve viszont már nem a felvilágosodás jelentkezésének időbeli eltolódása, a késés kelti fel figyelmünket, hanem inkább az, hogy mindezen akadályok ellenére e társa-

dalomban már néhány évtized múltán mégis kialakultak az új eszmék meghonosodásához, befogadásához szükséges feltételek. Ami egyszerűen nem is volna számunkra érthető, ha még mindig elhinnénk, amit a múlt századi nemesi hagyomány hatására, az irodalomtörténész Toldy Ferenc nyomán irodalmárok és történészek oly buzgón ismételtek el – persze a XX. század ötvenes éveiben is – Magyarország XVIII. századi gazdasági, politikai és kulturális hanyatlásáról. Arról, hogy Magyarországot a XVIII. században „elnemzetietlenedés” jellemezte, amely után egyszer csak váratlanul megszületett – mint Toldy írta – „egy ember által” – azaz Bessenyei jóvoltából – a magyar nemzeti irodalom. Vagyis, mint mi mondanánk, a felvilágosult rendi mozgalom művelődési programja. Újabban kutatóink már kiigazították ezt a torzult, elrajzolt diagramot. Kimutatták, hogy Magyarországot a XVIII. században, minden nehézség ellenére, olyan fokozatos újjáépülés, sőt fejlődés, felemelkedés jellemezte, amely már az első pár évtized során előkészítette a talajt a felvilágosodás befogadására. Ez – és csak ez – hozható összhangba azzal az általános szintemelkedéssel, amely Európa modelljét, a peremzónákkal együtt a XVIII. század folyamán jellemezte. Ami egyúttal azt is jelzi, hogy – mint említettük – közben bizonyos változás állt be az epicentrum és a keleti zóna kölcsönhatásának jellegében és következményeiben is. A fejlettebb zónák kihívása immár nem fékező, hanem inkább ösztönző, felzárkóztató hatással érvényesült.

Ahhoz ugyanis, hogy egy társadalom – pontosabban annak egyik felsőbb rétege – a felvilágosodás eszméit, kalandját vállalni tudja, bizonyos előfeltételek voltak szükségesek.

A XVIII. század első évtizedeiben a nemesség még általában annak a szigorúan vallásos és egyben feudális jellegű európai kulturális áramlatnak az eszmevilágában élt, amelyet a templomok, művészi alkotások vagy éppen az irodalmi művek uralkodó stílusáról barokknak szoktak nevezni. Az egységes elnevezés nem indokolatlan, hiszen mind a gondolkodás, mind a művészetek terén nagyrészt ugyanazon szervezetek: az egyházak hatása érvényesült. Elsősorban persze a katolikus egyházé, amely a Habsburg Monarchiában – és Magyarországon – uralkodó pozíciókkal bírt, és amely különösen nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ezt a vallásos ideológiát a kiváltságosok körén túlmenően elterjessze a széles néprétegekben is. De megvolt a barokk protészta egyházi változatokban is. Ebben az időszakban még az új törekvé-

sek is a különböző egyházakon belül jelentkeztek, olyan korszerűbb vallási, kegyességi irányzatok formájában, amelyek a hagyományos ortodoxiával szemben próbáltak érvényesülni, befogadva az újabb tudományos eredményeket. Katolikus részről eleinte ilyenféle szerepet vitt a janzenizmus, amely azonban Magyarországon kevésbé hatott – inkább Rákóczi rodostói írásaiban találjuk nyomát. Református részről a puritánus, cartesiánus irányzatok próbáltak újszerűt képviselni, ezeket azonban itt – főleg Erdélyben – az egyházi ortodoxia már a XVII. század óta nagyobbreszt elnyomta, illetve magához adaptálta úgy, hogy ekkoriban már meglehetősen semlegesített állapotban éltek tovább. Elevenebben hatott és a XVIII. század első évtizedeiben átmenetileg elég jelentős szerephez jutott – főleg az oktatás korszerűsítése, a magyar nyelvű pedagógiai irodalom kezdő lépései és az ország földrajzi-történeti megismertetése terén – az evangélikus pietizmus, amelyet Halle német egyeteméről hozott magával és ültetett át főleg az északnyugati peremvidék városainak polgári Hungarus-értelmisége. Miután azonban az ország XVIII. századi újraépülésének természetes következményeként a súlypont ismét kezdett délre, a központ felé áttolódni, az északnyugati peremvidék jelentősége csökkent. A szerény létszámú evangélikus egyház helyett a jóval nagyobb katolikus egyház, a Hungarus polgári értelmiség helyett pedig a birtokos nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség jutott jelentős szerephez.

Mindenesetre volt egy időszak, amikor a társadalomnak szinte minden rétegében – a nagy szintkülönbségek és helyi eltérések ellenére – lényegében véve a barokk eszmeáramlat változatai váltak többé-kevésbé uralkodóvá. A változást e téren főleg a nemesi rétegek elmozdulása, feltételeik fokozatos módosulása idézte elő. Alapjában véve ezzel függtek össze azok a fordulatok és egymást követő, új szakaszok, amelyek ezután a művelődés irányzatainak alakulását egy évszázadon át jellemezték. A soron következő lépés az az „első elmozdulás” volt, amely – mint láttuk – az 1740-es évektől jelentkezett a nemesi struktúrán belül. A birtokos urak, megnőtt igényeikkel és öntudattal, mindinkább eltávolodtak a vallásosság régi, szigorú formáitól, ha nem is lényegétől, és inkább az erkölcsstan iránt nőtt meg az érdeklődésük. Kezdték szűknek és elavultnak találni a hagyományos, jezsuita szemléletet és iskolarendszert, amely szinte kizárólag latint és skolasztikát oktatott, és így nemigen szolgálta fiaik korszerű nevelését, világi, hivatali pályákra való felkészítését. Szívesebben felkarolták a szerényebb

piarista tanító rendet, amely, komolyabb saját vagyon híján, az ő igényeikhez hajlékonyabban alkalmazkodott és a patrióta szellem lelkes híve lett. A nagyobb piarista gimnáziumok felső, filozófiai tanfolyamai, élükön a pestivel, már az 1740-es évek vége óta oktatták az Itáliából hozott eklektikus „új filozófiát”, amely a newtoni fizika és általában a természettudományok újabb eredményeit is figyelembe vette és az egyház hagyományos bölcséletét gazdagítani, korszerűsíteni igyekezett. A newtoni világnépfelfogadása volt egyébként Európa nyugatán is az a határvonal, amely után már a felvilágosodás következhetett. A továbblépést, ebben az előkészítő szakaszban, Magyarországon is ez segítette elő. A nagykárolyi piarista gimnázium egyik fiatal növendéke, Benyák Bernát – utóbb a hazai felvilágosult pedagógusok egyike – 1769 tavaszán nemcsak oktatóinak mondott köszönetet, hanem – jellemző módon – a „nagy Newtonnak”, az „új világosság terjesztőjének” is. Részben a piarista kihívás, részben pedig a bécsi kollégáik hatása alatt egyébként a jezsuiták is elfordultak a hagyományos, arisztotelészi skolasztikától. Annyira, hogy az első, valóban Newton szellemében készült fizikatankönyveket Magyarországon 1762-től kezdve a nagyszombati egyetem jezsuita tanárai írták, annak jeléül, hogy az új fizikai világnépfelfogadása – legalábbis magas kulturális szinten – már természetesnek volt tekinthető. Mindezzel párhuzamosan többé-kevésbé hasonló fejlődés ment végbe a protestánsok körében is. A református és evangélikus ifjak, tanárok, a holland és német egyetemekről hozták haza és adták itthon tovább az új természettudományi eredményeket.

E változások nyomán tudtak új gondolatok, törekvések a felsőbb és középső nemesség soraiban és a hozzájuk kapcsolódó értelmiségben visszhangra lelteni. A hazai kulturális viszonyok elmaradottságát a kiváltságosok egyes csoportjai is kezdték kényelmetlennek tartani és korszerűbb, új megoldások felé tájékozódtak. Tudnunk kell azonban, hogy ezek az új felé hajló csoportok csak kisebbséget alkottak a nemesség egészén belül. A nagy többség – főleg az egyszerűbb, vidéki nemesség – ősi hagyományaihoz ragaszkodott. Sőt korán felbukkant a védekező jellegű reagálás a tanultabb, magasabb rétegekben is. Tévedés volna azt hinni, hogy aki művelt volt és nemzetközileg is tájékozott, szükségképpen mindjárt a felvilágosodás híve lett. Jó példa erre gr. Teleki József, aki Svájcot, Hollandiát, Franciaországot bejárta, Rousseau-t is meglátogatta, de már 1760-ban francia röpiratot tett közzé

Voltaire ellen, majd élete végéig közel állt a kálvinista ortodoxiához, és azt, amit az újból megtanult, inkább a fennálló rend védelmezésére használta. Nem barbár században és országban vagyunk. Kellő feltételek birtokában lehetett művelt és bírhatott szép könyvtárral az is, aki egyébként nem tartozott a felvilágosodás hívei közé.

Az újat keresőnek viszont tanulsággal, példával legközelebb a Monarchia székvárosa, Bécs szolgálhatott. Többféleképpen is, attól függően, hogy mit talált leginkább követendőnek az a magyar főnemes vagy nemes, aki az udvar meg a kormányzat hivatalai körül forgolódott, vagy az 1749-ben megnyílt nevezetes Theresianum előkelő, ifjú növényékei közé tartozott. Az új minta ugyanis lehetett a császári udvar rokó főnemesi életformája is, amely – más európai udvarokéhoz hasonlóan – a francia nyelv, divat és világias szokások hatása alá került, főként azóta, hogy Wenzel von Kaunitz herceg diplomáciai posztjáról, Párizsból hazatérve azok egyik fő terjesztője lett. Ebben sietve követték őt az udvari arisztokrácia tagjai. Az ifjú magyar főnemesek is, akik azután hazatérve vidéki kastélyaikban szalonokat tartottak, francia könyvtárat rendeztek be és Voltaire-t és az antiklerikális irodalmat olvasták. Követőre talált köztük olykor az arisztokrácia rokó életformájának libertinizmusa is, amely egyébként magában véve inkább még csak a régi világ bomlásterméke volt. Hadd idézzük itt példának gr. Fekete János (1741–1803) tábornok különösen jellemző esetét, aki francia verseit Voltaire-nek is megküldte, igaz: alkalmanként száz palack tokaji bor megszépítő kíséretében.

De kiindultak Bécsből, kissé más kezdeményezések nyomán, előbbre mutató törekvések is. Bécs ugyanis a felvilágosult abszolutizmus korszerűsítő igyekezetének is fő műhelye volt a Habsburg Monarchián belül. Gerhard van Swieten, Mária Terézia németalföldi származású udvari orvosa és bizalmas tanácsadója, más vezetőkkel együtt, igyekezett az állam kezébe venni és modernizálni egy sor olyan kulturális funkciót, amely – az oktatásügytől a szigorú cenzúráig – addig, hagyományosan az egyház, közelebbről a jezsuiták régi típusú irányítása alá tartozott, de most mielőbb újjászervezésre szorult; ha a Monarchia versenyképes kívánt maradni. E törekvésben az udvart – tudjuk – hazai főnemesek és értelmiségiek is támogatták. Azt a belőle ezen túlmenően kifejthető tanulságot azonban, hogy a monarchiai felvilágosult reformokat Magyarországon nemzeti felvilágosult reformokká átalakítva kell alkalmazni, a felvilágosult rendi, nemesi irányzat vonta

le. Közelebbről annak élén Bessenyei György (1747–1811), aki a magyar nemesi testőrség ifjú tagjaként 1765-ben érkezett a Monarchia székvárosába, és aki – korével, a többi testőríróval együtt – nemcsak az új magyar irodalomnak volt igazi kezdeményezője, hanem ennek az irányzatnak is. A német nyelvújítás példája, Gottsched, Sonnenfels igyekezete nyomán ő a magyar nyelv megújításának és irodalmi szintre emelésének, a nemzeti nyelv és irodalom művelésének programját fogalmazta meg. Művelődéspolitikai röpirataiban, amelyek közül a legfontosabbak 1778-ban láttak napvilágot, egyebek közt az udvar oktatásügyi reformját is elfogadta, de úgy, hogy azt a magyar nyelv megfelelő alkalmazásával kívánta kiegészíteni. A nyelvi és irodalmi célkitűzések megvalósítása érdekében próbált 1779-ben „hazafiúi” magyar tudós társaságot is létrehozni. Alapgondolata ugyanis az volt, hogy a felvilágosodás eszméit, a műveltséget, a szükséges ismereteket minden nemzet csak saját anyanyelvén tudja valóban elsajátítani. Ezt fejt ki az a Jámbor szándék című, állítólag 1781-ben készült vitairat is, amelyet Révai Miklós utóbb, 1790-ben Bessenyei-írásként tett közzé, bár a szöveg e formában talán nem egészen tőle származott. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány” – olvashatjuk. – Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.” A tudásnak viszont „kulcsa a nyelv”, mégpedig „minden országnak született nyelve”, vagyis az anyanyelv. „Könnyű által látni nemcsak azt, hogy a mi nemzetünk a maga nyelvének öregbítésében és pallérozásában még ez ideig nem járt egyenes úton, hanem azt is, mi volna arra a legegyszerűsebb út”, vagyis „egy Tudós Magyar Társaság-
nak felállítása”, azzal a feladattal, hogy „a mi nyelvünket minden tudva lévő dolgokba” kifejezni képesek legyünk.

Régebbi jellegű, feudális, rendi értelemben a magyar nemesség igen határozott „nemzeti” öntudattal bírt már előzőleg, a XVIII. század korábbi évtizedeiben is. Ebbe a magyar nyelv bizonyos fokú megbecsülése, támogatása is beletartozott. Ez a régi típusú rendiség azonban reformok nélkül kevésbé hatékony és szűk körű maradt. Az új jelenség Bessenyeinél a felvilágosodás művelődési eredményeinek és a nemzeti törekvéseknek az összekapcsolása volt, amely az utóbbiaknak – bár lényegében véve még mindig a rendiség keretein belül – olyan új lendületet, ösztönzést adott, hogy ennek nyomán kibontakozhatott az új nemzeti mozgalom első, művelődési fázisa. A továbbiak során ez a nemzeti nyelvi mozgalom egyre tovább erősödött, részint visszahatásul

is II. József nyelvrendeletére (1784), amely a latin hivatalos nyelvet a némettel próbálta Magyarországon felcserélni, de részint annak következtében is, hogy az adott viszonyok között más: politikai vagy gazdasági téren a nemzeti törekvések nemigen tudtak érvényesülni. Egy felvilágosult nemesi szerző, Decsy Sámuel 1790-ben iratot tett közzé a magyar nyelv mint „poraiból újjászülető főnix” érdekében. Ebben a nemzeti nyelv ügyét tekinti kulcsproblémának, amelynek megoldása a nemzet felemelését más egyéb vonatkozásban is sikerrel elősegítheti. Ez az az időpont, amikor nemzeti nyelvi, művelődési mozgalom határozottan politikai mozgalommá szélesül.

A nyelvújítási program és a nemzeti nyelvi mozgalom ugyanis nem kivételes és egyedi magyar jelenség volt, hanem az európai fejlődés velejárója, amely viszont természetesen sajátos formákat öltött a helyi feltételek között.

A középkorban Európa-szerte használatos egyházi és „hivatalos” latin nyelvet a nemzeti nyelvek kezdték felváltani, bár ezekkel párhuzamosan a latin is még jó ideig továbbélt, főleg a tudományos írásbeliségben és oktatásban. Newton 1687-ben még latinul írta meg nevezetes művét a matematika elveiről. Az anyanyelvek felemelkedése hosszú folyamat eredménye volt. Ahol a társadalmi feltételek kialakultak, nem utolsósorban a sűrűbb érintkezés igénye, ott napirendre került az egységes irodalmi nyelv, tehát a közös normák kidolgozása, a nyelvi standardizálás. Az angol és francia nyelv esetében ez a szabályozott nyelv már a XVII. század végére kialakult. A német nyelv esetében ez a korszerűsítés nagyjából a XVIII. század első, nagyobb részében ment végbe. Korábban a német nyelv szinte alárendelt, védekező pozícióba szorult a kontinens magas kultúrájában mindenfelé teret hódító, fejlettebb franciával szemben. Most, pár évtized alatt, nagyjából az 1770-es években a német már Goethe nyelve lett. A magyar nyelvnek, amely viszont a némettel szemben került védekező pozícióba, standardizálási programját az 1770-es években fogalmazta meg a felvilágosodás új irodalmi irányzata, és ezt a programot a XIX. század elején sikerült megvalósítani.

A magyar nyelv történeti fejlődése nagyjából már a XVI–XVII. század fordulóján elérte azt a szintet, amelyet az irodalmi nyelv változatainak győzelme jellemez a helyi dialektusok fölött. De itt lelassult, egészen a XVIII. századi új nekilendülésig. Időszakunk elején két ilyen főbb nyelvi változatot találunk: az északkeletit, amely végül győztesként az új irodalmi nyelv közvetlen elődje lett (ennek volt egy erdélyi

alváltozata is), meg a dunántúlit. Az írott magyar nyelv szabályai ekkorra már nagyjából kialakultak, de a normák még nagyon tágak voltak mindkét változatban. Ha csak a legjobb költőket olvassuk, szinte az a benyomásunk, mintha a magyar nyelvnek nem is lett volna szüksége alapos korszerűsítésre. A valóságban azonban a magyar nyelv, bár Európa e zónájában a viszonylag fejlettebbek közé tartozott, egyenlőtlenül, féloldalasan fejlődött és egy sor fontos használati terület, így a politika, a jogszolgáltatás, a közigazgatás és a tudományok funkcionális stílusát illetően hiányos maradt. A XVIII. század utolsó harmadára azonban már kialakulóban volt az új kommunikációs igények, a nagyobb közösség olyan társadalmi minimuma, amely szükségessé és lehetővé tette, a német példa nyomán, e hiányok pótlását és ebben a magyar nyelv új normáinak kidolgozását.

Magyarországon a XVIII. században, felső szinten latin volt az állam, a politikai közelet, a közép- és felsőoktatás, nagyrészt a tudományos irodalom, sőt egy ideig még bizonyos szépirodalmi műfajok nyelve is. A latin mintegy második anyanyelve volt a műveltebb nemeseknek és értelmiségieknek. Sőt szinte első nyelve bizonyos olyan funkciókban, amelyek körében nem szokták, nem is igen tudták anyanyelvüket használni. Az ország északi megyéiben pedig nem egy olyan nemesi család is akadt, amelynek tagjai odahaza inkább szlovákul vagy olykor németül beszéltek és a közös kiváltságok birtokán és a közös öntudaton kívül a magyar nemesi nemzethez leginkább a latin nyelv segítségével kapcsolódtak. A latin nélkül nem lehetett a megyék közéletében vagy az országgyűlésen részt venni, magasabb hivatali vagy egyházi posztot betölteni. A latin mint *lingua franca*, tehát közös nyelv, megkönnyítette a magyarok érintkezését más népekkel a történeti országon belül és jó ideig azon kívül, a nemzetközi tudományos élettel is. De végül mégis egyre korszerűtlenebb lett, a köznép és a kiváltságosak megkülönböztető jegyeinek egyike, s mi több: a nemzeti nyelv fejlődésének egyik akadálya is. A hivatalos latint II. József a némettel próbálta felváltani, amely egyébként bizonyos hivatali – főleg kamarai és városi igazgatási – ágakban amúgy is érvényesült. Ezután, a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve a pozícióban soron következő magyar nyelv próbált az irodalmi, kulturális, majd politikai funkciókban is a latin helyébe lépni. De a régi, történeti, soknemzetiségű Magyarországon sorra kibontakoztak más nemzeti nyelvi mozgalmak is, amelyek ugyancsak a felvilágosodástól kapták az új ösztönzéseket.

3. Nemzeti ébredések

Azok a nemesek, értelmiségiek vagy éppen polgárok, akikkel a magyar nemzeti mozgalom soraiban találkozunk, természetesen tisztában voltak azzal, hogy az országban különböző más nyelvű etnikumok vagy szórványok is élnek. De annak lehetőségével, hogy ezekből – vagy legalábbis egy részükből – ugyancsak kinőhetnek további nemzeti mozgalmak, nyilvánvalóan nem számoltak, talán az amúgy is önálló rendi politikai struktúrával bíró horvátok kivételével. A történelmi hagyomány és a magyar nemesség egységes, összetartó szerepe egyaránt azt sugallta, hogy ők a magyarok országában élnek és fognak élni. A magyar etnikum – ha a többséget nem is érte el – nemcsak a legnagyobb volt a történelmi Magyarországon élők közül, hanem az adott társadalmi és politikai struktúrában is jóval előnyösebb helyet foglalt el a többinél. Így azután 1790 körül már egyre többen kívánták a magyar szerzők és politikusok közül, hogy a latin – és a II. József által erőltetett német – helyett az ország hivatalos nyelve a magyar legyen. Néhányan még azt is elképzelhetőnek tartották, hogy az egyéb etnikai elemek megtanulnak magyarul és végül maguk is magyarrá válnak.

A valóságban azonban a régi ország több más népe szintén elérte a fejlődésnek azt a fokát, amelyen a maguk külön, saját nemzeti mozgalma kezdett kibontakozni. A fő kivételt a jelentős számban, bár sokfelé szétszórta élő németek alkották, akik, bár a városokban elég hamar reagáltak a felvilágosodás eszméire, és jelentős német nyelvű irodalmi eszközökkel is rendelkeztek, nem hoztak létre egységes, külön nemzeti mozgalmat Magyarországon. Voltak ezen kívül olyan kisebb szórványelemek is, amelyek – mint a hamar felszívódó görögök – nem rendelkeztek elég széles bázissal ahhoz, hogy arra nemzeti mozgalmat lehessen építeni. Kibontakozott viszont a szlovák és a horvát nemzeti ébredés a magyar korona országainak keretén belül, valamint a román és a szerb mozgalom, olyan nemzetek képviselésében, amelyek nagyobb része a történelmi határokon kívül élt. E folyamat persze a továbbiak során vált igazán jelentőssé. De kezdetei már ekkor világosan kimutathatók. Teljes és reális képet tehát a XVIII. századi, soknemzetiségű Magyarországról csak akkor kaphatunk, ha a magyaroké mellett a többi nép nemzeti mozgalmát is figyelembe vesszük. Ezek ugyanis együttes fejlődésükkel és kölcsönhatásaikkal mind beletartoznak a régi

ország – és a környező zóna – történetébe, amelyet nem lehet pusztán csak egy nemzet szempontjából megérteni.

A különböző népek sokban eltérő feltételek közt és eltérő szinteken helyezkednek el az ország társadalmán belül. A magyar és a horvát nép teljes feudális struktúrával bírt. Tehát a népes parasztság, a szerény polgárság és a fejlődő értelmiség mellett igen erőteljes nemességgel. A többi etnikum feudális struktúrája viszont többé-kevésbé hiányos maradt, hiszen hasonlóan erős nemességgel nem rendelkezett. Igaz: az ország északi részén a nemesek nem kis része szlovákul is beszélt – sőt néha jobban, mint magyarul –, de azért mégis inkább a kiváltságos, rendi magyar nemzethez tartozónak tekintette magát. Erdélyben a román kisenemesség csak igen szerény szerepet játszhatott. E különbségek következtében a nemzeti fejlődések is eltérő formákat öltöttek. Bizonyos tényezők azonban a sok eltérés ellenére is hasonlóvá tették egymáshoz a különböző nemzeti ébredések folyamatát. Mindegyik a felvilágosodás új lehetőségei közt kezdett kibontakozni, egyazon nagyobb társadalmi-politikai struktúrában belül. Ebben – közvetett módon – a felvilágosult abszolutizmus, a jozefinizmus is szerepet vitt. Igaz: II. József és az osztrák–német polgárság olyan egységes monarchiát szeretett volna létrehozni, amelyben a különböző népek és nyelvek ugyan továbbélnék, de amelynek felső vezetése és magasabb művelődése német nyelvű és jellegű lesz. A felvilágosodás saját, belső mozgása azonban a jozefinizmust is arra szorította, hogy saját céljai – így felvilágosító, színtemelő törekvései – érdekében mindenütt a helyi anyanyelvek segítségét is igénybe vegye. S így, mondhatni, saját szándékától és az általa esetleg kiváltott ellenhatástól függetlenül is megkönnyítette a különböző nemzeti nyelvi-irodalmi mozgalmak létrejöttét.

További hasonlóságra vallott, hogy a folyamat mindegyik esetben két, egymást követő szakaszon haladt át. Az elsőben az illető etnikumhoz tartozó értelmiségiek kidolgozták a nemzeti nyelvi és irodalmi programot és a saját múltnak azt a képét, amelynek – valódi vagy legendás, képzelt – pozitív elemei alkalmasak voltak egy új típusú nemzeti öntudat kifejlesztésére. Ebben bizonyos fokig Magyarország egykorú kulturális viszonyai is segítségükre voltak, a magyar nemzeti mozgalom szándékaitól függetlenül. A budai egyetemi nyomda ugyanis a XVIII–XIX. század fordulóján számos olyan alapvető nyelvtani meg történeti munkát is közzétett, amely a különböző nem magyar nemzeti mozgalmak ügyét jelentős mértékben szolgálta, és amelynek elkészítése

és közzététele például a határon túli románok esetében, török uralom alatt, nemigen volt elképzelhető. Ezt a művelődési, első szakaszt azután egy, már erősen politikai jellegű második követte, aminek bizonyos előjelei természetesen már korábban is feltűntek, hiszen a fázisok nem határolódtak el egymástól élesen. A második szakaszban a mozgalmak vezetői már olyan kívánságokkal léptek fel, hogy nemzetük külön, önálló politikai közösségként nyerjen kollektív elismertetést, bizonyos területi igényekkel együtt. A nemzeti művelődési program kidolgozásában nagy szerepet vittek (az egyházi értelmiség, klérus tagjai, katolikus, protestáns, unitárius (görög katolikus) és ortodox (görögkeleti) viszonylatban egyaránt. Nem a szóban forgó egyházak különösebb reformszándékának, hanem inkább annak a régies állapotnak következtében, hogy az értelmiség még nem specializálódhatott eléggé. Hozzátehetjük, hogy az új nemzeti mozgalmat nemegyszer az addig használatos idegen egyházi, liturgikus nyelvvel szemben kellett érvényre juttatni. Az egyháziak mellett azonban már hamar felbukkantak – és a továbbiak során még inkább szóhoz jutottak – világi értelmiségiek is. Főleg akkor, amikor már politikai jellegű kívánalmak megfogalmazására került a sor, amelynek során a felvilágosodás természetjogi érveivel is igyekeztek a nemzeti ügyet alátámasztani.

A felvilágosodás időszakának új nemzetfogalma egyébként mindeütt egy régebbi koncepciónak módosult, korszerűsített változataként jelentkezett. Hiszen az adott etnikum értelmiségi elemeinek már előzőleg is volt bizonyos elképzelése saját identitásukról és helyükről a múltban és a jelen társadalmi és politikai struktúrájában. Így volt ez a szlovák nemzeti mozgalom esetében is, amelynek kezdeteit az 1780-as évektől számítják. Első fő műhelyének pedig a II. József által felállított pozsonyi katolikus papnevelő szemináriumot tekintik. Ennek szlovák növendékei azt a törekvést támogatták, amely az addig használt cseh liturgikus nyelv helyett az önálló nyugatszlovák nyelvjárást igyekezett irodalmi szintre emelni. A kodifikációs kísérletet Anton Bernolák (1762–1813) hajtotta végre a „szláv”, pontosabban a szlovák nyelvtanról és irodalomról készült latin munkáiban (1787). A jozefinista katolikus egyháziak közül, akik a szlovák nemzeti nyelvi-irodalmi program úttörői lettek, Juraj Fándly (1750–1811) plébánost is meg kell említenünk, aki „Őszinte párbeszéd egy szerzetes és az ördög között” címen az egyházi reformról írt munkát a pozsonyi papnövendékek számára (1789), majd rövidesen szlovák tudós társaság szervezésén buzgólkó-

dott. Harmadiknak pedig Josef Ignác Bajza (1755–1836) pozsonyi kanonok nevét, aki az első szlovák nyelvű regényt írta meg a „Kis Renéről” (1783–1785). Hőse külföldről hazatérve felvilágosult szemmel ismeri fel a szlovák falvak elmaradottságát. Mindez már erősen különbözött a korábbi, késő barokk népszerű vallásos irodalomtól, amely inkább erkölcsi tanácsokat próbált olvasóinak osztogatni.

A szlovák nemzeti ideológia persze nem a semmiből született meg, váratlanul, hanem magába építette, folytatta a régebbi felfogásnak is jó néhány motívumát. A keleti zóna kiterjedt térségein élő, nagy szláv „nemzethez” való tartozás védekezésén büszke emlegetését, a szláv – vagyis a szlovák – nyelv dicséretét, a szlovákok őslakó voltának hangsúlyozását – a nagymorva birodalom és Cirill és Metód legendás emlékével együtt – barokk fogalmazásban már a XVH–XVIII. század fordulóján megtaláljuk. Az ilyen motívumok azonban jó ideig inkább csak a szlovákok megfelelő elismertetésének ügyét szolgálták a közös hazán, a rendi nemzeten és a Hungarus fogalmon belül. Bencsik Mihály nagyszombati jogtanár 1722-ben azzal támadta Trencsen megye lakóit, hogy jogtalanul mondják magukat a natio Hungarica, a rendi nemzet sorai-ba tartozónak, hiszen Szvatopluk népétől származnak, aki előbb fehér lóért eladta, majd harcban elvesztette országát, s azóta a szlovákok „a magyarok örökös jobbágyai”. A felháborodott trencseni szlovák nemesek tiltakoztak, majd válaszirat készítésével bízták meg Ján Baltazár Magin dubnici plébánost, aki a gr. Illésházy József főispán udvara körül kialakult szlovák irodalmi kör tagja volt. Védelmi iratában (1728) Magin azzal védelmezte a szlovákok – és nem csak a trencseniek – jogát a natio Hungarica tagjai közé tartozáshoz, hogy ők nem meghódított népként, hanem önként, vendégszeretően fogadták be a magyarokat, akikkel közös államot hoztak létre. Timon Sámuel jezsuita történész – aki buzgón fedezte fel Magyarország területének ókori népeiben a szlovákok őseit (*Imago antiquae Hungariae*, 1733) – ezt az elméletet úgy interpretálta, hogy a szlovákok az őket leigázó ómorvák ellen fogtak kezét a magyarokkal s velük közös államban egyesültek. „Már nyolcszáz év óta közösen viselik a jót és a rosszat, együtt élnek és együtt halnak meg. A szlovák nemzet utódai közül számos személyt a nemesi rend sorába emeltek, ezek tekintélyes vagyonra tettek szert és sok, ma már ősinek számító nemzetség megalapítói lettek.” Evangélikus részről a tudós Bél Mátyás (1684–1749), a pozsonyi liceum újjászervezője, majd helybeli német lelkész, munkáiban többhelyt rokonszenv-

vel írt a magyarok és szlovákok békés együttéléséről a közös hazán belül. A németek számára írt magyar nyelvtanában (1729) külön hangsúlyozta, hány nemesi család támogatta a szlovák nyelvet és irodalmat. Bél azt a többnyelvű (német, magyar, szlovák) és többféle származású polgári értelmiséget képviselte, amelynek tagjai még Hungarusnak, a közös haza fiainak tartották magukat. Ez az értelmiség a soknemzetiségű ország egykorú társadalmának volt sajátos jelensége a modern nemzetek kialakulása és szétválása előtti korban. Mindegyik érdekelt nemzet közös előzményeihez, múltjához hozzátartozott. Éppen ezért viszont egyik oldalról sem lehet kizárólagos nacionalista igénnyel kisértatni. A történeti realitásokkal az az utólagos – szlovák és magyar – nacionalista megközelítés is ellenkezik, amely a szlovákok XVIII. századi helyzetét egyszerűen elnyomatásnak minősíti, illetve tagadja szerepüket az egykorú közéletben, művelődésben. A magyar és szlovák művelődés együttélését, összefonódását elősegítette a közös katolikus, illetve evangélikus egyházi szervezet is, hiszen akkoriban a művelődés még nagyrészt az egyházak körébe tartozott. A latin műveken kívül már a XVIII. században is viszonylag fejlett szlovák nyelvű egyházi irodalommal találkozunk. A kéziratos énekeskönyvek, versgyűjtemények és különböző kézi feljegyzések pedig a magyar és szlovák nyelvű anyagot – főként a nemesi második szint termékeként – szinte szétválaszthatatlan együttesben örökölték ránk.

Az út azonban a továbbiakban a Hungarus fogalom felbomlása, a közös rendi nemzétből való kiválás és a külön szlovák nemzeti fejlődés felé vezetett. A változás először inkább abban mutatkozott, hogy a közös kereten belül egyre nagyobb hangsúlyt kapott a külön szlovák öntudat. Juraj Papanek katolikus plébános, aki egyébként birtokos nemes család fia és még magyarországi patrióta volt, olyan külön szlovák történelmet írt (*Historia gentis Slavae*, 1780) – az elsőt, amelyet ismerünk –, amely már a IV. századtól felsorolt fiktív szlovák királyokat. Juraj Ribay (1754–1812), aki mint jozefinista szlovák pap a cseh nemzeti felvilágosodást képviselő Josef Dobrovskyval állt kapcsolatban, 1789-ben már arról panaszkodott, hogy Magyarországon „uralkodóvá vált a szlovákok elleni nemzeti gyűlölet” A magyar közélet ugyanis részint nem vette tudomásul, részben helytelenítette, hogy a szlovák értelmiség önállóan kezd szervezkedni és saját nemzeti nyelvi-irodalmi programot képvisel. Amikor a pozsonyi szeminárium szlovák növendékei 1790-ben bejelentették gr. Batthyány József érseknek, hogy

szlovák irodalmi társaságot alapítottak, és támogatását kérték, azt a választ kapták, hogy inkább magyarul tanuljanak. A külön szlovák nemzeti program értelmiségi hordozói a továbbiak során mindinkább polgári törekvésekhez kezdtek kapcsolódni.

A horvát nemesség saját rendi önkormányzattal és a magyarhoz hasonló előjogokkal rendelkezett. Sorai ugyancsak megoszlottak a felvilágosult kisebbség és a régihez ragaszkodó többség között. II. József rendszerével szemben átmenetileg közös frontra került a horvát és a magyar nemesi nemzeti mozgalom. Nikola Skerlec (Skerlecz Miklós, 1731–1797) zágrábi főispán, a horvát felvilágosult nemések vezető államférfia 1790 tavaszán leszögezte, hogy a fejedelmi önkénytől nem kell többé félniük, ha „feloldhatatlan köteléssel” kapcsolják magukat Magyarországhoz. Utóbb pedig – szoros együttműködésben gr. Forgách Miklóssal – fontos szerepet vállalt a Magyarország egyenjogúsítását célzó gazdaságpolitikai program kidolgozásában. Alapjában véve azonban a közös horvát–magyar rendi front már 1790-ben felbomlott. A horvát követek – ha nem is Skerlecz – már az országgyűlésen deklarációban tiltakoztak a magyar nyelv hivatalossá tételének szándéka ellen, bár akkor még a latin megtartását és nem a horvát nyelv bevezetését követelve. Azt a Pacta conventa néven ismert szöveget, amely egy XIII. századi krónika függelékeként a XVII. század óta vált ismeretessé, Kálmán király és a horvátok rousseau-i társadalmi szerződésekként értelmezték. Erre hivatkozva egyenrangú szerződő félként léptek fel a magyar nemesekkel szemben, ragaszkodva ahhoz, hogy a közös dolgozon, így a latin nyelven, nem lehet hozzájárulásuk nélkül változtatni. A horvát nemzeti nyelvi és irodalmi program így csak valamivel később bontakozott ki, bár kezdetei már előzőleg felbukkantak. Matija Antun Reljković (1732–1798), aki határórként szolgált a császári hadseregben, előbb „Vadember” című eposzában (1762) reflektált azokra az új benyomásokra, amelyeket a hétéves háború idején, porosz hadifogságban, a német városokban szerzett, bírálva a hazai kezdetleges, falusi életet. Majd pedig hazatérve, Zágrábban „új szlavón és német nyelv-tant” (1767) tett közzé, amelyben főleg a török szavak kiküszöbölésére igyekezett, az előszóban azt panaszolva, hogy ősi és híres nemzete az irodalomban és tudományokban még nem ékeskedik.

A szerbek Magyarországon olyan ortodox egyházi szervezettel rendelkeztek, amely, ha a horvát rendi önkormányzathoz nem is volt mérhető, mégis fontos „nemzeti” összetartó keretnek bizonyult. Igaz,

közvetlenebbül utat engedett a felvilágosult abszolutista intézkedéseknek, de ezek bizonyos pozitívumokat is ígértek, éppen a kultúrpolitika, így az iskolák, a saját nyelvű tankönyvek terén. Bécs ugyanis ezeket az orosz befolyással szemben is támogatni igyekezett. A szerb fejlődést elősegítette a kereskedő és kézműves polgárság erősödése, öntudatosabbá válása – főként a Bácskában, ahol a városi lakosság nagy része szerbekből állt –, azután a császári sereg szerb tisztjeinek szerepe, akik közül többen nemességet kaptak, végül pedig az értelmiség gyarapodása főleg olyanokból, akik az ortodox egyház keretéből igyekeztek világi pályák felé utat találni, vagy olyan diákokból, akik mint szerb nemesek, katonák, polgárok fiai esetleg Szegeden vagy a pozsonyi evangélikus liceumban tanultak, sőt olykor német egyetemekre is elkerültek. Mind-ebből érthető, hogy a nemzeti nyelvi-irodalmi program kialakulása – a felvilágosodás visszhangjaként – gyorsabban ment végbe a szerbek, mint a horvátok esetében. A szerb felvilágosodás viszont a magyarnál valamivel kevésbé volt összetett. Főnemesi ága nem volt, így erősebb francia hatás sem érte. Másrészt pedig apolitikusabb maradt, legalábbis tagjai nem vetették magukat olyan szenvedélyesen a politika kérdéseibe.

A szerb irodalomban, főleg annak vallási jellegű termékeiben az 1780-as évekig az egyházi ósláv–orosz keveréknelv volt előtérben. Igaz, olykor a szerb is felbukkant, ha egy-egy szerző a nép kezébe akart vallásos szöveget adni. Általában a szerző társadalmi állása és munkájának műfaja, rendeltetése szabta meg, hogy milyen irodalmi nyelvet alkalmazzon. Az első nyomtatott szerb történelmet orosz nyelven adta ki (1765) Pavla Julina orosz tiszt, aki egy időben a bécsi orosz követségben szolgált. Ugyanő tette közzé Bécsben (1776) ósláv–orosz nyelven az első olyan regényt – egy Marmontel-fordítást –, amely szerb olvasóknak készült. Az ósláv–orosz nyelvet használta vallásos szövegeiben, verseiben Jovan Rajić (1726–1801) archimandrita. Sőt az ósláv–orosz-t alkalmazta az irodalomban a mozgalmas életű Zakarija Orfelin (1725–1785) érseki írnok is, akinek sokféle írása közül I. Péter orosz cártörténetéről írt munkája (1773, 1774) volt a legfontosabb. A szerb irodalmi nyelv egykorú helyzetét jellemzően világította meg 1782-ben a bécsi kormányhoz benyújtott emlékiratában Teodor Janković, a szerb népiskolák jozefinista szervezője, aki megkülönböztette az addig uralkodó ósláv–orosz nyelvet, azután az iskolai oktatásban, hivatalosan használt szerb nyelvet és – végül – a tulajdonképpeni népnyelvet.

A szerb nyelv irodalmi szintre emelését a bánsági születésű Dositej Obradović (1740–1811) kezdte meg, aki az egyházi pályától elfordulva döntő, alakító éveit Bécsben töltötte, míg közben Halléban, Lipcsében is megfordult. Műveiben, amelyek az önéletrajztól a fabulákon és a filozófiai és erkölcsi reflexiókon, a „józan ész tanácsain” át a költeményekig széles kört fogtak át, nemcsak a német felvilágosult irodalom, így Lessing követőjének mutatkozott, hanem II. József és reformjai hívének is, azt remélve, hogy Bécs majd az ortodox egyház vagyonaiból is iskolákat fog állítani. Azt, hogy a jozefinista indíttatású nemzeti-nyelvi kezdetektől a szerbek hamar eljutottak a politikai kívánságokig, világosan megmutatták az 1790-es évek elején az ortodox szerb egyház fellépésein túlmenően azok a röpiratok is, amelyekben szerb értelmiségiek fogalmazták meg a szerb igényeket a vallási és politikai egyenjogúságra, a birtokszerzési és hivatalképeségi jog elnyerésére.

Az erdélyi román művelődés a XVIII. század folyamán egészen a jozefin évtized küszöbéig az egyházi hagyományok keretein belül mozgott. A verses és prózai „népkönyvek”, amelyek nagyrészt névtelenül, kéziratban terjedtek, általában vallásos jellegűek voltak és a szláv-bizánci legenda- és meseirodalomból merítették témáikat. Az irodalmi nyelv kiformálása felé az első lépéseket a nyelvtan és szótárirodalom tette meg. Ennek korai kezdeményezői, még a század derekán, az orosz egyházzal kapcsolatban álló ortodox papok közül kerültek ki. Az új törekvések – amelyek a felhasználható, korábbi elemeket is magukba foglalták a nyelvműveléstől a dákoromán történeti koncepcióig – igazában véve az unitus (görög katolikus) román egyház köréből, a jozefin évtizeddel indult.

A román történetírás általában 1780-tól számítja a román felvilágosodás időszakát. Ekkor látott ugyanis napvilágot Samuil Micu-Klein (1745–1806) latin nyelvű román nyelvtana (*Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*), amely már az ószláv liturgikus nyelv és a cirill írás ellen foglalt állást. Klein és két társa: Gheorghe Șincai (1754–1816), illetve Petru Maior (1760–1821) alkotta élcsapatát az erdélyi uniált egyház balázsfalvi latin iskolájának, amely a román felvilágosodás élen haladt. Ennek tagjai – Nagyszombatban, Rómában, Bécsben tanult görög katolikus papok – új típusú, széles körű műveltséget szereztek. Majd pedig saját, nemzeti felvilágosult programban foglalták össze az új nyelvi, irodalmi és ismeretterjesztő törekvésektől kezdve a latin rokonság és a dákoromán folytonosság humanista

szerzők által képviselt gondolatáig mindazt, amivel népük felemelését kívánták szolgálni.

Klein bécsi tartózkodása idején, még 1781 előtt fejezte be művét a románok történetéről (*Historia Daco-Romanorum*), amely a felvilágosult abszolutizmus előtt kívánta ismertetni nemzeti álláspontját. Filozófiai és gyakorlati ismeretterjesztő munkásságát, amely sokban német felvilágosult szerzők, így Wolff nyomain haladt, és amely nyelvfejesztő, szótáríró tevékenységgel kibővült, Klein 1789 után is folytatta, mint a budai egyetemi nyomda korrektora. A román nemes származású Șincai a marosvásárhelyi református és a kolozsvári jezsuita iskolában, majd Balázsfalván tanult. Onnan Rómába ment, majd Bécsbe került. 1782-ben II. József megbízásából az erdélyi román unitus iskolák felügyelője lett, de e posztjától egyházi feletteseivel való összeütközése miatt 1794-ben meg kellett válnia. Nagy hatású történeti műve, „az összes románok krónikája” csak jóval utóbb látott napvilágot. A triász legfiatalabb tagja, Petru Maior 1809-től kezdve tizenkét éven át volt könyvrevizor Budán. Történeti munkássága mellett főleg a mások közreműködésével összeállított „Budai lexikon”, vagyis román–latin–magyar–német szótár elkészítése fűződik nevéhez, amely azonban már csak halála után, 1825-ben látott napvilágot.

Az új román szépirodalom úttörője, Ioan Budai-Deleanu (1760–1820) ugyancsak Balázsfalván, Bécsben tanult és Bécsben kezdte hivatali pályáját is. Az ortodox román világi értelmiség első jelentős képviselője, Ioan Molnár-Piuariu (1749–1815) orvos, szemésztanár az erdélyi kancellária támogatásával végezte bécsi tanulmányait, amelyek eredményei közé tartozott egy német nyelvű román nyelvtan (1788), utóbb egy sor ismeretterjesztő és felvilágosító irat, közben pedig az a szerep, amelyet a nevezetessé vált román politikai folyamodvány, a *Supplex Libellus Valachorum* kidolgozása és első közzététele körül játszott.

A *Supplex Libellus*, amelyet Josif Meheși (vagy ahogy nevét rendszertint ő írta: Méhesi József) bécsi erdélyi udvari kancelláriai titkár fogalmazott, és amelyet 1791 tavaszán nyújtottak be a bécsi kormánynak, azokat az eszméket foglalta össze, amelyek az utóbbi évek során érlelődtek a nemzeti öntudattal bíró egyházi és világi értelmiség, a bécsi, balázsfalvi meg nagyváradi román központok, néhány polgár és nemes, a határőrség német tisztjei meg azok naszódi német gimnáziuma körében. A beadvány felhasználta az immár hagyományos történelmi argu-

mentációt a dákoromán kontinuitásról, és a románok középkori egyenjogúságáról. Hivatkozott Anonymusnak – III. Béla király névtelen jegyzőjének – a magyar honfoglalásról 1200 körül írt szövegére. S mindennek segítségével a már korábban felbukkant – így Inockentie Clein unitus püspök által 1735-ben felvetett – politikai törekvések felújítójaként fogalmazta meg a konkrét politikai kívánságokat: a románoknak negyedik erdélyi rendi nemzetként való elismertetését, egyenjogúvá emelését és számarányához illő részesedését a tisztviselői helyekben. A pozíciók újraelosztásának ez az igénye még az adott feudális rendszeren belül maradt. Kétségtelen azonban, hogy a fennálló erőviszonyokon oly mértékű módosítást igényelt, amely ekkor, a francia forradalom után, már más, további elképzeléseknek is tápot adhatott. Sem Bécs, sem az erdélyi magyar nemesség, sem a szász „universitas” nem volt hajlandó elfogadni.

A nemzeti ébredés folyamata természetesen Európa e zónájának más népeinél is végbement. A magyar történelem problémáinak jobb megértéséhez azonban elsősorban azoknak a változatoknak a bemutatása szükséges, amelyek a magyar változattal azonos keretek között, vele kölcsönhatásban alakultak ki és fejlődtek tovább. Az európai modell mozgásainak olyan velejárójáról volt itt szó, amelynek a továbbiak során például a régi, történeti Magyarország adott etnikai viszonyai közt jelentős problémákat kellett a nagyobb politikai kereteken belül előidéznie. Ugyanakkor viszont ezek a nagyobb politikai keretek a Habsburg Monarchia és benne Magyarország egykorú kulturális viszonyai következtében viszonylag kedvezőbb lehetőségeket nyújtottak olyan etnikumok nemzeti ébredése számára, amelyek másik, nagyobb része a határokon kívül, így a Török birodalomban élt.

4. A művelődés ágai. Egyházak, iskolák

Az előzőkben az új jelenségek: a felvilágosodás, majd, még előbbre futva, a nemzeti ébredés jelentkezését próbáltuk nyomon kísérni. Reális képet azonban a múlt valóságáról, az egykorú tényleges viszonyokról csak akkor kaphatunk, ha közelebbről megnézzük, hogy ezek az új jelenségek mennyiben, miként, milyen mértékben érvényesültek a művelődés különböző ágaiban. Ezek ugyanis csak fokozatosan bukkantak fel olyan társadalmakban, amelyek eleinte szinte teljesen, de utóbb is

elég nagy mértékben a hagyományos művelődés világában éltek. A felvilágosodásról például tudjuk, hogy az angol vagy francia társadalomnak is inkább csak felsőbb, nemesi és polgári rétegeiben terjedt el.

A sort az egyházak és vallások kérdésével kell kezdenünk. A társadalom széles rétegei ugyanis erős vallásos hagyományok kötődésében és szokásrendjében éltek, amelyeken át valamelyik egyházhoz kapcsolódtak. A vallási lojalitás, az egyházhoz tartozás, a más hitűektől való elkülönülés jelentős mértékben meghatározta az emberek mentalitását. Annyival is inkább, mivel jó ideig az egyház tartotta kézben a művelődés számos ágát, az oktatástól a művészetekig. Különösen állt ez az európai peremzónák katolikus országaira, amelyekben azután a felvilágosult abszolutizmus igyekezett az egyházat visszaszorítva az államnak, a fejedelmi hatalomnak olyanféle hatáskört biztosítani, amilyennel az – mondjuk – Angliában már korábban is rendelkezett. A lényegét egyébként a felvilágosodás korában sem az – amúgy sem széles körű – ateizmus, materializmus és a vallások küzdelmében kell megpillantanunk, hanem abban a specializálódási folyamatban, amelynek során a művelődésnek egy sor olyan funkciója, amelynek végzéséről addig közvetlenül az egyház gondoskodott, most fokozatosan önállósult, laicizálódott. Anélkül azonban, hogy az egyház szorosan vett vallási funkciójának jelentősége megszűnt volna az emberek hitvilágában vagy a társadalom morális szerveződésében. Mint deista, még Voltaire sem a vallást, hanem az egyháznak azt a szerepét támadta oly élesen, amellyel az a régi, feudális rendszer hatalmi pozícióit támogatta.

Időszakunk elején az európai országok vezetői, mind katolikus, mind pedig protestáns változatban úgy gondolták, hogy határaikon belül egyetlen vallásnak kell érvényesülnie. Franciaországban ez a katolicizmus volt, Poroszországban vagy Angliában pedig a protestáns felekezetek egyike. Vallási türelem helyett, amelynek gondolatát ekkoriban kezdték megfogalmazni a felvilágosodás olyan úttörői, mint Locke, majd Voltaire, általában a „más” vallás visszaszorítására, elnyomására törekedtek. Ennek korábbi, könyörtelen, drasztikus módszereit azonban már mellőzni kezdték, hiszen mindinkább kitűnt, hogy ezek az állam belső és külső biztonságát nem erősítik, hanem inkább veszélyeztetik.

A Habsburg-hatalom a katolikus vallás hegemóniáját igyekezett a Monarchián belül biztosítani. Magyarországot viszont vallásilag is sokféleség jellemezte, amely részben – bár korántsem teljesen – az

etnikaival is egybeesett. A magyarok többsége a legerősebb, szinte uralkodó pozícióval bíró katolikus egyházhoz tartozott. De igen jelentős kisebbségük tartozott a protestáns felekezetekhez is, főleg a református (kálvinista), kisebb mértékben az evangélikus (lutheránus), vagy a még szerényebb unitárius egyházhoz. A németek és szlovákok megoszlottak a katolikus és az evangélikus egyház között. A horvátok katolikusok maradtak. Élesebb határ húzódott viszont a nyugati keresztény egyházak és a görögkeleti (ortodox), illetve az utóbbiról levált görög katolikus uniált vagy unitus egyház között, amelyek a kárpátaljai ruszinok (ukránok) meg a románok közt találtak hívekre. A szerbek viszont mind görögkeletiek voltak. E megosztottság kihatásai, a különböző egyházak saját tradícióival, messzemenően érvényesültek a művelődés terén.

—A XVIII. század első évtizedeit Magyarországon a katolikus egyház nagyméretű újjászerveződése, expanziója jellemezte, a Habsburg-hatalom messzemenő támogatása mellett. Az egyházi szervezet kiépítése – amely nyugatról haladt kelet felé – a püspökségektől az egyházközségekig, nem kis szerepet vitt a társadalom és művelődés újjáformálásában is. A főpapok (érsekek, püspökök) persze elsősorban a hazai – eleinte néha külföldi – főnemesi családok, így az Esterházyak, Csákyak stb. tagjai közül kerültek ki, akik, megfelelő erőforrások birtokában, jelentős mecénási tevékenységet is ki tudtak fejteni, székesegyházak, paloták építése és általában a művészetek terén. De annak a vallásos jellegű művelődésnek a hatása, amelyet a XVI. század óta – a képzőművészet uralkodó stílusáról – barokknak szoktunk nevezni, az egyház eszközei: prédikációk, társulatok, lelki gondozás, búcsújárások, zarándoklatok, ünnepi felvonulások, vagy éppen színjátékok segítségével elérte az egyszerű falusi közösségeket is. A barokk e késői változatának terjesztésében jelentős szerep jutott a szerzetesrendeknek is. Így eleinte főleg a jezsuitáknak, akik hazatérve a száműzetésből, ahová II. Rákóczi Ferenc küldte őket, megnőtt erővel fogtak rendházaik, iskoláik újjászervezéséhez és, főleg a felsőbb nemesség körében, nevelőként, gyónatóként, a lelkek irányításához. Magyarországon 1750 körül 19 rendházban és 10 missziós központban összesen 884 jezsuitát találunk. E szám magában véve sem kevés, a rend hatékonyságát azonban fokozta, hogy vezető egyházi elitként, céltudatos, központi irányítás mellett működött. A barokk művelődés nyugaton, így főleg Franciaországban, a fejedelmi abszolutizmushoz kapcsolódott. Társadalomszemlélet terén

ez a tekintély tiszteletével, a rangkülönbségek hangsúlyozásával járt az uralkodók fényes és ceremóniákkal telt udvara körül. Magyarországon viszont, feudális jellegét megőrizve, nem annyira az abszolutizmus, mint inkább a rendi dualizmus rendszeréhez igazodott. A XIX. századi történetírás hajlamos volt a jezsuitákat egyszerűen a Habsburg-hatalom, az elnyomás hazai eszközeinek tekinteni, annyiival is inkább, mivel az osztrák rendtartomány tagjai maradtak. A valóságban azonban a jezsuiták, nem kis lélektani érzékkel, a magyar rendi „nacionalizmus”, a nemesi „nemzeti” öntudat megfogalmazói is voltak a dualizmus rendszerén belül. Az, hogy Magyarország gazdag és szabad ország, Szent István, Mária országa (Regnum Marianum), és amely a kereszténység védőbástyája volt, hiszen nemesi nemzete mindeneknél vitézebb – a jezsuiták hathatós közreműködésével vált megannyi tartós elemévé a nemesi öntudatnak. A jezsuiták szerepe az 1740-es évektől kezdve kezdett jelentőségéből vesztetni, részint hazai, részint nemzetközi változások következtében, míg végül 1773-ban feloszlatták őket. Közben viszont megnőtt a piaristák, vagyis a kegyes tanítórendiek szerepe. Ennek a rendnek korábban csak az északi megyékben volt néhány rendháza, amely a lengyel rendtartományhoz tartozott. Most egymás után hozta létre az újabbakat Veszprémtől (1711) Pesten (1717) át Szegedig (1720). Magyar honosságot nyerve 1721 óta már önálló magyar rendtartományt alkottak. A falusi és mezővárosi népesség vallásos gondozásával pedig a régebbi szerzetesrendek közül elsősorban – mintegy 50 rendház birtokában – a ferencesek foglalkoztak.

A protestáns egyházak viszont, miután átmenetileg némi lélegzethez jutottak a Rákóczi-szabadságharc alatt, most súlyos helyzetbe kerültek. Nemcsak a bécsi udvar igyekezett az „egy állam – egy vallás” elvét velük szemben érvényesíteni, hanem a többséget alkotó magyar katolikus nemesek is, nemegyszer erőszakos fellépéssel, templomelvétellel is. Miután a magyar katolikus és protestáns urak nem tudtak megegyezésre jutni, III. Károly 1731-ben az országgyűlés megkerülésével tette közzé a róla elnevezett vallásügyi rendeletet (*Carolina Resolutio*), amelyet Savoyai Eugén herceg elnöklete alatt készített el egy külön bizottság. Eszerint a protestánsok – legalábbis az ország nyugati részein – csak az 1687-ben kijelölt, ún. artikuláris helyeken tarthattak nyilvános istentiszteletet. Egyébként is alárendelt helyzetbe kerültek, egyebek közt azzal is, hogy a hivatalnokoknak katolikus esküt kellett letenniük, ami gyakorlatilag eleve lehetetlenné tette protestánsok alkalmazását.

A rendelkezést, amely a következő félszázadon át érvényben maradt, mindkét fél elégedetlenül fogadta. Katolikus részről azért, mivel egyáltalán elismerte protestáns egyházak létezését. Protestáns részről pedig azért, mert az egyházak működésének súlyos korlátokat szabott, ellenőrzés alá helyezte őket és külön engedélyhez kötötte a templomok építését, sőt kijavítását is. Ugyanakkor viszont lehetővé tette a protestáns egyházak szervezetének kialakítását. Erdélyre, ahol a katolikusok voltak kisebbségben, e korlátozások nem vonatkoztak. Itt a négy „bevett” vallás (a katolikus, református, unitárius) mellett csak tolerált, „megtűrt” státussal bírt a román ortodox egyház és némi jogokkal bírt a román uniált egyház. A tilalmi rendszer súlyos nyomása alól a protestánsok csak a felvilágosult abszolutizmus időszakában, főleg II. József türelmi rendelete (1781) nyomán tudtak kiszabadulni.

A jozefinizmus, tehát a bécsi kormányzatnak az a törekvése a XVIII. század második felében, hogy az egyház helyzetét az állami korszerűsítés igényeinek megfelelően módosítsa, vagy éppen azoknak alárendelje, tulajdonképpen kompromisszum volt a felvilágosult abszolutizmus pusztán világi és az 1760-as években az egyházon belül kibontakozó „katolikus felvilágosodás” reformista egyházi érdekei között. Ezzel összefért olyan intézkedés is, mint új katolikus püspökségek (Besztercebánya, Rozsnyó, 1776; Székesfehérvár, Szombathely, 1777) és két görög katolikus püspökség (Munkács, Nagyvárad) szervezése az egyházközségek, a hívők jobb irányítása érdekében. De összefért természetesen a Monarchia és benne Magyarország egyházi szervezetének elvágása minden külső, így szentszéki befolyástól, illetve a tanítással vagy betegápolással nem foglalkozó szerzetesrendek felszámolása 1782–1786 között, és ugyanakkor a plébánosok számának nagyarányú növelése, hiszen a kormányzat nekik is jelentős irányító és ismeretterjesztő szerepet szánt a nép között.

A XVIII. század első, nagyobb részében az iskoláztatás is szinte teljesen az egyházak feladatai közé tartozott. A régi, hagyományos társadalomban persze a nevelés és az ismeretek átadása nem esett egybe az iskoláztatással. Főleg nem azokban a rétegekben, amelyek szóbeli kultúrában éltek. A gyermekek szocializációja, amelynek során megismerik a környező világot, a magatartás és a munka szabályait, nagyrészt a gyakorlati élet, főleg a család keretén belül történt. Az iskolák csak egy hosszabb folyamat során kezdtek e hagyományos nevelés helyébe lépni. Időszakunk elején az egyházak mindenestre már régi és

elég jelentős iskolahálózattal rendelkeztek, különböző szinteken, a falusi kisiskoláktól a magasabb filozófiai és teológiai tanulmányokig. A Habsburg Mönarchia kormányzata azonban csak a század derekán kezdte kidolgozni a maga állami oktatásügyi politikáját és reformjait. Határvonalának az udvari tanulmányi bizottság felállítása (1760) tekinthető. A régi nevelési eszményt: a vallásos emberét ezután kezdi az újabb: a hasznos állampolgáré felváltani.

A felvilágosult abszolutizmus reformjai jelentős változást hoztak Magyarország iskolaügyében. Az 1773-ban felosztatott jezsuita rend vagyonából tanulmányi és egyetemi alapot hoztak létre. Az 1777-ben közzétett – és a maga nemében első – átfogó szabályozás, a *Ratio Educationis*, amelyet – néhány munkatárs segítségével – Ürményi József kancelláriai tanácsos fogalmazott, Magyarország számára önálló, állami oktatásügyi rendszert biztosított. Ezzel minden iskola állami felügyelet alá került – elvben a protestánsoké is, bár ők ez ellen tiltakoztak. Az ország tankerületekre oszlott.

A reform erőfeszítéseket tett az elemi szintű népoktatás fejlesztése érdekében. A falusi, anyanyelvű kisiskolák száma már az előző évtizedekben is növekedett, de színvonaluk elég régies maradt, tanításuk a vallás elemeire, katekizmusra, írásra, néhol olvasásra, ritkábban számolásra szorítkozott. Az új rendszerben a falusi és mezővárosi iskolák (2 tanítóval) és a valamivel többet nyújtó városi iskolák (3 tanítóval) a korábbinál magasabb szintet próbáltak képviselni. A fontosabb központokban osztrák, illetve eredetileg porosz példa nyomán nagyobb, gyakorló mintaiskolákat szerveztek, amelyekben az intézményes tanítóképzés is megindult. II. József idején olyan „vegyes” felekezeti állami népiskolák szervezését is elindították, amelyekben – akkor igen újszerű módon – különböző vallású diákok tanultak együtt. Protestáns részről a jozefinista szellemű Tessedik Sámuel (1742–1820) evangélikus lelkész Szarvason olyan, a reformhoz illeszkedő, de kis tervgazdasággal kiegészített „szorgalmi” iskolát szervezett, amelyben a parasztgyerekek a betűvetés, számolás mellett gyakorlati gazdasági és természettudományi ismereteket sajátíthattak el.

A hazai közép- és felsőoktatás terén a XVIII. század elején a jezsuiták vitték a főszerepet, akik az iskolák egész során túl sok alapítvány felett is rendelkeztek. Iskoláik közül a főbbek olyan magasabb szintű intézményekhez kapcsolódtak, mint a budai és győri akadémiák, a kassai meg kolozsvári majdnem egyetemi szintű főiskolák és a még

1635-ben Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem. A középfokú oktatás hagyományos fő célja hat éven át a latin nyelv megtanítása volt, hiszen egyházi, megyei vagy más közeleti pályán enélkül senki nem boldogulhatott. Egyéb tárgyak szerény mértékű oktatására, magasabb szinten, a „filozófia” gyűjtőneve alatt került sor. A jezsuiták Magyarországon is a maguk nemzetközi módszereit és tantervét követték az 1599 óta érvényben lévő *Ratio* alapján. Ez azonban, a maga erősen formális, retorikai képzésével együtt, mindinkább elmaradottnak tűnt, annak ellenére, hogy 1735-ben némi korszerűsítést hajtottak rajta végre. Mellettük éppen ezért egyre nagyobb szerephez jutottak a sorra megalakuló piarista iskolák (Pest, Nyitra, Veszprém, Vác, Szeged stb.), amelyek mind nyitottabbnak mutatkoztak a korszerűbb témák és a nemzeti igények felé.

Az 1777. évi reform igyekezett a középiskolák színvonalát és tanáraiak számát emelni és tantervüket korszerűsíteni. A még elkerülhetetlen, de összefogottabban kezelt latin mellett jelentősebb teret nyitott a történelem, földrajz és a természettudományok oktatásának – olykor túl sokfélélt is követelve a tanulóktól. 1785-ben Magyarországon – Horvátországgal és Erdéllyel együtt – az állami katolikus szektorban 9 főgimnázium, 43 teljes gimnázium, 27 kisgimnázium (grammatikai iskola), vagyis – a két román unitus iskolát is beszámítva – összesen 71 középfokú tanintézet működött. A másik nagy szektor, a protestánsoké 47 kollégiumot, illetve középfokú iskolát képviselt. A magyar korona országában tehát összesen mintegy 130 ilyen intézmény működött.

A protestáns iskolákat a század első részének elnyomó rendszabályai miatt sok veszteség és hátramaradás érte. De a viszontagságok sem állíthatták meg fejlődésüket. A református egyház iskolái közül Magyarországon a két nagy, központi kollégium (Debrecen, Sárospatak), Erdélyben pedig három hasonló, valamivel kisebb, jelentős intézmény (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely) volt a legfontosabb. Ezekben magasabb szinten filozófiát, teológiát is oktattak – ugyancsak végig latin nyelven. Ezek voltak az egyházi értelmiség nevelő és elosztó központjai, amelyek a hálózatukba tartozó, kisebb iskolákat, partikulákat is ellátták oktatókkal. A legnagyobb központban, Debrecenben, nagy anyagi erőforrások mellett a XVIII. század derekán 1760, a század végén már 2300 diák tanult, az elemistákkal és a felső évfolyamokkal együtt. A négy professzor csak az utóbbiakkal foglalkozott, és

közülük választotta ki azokat a preceptorokat, akik azután az alsó és középső osztályokat tanították. A többi főbb kollégium, kisebb mértékben, hasonló szervezettel bírt.

A létszámban és anyagi erőben szegényebb és exponáltabb helyzetű evangélikus egyház iskolái sok megpróbáltatáson estek át. Így a hatalom 1749-ben felszámolta a fontos győri iskolát. A megmaradt intézmények viszonylag jó színvonalát főleg urbanizáltabb társadalmi bázisuknak és külföldi kapcsolataiknak köszönhették. Az evangélikusok az északnyugati peremvidék városaiban öt nagyobb gimnáziummal rendelkeztek. Ezek közül a Bél Máttyás által az 1710-es években átszervezett pozsonyi iskola volt a legfontosabb.

A felsőoktatásban új intézmények születtek. Ilyen volt a korábbi bányatiszti iskolából 1763–1770 közt kifejlesztett selmeci Bányászati Akadémia, amely az egész Habsburg Monarchia számára 1846-ig több mint 3 ezer jól képzett bányamérnököt nevelt, nagy többségben nem nemes származású ifjakkból. Ezt az intézményt 1794-ben a francia Közléti Bizottságban már követendő példaként emlegették. A kormányzat egyébként eleinte együtt kezdte képeztetni a hivatalnokokat és a mérnököket a piaristák kezére bízott szempci „gazdasági kollégiumban”. E két funkció azonban rövidesen különvált. A hivatalnokok képzését az 1776-ban felállított öt királyi akadémia vette át, amelyek filozófiai, illetve jogi tagozatai a közigazgatás gyakorlati feladataihoz illően oktattak gazdasági, műszaki, államtani, természetjogi, pénzügyi stb. ismereteket. A mérnökök képzését pedig az egyetem vette át.

A nagyszombati jezsuita egyetemet a Van Swieten – Mária Terézia orvosa és tanácsadója – által korszerűsített bécsi egyetem mintájára megreformálták, orvoskarral bővítették (1769), államivá tették, majd áthelyezték az ország központjába: 1777-ben Budára, majd onnan 1784-ben Pestre. Az addig erősen alárendelt helyzetű bölcsészeti kar jelentősége megnőtt. Tanszékeinek száma 4-ről 14-re emelkedett, főleg természettudományi meg történelmi tárgyak oktatása céljából. Az 1777-ben itt felállított „alkalmazott felsőbb matematikai” tanszék kapta feladatául a mérnökök képzését. Ehhez kapcsolta II. József is az 1782-ben alapított, nevezetessé vált Mérnöki Intézetet (Institutum Geometricum). A mezőgazdaság fejlődése ugyanis egyre több mérnököt kívánt abban az országban, amelyben – az alapító rendelet szavai szerint – „nagy vidékek kerültek víz alá”, és ahol a közutak „majdnem mindenütt elhanyagoltak” voltak.

A fontos hazai kulturális hagyományok közé tartozott, évszázadok óta, hogy jónéhány diák külföldi egyetemeken fejezte be tanulmányait. Főleg protestánsok, akik saját egyetemmel idehaza nem, de külföldön annál több alapítvánnyal rendelkeztek. Így jutottak el Angliába, Hollandiába, így a leideni egyetemre, amely a newtoni eszmék fő terjesztője volt, azután Svájcba és – főleg – a német egyetemekre. A XVIII. század elején ezek közül Halle, mint piarista központ volt e szempontból a legfontosabb, bár Jena és Wittenberg is jelentős maradt. A század második felében viszont az 1735-ben alapított göttingai egyetem jutott mind fontosabb szerephez a felvilágosodás és az új tudományos eredmények közvetítése terén.

5. Ismeretek és kifejezési formák

Ami a tudományokat illeti, Európa-szerte megindult egy sor diszciplína önállósulása, kiágazása az általános „filozófiából” Hamar önállósult Newton tudománya, a fizika, amely rövidesen már az elektromossággal is foglalkozni kezdett. Segítségére volt a matematika, amely az infinitezimális számítás kidolgozása óta sokat haladt előre, főleg angol, francia, német, svájci kutatók jóvoltából. A század folyamán vált új, külön tudománnyá a francia Lavoisier nevével fémjelzett kémia. Jelentős mértékben fejlődött az orvostudomány és a biológia, különösen Angliában, Svájcban, Hollandiában. Ekkoriban jött létre, a svéd Linné jóvoltából a növényvilág új rendszertana. A különböző gyűjtemények, kabinetek, expedíciók, népszerű munkák pedig már-már divattá váló érdeklődést keltettek a természettudományi és földrajzi felfedezések iránt. De bővült a történelem, a statisztika, és nem utolsósorban a közgazdaság problematikája is – Adam Smith könyve a „nemzetek gazdaságáról”, a gazdasági liberalizmus e bibliája 1776-ban látott napvilágot.

A különböző főbb tudományágaknak a hazai értelmiségben is akadtak jeles szakemberei, művelői, főleg azok körében, akik külföldi tanulmányaik során közvetlenül megismerkedhettek az új eredményekkel. Ezek azonban egyelőre hiába tervezték olyan hazai tudós társaság, vagy akadémia megszervezését – amilyen ekkoriban külföldön többhelyt működött. A XVII. század óta meglevő angol és francia akadémiák munkájára ugyanis új tudományos szervezeti központok, akadémiák születtek, amelyek részben a kibontakozó manufaktúra-ipar szük-

ségeivel, részben a nyelvi standardizálás igényével függtek össze. Magyarországon ez még nem volt közvetlenül napirenden, de szakmai körök, műhelyek már kezdtek kialakulni. Ilyen jött létre a pozsonyi Bél Mátyás nagy vállalkozása körül, amely Magyarország földrajzi-történeti, államismereti bemutatását készült elkészíteni, és amelyből akkoriban öt kötet látott napvilágot. (*Notitia Hungariae novae historico-geographicae*, 1735–1742) Bél egyébként evangélikus történeti források feltárásával és közzétételével is foglalkozott. Katolikus részről a jezsuita adatgyűjtő iskola szedte össze és másolta többszáz nagy kötetbe a történeti forrásokat, amelyeknek a további nemzedékek során részben feldolgozására is sor került. Magyarország ilyen, forrásokra épült összefoglaló történetét a jezsuita Pray György (1723–1801), illetve a szintén jezsuita Katona István (1732–1811) tette közzé, az utóbbi 42 kötetben. Itt is az történt, hogy a XVIII. század óta mind a katolikus, mind a protestáns egyháztörténeti kutatás annyi adatot halmozott fel, hogy megindulhatott egyrészt a politikai történet, másrészt az államismeret, végül pedig a historia literaria, vagyis a tudomány- és irodalomtörténet különválása, saját fejlődése. Az első magyar nyelvű írói lexikont az erdélyi Bod Péter tette közzé (*Magyar Athenás*, 1766).

Az új igények elősegítették a nyomdák fejlődését. Az üzemek száma 1760 és 1790 között 17-ről 51-re, tehát háromszorosára nőtt. Felszerelésük bővült, korszerűsödött. Főleg a világi, sőt polgári vállalkozások száma emelkedett. A gyarapodásban Pozsony és Pest-Buda járt az élen, de a súlypont ekkor már mindinkább az utóbbi felé kezdett áttolódni. Nem utolsósorban az egyetemi nyomda ideköltözése (1777) következtében. A továbbiak során ez adta ki a tankönyveket és főbb tudományos munkákat. Egyebek közt olyan műveket is, részben latinul, részben az ország különböző nyelvein, amelyek – mint láttuk – a hazai nemzetiségek kulturális fejlődésében jelentős szerepet vittek.

Fokozatosan nőtt a kiadványok száma is. Magyarországon 1712–1790 között mintegy 15 ezer könyv látott napvilágot. Ezeknek azonban több mint kétharmada 1765 után. II. József uralkodásának évtizedében a latin nyelvű kiadványok aránya 50%-ról 36%-ra csökkent, és nemcsak a németeké nőtt 16,6%-ról 23,3%-ra, hanem a magyaroké is 27,4%-ról 33,8%-ra. A korábban zömmel egyházi témákat pedig részben világiak kezdték felváltani.

Megnőtt a könyvtárak szerepe. Néhány új katolikus főpapi könyvtár keletkezett, részben újabb egyetemalapítási tervekkel kapcsolatban.

Az egyiket alapítója, Klimó György pécsi püspök 1774-ben a nyilvánosság előtt is megnyitotta. A nagy protestáns kollégiumok könyvtárai az őket sújtó nehézségek ellenére is gyarapodtak, nem utolsósorban külföldön végzett tanáraik jóvoltából. A felvilágosodás új filozófiai, társadalombíráló irodalma azonban főleg az új, nagy főnemesi könyvtárakba talált utat. Így viszont – például a Forgách- és Széchényi-könyvtár esetében – hozzáférhetővé vált a főnemesi alkalmazásban álló értelmiségiek számára is. Egyébként a középnemesség és az értelmiség soraiban is mind többen gyűjtöttek könyveket.

Megkönnyítette ezt, hogy az állami cenzúra – amely már korábban az egyházi helyébe lépett – jelentősen megenyhült II. József 1781-ben erről kiadott rendelete nyomán. Ennek élénkítő hatása volt az irodalomra, a politikai röpiratok megszáporodására, de még inkább a sajtó élénkítésére.

A sajtó a XVIII. század folyamán jelentős fejlődésen ment át Európában. A régi, egyszerű referáló sajtóból az egyik oldalon a politikai lap kezdett külön műfajként kiválni, a másikon pedig a „morális hetilap”, illetve általában a folyóirat, tájékoztató, szórakoztató, nevelő, oktató, irodalmi, vagy éppen speciálisan szakmai feladatok szolgálatában. A század folyamán az élen Anglia haladt, ahol először születtek meg ezek a műfajok, mintául szolgálva más országoknak. Így a német sajtónak, amely Gottsched népszerű hetilapjainak tanúsága szerint nagyon is tudatosan igyekezett az angol példát követni. Magyarországon 1705-től, a Rákóczi-szabadságharc alatt rendszertelenül közzétett Mercurius megjelenésétől számítjuk a sajtó történetét. A XVIII. század első felének további lapalapítási kísérletei után, amelyek közt Bél Mátyás pozsonyi iskolai latin újságja, a Nova Posoniensia (1721) érdemel külön figyelmet, az első rendszeres, állandó jellegű referáló lap, a Pressburger Zeitung csak 1764-ben indult Pozsonyban. A késést azonban a hazai sajtó elég hamar igyekezett behozni, meghozza a felvilágosodás szellemében. Előbb német és latin nyelven mellékletként, majd önállóan megjelentek az első folyóiratok. Rövidesen, 1780-ban pedig napvilágot látott Pozsonyban az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hirmondó is, egyelőre csak 320 előfizetővel. A második ilyen lap, a Magyar Kurir 1786-tól kezdve Bécsben látott napvilágot. Szerkesztője a jozefinista Szatsvay Sándor, antifeudális nézeteit, amelyeket nyíltan ki nem fejtetett, olykor allegorikus mesék, példázatok formájában adta elő. Így például 1789 nyarán, pár nappal azután, hogy a lap az első

hírt közölte a Bastille bevételéről, a francia és a magyar veréb beszélgetését közölte a forradalomról. További lapok mellett egymás után láttak napvilágot az első magyar nyelvű irodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok, különböző városokban, helyi társaságok kiadványaként, jelezve, hogy Pest–Buda a nagy irodalmi központ szerepét ekkor még nem tudta betölteni, de egyben azt is, hogy az irodalmi tevékenység és az olvasóközönség az országban többfelé kiszélesült. Az első ilyen irodalmi lap, a Magyar Museum Kassán 1788-ban, a költő Batsányi János és Kazinczy Ferenc szerkesztésében indult – az utóbbi azonban már a következő évben saját, külön folyóiratot adott ki. Lapok indultak Komáromban (1789), Győrben (1791), majd végül, 1794-ben Pesten is.

A szépirodalom ugyancsak az általános fejlődés diagramját követte. Időszakunk elején születtek ugyan jelentősebb prózai művek, főleg a közelmúltra visszatekintő emlékezők, de elszigeteltségben és a közeli nyilvánosság reménye nélkül. Bethlen Miklós volt erdélyi kancellár bécsi fogságában, Rákóczi és hű kísérője: Mikes Kelemen pedig a távoli, rodostói száműzetésben vetette papírra gondolatait. Az „első elmozdulást” a század derekán a jezsuita Faludi Ferenc (1704–1779) jelezte, mások között költeményeivel és keresztény sztoicizmust sugalló, spanyol mintát követő erkölcsi-társadalmi témájú, prózai munkáival. De az írói kezdeményezések még ekkor is távol voltak attól, hogy szélesebb ismeretségre, országos visszhangra számíthassanak. A következő lépésről, Bessenyei György és köre tevékenységéről a nemesi-nemzeti felvilágosodás jegyében, az előzőkben már szó esett. Őket követte, a század vége felé a felvilágosult írók és költők újabb, fiatal nemzedéke, amelyet mások közt Kazinczy Ferenc (1759–1831), a prózaújító Kármán József (1769–1795) és a költő Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) képviselt. Ekkor viszont már szélesedő olvasóközönségről is beszélhetünk.

Ennek kialakulását világítja meg a színjátszás fejlődésének példája is. A XVIII. század első, nagyobb részében ennek még csak előkészítő elemeivel találkozunk. Ilyen volt a köznemesség körében is igen kedvelt iskolai színjáték – főleg jezsuita és piarista, előbb latin, majd mindinkább magyar változatban. Ilyen volt továbbá a nem kevés főúri kastélyszínház, amelynek társadalmi hatása az előkelő meghívottak szűk körén túlmenően is érvényesült, mivel itt a nyári idényben rendszerint ugyanazok a hivatásos társulatok játszottak, mint télen a városokban.

Ez: a városi német színészet – többhelyt már állandó színpadokkal – volt a harmadik tényező, amely ugyan részben gátolta, de részben elő is készítette a magyar nyelvű, hivatásos, világi színészet kialakulását, amelynek első előjele a budai Várszínház egyik 1790-ben tartott, nevezetes előadása volt.

Európa a XVIII. század folyamán sokat fejlődött, változott. Belső, minden nehézség és pótolnivaló ellenére, ez jellemezte Magyarországot is. Az utókort számos műemlék is erre figyelmezteti, Franz Anton Maulbertsch sümegi mozgalmas, színes, barokk templomi freskóitól (1757/58) a korai klasszicista váci diadalíven (1764) át az egri líceum épületéig, a kastélyok, kúriák, székesegyházak, vidéki városképek, egytornyú falusi templomok hosszú soráig.

VI. Felvilágosodás és politika

A XVII. századi első angol forradalom eszmei politikai küzdelmeit nagyrészt még vallásos jelszavakkal vívták. John Locke viszont, a XVII–XVIII. század fordulóján, a nagy átalakulás, közelebbről az 1688. évi forradalom és az azt követő kompromisszum tanulságait levonva már megfogalmazta a felvilágosodás első, angol politikai koncepcióját, amelyet azután mintául vettek a francia felvilágosodás politikai gondolkodói. Ebben már ott szerepelt az egyén természetes joga, tulajdona, személyes szabadsága, az alattvalók és uralkodók társadalmi szerződésének gondolata, a népszuverenitáson alapuló kormányzat, valamint a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom szétválásának elve, amely persze gyakorlatilag Angliában sem valósult meg teljesen. Az angol parlament valóban biztosítani tudta jogait a királlyal szemben és olyan egyensúlyi, alkotmányos rendszert épített ki, amilyen az akkori Európában másutt sehol sem volt található. A valóságban persze a hatalmat itt is meglehetősen vékony rétegek tartották kezükben, és hogy a liberális whig meg a konzervatív tory párt küzdelmei is voltaképpen ezek belső erőpróbáit juttatták kifejezésre. De még így is nagyobb volt a politikai mozgástere itt, mint a kontinens olyan országaiban, ahol a feudális uralkodó réteg sokkal kizárólagosabb, sokkal szűk körűbb politikai előjogokkal rendelkezett. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az angol felvilágosodás politikai koncepciója adta azt a mintát és elméleti alapot, amelynek hatása azután, ha nem is mindig közvetlenül, más országok további küzdelmei során is követni próbálták az új erők.

1. Felvilágosult politikai irányzatok

A felvilágosodás politikai-eszmei küzdelmeinek fő hadszíntere azonban a XVIII. században Franciaországba helyeződött át. Angliában a nemesség és a burzsoázia kompromisszuma nemcsak a forradalmat zárta ki, hanem sok tekintetben a további harcra buzdító elméleti vitát is. Itt a korai liberalizmus már kialakult eredményekre épülhetett, és törés nélkül folytathatta azt, ami a felvilágosodással elindult. A küzdelemnek azt a szakaszát, amelyen az angol reformmozgalom már átjutott, most a francia kezdte újra. Igen sok tekintetben gyengébb pozícióból, hiszen Franciaország gazdasági és társadalmi vonatkozásban Anglia mögött meglehetősen elmaradt. Ugyanakkor viszont fejlettebb, kiélezettebb elméleti fegyverekkel, amíg a konokul ellenkező ancien regime-et a forradalom el nem söpörte. A francia szerzők, mint Montesquieu vagy Voltaire példája jelzi, az angol mintát tartották szem előtt. Az európai kontinens más országai számára azonban már a követő vált követendő mintaképpé. Az új eszmék szétsugárzó központja főleg Franciaország lett, és kevésbé Anglia. Továbbalakításuk, propagálásuk terén a francia felvilágosodásé lett a főszerep, még mások közvetítésével is. A peremzónák is elsősorban erre figyeltek, reménykedve vagy riadtan. A mozgalom fő medrét ez adta meg.

Franciaországban a felvilágosodás kora politikai eszméinek alakulását, fő irányát alapvetően a francia polgárság felemelkedése szabta meg. Az az egyre élesedő küzdelem, amelyet ez az új erő és szövetségesei vívtak a feudális rendszer, az abszolutizmus és a régi típusú arisztokrácia ellen, és amely megelőzte és egyben előkészítette a forradalmat. Ez persze korántsem jelenti azt, mintha a francia „filozófusok” mind az új burzsoáziához tartoztak volna, amely egyébként sem volt homogén, vagy éppen azt, mintha tudatosan forradalomra készültek volna. Eszméiket azonban e polgárság használta fel, értelmezte és adaptálta a maga igényeinek megfelelően. Azt sem jelenti továbbá, mintha a felvilágosult nemesek nem játszottak volna szintén jelentős szerepet a mozgalomban. De a végkifejlet mégis a polgári berendezkedést hozta meg.

A francia mozgalom lényegében véve a polgári Angliát tekintette utolérendő mintaképének. E polgári irányú törekvések hátterében, fő céljainak alárendelten, bizonyos fokig azonban a francia felvilágosodáson belül is folytatódott, persze változott formák között, a hagyomá-

nyos dialógus a feudális politikai rendszer két pólusa: a fejedelmi, központi hatalom, a *thèse royale*, illetve a rendi, nemesi hatalom, a *thèse nobiliaire* között. E kettősség, a kettő különbözősége még azoknál is megfigyelhető, akik egyébként valami formában mind ugyanazt az angol modellt tartották követendőnek. Montesquieu a rendi parlamentek szerepét védelmezte, a hatalmat féken tartó ellensúlyok alkalmazása érdekében, miközben a hatalommegosztás elvét tartotta eszménynek Angliában. Voltaire pedig, aki angliai száműzetése idején ugyancsak ott alakította ki, majd pedig onnan vitte haza példaképeit, az erős központi hatalom híve és a nemesi parlamentek ellensége volt. Ezért hajlott egy időben arra, hogy a felvilágosult abszolutizmus porosz változatát, II. Frigyeset figyelje szimpátiával, legalábbis az elkerülhetetlen kiábrándulásig. S hasonló hajlandóságot Maupertuis, La Mettrie, D'Alembert vagy Helvétius állásfoglalásában is felfedezhetünk. Diderot inkább az angol alkotmányos monarchiával szimpatizált, de azért kapcsolatban állt II. Katalin cárnővel is. A „törvényes despotizmus” (despotisme légal) fogalmát a francia fiziókrataék egyike, Le Mercier de la Rivière vetette fel. Rousseau viszont, Voltaire-rel e vonatkozásban is szemben állva, a despotizmus minden fajtáját elutasította magától, sőt ugyanakkor még a sokat bírált lengyel rendi nemesi politika iránt is megértést mutatott, amikor Lengyelország számára 1772-ben tanácsokat fogalmazott.

Európa kevésbé fejlett *peremzónáin*, ahol a polgárság még nem nőtt ily jelentős tényezővé, és így a polgári jellegű politikai eszmék sem kerültek ennyire előtérbe, ez a hagyományos dialógus, érthető módon, hangsúlyosabban folytatódott. A felvilágosodás politikai elképzelései, amelyek többféle változatban és árnyaltabban jelentkeztek a fejlettebb zónák országaiban is, itt egymásnak részben ellentmondó, egymással részben párhuzamosan futó, külön irányzatokra váltak szét. Ezek bizonyos időbeli sorrendben bontakoztak ki egymás után, majd egymással vitázva fejlődtek tovább. A felvilágosodás politikája a peremzónákon mindenütt olyan törekvésekkel függött össze, amelyek az illető országot valamilyen magasabb szintre akarták felemelni az európai modellen belül. Itt azonban, a peremzónák eltérő társadalmi viszonyai között, e törekvések nem a jóval gyengébb polgárság, hanem nagyrészt a kiváltságos, nemesi rétegek bizonyos csoportjainak elképzeléseit, érdekeit juttatták kifejezésre, illetve kisebb részben, az új értelmiség eszményeit. A célok és mintaképek ezért itt elkerülhetetlenül

módosultak. Mindegyik társadalmi és politikai erő ugyanis, amely bázisát alkotta ezeknek az irányzatoknak, saját óhajai és szükségletei szerint értelmezte és alakította, szabta át a fejlettebb zónából átsugárzó, új eszméket.

Magyarországon három olyan főbb felvilágosult politikai tendenciával találkozunk, amely ilyen korszerűsítő, színtemelő törekvést képviselt. Az első volt a *felvilágosult abszolutizmus*, amely Mária Terézia uralkodásának második részében, 1765-től lett a hazai politika meghatározó tényezője. A második a *felvilágosult rendiség* irányzata, amelynek kibontakozása, pár évvel ezt követően, mondjuk – jelképesen – 1772-től, Bessenyei György fellépésétől számítható. A harmadik pedig az *antifeudális reform* híveié, akik a felvilágosodás politikai eszményeit már eredeti, polgári értelmezésüknek megfelelően fogalmazták meg. Ennek megszületését, ugyancsak jelképesen, attól a levéltől számíthatjuk, amelyben Hajnóczy József 1785-ben azt fejtette ki, hogy a feudális rendszert erőszakkal is meg kell dönteni.

E tendenciák megfelelőit azonban, többféle arányban és változatban, a többi peremzónán, más országokban is megtaláljuk, Skandináviától Lengyelországon át Itáliáig.

2. A *felvilágosult abszolutizmus*

A peremzónákon az új elképzeléseket mindenekelőtt a feudális, kiváltságos rétegek, a főnemesség és a nemesség olyan elemei, csoportjai tudták hasznosítani, amelyek maguk is kezdték a fennálló rendszer némi módosítását, korszerűsítését szükségesnek tartani. Az a fokozatos fejlődés ugyanis, amely a XVIII. század folyamán egész Európát jellemezte, a népességtől a gazdaságon át az intellektuális életig és a politikai intézményekig a legkülönbözőbb területeken vetette fel az új problémák egész sorát, és ébresztett a kiváltságosak, a nemesség soraiban is új igényeket. Annyival is inkább, mivel közben számukra is egyre érezhetőbbé vált az adott viszonyok elavultsága és sok baja saját országukban. A legfőbb hiányosságokat egyre többen szerették volna orvosolni azok közül is, akik egyébként egyáltalán nem gondoltak a feudális rendszer felszámolására és polgári reformok bevezetésére. A három említett tendencia közül az első kettő: a felvilágosult abszolutizmus és

a felvilágosult rendiség éppen az ilyen típusú kiváltságosak óhajait és alternatív próbálkozásait fejezte ki elsősorban.

Régebben a felvilágosult abszolutizmusban valamiféle „forradalmi” törekvést, vagy esetleg olyan kísérletet próbáltak felfedezni, amely a polgári átalakulást felülről diktált reformok útján, a forradalom megkerülésével szerette volna véghezvinni. A valóságban azonban a felvilágosult abszolutizmus inkább csak a feudális társadalmi és politikai rendszer korszerűsítésére, legfőbb hibáinak kiküszöbölésére irányult, a lényeg megváltoztatása nélkül. De az a másik, újabb, bár nem kevésbé elavult nézet sem látszik helyesnek, amely szerint a felvilágosult abszolutizmus, éppen ellenkezőleg, csak védekezés volt a forradalom, az átalakulás ellen, kísérlet annak megakadályozására, hogy a polgárok a paraszti osztályharc élére álljanak. A felvilágosult abszolutizmus ugyanis a paraszti elégedetlenség fokozódását a feudális birtokosok egyéni „túlkapásainak” korlátozásával, az úr és a jobbágy közti közvetlen kapcsolat meglazításával, állami ellenőrzés alá helyezésével igyekezett meggátolni Európának éppen azokban a kevésbé fejlett zónáiban, ahol a polgárság gyenge volt és fejletlen, nem tudott fenyegető harcot indítani és nem óhajtott a parasztok élére állni, viszont ahol az ő gazdasági tevékenységére az új államnak mindinkább szüksége volt.

Az európai abszolutizmus korábbi „klasszikus” típusát, a fennsík fejlettebb országaiban, így főleg angol és francia változatban, elsősorban belső társadalmi, gazdasági és politikai feltételek hozták létre. Ehhez szükséges volt, hogy a fejlődés egy bizonyos fokot elérjen, olyat, amelyet a peremzónákon ily mértékben még jó ideig el nem érhetett. A modellen belüli kölcsönhatás következtében viszont a fennsíkon előállt helyzet egész Európára hatást gyakorolt, tehát a peremzónákra is. Ha azután itt valahol egy korszerűbb, jobban szervezett állam létrejött, az, a maga hatékonyabb apparátusával, pénzügyi és katonai erő kifejtésének viszonylagos fölényével a nemzetközi hatalmi játékon belül szükségképpen versenyre készítette a többi olyan országot is, amelynek gazdasági-társadalmi struktúrája valamivel elmaradottabb volt, államgépezete pedig szervezetlenebb. A fejlettebb és fejletlenebb államok egymásnak ütközése az utóbbiakat elkerülhetetlenül rászorította arra, hogy saját elavult szervezetüket megpróbálják korszerűsíteni, versenyképesebbé tenni. Itt tehát egy külső lökés hozta létre azt, amit a kevésbé fejlett, belső feltételek maguktól még nem tűztek napi-

rendre. Így jött létre az abszolutizmus másik, későbbi, „felvilágosult” típusa.

A felvilágosult abszolutizmus tehát az európai modell peremzónáin elhelyezkedő államoknak volt külön, sajátos kísérlete arra, hogy erőiket összpontosítva, továbbfejlesztve, korszerűbbé, hatékonyabbá váljanak és az adott feudális rendszeren belül felzárkózzanak arra a szintre, amelyet a fejlettebb zóna, elsősorban Franciaország képviselt. E kísérlet során pótolniuk kellett sok olyasmit is, amit a fejlettebb államokban a „klasszikus” feudális abszolutizmus már korábban, a XVII. században megteremtett a politikai egységesítés, központosítás, gazdaságpolitika, iparpártolás, műszaki szervezet, iskolázás, közegészségügy stb. terén. Hangsúlyozzuk, hogy ez a felzárkózási törekvés több vonatkozásban elért bizonyos – nem lebecsülendő – eredményeket. De – ismételjük – nem a polgári átalakulás, a valódi rendszerváltozás keresztülvételére irányult, hanem a magasabb szint elérésére a feudalizmuson belül. A polgárságot valóban támogatta, de csak addig, amíg alárendeltségben tudta tartani. Valóban fellépett a nemesi és egyházi kiváltságok, az adómentesség, a konzervatív előjogok, a rendi hatalom ellen.) De alapvetően mégis a feudális uralkodó rétegek érdekeit védte, és éppen ezért nem is volt igazán képes arra, hogy azok ellenkezését, ha erre sor került, igazi erővel letörje. Ennek következtében a feudális urak ellenhatásával szemben már azelőtt hátrálni kényszerült, hogy a francia forradalom alapján véve lezárta e kísérletek korszakát.

Azt, hogy a felvilágosult abszolutizmus tulajdonképpen a peremzónáknak volt a felzárkózást szolgáló, sajátos kormányzati rendszere, ellenpróbaként igazolja az is, hogy Franciaországban már nem sikerült tartósan bevezetni, csak mulandó kísérletet lehetett tenni bizonyos módszereinek alkalmazására. A kísérletekre pedig azért került sor, mert Franciaország is megpróbált kiemelkedni előnytelen helyzetéből, amelybe a nagy államadósságok, a háborúk és az udvartartás költségei meg a külpolitikai balsikerek következtében került, miután lemaradt a nagy versenyben Anglia mögött és most megpróbált felzárkózni. XV. Lajos (1715–1774) alatt a király egyéni gyengeségei, szeretőinek (Pompadour, Dubarry) szembetűnő beleszólása az államügyekbe, udvarának hallatlan fényűzése, a kormányzat nemtörődomsége mind hozzájárult ahhoz, hogy a fennálló „régí rendszer”, az ancien régime egyre népszerűtlenebbé, sőt gyűlöletesebbé vált. A vele szemben álló erők pedig már nagyobbra nőttek annál, semhogy a felvilágosult abszo-

lutizmus felülről irányított módszereivel kezelhetők legyenek. XV. Lajos utolsó éveiben, 1771-től Maupeau kancellár próbálkozott a módszerek alkalmazásával, így az általános adókötelezettség bevezetésével és a hivatalok vásárolhatóságának és örökölhetőségének megszüntetésével. A közvélemény többsége azonban e kísérleteket elutasítólag fogadta, azzal, hogy a kormányzat ezzel is csak még több pénzt akar kisajtolni az emberekből és saját hatalmát szeretné növelni. Az adott politikai rendszertől már reformlépéseket sem voltak hajlandók az emberek elfogadni. A helyzet oly tarthatatlanná vált, hogy 1774-ben, XVI. Lajos trónraléptekor, Maupeau menesztésére is sor került – Voltaire szinte sajnálatára. Az új uralkodó az állandósult pénzügyi válságon ezután először a fiziokrata Turgot segítségével próbált úrrá lenni, aki ismét reformokkal próbálkozott a kiváltságosok megadóztatása, a céhek felszámolása, a szabad kereskedelem bevezetése útján. E lépéseket egyes felvilágosult körök örömmel, de a hivatalnoki apparátus ellenérzéssel fogadta. S amikor a reménykedő parasztok mozogni kezdtek, a király jobbnak látta Turgot megbízatását visszavonni. Ezután Necker svájci bankárt állította az ország pénzügyei élére, aki, mint polgári szakember, takarékosági intézkedésekkel, külföldi kölcsönökkel ért el bizonyos eredményeket, még az amerikai függetlenségi háború francia támogatásával kapcsolatos költségeket is biztosítani tudta, de amikor 1789-ben az udvartartás költségeit próbálta megnyirbálni, abba belebukott. Ekkor már a gazdasági, pénzügyi, politikai, morális válság teljessé vált Franciaországban, amely sem a régi módszerekkel, sem a felvilágosult abszolutizmus félreformjainak alkalmazásával nem volt többé kormányozható. A francia ancien régime elérkezett a forradalom küszöbére.

A német-római birodalom keretében, amely tényleges politikai széttagolódása óta tulajdonképpen csak a múltból ittmaradt fantom volt csupán, összesen 343 különböző kisebb-nagyobb politikai egység, kis hercegség vagy szinte független állam élte a maga külön életét. E sok kis egység lehetőleg mind külön vámterülettel, merkantil gazdaságpolitikával, alárendelt helyzetű parasztokkal, külön fejedelmek alatt, a polgári fejlődésnek inkább akadály, semmint előmozdítója volt. Egyes jobban szervezett német államok viszont mégis megpróbálták a felzárkózást a felvilágosult abszolutizmus segítségével előmozdítani. A legelső, legemlékezetesebb és egyben a legvitathatóbb példa erre II. Frigyes Poroszországa volt. Ez a meglehetősen heterogén állam már eleve,

struktúrájánál fogva arra készítette uralkodóit, hogy erőszakoltan központi irányítással dolgozzanak. A Hohenzollern-dinasztia szívós igyekezettel próbálta hatalma növelése érdekében a francia 'abszolutizmus módszereit alkalmazni, az eredményt azonban természetesen a porosz társadalmi és politikai struktúra a maga képére formálta át. II. Frigyes (1740–1786), aki fiatalon a francia filozófusokat olvasta, zenekedvelő volt, sőt még fellázadni is próbált apja brutális uralma ellen. A trónra kerülve továbbfejlesztette az apjától örökölt, viszonylag igen nagy hadsereget és a porosz katonaaállamot, amelynek a Rajnától Lengyelorszáig érő különböző tartományait az abszolút uralkodó irányítása alatt álló központi vezetés fogta össze, hiszen ezek soha nem rendelkeztek közös feudális, rendi parlamenttel. Államának szervezett katonai és politikai erejét II. Frigyes – mint láttuk – mindjárt trónra lépése után hódításra használta: elvette Ausztriától és két egymást követő háborúban meg is tartotta a gazdag Sziléziát. Kíméletlenül, sok cinikus realizmussal, mint Európa farkasa, nem kis hadvezéri tehetséggel használta fel hódításra, hatalmának biztosítására az államszervezés új, hatékony módszereinek eredményeit. E módszerek viszont kétségtelenül a felvilágosult abszolutizmus kormányzati rendszerével függtek össze. Azzal a felismeréssel, hogy az állam gazdagabbá, hatékonyabbá tételéhez szükség van az alattvalók számának, anyagi jólétének, kulturális szintjének emelésére is, szaporítani kell tehát a népességet telepítésekkel, korszerűsíteni a mezőgazdasági technikát, a céhes ipart manufaktúra-iparrá kell fejleszteni és jobban megszervezni a népoktatást. Ennek megfelelően e vonatkozásban valóban sok minden történt II. Frigyes államában. Mintegy 900 új község jött létre. Addig parlagon heverő területek kerültek művelés alá. Több száz új manufaktúra keletkezett. A polgárság, alárendelt helyzetében, szívesen is látta e törekvéseket. Az új angol és holland agrártechnikát állami mintagazdaságok próbálták elterjeszteni. Egységes törvényeket dolgoztak ki és szétválasztották egymástól a bíraskodást és a közigazgatást. Az államot vallási türelem jellemezte, az evangélikus egyház vezető pozíciója ellenére. Az iskolaszervezet pedig rövidesen mintául szolgált a Habsburg Monarchiának. A feudális birtokviszonyok azonban érintetlenül megmaradtak. II. Frigyes a nemességet tartotta az állam fenntartó erejének, és mindent megtett annak érdekében, hogy a nemesi uralom gazdaságilag és politikailag szilárd legyen a társadalomban, elsősorban a kiszolgáltatott parasztok felett. Viszont a nemesség a militarista rendszerben maga is szigorú

engedelmességhez szokott az uralkodó iránt. A felvilágosult abszolutizmus államelmélete a társadalmi szerződés gondolatát úgy értelmezte át, hogy a nép, a védelem és gondoskodás fejében, a hatalmat egyszer s mindenkorra és végleg a fejedelemre ruházta át. Ezt így német részről Christian Wolff fogalmazta meg, aki a felvilágosodás eszméinek népszerű rendszerezésében nagy szerepet vitt, és akit II. Frigyesnek első dolga volt visszaültetni hallei tanszékére, ahonnan a pietisták előzőleg eltávolították. Mindezzel együtt Poroszország felzárkózott a Habsburg Monarchia mellé, másik vezető hatalomként a német államok között.

De megtaláljuk a felvilágosult abszolutizmust a többi peremvidéken is. Délen, Spanyolországban, az új Bourbon-ház alatt, főleg III. Károly (1759–1788) idején, Portugáliában pedig I. José (1750–1777) uralkodásának időszakában épült ki ez az új kormányzati forma, amely persze azután ezeknek az országoknak latin-amerikai kolóniáin is érvényesült. S az a lefekeződés, amely Poroszországban II. Frigyes halála idején jelentkezett, Spanyolországban IV. Károly trónra lépése (1788), Portugáliában pedig már előzőleg, I. José halála (1777) és a reformpolitika fő alakja, Sebastian Pombal márki menesztése óta megfigyelhető volt. Itáliában, amely – Németországhoz hasonlóan, ha nem is oly mértékben – ugyancsak több államra oszlott, a Habsburg Monarchia részét képező Lombardiában, valamint a szintén a Habsburg-ház érdekeltségéhez tartozó Toszkánában épült ki felvilágosult abszolutista rendszer. Az utóbbiban Péter Lipót nagyherceg, II. József öccse, majd utóda (a későbbi II. Lipót magyar király) uralkodása alatt valósultak meg jellemző reformok, amelyeket az is megkönnyített, hogy itt, a Habsburg-hatalom szélárnyékában, ahol katonai terhekre nemigen kellett költekezni, a belpolitikának nagyobb volt a mozgástere.

Az északi peremvidéken, Svédországban, a rendi országgyűlésen (Riksdag) a négy rend közül a nemesek – és részben a papok – befolyása volt uralkodó a polgárokkal és parasztokkal szemben egészen addig, amíg az – orosz befolyással is támogatott – rendi „szabadságnak” ezt az időszakát 1772-ben le nem zárta a francia kapcsolatokkal (Diderot, Voltaire) bíró III. Gusztáv aránylag későn jelentkező felvilágosult abszolutizmusa, amely azt az alkalmat használta fel az önállósodásra, hogy II. Katalint elfoglalták a lengyel és török ügyek. A kísérlet azonban az uralkodó megoletésével itt is határvonalhoz érkezett.

Oroszországban, ahol a nyugati technika átvételét és a korszerűsítési törekvéseket még I. Péter cár kezdeményezte, a Romanovok férfi

ágának kihalása (1730) óta a cári család nőtagjainak német házasságai-
ból származó utódok váltották egymást a trónon három évtizeden
keresztül, visszatérő vezetési válságok között. Közben küzdelem folyt
a cári autokrácia támaszai: a hivatalnoki apparátus és a hadsereg
vezetői, illetve – a másik oldalon – a kiváltságos helyzetét megszilárdító
orosz nemesség között. A nemesi monarchia kiépítésében igen jelentős
szerepet vitt II. Katalin cárnő (1762–1796), akinek kormányzati rend-
szere alapjában véve ugyancsak a felvilágosult abszolutizmus egyik,
keleti változatának tekinthető. Katalin okos, művelt uralkodónő volt.
Olvasta a francia felvilágosult szerzők műveit, ha nem is vette komo-
lyan azt, amit az ő politikai elképzeléseikben utópiának talált. Kapcsolat-
ot tartott Diderot-val. Arra törekedett, hogy külföldön a felvilágosodo-
dás keleti fáklyavivőjének tekintsék és országa belső viszonyairól minél
kedvezőbb képet kapjanak. A felvilágosult abszolutizmus módszeréből
tanult is annyit, amennyire neki az adott orosz viszonyok közt szüksége
volt. A kezdetlegesebb viszonyok között és egy más helyzetű országban
olyanféle megoldást alkalmazott, mint Poroszországban II. Frigyes.
A felső vezetésben szinte hiánytalanul biztosította saját egyeduralmát
– a parasztságot viszont kiszolgáltatatta a birtokos nemességnek, amely-
nek a helyi dolgokban kellő hatáskört biztosított, míg főbb vezetőit
ügyes bánásmóddal és – főleg – adományokkal nyerte meg. Az állami
parasztokat sokezer számra adományozta el hiveinek és juttatta így
súlyosabb földesúri függésbe. 1773-ban a Volga-vidéki elégedetlen pa-
rasztok, kozákok Jemeljan Pugacsov vezetése alatt fegyveres felkelést
indítottak a földesúri elnyomás és a fejadó megszüntetése érdekében.
A felkelés elbukott, Pugacsovot 1775-ben kivégezték. A még megma-
radt kozák önkormányzatokat felszámolták és a szegénysorsú kozáko-
kat fejadó fizetésére kötelezett parasztokká tették. Az 1775-ben újja-
szervezett közigazgatásban a kormányzóságok és azokon belül a kerü-
letek élére kinevezett cári főhivatalnokok mellé a „nemesi közösség”
által választott ülnökök kerültek. Az erős központi hatalomra ily mó-
don a nemességnek is szüksége volt, annyival is inkább, mivel ez tette
lehetővé az orosz állam terjeszkedését, további hódításait. Lengyelor-
szág ügyeibe a III. Ágost király halálát (1763) követő főnemesi párthar-
cok idején a cárnő jelentős beleszólással bírt. Sikert is volt kegyencét,
Stanislaus Poniatowskit királlyá választatnia. 1772-ben pedig, Lengyel-
ország első felosztásakor, amelyet II. Frigyes kezdeményezett, Orosz-
ország Belorusszia egy részét kapta meg, Pomerániát Poroszország,

Galíciát pedig a Habsburg-Monarchia kebelezte be. A megkisebbedett lengyel állam ezután is erős orosz befolyás alatt maradt. Közben háború tört ki Törökországgal is. Az ezt lezáró Kücsük-Kajnardzs-i béke (1774) értelmében Oroszország megkapta Ukrajnának addig török uralom alatt állt, Dnyeper és Bug közti részét, valamint Azovot, Kercset és egyben a Fekete-tengerre nyíló kijáratot. A Porta elismerte a tatár Krim függetlenségét. Az orosz kereskedelmi hajók pedig ezentűl szabad utat nyertek a Boszporuszon és a Dardanellákon át. A Krími tatár kánságra viszont, amelyet a béke, önálló politikai egységként leválasztott a Török birodalomról, 1783-ban II. Katalin kiterjesztette uralmát. A Porta 1787-ben ismét hadat üzent Oroszországnak. Szuvorov szárazföldi és Usakov tengeri győzelmei azonban elérték, hogy az új békeben (Iasi 1792) a Don és a Kubán közti terület is orosz kézre jutott.

Oroszország e látványos előretörése – azzal a növekvő befolyással együtt, amelyet a dunai román fejedelemségekre és általában a Balkán keresztény népeire kezdett gyakorolni – arra készítette a rivális, főleg nyugati nagyhatalmokat, hogy az összeomlás jeleit mutató Török birodalmat megtámogassák.

A továbbiak során, új meg új beavatkozások útján, a bomlás folyamatát sikerült is még hosszú időre lefékezniük. Ezzel összefüggésben született meg a XVIII. században és élt a diplomáciában tovább az ún. keleti kérdés. Az tehát, hogy mi legyen a Török birodalom örökségével, önállósuló népeivel, annak a versengésnek az alakulásától függően, amely e ponton szembeállította egymással a Balkán és a Fekete-tenger felé terjeszkedő cári hatalmat és az ennek útját álló, rivális nyugati hatalmokat.

3. A jozefinizmus. II. József

Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszaka az 1765–1790 közti negyedszázadra esett. Mária Terézia (1740–1780) ugyanis uralkodása második részében, 1765 után, a rendi országgyűlés összehívása nélkül, rendeletek útján próbálta keresztülvinni célkitűzéseit, reformjait. Még határozottabban és energikusabban folytatta ezt a kormányzati módszert fia és utóda, II. József (1780–1790), aki egyébként anyjának már ugyancsak 1765 óta uralkodótársa (Mitregent) volt. A felvilágosult

abszolutizmus Habsburg monarchiai változatát róla, mint legmarkánsabb képviselőjéről nevezzük jozefinista rendszernek, jozefinizmusnak.

Azt a külső nyomást, amely a felvilágosult abszolutizmus bevezetését általában előidézi, a Habsburg Monarchia esetében a fő rivális: Poroszország veszélyes, hódító politikája fejtette ki. Ez szorította rá a Monarchia nagyobb, de nehézkes és szervezetlen államgépezetét arra, hogy megkísérelje korszerűsíteni, hatékonyabbá tenni önmagát. A reorganizálás első lépései – mint az előzőekben láttuk – az örökös tartományokban már az első sziléziai háború balsikere után, 1749-ben megindultak. Magyarországon erre egy ütemmel később, a második balsiker, a hétéves háború befejezése (1763) után került sor. Pontosabban: azután, hogy Mária Terézia az 1764/65. évi országgyűlésen hiába próbálta a legszükségesebbnek tartott reformokat a magyar rendek közreműködésével elkezdni. Oly nagy ellenállásba ütközött, hogy a továbbiakban a rendi törvényhozó testület megkerülésével adta ki intézkedéseit. A megüresedett nádori széket sem töltötte be, hanem ehelyett vejét, Albert szász-tescheni herceget küldte helytartónak Pozsonyba.

Mária Terézia egyénileg mindvégig a késő barokk vallásosság híve maradt. Idegenül állt szemben a felvilágosodással, az új filozófiai törekvésekkel, sőt a vallási türelem gondolatával is. A pápa óhajára 1767-ben sietve kiadta rendeletét az „átkozott libertinizmus” ellen. A jozefinista reformok mégis már az ő idejében megindultak, beleértve az egyház hatáskörének, hatalmának korlátozását, az állam felsőbbségének érvényesítését, sőt az addig oly nagyhatalmú jezsuita rend feloszlását 1773-ban, tizenegy évvel a hasonló francia lépés után. Ezt még kevésbé lehet azzal magyarázni, mint a közegészségügy és a paraszti viszonyok terén hozott intézkedéseket, hogy pusztán vallásos felelősségérzetből ment bele felvilágosult jellegű humanitárius intézkedésekbe. Ilyen értelmű nyilatkozatokat természetesen valóban lehet tőle idézni: „lelkiismeretem furdal – írta a királynő Pálffy Miklósnak 1766 tavaszán, egy jobbágyküldöttség meghallgatása után –, ha látom, hogyan bánnak e szegény emberekkel, és nem akarom, hogy elkárhozzam egy pár mágnásért vagy nemesért.” Az ilyen idézetek azonban legfeljebb arra a kérdésre válaszolnak, hogy Mária Terézia egyénileg, szubjektív módon miként indokolta – nyilvánvalóan őszintén – azt, amit az adott viszonyok nyomása alatt, felvilágosult politikai vezető embereinek javaslatára mindenképpen meg kellett tennie, és ami a Monarchia kormányzatának különböző ágaiban új államtani vagy közgazdasági

elgondolásként amúgy is 'érvényesült. Márpedig ilyesmiken múlt, ha a hitbuzgó Mária Terézia és a deista II. Frigyes, a maga cinikus realizmusával, esetleg hasonlóan járt el egy vagy más kérdésben. Az új követelmények a felvilágosult abszolutizmus rendszerének kiépítésével függtek össze. Ez szükségképpen kihatott például az állam és az egyház viszonyára, sőt az egyház feladatkörének megítélésére is. Ezért történt, hogy nem egy ponton a porosz protestáns minta kezdett a Monarchia katolikus egyházi és kulturális viszonyainak kezelésében is hatni.

A kormányzat új teendőinek alapelveit az ún. osztrák kameralisták dolgozták ki. Így Johann Heinrich Gottlob v. Justi (1717–1771), aki egy ideig a bécsi Theresianum tanára volt, azután Karl Anton v. Martini, aki 1754-től a bécsi egyetem jogtanáraként képezte az eljövendő hivatalnokokat, és aki államelméleti munkákat írt. Az ő tanítványai közül került aztán előtérbe Joseph v. Sonnenfels (1732–1817), aki 1763-tól ugyancsak a bécsi egyetem tanára volt. A Habsburg felvilágosult abszolutizmus állami, közigazgatási és pénzügyi elveinek rendszerezését elsősorban ő végezte el. Összegző munkája (*Grundsätze der Polizey*, 1765–1776) előadta mindazt, amit az új államnak keresztül kell vinnie ahhoz, hogy a réginél hatékonyabb legyen. Ennek az új államnak a hatóköre immár kiterjed a korábban az egyháznak, korporatív testületeknek átengedett kulturális és más szektorokra is. Gondoskodik a népesség számának szaporításáról („pöpolacionisztika”), továbbá arról, hogy az ország lakói jobb anyagi erőben, egészségben éljenek, munkájukat produktívabban, hatékonyabban végezzék. Intézkednie kell éppen ezért egy egész sor olyan feladat megoldása érdekében, mint a népszámlálás, nyilvántartások, az ipar fejlesztése, a mezőgazdasági technika, nem utolsósorban a paraszti árutermelés elősegítése, a jobbágyi függés lazítása, a túlzott földesúri igények korlátozása, új adórendszer bevezetése, a vallási viszályok kiküszöbölése, a közegészségügy, a közoktatás, a közlekedés javítása, mindenekelőtt pedig a kormányzati apparátus, a hivatalnoki kar reformja, valamint az e törekvéseket akadályozó rendi és egyházi korporatív előjogok felszámolása.

Az ilyen célkitűzéseknek megfelelően született meg rendeleti úton, főleg a Dunántúl nagybirtokain felerősödő parasztmozgalmakat követően, 1767-ben Mária Terézia Urbáriuma, vagyis a magyarországi jobbágyviszonyok, az úrbéri tartozások, teleknagyságok rendezése, első állami szabályozása. Ez az állam ellenőrzése alá helyezte a jobbágyok és földesuraik viszonyát, amelyet ez utóbbiak mindeddig pusztán ma-

gánjogi jellegűnek tekintettek, tehát olyannak, amelybe a központi hatalomnak semmi beleszólása nincs. A cél természetesen a földesúri robotkövetelések és allodium-bővítési igényeinek korlátozása és a jobbagy mint adóalany védelme volt. (Parasztmozgalmakat követően született meg a csehországi robotpátens is 1775-ben.)

Ugyancsak uralkodói rendeletként látott napvilágot, a jezsuita rend feloszlatását (1773) követően, a magyarországi oktatásügy első állami szabályozása, a *Ratio Educationis* (1777). Ez tulajdonképpen egy olyan hosszabb folyamatnak volt fő mozzanata, amely már előzőleg megindult és amely a felsőoktatástól a népiskolákig széles körben próbálta – részben porosz minta alapján – a korszerűsítés feladatait megoldani. Ennek főbb állomásairól és eredményeiről már előzőleg, a művelődés szakaszában szó esett. Ezt a rendelkezést, amely az állam felügyelete alá helyezte ezt a korábban szinte kizárólag az egyházak által végzett fontos művelődési funkciót, a királynő megbízásából, külön Magyarország számára, Ürményi József kancelláriai tanácsos dolgozta ki, más magyar szakértők bevonásával. A Habsburg felvilágosult abszolutizmus e reformjainak ugyanis nem egy felvilágosult szellemű támogatója akadt Magyarországon, a nemesek és értelmiségek körében is. S a királynő, nem kis lélektani érzékkel, értett is ahhoz, hogy uralkodói akaratát könnyebben elfogadtassa az emberekkel. Ehhez járultak olyan események, mint a még Zsigmond király idejében elzalogosított szepesi városok visszaszerzése Lengyelország első felosztásakor (1772), Fiume Magyarországhoz csatolása, ami kijáratot nyitott az Adriai-tengerhez, valamint a Temesi Bánság külön kormányzatának megszüntetése, az ország rendes közigazgatásához kapcsolása.

II. József, aki reformvágyával és szókimondó lendületével a Habsburg-uralkodók hosszú sorától szinte egyedülállóan különbözött, ezt a tizenöt évet, 1765–1780 között névleg uralkodótársként, de a valóságban inkább anyja uralkodó egyéniségének árnyékában élte át. Mária Terézia csak igen korlátozott hatáskört engedett át fiának a kormányzat bizonyos területein. Az ifjú fejedelem nevelésében Pufendorf német természetjogának nagyobb szerepe volt, mint a francia eszméknek, a magas udvari arisztokrácia minden franciás divatja ellenére. Az udvar fényűzését, formalizmusát, léhűtőit egyébként is szinte gyermekkora óta megvetette. Fiatalkori, francia nyelvű „álmodozásai”-nak (*Rêveries*, 1763) tanúsága szerint már akkor az volt a véleménye, hogy a nagy nemesurakat meg kell alázní. Hosszú utazásai az 1770-es években

nemcsak a tapasztalatszerzést szolgálták, hanem egy kissé a kiszabadulást is e környezetből. Anyjával, akihez egyszerre fűzte igen mély ragaszkodás és megújuló ellenkezés, nemritkán voltak vitái. Ezek során nem mindig Mária Terézia tanúsított több mérsékletet és nem – mint hinnénk – II. József, hanem inkább a harmadik főszereplő, Kaunitz kancellár mutatott kalandos fordulatokra több hajlamot.

Amikor 1780 őszén a hatalmat kézbe vette, II. József azért nem koronáztatta meg magát magyar királynak, hogy a rendi kiváltságokra ne kelljen esküt tennie. Ezért nevezték azután ellenfelei „kalapos királynak” Majd pedig szinte rohamléptekkel igyekezett a felvilágosult abszolutizmus reformjait megvalósítani. A rendeletek egész tömegét adta ki, hogy birodalmából egy új, hatékonyabb, központilag irányított, jól igazgatott államot teremtsen. Első dolga volt 1781 júniusában a cenzúra lazítása, ami jelentős hatással volt a sajtó és az irodalom terén. Ezt követte 1781 októberében a türelmi rendelet. Ez elvetette a vallási erőszakot és megszüntette a protestánsok és görögkeletiek elé emelt legfőbb korlátozásokat, a templomépítés, vallásgyakorlat stb. terén. A rendelet megállapította, hogy „minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretén erőszakot alkalmaz, a lehető legártalmasabb, ezzel szemben pedig a vallásra és az államra a legtöbb haszon az igazi, a keresztényi szeretet által helyeselt türelemből származik” II. József korántsem volt vallásellenes, de abból indult ki, a jozefinizmus szellemében, hogy minden intézmény, így az egyház is alá van rendelve az államnak. Ezért a nem tanító munkát végző szerzetesrendekeket sorra feloszlatta, vagy onukat állami kezelésbe vette, sőt a pápképzést is átszervezte annak érdekében, hogy jozefinista szellemű ifjú telkipásztorokat neveljenek, akiknek egyik feladata még a templomi szószéken is a nép hasznos ismeretekre való oktatása lesz. Mindez alapjában véve a felvilágosodás hazai híveinek helyeslésével találkozott, különösen persze a protestánsok körében. A központi kormánysszervek átalakítása során 1782-ben egyesítette a cseh és osztrák kancelláriát, az udvari kamarát is hozzácsatolva. Összevonta továbbá a magyar és az erdélyi kancelláriát – tehát felső szinten egyesítette Erdélyt Magyarországgal. A pozsonyi helytartótanácshoz kapcsolta a kincstartói hivatallá átalakított magyar kamarát. Majd pedig ezt az immár modern jellegű, központi hatóságot áthelyezte az ország központjába, Budára. Az új hatóság elnöke gr. Néczy Kristóf lett, aki egészen 1787-ben bekövetkezett haláláig II. József fő magyar tanácsadója és terveinek hű végrehajtója volt. Voltak

persze az uralkodónak igen vitatható intézkedései is. Eltérve e vonatkozásban II. Frigyesztől, aki a francia nyelvet becsülte és nem a németet, II. József 1784 májusában kiadta azt a hírhedt rendeletét, amely a német hivatalos nyelvet vezette be a birodalom minden részében, így Magyarországon is. Az uralkodó egyébként hangsúlyozta, hogy nem nemzeti elfogultság vagy elnyomó szándék vezeti, hanem pusztán az állam gyakorlati érdeke. A Magyarországon használatos latin nyelv a modern ügyvitelre már alkalmatlan, azt már minden művelt európai nemzet mellőzte. Ha a magyar nyelv – folytatta – általánosan ismert volna, „akkor egyébként azt lehetne a közügyek vitelénél alkalmazni”. Mivel azonban az ország számos lakója más: német, szláv vagy román anyanyelvű, a közös hivatalos nyelv nem a magyar, hanem csakis a német lehet, részben elterjedtsége, részben Ausztria német volta miatt. Az átállást három éven belül kell végrehajtani. Akinek nem tetszik, távozzék hivatalából. A felsőoktatás és – bizonyos határidő múltán – a középiskolák tannyelvének is németté kell válnia. A rendelet nemzeti öntudatot, érdeket sértett, ellenkezést keltett és végső fokon – e heterogén birodalomban – természetesen kivihetetlennek bizonyult. Az egykorú magyar nemesség legnagyobb ellenkezését azonban kiváltságainak veszélyeztetése, így különösen a megadóztatás fenyegetése váltotta ki. Az összeírás, népszámlálás és házszámlálás elrendelése, 1784 októberében, ami szintén ez irányú előkészületnek volt tekinthető – az ezt 1786-ban követő kataszteri felméréssel együtt – még nem fordított mindenkit szembe II. Józseffel, bár Trencsén megye ezt már a nemesi előjogok „meggyalázásának” minősítette, Komárom megye pedig legalább annyi módosítást szeretett volna elérni, hogy a nemesi házakat zöld színnel és N betűvel jelöljék. Gr. Forgách Miklós nyitrai főispán azonban, utóbb a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezéralakja, már akkor oly erélyes ellenszegülést tanúsított, hogy II. József megfosztotta tisztségétől. Az a tény azonban, hogy az ellenállás központjai a megyék, a nemesség önkormányzati szervei voltak, arra bírta II. Józsefet, hogy ezt a megyei rendszert megszüntesse. 1785-ben az országot 10 (Erdélyt külön 3) kerületre osztotta. Ezek élété királyi biztosok kerültek. A megye pusztán állami közigazgatási egység maradt a kerületen belül, államilag kiszemelt alispánnal az élen. De még ezután is akadtak olyan nemesek és jó hazafiak, akik hivatalt vállaltak az új közigazgatásban. Gr. Széchényi Ferenc egyike lett a kerületi biztosoknak. Igaz, hogy két év múlva már lemondott és külföldi útra indult, előbb a forrongó

Belgiumba, majd Angliába, ahol Adam Smith-t is felkereste és ahol a birtokos főnemességnek a nagy változások ellenére sikerült jó pozíciójukat megőrizniük.

Nem opponálta a nemesség II. József 1785. augusztus 22-én közzétett jobbágyrendeletét sem, amely eltörölte a jobbágy elnevezést, megszüntette az örökös jobbágyságot és megadta a költözési és pályaválasztási szabadságot, a saját vagyonnal való rendelkezést. Ez ugyanis minden pozitívuma mellett sem a felszabadítást, hanem csak a személyes függés lazítását jelentette, úgy, ahogy az korábban az örökös tartományokban, így 1781-ben Csehországban is történt. Erre a jobbágyrendeletre egyébként azután került sor, hogy Erdélyben, ahol a feudális viszonyok elmaradottabbak, súlyosabbak voltak – itt még az úrbéri szabályozást sem sikerült bevezetni – 1784 őszén nagyméretű román parasztfelkelés bontakozott ki Horia és Cloșca vezetésével. Abból ugyanis, hogy II. József előzőleg fogadta a panasztételre Bécsbe érkező román paraszti küldötteket, az a téves elképzelés született, hogy az udvar helyesli törekvéseiket. A felkelést végül két hónap véres harcai és eseményei után a császári csapatok verték le. II. József végső célja egyébként a jobbágykérdést illetően a robotváltság bevezetése volt, vagyis a robot megszüntetése, oly módon, ahogy Anton v. Raab tanácsos javaslatára csehországi kincstári birtokokon kis parasztbérletek kialakításával már előzőleg elkezdték.

Az 1789. február 10-i pátenst értelmében az év (majd elhalasztva a következő év) novemberétől kezdve, fiziokrata elképzeléseknek megfelelően, egységes adót kellett volna fizetnie minden föld után parasztnak és nemesnek egyaránt. Ezt az adót a jövedelem 12,22%-ában állapították meg. A paraszt ezen felül jövedelmének még további 17,25%-át földesurának is kifizetté volna, letudva ezzel teljes évi tartozását, mindennel, a megszűnt robottal együtt. Vagyis termelése értékének 70%-át megtartotta volna. Ez az adórendszer az adott viszonyok között a birtokos nemesség anyagi – és részben társadalmi – helyzetét akkora változással fenyegette volna, amely már nemcsak a maradi többség, hanem a felvilágosult kisebbség számára is elfogadhatatlannak tűnt. A mérleg ezzel dőlt el végleg, éppen akkor, amikor az egész jozefini rendszer mind válságosabb helyzetbe jutott.

A szétágazó, heterogén Habsburg-birodalom keretein belül mindenfelé nőtt az ellenkezés. Belgiumban 1787-től kezdve nyílt ellenállás bontakozott ki, visszhangot keltve Magyarországon is. A nehézségeket

döntő mértékben viszont a birodalom exponált, kényes nemzetközi helyzete idézte elő. Abban a nyugtalan, feszült időszakban, amelyben a hétéves háború befejezése (1763) óta farkasszemet néztek egymással a riválisok és az erősebbek jövőendő zsákmánynak látták a gyengébbeket, II. József hiába próbálta birodalmának súlyos külpolitikai problémáit megoldani. Megkísérelte, hogy a távoli Belgiumtól megszabadulva helyette Bajorországot szerezze meg. Itt azonban nemcsak II. Frigyes kemény ellenállásába ütközött, aki az egykori zsákmányszerzőből, immár birtokon belül, a status quo őrzője lett, hanem, saját szövetségessége, Franciaországra sem számíthatott. Ehhez járult az Oroszországgal szövetségben 1788-ban Törökország ellen indult új háború, amely nehézségeket, bajokat hozott, viszont az amúgy is erősödő gazdasági válságban különösen szükségessé tette Magyarország erőforrásainak igénybevételét. Vagyis újabb okot és alkalmat adott a nemességnek arra, hogy Belgium példájára nyílt ellenkezésbe menjen át. A megyék, új erőre kapva, a háborúhoz szükséges adót, katonát, élelmet, takarmányt csak az alkotmány helyreállítása fejében voltak hajlandók megadni. Erélyes feliratokban tiltakoztak az önkény ellen, kifejtve, hogy pusztá rendeletekkel, országgyűlés nélkül az ország nem kormányozható. Vajon a magyar nemzet – kérdezte egy Bihar megyei felirat –, miután szabadságát „Európában annyi viszontagság közt immár egy évezreden át képes volt megőrizni, most végül itt, Európa közepén, e felvilágosult században, éppen abban a korban, amikor más nemzetek rég elfelejtett jogaikat is visszaszerzik s újra nemzetek kezdenek lenni, most veszítse el ősi szabadságát s pusztuljon el politikailag a népek nagy társaságában?” A megyék gyakorlatilag kicsúsztak a központi irányítás alól. Közben pedig a Habsburg-hatalmat délről a török háború, északról pedig fő riválisa: Poroszország fenyegette, kapcsolatot találva a magyar mozgalommal is. A döntő csapást viszont a francia forradalom adta meg, amely felszámolta az ancien régime-et, vagyis a Habsburg Monarchiának – Kaunitz politikája jóvoltából – fő szövetségessét, és amely alapján véve általában lezárta a felvilágosult abszolutizmusok időszakát. Belgium kimondotta függetlenségét. II. József 1790. január 28-án, nem sokkal halála előtt, súlyos betegen, de nem kis erkölcsi bátorsággal, visszavonta rendeleteit, a jobbágyokra, a vallási türelemre és az alsópapság anyagi helyzetére vonatkozó kivételével.

Az a hatalmas kísérlet, amelyet II. József igyekezett birodalmában megvalósítani, összeomlott, mintha végső fokon az ő egyénisége mozgat-

ta volna. S a feltűnő mindebben éppen az, hogy az a II. József, aki a porosz II. Frigyeshez és az orosz II. Katalinhoz hasonlóan a nemzetközi politika érdekeiből – a korszerűsítés sürgető szükségéből – kiindulva szabta meg a belső reformokat, egy lényeges ponton mégis eltért e két uralkodótól. Ezek ugyanis a külső sikerek érdekében óvakodtak attól, hogy saját nemességüket maguk ellen hangolják, és ezért lényegében véve a parasztságot uraival szemben magára hagyták. Hiszen a belső reformok egy bizonyos pontig valójában erősítették ezt az államot, de azon túl már nagy ellenkezést válthattak ki. II. József viszont, akit pedig a külpolitikában amúgy is sok balsiker ért, némi hátráláson túl ebben nem követte felséges pályatársait. Miért zúditotta maga ellen azt a kiváltságos osztályt, amelyre a feudális állam végül is támaszkodott?

Itt szokták, többé-kevésbé magyarázatul, II. József nem mindig szerencsés egyéni tulajdonságait felemlíteni. Hogy már gyermekként makacs volt. Hogy ifjú feleségét korán elvesztve keserű és magányos emberré vált, aki szüntelen a munkának szentelte életét, mint az állam első hivatalnoka, és ezt követelte másoktól is. Hogy külön, puritán módon gyűlölte az udvar szent ceremóniáit, költekezését, udvaronchadát. Hogy utazásain, külföldön és itthon is, „különc” módon viselkedett, rangrejtve, tüntetően „foldott könyökű kabátban” járt, mint egyszer Kazinczy látta, és egyszerű emberekkel is szóba állt, közvetlenül beszélgetett. Hogy kielégítetlen becsvágyában anyjával is gyakran öszszezördült, aki nemegyszer figyelmeztette: hagyjon fel szarkasztikus humorával, mondjon le „az élcekről s szellemes mondásokról”, mások nevetségessé tételéről. Goromba volt és erőszakos, nem tűrt ellenvéleményt – írta róla titkos feljegyzésében öccse, II. Lipót, aki a maga színlelő, intrikus módján persze nyíltan nem mutatta ki, hogy kisebbrendűségi érzések közt kezdettől fogva gyűlölte bátyját, és aki a kis Toszkána élén, a Habsburg-hatalom védőszárnyai alatt, könnyebben taktikázott. Erőszakos volt, írta róla és külpolitikájáról utóbb az öreg Kaunitz is, aki a II. József próbálkozásainak mindinkább teherterhelést képező francia szövetséget létrehozta, és nála sokkal inkább kész volt kalandos akciókra. E sokféle vélemény – és részben öngigazolás – azonban még aligha ragadja meg a lényegét. Azt az ellentmondást, amely a felvilágosult abszolutizmus politikai feltételrendszere és a reform ügyét túl komolyan vevő személyiség közt jelentkezett. Aki ily szuverén elszántsággal igyekszik keresztülvinni, amit – okkal vagy anélkül – igaz úgynek tartott, olykor túlszalad a realitásokon.

4. Lengyel és magyar rendi meg polgári reformerek

A peremzónák néhány olyan országában, ahol a rendi politikai hagyományok mély gyökerekkel bírtak és a nemesség súlya fokozottan érvényesült, a felvilágosult abszolutizmus mellett – vele szemben, vele párhuzamosan, vagy éppen helyette – egy másik felvilágosult rendi politikai tendencia is jelentkezett. Eltérően a felvilágosult abszolutizmustól, amely a régi központi hatalmat igyekezett felújítani, hatékonytá tenni, ezt a felvilágosult rendi programot a nemesség olyan elemei képviselték, amelyek a régi rendi, feudális képviseleti rendszert akarták korszerűsíteni és olyan szintre emelni, hogy a felvilágosult abszolutizmussal versenyképes legyen.

A jellemző példa erre Lengyelország. A lengyel és a magyar késő feudális nemesi, rendi struktúra sokban hasonlított egymáshoz. A fő különbség a kettő közt a külső erők hatásában jelentkezett. Míg Magyarország esetében a fő külső hatóerő, a Habsburg felvilágosult abszolutizmus reformjaival fel akarta számolni a hagyományos, rendi struktúrát, addig Lengyelországban a fő külső hatóerő, az orosz cári hatalom éppen ellenkezőleg, mindenáron fenn akarta tartani ezt a struktúrát és a velejáró hagyományos, nemesi anarchiát, mivel így jobban tudta a maga hatalmi befolyását érvényesíteni. Vagyis Lengyelország esetében nem találkozunk azzal az ellentmondással a felvilágosult reform és a nemzeti önállóság között, amelyet Magyarország esetében utóbb gyakran értelmeztek úgy, hogy a nemesség csak azért ellenezte a reformokat, mert a rendi jogokkal, kénytelenségből – ha elavult módon is – a nemzeti önrendelkezést védelmezte a külső beavatkozással szemben. Vagyis, ha nincs ily keserves alternatívák közé szorítva, a reformok ügyében is másként viselkedik. Lengyelországban egybeesett a nemzeti önállóság és a korszerűsítés érdeke. A nemesség politikai magatartása azonban a két országban mégsem különbözött lényegesen egymástól.

A XVIII. század Lengyelországban sem a hanyatlás, hanem éppen ellenkezőleg, a lassú, fokozatos emelkedés időszaka volt. A külső beavatkozást – a felosztásokat – nem a gyengülés váltotta ki, hanem a felemelkedés kísérlete. A gyengeség sokkal nyilvánvalóbban megvolt már a XVIII. század elején is, amikor ilyen külső lépésekre nem került sor. Az érdekelt szomszédos hatalmak ellenakcióit végső fokon az a

törekvés váltotta ki, hogy Lengyelország bizonyos felvilágosult rendi reformok segítségével megerősödjék és saját lábára álljon.

A lengyel felvilágosodás politikai keretét Stanislaus August Poniatowski uralkodása (1765–1795) adta. Az uralkodó támogatta ugyan a művészetet és franciás udvart tartott, de határozott politikai akciókra mind személyileg, mind az adott feltételek következtében képtelennek bizonyult. A bari rendi konföderációt (1768), bár még erősen régi típusú volt, máris követte az első felosztás (1772). A felvilágosult törekvéseknek azonban – amelyek Magyarországot a kevésbé súlyos fejlődési előzmények után több ponton megelőzték – ez a válság inkább új lökést adott. Az első nyilvános színház 1765-ben nyílt meg Varsóban, amelynek – miután nem a romokból kellett újjáépülnie – a század derekán 30 ezer, 1790 körül már több mint 120 ezer lakosa volt. S ugyancsak 1765-ben indult meg Varsóban az első lengyel hetilap, a *Monitor*, amely F. Bohomolec és a neves költő, Ignac Krasicki szerkesztésében a nemesi felvilágosodás új eszményeit és nemzeti irodalmi programját hirdette meg a nemesi „szarmatizmus”, az ősi arany szabadságra hivatkozó, önlegült elmaradottság, vagyis a lengyel késő barokk rendi provincializmus és a jezsuita uralom ellen. A bővülő sajtó már elemezte, részben bírálta és főleg megszűrte a francia felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és a többiek eszméit. Ezt az is elősegítette, hogy Lengyelország, névleges függetlensége birtokában, ekkor még könnyebben tudott közvetlen kapcsolatokat fenntartani a külvilággal, hagyományosan Franciaországgal. A lengyel nemesi felvilágosodás írói az új nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésén, akadémia szervezésén fáradoztak. Újabb szakasz indult a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság felállításával, amely a jezsuita rend eltörlése (1773) után annak vagyonát kezelte és új oktatásügyi rendszer kiépítésén dolgozott – a népiskolák számának emelésétől az egyetemi reformokig. Amit tehát Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus végzett el az 1777. évi oktatásügyi reformmal, azzal Lengyelországban rendi bizottság foglalkozott. A Bizottság titkára Dupont de Nemours francia fiziokrata lett, az új filozófia-tankönyv szerzője pedig maga Condillac. Még fontosabb, hogy a bizottság valósággal politikai iskolája lett egy sor felvilágosult nemesi patriótának, aki a nemesség maradi többségével vagy éppen a klérussal vívott küzdelmet az új eredményekért. S olyan is akadt köztük, aki végül túljutott a felvilágosult rendiség korlátain, mint Hugo Kollataj (1750–1812), a krakkói egyetem rektora, korszerűsítője, utóbb antifeu-

dális reformok előharcosa. Az újabb szakaszt azok a társadalmi és politikai küzdelmek jelentették, amelyek során a nemesi patrióták már a felvilágosult rendi államot próbálták létrehozni. E küzdelmek fő színtere a Négyéves vagy Nagy Diéta (1788–1792) volt. Fő eredményük pedig az 1791. május 3-i alkotmány, amely a mágnásokkal és a rendi anarchiával szemben a felvilágosult nemések uralmát próbálta megszilárdítani, kiszélesítve annak társadalmi bázisát a városi polgárság felső rétegei körében. Ezentúl a polgár is lehetett tiszt, hivatalnok, birtokos. A jobbágyok helyzetén azonban lényeges változtatást nem eszközöltek, csak állami ellenőrzést, szerződéses lehetőséget, bizonyos védelmet biztosítottak nekik, tehát nem többet, inkább kevesebbet, mint amennyit a Habsburg Monarchiában a jozefin reformok próbáltak megvalósítani. Az adott erőviszonyok között a polgári irányú reformerek, mint Kollataj vagy St. Staszic, eleinte maguk is a felvilágosult rendi patriótákat támogatták. Ez az új állam tehát egyelőre csak felvilágosult nemesi republika volt, névleges királlyal az élén, de hatékonyabb kormányzattal és már mágnásuralom és anarchia nélkül. Viszont máris ígért elég erősödést és felemelkedést ahhoz, hogy a szomszédos hatalmak, ezt megelőzendő, végrehajtsák a második felosztást (1792).

Egy ilyen típusú felvilágosult rendi tendencia Magyarországon is kezdett kibontakozni, bár addig, amíg a felvilágosult abszolutizmus volt uralmon, tehát 1790 elejéig, csak korlátozottan, főleg kulturális téren jelentkezhetett. Az 1764/65. évi országgyűlés idején – mint látuk – a magyar rendi vezetők még mereven elutasították maguktól az udvar felvilágosult reformelképzeléseit, és egyenesen a régi típusú lengyel nemesi republika eszményéhez ragaszkodtak. Az 1770-es évektől kezdve viszont már egyre több olyan nemes akadt, aki a felvilágosodás bizonyos eszméi felé tájékozódott. Kezdett érdeklődni az új gazdasági problémák, a terménykivitel, a külső és belső piac lehetőségei és egyben a fejlettebb országok mintái iránt, és nemzeti törekvéseit már valami korszerűbb formában kívánta érvényesíteni. Szerepet vitt ebben a felvilágosult abszolutizmusnak részint példája, amit követni lehetett, részint pedig nyomása is, ami ellen védekezni kellett. A nemesi felvilágosodás avantgardja olvasmányok és külföldi – főleg német, kisebb mértékben angol – tanulmányutak segítségével megismerte és részben átvette, persze saját testére szabva, módosítva a felvilágosodás eszméit. Főleg Montesquieu és részben Rousseau munkáiból próbált érveket meríteni ahhoz, hogy régi feudális „alkotmányát” korszerűsítse és képessé tegye

új feladatok ellátására egy olyan új, nemesi vezetésű államban, amelynek színvonala nem marad el a felvilágosult abszolutista államé mögött. Ez a felvilágosult rendi tendencia sem a feudális rendszer megdöntését, hanem csak javítását, korszerűsítését vette célba, de a korábbi, régi rendi koncepcióhoz mérten ugyancsak bizonyos előrelépést, modernebb változatot képviselt.

Bessenyei György (1747–1811), az író, aki a Mária Terézia által alapított magyar nemesi testőrség tagjaként került Bécsbe, ennek a magyar felvilágosult rendi tendenciának volt a kezdeményezője. Az a dramája (Ágás, 1772), amelytől az irodalom új korszakát szokták számitani, a reformista köznemes merőben új alakját eleveníti meg. Kötetményeiben és színjátékaiban sorra felbukkannak azok a politikai problémák, amelyekkel Bécsben, a felvilágosult abszolutizmus központjában Sonnenfels és más kameralisták közelében találkozott. Rőpirataiban, amelyek közül a legfontosabbak 1778-ban láttak napvilágot, már egy egész művelődéspolitikai programot körvonalazott. Javasolta, hogy fogadják el a felvilágosult abszolutizmus, az udvar által nemrég (1777) bevezetett oktatásügyi reformot, de próbálják azt úgy továbbfejleszteni, hogy a nemzeti nyelv benne jobban érvényesüljön. A német nyelv és irodalom korszerűsítése, Gottsched és – Bécsben – Sonnenfels kezdeményezése nyomán a magyar nyelv standardizálását, az időszervi-vé vált nyelvújítást javasolta. Kifejtette, hogy a felvilágosult műveltséget minden nemzet csak saját anyanyelvén tudja megszerezni. Hazai tudós társaság, akadémia létrehozására is tett kísérletet. Igaz, a felvilágosult rendi tendencia ebben az első szakaszban még elsősorban a nemzeti nyelvi, irodalmi, művelődési programmal indult. De a teendők megvitatása a szabadkőműves páholyokban további problémákkal is kibővült. Olyannyira, hogy midőn 1790 elején nyilvánosságot kaphatott, már a politika és a gazdaság minden főbb kérdésére kiterjedt. Gr. Forgách Miklós, gr. Széchenyi Ferenc, br. Orczy László, br. Podmaniczky József és mások személyében a mozgalom olyan képzett politikai vezetőkkel rendelkezett, akik ezt a programot a gyakorlatban is képviselni tudták.

Voltak azonban Magyarországon olyanok is – néhány reformista nemes mellett főleg az új értelmiség tagjai, írók, jogászok, orvosok, tanárok –, akik a harmadik felvilágosult politikai tendenciát képviselték, vagyis a francia felvilágosodás eszméit eredeti, antifeudális értelmezésükben tették magukévá. Ez a tendencia volt a jövőt tekintve a

legelőremutatóbb, a legfontosabb, de akkor, az adott társadalomban, a leggyengébb is egyben. Hívei nem elégedtek meg a feudális rend korszerűsítésével, hanem fel akarták azt számolni, minden kiváltsággal együtt. Önálló politikai erővel azonban nem rendelkeztek. Így azután ekkoriban a felvilágosult abszolutizmus törekvéseit támogatták és próbálták minél határozottabb reformok irányába tolni. Nem láttak ugyanis egyelőre más olyan politikai erőt, amelynek segítségével valami rést lehetne ütni a feudális kiváltságok kőfalán – hiszen még a francia forradalom előtt vagyunk. Utóbb, 1790 után már a felvilágosult rendi mozgalmat próbálták azután hasonló célból támogatni.

A polgári irányú, antifeudális magyar reformerek fő alakja Hajnóczy József (1750–1795) volt, egy nem nemes, evangélikus lelkész fia, jogász és politikai író. Pályafutását titkárként, felvilágosult főnemesek, előbb gr. Forgách Miklós, majd gr. Széchenyi Ferenc szolgálatában kezdte. Az utóbbi akkoriban még szintén II. Józsefet támogatta, sőt 1785-ben az egyik kerület királyi biztosi tisztjét is elvállalta. Hajnóczy ekkor az egyik hozzá tartozó megye alispánja lett. S egyik levelében, amelyet egykori patrónusának, Forgáchnak kissé szemrehányó soraira írt válaszul, 1785-ben fogalmazta meg először az antifeudális magyar jozefinisták politikai céljait. Kijelentette, hogy a parasztság elnyomott tömegeit jogokkal kell felruházni, és eltörölni a feudális kiváltságokat, akár erőszak útján, ha kell. Hajnóczy figyelemmel kísérte az észak-amerikai kolóniák szabadságharcát, alkotmányos elképzeléseit, majd örömmel üdvözölte a francia forradalmat, amelyről egy ideig a sajtó hasábjaiiban is beszámolt. 1790-ben azután ő is új helyzet elé került.

A három fő felvilágosult politikai tendenciát nyomon kísérve azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az adott társadalmon belül ezekkel szemben igen nagy súllyal érvényesültek azok a hagyományos, feudális erők, amelyek a nemesség zömében találták meg fő társadalmi bázisukat.

5. Függetlenségi harc az Újvilágban

Az első jelentős politikai fordulat a távoli, nyugati peremzónában ment végbe. Anglia észak-amerikai kolóniai indultak küzdelembe, hogy kiszabaduljanak az anyaország gazdasági és politikai függéséből. Harcuk

sikerének, függetlenségük kivívásának Európában is nagy visszhangja lett.

Az amúgy is a maguk saját, az anyaországétól eltérő fejlődési útjukon haladó kolóniák egyre nehezebben viselték el alárendeltségüket. Különösen a velük szemben alkalmazott elnyomó gazdaságpolitikát. Anglia ugyanis a hazai vállalatok számára biztosította a kolóniákkal való kereskedelem monopóliumát, és saját iparcikkei kivitelének védelmében lehetőleg újtába állt az Újvilág ipari fejlődésének. A gazdasági önállósodás mind az északi farmereknek, mind a déli ültetvényeseknek érdekében állt, de a 13 kolóniát egymással szemben semmi olyan kapcsolat nem fűzte össze, amely valamiféle közös politikai fellépést tett volna lehetővé. Az összefogásuk és szélesebb önkormányzatuk érdekében indított mozgalom élére Benjamin Franklin (1706–1790), a jeles természettudós, a villámhárító feltalálója és felvilágosult politikus állt, aki már 1754-ben szövetséget kezdeményezett a kolóniák között, de – az angol kormány ellenzése miatt – akkor még eredménytelenül.

Fokozódott a feszültség azután, hogy Franciaország a hétéves háborúban elvesztette újvilági pozícióit, és így megnőtt az a közös veszély is, amely egymásra utalta az anyaországot és kolóniáit. III. György tory kormánya mindjárt 1763-tól kezdve egyre súlyosabb korlátozásokkal, terhekkel, vámokkal, adókkal sújtotta távoli alattvalóit, akik elől elzárta a franciáktól elhódított területeket is, amelyeket megint csak a hazai kereskedő társaságok igyekeztek a maguk számára spekuláció céljából biztosítani. Az általános elégedetlenség végül megmozdulásokhoz, helyi konfliktusokhoz vezetett. Forradalmi klubok alakultak, bojkottokat szerveztek az anyaország ellen.

A nyílt szakítást az a „bostoni teadélután” néven ismert eset hozta meg, amelynek során a Boston kikötőjében horgonyzó hajókról az angol teaszállítmányokat 1773 végén a tengerbe dobták. London megtorlásra készült és csapatokat küldött Boston, illetve Massachusetts kolónia felkelői ellen. Közben 1774 őszén, Philadelphiában összeült a kolóniák „első kontinentális kongresszusa” Ez természetes emberi jognak nyilvánította a fegyveres önvédelmet az önkényuralommal szemben és elrendelte az angol áruk bojkottját, de ugyanakkor kísérletet tett a békés megegyezésre is. Miután azonban az angol kormány leszámolásra készült a „lázadókkal”, a második kongresszus 1775-ben már egyértelműen vállalta a harcot. A sereg vezetését a franciák elleni

háborúban ezredesként kitűnt George Washington virginiai ültetvényes birtokosra bízták. A toborzást, a csapatok ellátását és a háborús közigazgatást a választott „biztonsági bizottságok” végezték. A „patrióták” felkelő csapatait eleinte balsikerek érték az angol reguláris egységekkel szemben, amelyeket a német államoktól vásárolt zsoldosok és a helyi „lojalisták” támogattak. 1776 elején az ifjú radikális Thomas Paine, aki nemrég jött át Angliából, „Józan ész” (Common sense) című, nagy hatást keltő röpiratában kifejtette, hogy az egyetlen jó megoldás az egység érdekében az, hogy a függetlenséget kimondják.

A kongresszus 1776. július 4-én valóban elfogadta a demokrata Thomas Jefferson által szerkesztett Függetlenségi Nyilatkozatot, amely a felvilágosodás szellemében azt is leszögezte, hogy vannak „maguktól értetődő igazságok”. Ilyen az, hogy mindenki egyenlőnek születik és elidegeníthetetlen emberi jogokkal rendelkezik, mint az „élet, a szabadság és a boldogulás keresése”. S ha bárminő hatalom ezeket veszélyezteti, a népnek jogában áll azt a hatalmat megdönteni és helyébe újat állítani. Jefferson eredeti szövege a rabszolgaságot is elítélte, de ezt a kongresszus az ültetvényesekre való tekintettel kihagyta. Az új állam ezután diplomáciai kapcsolatokat épített ki Anglia ellenfeleivel, mindenekelőtt Franciaországgal, amely titokban már előzőleg a kolóniákat támogatta. Franklin Párizsba utazott, ahol a felvilágosult körök lelkesen fogadták, bár a francia kormány hivatalosan nem ismerte el küldetését, sőt Angliával kezdett alkudozni, hogy esetleg visszakapja elvesztett újvilági pozícióit. A fordulat akkor állt be, amikor az amerikaiak 1777 októberében Saratoga mellett nagy győzelmet arattak, illetve ezt követően, törvénybe foglalták a kolóniák örök szövetségét, a konföderációt, és ezzel megszületett az Amerikai Egyesült Államok. Franciaország 1778 elején szövetségi szerződést kötött a konföderációval. Rövidesen Spanyolország és Hollandia is csatlakozott az Anglia elleni háborúhoz. II. Katalin cárnő pedig 1781-ben rászorította Angliát a „fegyveres semlegességre” elvének elfogadására, amelynek értelmében semleges hajók szabadon szállíthattak árukat – a fegyverek kivételével – az egymással szemben álló felek bármelyikének. A francia csapatok megérkezése újabb lökést adott az amerikaiak győzelmének. Washington 1781 októberében Yorktown mellett bekerítette és megadásra kényszerítette a Cornwallis vezetésével álló angol sereget.

Ezzel gyakorlatilag vége lett a háborúnak. Ennek hírére az angol parlament többsége békét követelt. Az 1783 szeptemberében megkötött

párizsi békében III. György kénytelen volt elfogadni az Egyesült Államok függetlenségét. Északon viszont Kanada angol birtok maradt. Az 1781-ben Washington elnöklése alatt tartott alkotmányozó gyűlés közben már szövetségi államot szervezett az addigi államszövetségekből. Az egyes államok – a volt kolóniák – belső önkormányzata megmaradt ugyan, de a közös kormány és az igen széles jogkörrel rendelkező elnök mint államfő irányítása alatt. A kongresszus két házból állt. A képviselőház tagjait a lakosság lélekszámának arányában választották. A szenátusban viszont a szövetséges államok 2-2 küldöttje foglalt helyet. A két ház által megszavazott törvényeket az elnök szentesítette, illetve a Legfelsőbb Bíróság vizsgálta felül, hogy megfelelnek-e az alkotmány szellemének.

Az ifjú Egyesült Államok vezetői felismerhetően a felvilágosodás politikai eszméit képviselték és próbálták a gyakorlatba átültetni. Ugyanakkor azonban az angol forradalmak korábbi hagyományait is, így az alkotmányos önrendelkezés elvét, amelyet annak idején – még vallási motívumokkal átszőve – elődeik az anyaországból hoztak magukkal – innen az akkor legkorszerűbb, de néhol egyben régies motívumok sajátosan amerikai ötvöződése. Mindenesetre tény, hogy a függetlenségi harc keretén belül olyan kiegészítő, polgári forradalmi törekvések is jelentkeztek, amelyek a belső társadalmi viszonyokat is tovább igyekeztek demokratizálni. Az új állam alkotmányos politikai berendezése születésekor sok vonatkozásban demokratikusabb volt bármelyik más országénál, bár a rabszolgaság eltörlésétől a többség végül is elzárkózott.

Az amerikai fejleményeknek igen nagy visszhangja lett, nemcsak Franciaországban és az európai fennsíkon, hanem bizonyos mértékig a peremzónák országaiban is. Az Újvilág politikai közvéleménye maga is szívesen hivatkozott e kezdeményező szerepre, arra, hogy – mint utóbb Thomas Paine írta – „Amerika elvei nyitották meg a Bastille kapuit”. Volt e visszhangnak bizonyos szerepe Angliában is, így a választójog kiterjesztését követelő Yorkshire mozgalomban, valamint az írországi forrongásban az 1780-as évek elején. S még inkább Hollandiában, ahol a demokratikus erők az amerikai fordulatban saját, XVII. századi forradalmuk valamiféle új változatát látták. Itt 1783–1787 között demokratikus mozgalom próbálta az uralmon lévő oligarchikus klikket és az orangista kormányt megdönteni. Belgiumban, amely akkoriban a Habsburg-bírodalomhoz tartozott, a jozefinista abszolutiz-

mussal szembeforduló – egyébként igen ellentmondásos összetételű – politikai ellenállás kapott ösztönzést Amerika példájától. Svájcban, ahol a tizenhárom kanton élén patrícius polgárok gyakoroltak szinte oligarchikus, kizárólagos uralmat, ugyancsak demokratikus mozgalmak kezdtek kibontakozni, Genfben 1782-ben átmeneti sikerrel is. A magyar antifeudális reformerek közül főleg Hajnóczyról tudjuk, hogy gondosan tanulmányozta az amerikai alkotmányos berendezkedést.

Hatott Amerika példája természetesen Franciaországra is. Elég ott a sokágú, közvetlen kapcsolatokra, Benjamin Franklin párizsi, Lafayette amerikai szereplésére, és még inkább az emberi jogok két – amerikai és francia – nyilatkozatának párhuzamára utalnunk. A francia forradalom azonban, mint nagy történelmi fordulat, Európa epicentrumában már új korszakot nyitott.

VII. Forradalom. Európa és Magyarország, 1789–1795

A francia forradalom nemcsak az ország belső társadalmi és politikai struktúráját alakította át, hanem széles, nemzetközi vonatkozásban is nagy történelmi jelentőséget kapott. Egész Európában megrendítette a feudalizmus uralmát. S bár ellenakcióra készítette a vele szembe forduló – nemcsak feudális – erőket, lenyűgöző, megrázó példája, eszméinek sugárzása, az egész világnak szóló üzenete a maga merész racionalitásával vagy olykor éppen új misztikájával, hatalmas ösztönzést adott a további polgári forradalmaknak Európa lassabban fejlődő részein, peremzónáin is. A XIX. század folyamán egy sor más ország ment keresztül több-kevesebb – olykor igen jelentős – módosítással, de lényegében véve hasonló átalakításon, amelyet a francia forradalom saját hazájában egykor végrehajtott. Két nemzedék múlva, 1848-ban Kelet-Közép-Európa forradalmárai e francia példára, annak drámai színjátékára, főbb szereplőinek tetteire, sorsára emlékeztek. S természetesen emlékeztek minderre azok is, csak éppen ellenkező előjellel, akik az átalakulást és az újabb forradalmat elleneztek.

Azokból a máig tartó vitákból, amelyeket ez az oly jelentős történelmi fordulat elkerülhetetlenül életre hívott, két tanulságot lehet levonni. Az egyik az, hogy ez az átlépés a polgári rendszerbe a feudális-abszolutista rendszerből Európa általános fejlődési irányának felelt meg. Ennyiben tehát, ami a lényegét illet, modellértékűnek tekinthető. A másik tanulság viszont az, hogy nem tekinthető ily általános érvényű példának az a mód – a véres forradalmi terrort is ideértve –, ahogy ez az átalakulás az adott francia viszonyok közt végbement.

1) A francia forradalom első szakasza, 1789–1792

Franciaország Európa legjelentősebb állama volt, 26 millió lakosával Angliánál több mint kétszer népesebb. Gazdag, termékeny ország is, ahol a királyi kincstárnak – az akkori pénznemben kifejezve – évi 50 millió livre (font) jövedelme volt, tehát több, mint Angliában, és háromszor annyi, mint Spanyolországban vagy Poroszországban. Kormányzata minden korrupció, fényűzés és ezzel kapcsolatos botrány ellenére nem volt rosszabb és kevésbé hatékony, mint – kevés kivétellel – más országoké. A XVIII. század jelentős fejlődése hozta magával, hogy a két első „rend”, a klérus és a nemesség konokul őrzött kiváltságaival együtt, az abszolutista kormányzat, a egész feudális rendszer egyre tűrhetetlenebbé és gyűlöltebbé vált a feltörekvő, mind izmosabb új társadalmi erők: a burzsoázia, vagyonos kereskedők, az egész polgári középosztály és értelmiség meg mindazok szemében, akik emelkedésének ez a rendszer az útjában állt. A népesség zöme, a parasztság – amely a kiváltságos uraktól eltérően a szigorú adózás (taille) és a feudális szolgáltatások terhére viselte – a városi plebejus rétegekkel együtt az általános elégedetlenségnek roppant lendítő erőt adott.

A forradalom közvetlen okai közt első helyen az a pénzügyi, gazdasági, kormányzati válság említhető, amelyet főként a régóta felgyűlt, de az amerikai háborús beavatkozás költségei miatt elviselhetlenné vált államadósság idézett elő. A kormányzat a kiváltságosak megadóztatására próbált kísérletet tenni. Ezért 1787-ben összehívta az „előkelők” (notables) gyűlését, hogy erre felhatalmazást kapjon. E gyűlés azonban dolgavégezetlenül feloszlott. A kormány pedig egy széles körű, valóságos nemesi lázadással találta szembe magát, amely a helyzetet kihasználva kikényszerítette, hogy XVI. Lajos végül 1789 májusában összehívja – 175 évi szünet után – az általános rendi gyűlést (Etats généraux). A nemesség ekkor még úgy képzelte, hogy az új társadalmi erőket továbbra is alárendeltségben tudja tartani. A valóságban azonban az erőviszonyok már gyökeresen megváltoztak.

A választási előkészületek alkalmat adtak a fennálló rendszer elleni propagandára, a panaszok megfogalmazására. A Harmadik Rend (Tiers Etat), amelyen mindazokat értették, akik az előző kettőhöz nem tartoztak, a gyűlésen már túlsúlyt képviselt, annyival is inkább,

mivel a reformok terén a felvilágosult nemesi csoportok támogatására is számíthatott. A 270 nemesi képviselő nagyobb része vidéki urakból, a 300 egyházi képviselő zöme pedig az alsópapság soraiból került ki. A Harmadik Rend 600 képviselője elsősorban a polgárság érdekeit szolgáltatta meg. Sok polgári értelmiségi mellett néhány olyan népszerű nemes és pap is helyet kapott soraikban, mint Mirabeau és Sieyès abbé.

Az 1789. május 5-én Versailles-ban megnyílt rendi gyűlésen, hosszabb huzavona után a Harmadik Rend június 17-én magát az egész nemzet képviseleti és törvényhozó szervének, nemzetgyűlésnek (Assemblée nationale) nyilvánította. E lépéshez az alsópapság is csatlakozott. Ekkor még nem merültek fel messzesemenő, forradalmi követelések. A király azonban – a kiváltságosak támogatását nem akarván elveszíteni – ellenintézkedésekhez nyúlt. Június 20-án bezáratta a nemzetgyűlés üléstermét, majd pár nap múlva semmisnek nyilvánította a Harmadik Rend határozatait és arra utasította a rendeket, hogy külön tárgyaljanak. A polgári képviselők e parancsnak ellenállva, Mirabeau szavaival válaszoltak: „Mi itt a nép akaratából vagyunk és csak szuronyoknak engedelmeskedve hagyjuk el helyünket.” A király kénytelen volt meghátrálni. Június végén elismerte a nemzetgyűlést, amely július 9-én alkotmányozó gyűlésnek (Assemblée constituante) nyilvánította magát. Július 14-én a párizsi nép a királyi börtönerőd, a Bastille ellen vonult, amelyet elfoglalt, majd lerombolt. Ezt ugyanis – bár alig néhány foglyot őrzött – a gyűlölt rendszer jelképének tekintette. Ezután a vidéki városok is sorra csatlakoztak a forradalomhoz, és parasztfelkelések bontakoztak ki szerte az országban. Az általuk kiváltott „nagy félelem” hatására a nemesi küldöttek augusztus 4-én éjszaka lemondtak kiváltságaikról és pénzen megválthatóvá tették a feudális terheket. A továbbiakban a gyűlés törvénybe iktatta a polgári szabadságjogokat, a törvény előtti egyenlőséget, megszüntnek nyilvánította a feudális rendszert, majd augusztus 26-án elfogadta az Emberi és Polgári Jogok nyilatkozatát (Déclaration des droits de l'homme), amely leszögezte, hogy „minden ember szabadnak és egyenlőnek születik, minden társadalom célja az ember természetes jogainak megvédése” E jogok pedig: „a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással szembeni ellenállás” November 2-án a gyűlés köztulajdonba vette az egyházi vagyont.

Az uralkodó 1791 júniusában szökést kísérelt meg, hogy a külföldre emigrált arisztokratákhoz csatlakozzék. Útközben azonban felismer-

ték és visszavitték Párizsba. Ekkor még a nagypolgárok és a liberális nemesek segítségével megmentette trónját, de a forradalom balszárnya és a széles közvélemény előtt végleg elvesztette népszerűségét. A gyűlés 1791 szeptemberére elkészítette az új alkotmányt, amely Franciaországot alkotmányos monarchiává tette, egykamarás nemzetgyűléssel és korlátozott uralkodói vétőjoggal. A király a végrehajtó hatalmat a nemzetgyűlésnek felelős miniszterek útján gyakorolhatta. Választójogot a meghatározott jövedelemmel bíró „aktív” polgárok kaptak. A gyarmatokon megmaradt a rabszolgaság. Közben a gyűlés kialakította az új polgári nemzeti állam egységes szervezetét és új intézményeit. Az országot, a hagyományos beosztás helyett, 83 kerületre (département) osztotta, eltörölte a céheket, a belső vámokat, egységesítette a mértékeket, kimondotta az ipar és kereskedelem szabadságát, viszont megtiltotta a munkások szervezkedését.

Amikor 1791 októberében az alkotmány értelmében összeült az új törvényhozó gyűlés (Assemblée législative), egyre fenyegetőbbé vált a külföldi intervenció veszélye. Ausztria és Poroszország uralkodói, II. Lipót és II. Frigyes Vilmos, Pillnitzből keltezett nyilatkozatukban már augusztusban bejelentették a francia forradalom elleni összefogásuk létrejöttét. A formális szövetséget 1792. február elején az osztrák külügyek élén álló Philipp Cobenzl gróf hozta létre. A gyűlésen, amelynek többsége még a mérsékelt monarchisták közül került ki, a baloldali csoportok közül a jakobinusok – akik a fiatal ügyvéd, Maximilien Robespierre vezetésével tovább akarták fejleszteni a forradalmat – úgy látták, hogy az ország nincs eléggé felkészülve, még nem vállalhatja európai háborút. A girondisták viszont elérték, hogy Franciaország 1792. április 20-án hadat üzent ellenfeleinek, így „Magyarország és Csehország királyának”. Ezzel megindult az első koalíciós háború.

A francia csapatokat eleinte súlyos vereségek érték. A veszély pillanatában azonban a nép fegyvert fogott. Ekkor lett harci indulóvá, Marseillaise néven, a marseille-i önkéntesek dala, Rouget de Lisle szerzeménye. A dolgok irányítását most már a jakobinusok vették kezükbe, Robespierre, Danton és Jean-Paul Marat „triumvirátusának” irányításával. Augusztus 9-én a felkelő tömeg elfoglalta a Tuillériák palotáját, börtönbe vetette a királyt, és nyaktiló alá hurcolta azokat, akiket ellenforradalmárnak tekintett. A monarchia ezzel megdőlt. A törvényhozó gyűlés egy új forradalmi testületnek, a Nemzeti Konventnek (Convention Nationale) adta át helyét, amely kikiáltotta a

köztársaságot. Nem sokkal azelőtt pedig az előnyomuló ellenségtől, amely már Verdunt is elfoglalta, Párizst és a forradalmat a franciák Valmy mellett 1792. szeptember 20-án kivívott győzelme mentette meg. A forradalom seregei rövidesen kiűzték az országból az intervenciók erőket.

Ebből is látni, hogy a francia forradalomnak ez az eleinte felfelé ívelő belső mozgása, amelynek során a vezetést mindig egy másik, az előzőtől balra álló csoport vette át, nem elszigetelten ment végbe, hanem az európai modell nagy egészén belül, a külső erők reagálásával, a nemzetközi erőviszonyok alakulásával kölcsönhatásban.

A forradalom pozitív visszhangja elsősorban a vele többé-kevésbé szinkronban álló, hasonló törekvéseket képviselő társadalmi erők körében jelentkezett. Mindenekelőtt a Franciaországhoz közel fekvő, vele határos területeken. Délen a pápai államhoz tartozó Avignon, valamint a szász királyság tartományai: Nizza és Savoya jelezték, hogy Franciaországhoz kívánnak csatlakozni. Északon pedig Elszász. Svájcban – főleg Genfben – újrakezdődtek a források, amelyeket a Franciaországba menekült svájci demokraták is támogattak. A Rajna-vidéken a forradalomnak lelkes visszhangja volt. A fejlettebb német városokban klubok alakultak és a német értelmiség olyan jeles képviselői fordultak a forradalom felé – főleg annak első szakaszában – mint Klopstock, Wieland, Schiller, Fichte, Georg Forster. A széttagolt, feudális német kisállamokban persze az új erők nem gondolhattak arra, hogy maguk is forradalommal próbálkozzanak. Belgiumból 1789 őszén kiverték az osztrák csapatokat, amelyek azután csak egy újabb nemzetközi konstellációban, 1790 végén jöhettek oda újra vissza. Hollandiában sorra alakultak a baloldali, „jakobinus” körök a korábbi angolporosz beavatkozás elől Franciaországba menekült holland demokraták közvetítésével.

A francia forradalom azonban az európai modellen belül nemcsak a vele szinkronban álló erők kedvező visszhangjával találkozott, hanem a történelmileg vele aszinkron, feudális erők ellenhatásával is, aminek – mint láttuk – előbb-utóbb nemzetközi fegyveres konfliktusokhoz kellett vezetnie.

Ilyen aszinkron erőt képviseltek mindenekelőtt a feudális és abszolutista hatalmak. Ezek, mint egy régebbi, Franciaországban már felszámolt rendszer képviselői, nyilvánvalóan ellenségei voltak annak a forradalomnak, amelytől saját létüket is joggal féltették. Érthető tehát,

hogy az intervenciós háború első szakaszának főszereplője Poroszország volt és a Habsburg-hatalom. A megszerveződő forradalmi Franciaországgal szemben ezek a régi típusú államok persze nemigen bizonyultak versenyképesnek. Bizonyos ellenálló erőt azonban vereségük ellenére is ki tudtak fejteni. Ennek egyik oka éppen viszonylagos elmaradottságukban rejlett. Abban, hogy társadalmaikban túlsúllyal bírtak a konzervatív, a hagyományokhoz ragaszkodó erők. Igaz, hogy a francia forradalom, főleg az elején, bizonyos kedvező visszhangot e peremzónákon is kapott. Kezdetben a felvilágosult nemesek körében is. Utóbb azonban, a forradalmi terror idején, a szimpatizánsok száma csökkent, a kiábrándultaké megnőtt, az uralmi rendszer pedig megmaradt.

A francia forradalom bizonyos kedvező visszhangra lelt az angol társadalomban is. Klubok, társaságok alakulása, írók, költők, mint Burns vagy Wordsworth együttérzése mellett számos jel mutatta ezt. Angliában ~~azonban a~~ polgárság már egy évszázad óta részt kapott a hatalom gyakorlásából. Így, mivel Angliában a polgári forradalom, a maga módján már régebben lezajlott, az angol nemesi és polgári vezető rétegek inkább a francia forradalom ellen foglaltak állást, belső és külső okokból egyaránt. Egyrészt ugyanis saját társadalmukon belül, annak erőivel szemben igyekeztek egy belső forradalmi mozgalom esetleges feléledését meggátolni. Másrészt pedig Anglia gazdasági, ipari, kereskedelmi érdekeit, piacát, illetve nemzetközi hatalmi pozícióját igyekeztek megvédeni azzal a Franciaországgal szemben, amely hagyományosan fő riválisuk volt, és amelynek polgársága a feudális abszolutista rendszer megdöntése után, a maga expanzív erejével rövidesen még veszedelmesebb versenytársnak mutatkozott. Ezt, a francia forradalommal szembeforduló, konzervatív álláspontot fogalmazta meg Edmund Burke nevezetessé vált iratában (*Reflections on the Revolution in France*, 1790). Anglia főleg erős flottájával és hatalmas anyagi erejével lett az egymást követő franciaellenes koalíciók fő támasza. Az azokban részt vevő feudális hatalmak viszonylagos állóképességének is ez volt másik – talán még fontosabb – oka.

2.) *Hazai politikai mozgalmak, 1790–1792*

A három felvilágosult politikai tendencia közül, amely Magyarországon kibontakozott, az első, a felvilágosult abszolutizmusé, II. József rendszerének bukásával lezárult. A francia forradalom egyébként a felvilágosult abszolutizmust mint kísérletet általában félretolta.

A másik két tendenciának: a felvilágosult rendi törekvéseknek, illetve az antifeudális reform híveinek viszont a forradalom – egyelőre – bővebb teret és nagyobb lendületet adott. A hirtelen megélénkült közéleti vitákban, a sajtóban, a százával napvilágot látó röpiratokban természetesen sokféle vélemény szóhoz jutott. A hagyományos, maradi nemesi szemlélet képviselői vitáztak az újítókkal. Antiklerikális szerzők a vallás védelmezőivel.

1790 elején, az utolsó napjait élő jozefinista rendszerrel szemben átmenetileg közös fronton állt a felvilágosult rendi mozgalom és a hagyományos szellemű, nagy nemesi többség. Abban az erős nemesi-nemzeti visszahatásban, amely a rendszer bukását követte, a kettő még együtt, bár megkülönböztethetően érvényesült.

A magyar koronát diadalmenetben, ünnepélyesen hozták vissza Bécsből, ahová egykor mint valami múzeumi tárgyat, II. József elvitette. Február 21-én értek vele Budára. Őrzésére a megyék egymást váltó, külön nemesi bandériumokat szerveztek. Ezzel egy új, nemzeti hadsereg magjának megteremtése volt a rejtett céljuk. A mozgalom tüntető külsőségekre is átcsapott. Egyszerre divattá tette a magyar – vagy annak tekintett – öltözkédét, a nemesi viseletet és zenét. „Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen, pipaszín posztóból, magyar bárány prémjével” – írja Kazinczy –, és az „asszonyi nem vetélkedék a miénkkel a nemzetiség külső jelei viselésében” Kazinczy emlékező szavaiban nem nehéz az ironiát is felfedeznünk, hiszen ő – mint volt jozefinista – ugyancsak kénytelen volt távozni iskolai inspektori állásából.

1790 elején a nemesi-nemzeti mozgalom több vezetője arra gondolt, hogy Magyarország – Poroszország és talán Anglia segítségével – a Habsburg-háztól elszakadva független állammá válhat. Ezek – Borke-reskedelmi Társaság fedőnév alatt – külföldi kapcsolatokat építettek ki. Egyrészt Károly Ágost szász-weimari herceget szerették volna a magyar trónra ültetni, aki azonban minisztere, Goethe tanácsára elhárította magától az ajánlatot. Mások inkább az angol dinasztia meghívására

gondoltak. Különböző tervezeteikben arra hivatkoztak, hogy ha az uralkodó visszaél hatalmával, akkor ezzel felbontja a társadalmi szerződést és ennek következtében a másik fél – a nemzet – is felszabadul kötelezettségei alól. Mivel II. József önkényuralmával megszegte a szerződést, a Habsburg-ház örökösödésének fonala megszakadt (filium interruptum), tehát vissza lehet térni a választó királysághoz. Teljesen új szerződésre van szükség. Főleg a protestáns nemesek soraiban és a szabadkőműves páholyokban alakultak ki ilyen elképzelések.

Jellemző összefoglalásuk abban az alkotmánytervezetben olvasható, amelyet 1790 márciusában az evangélikus ócsai Balogh Péter szep-temvir és ellenzéki vezér fogalmazott meg és terjesztett kéziratban. Eszerint a hatalmat, az új, önálló állam irányítását, amely független a Habsburgok többi országától, egy olyan szenátus gyakorolná, amely az uralkodóval szemben is kellő súlyt képvisel és amelyben főleg a középnemesség túlsúlya érvényesül a főnemesi befolyás helyett. E sajátos, rendi értelmezésben ugyanis a nemesség az a „nép” (populus), amely szerződő félként az uralkodóval szemben áll. Az országgyűlés három évenként külön királyi meghívó nélkül is összeülhet és az általa hozott törvények szentesítését az uralkodó csak egyszer tagadhatja meg. A tervek igényt tartottak önálló magyar hadsereg, közös államkincstár és saját diplomáciai szervezet kiépítésére is. A kibontakozó politikai mozgalmakban a felvilágosult rendi vezetők – köztük főnemesek – mellett jelentős mértékben szóhoz jutottak annak a jobb módú birtokos nemességnek a képviselői, amely a XVIII. század folyamán mindinkább emancipálta magát a nagybirtokos arisztokrácia hagyományos befolyása alól, és egyre nagyobb részt követelt magának a hatalomból. Ennek alátámasztására a nemesi-nemzeti mozgalom szószólói felhasználták mindazokat az érveket, amelyek a felvilágosodás, az amerikai szabadságharc, sőt az első szakaszába lépő francia forradalom politikai eszméiből az uralkodói abszolutizmus és a magyar arisztokrácia ellen voltak alkalmazhatók, de természetesen olyan módosított formában, amely a nemesség politikai ambícióinak megfelelt.

Minderre már az országgyűlés előkészületeivel kapcsolatban került sor. József császár öccse, II. Lipót (1790–1792) ugyanis – aki 1765–1790 között mint Toszkána nagyhercege a felvilágosult abszolutizmus valóságos kis mintaállamát rendezte be Itáliában – nem sokkal Bécsbe érkezése után, március végén, július elejére Budára összehívta a magyar országgyűlést, az elsőt egy negyedszázad óta. S máris külön

biztosította a magyar rendeket, hogy törvényes jogukat tiszteletben fogja tartani. A veszélyes helyzetben, két tűz közé szorulva, amikor Poroszország a Török birodalommal, a háborús ellenféllel keresett kapcsolatot, II. Lipótnak engedményeket kellett tennie.

A felvilágosult kisebbség és a maradi többség eltérő célkitűzései már az országgyűlés előkészületei és első tárgyalásai során elég élesen szétváltak egymástól. Az egyik oldalon akadtak olyan kiváltságosak, akik hajlandók voltak bizonyos részt vállalni az adófizetésből. Voltak, akik politikájuk társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében azt javasolták, hogy a mezővárosi parasztpolgárok képviselőit engedjék be a megyék gyűléseire, vagy éppen az országgyűlésre. A vallási türelem, az egyház hatalmának korlátozása, valamint a nemzeti nyelv érvényesítése a közigazgatásban, a politikában és az oktatásban már sokkal szélesebb körök öhája volt. Az antifeudális reformerek részéről Hajnóczy József, aki II. József rendszerének bukásával elvesztette alispáni pozícióját, 1790 tavaszától kezdve egymás után több olyan politikai röpiratot fogalmazott, amelyben a felvilágosult rendi mozgalom híveit próbálta meggyőzni arról: a sokat emlegetett nemzeti szabadságot jóval megszűbbmenő reformok árán lehet csak ténylegesen kivívni és megvédeni, mert ehhez a társadalom széles rétegeinek megnyerése, támogatása szükséges.

Hajnóczy már az új polgári nemzetfogalmat alkalmazta, a nemzetbe beleértve a feudális függésből kötelező örökváltság útján kiszabadítandó parasztokat is. Javasolta a nemesi adómentesség megszüntetését az „insurrectio megváltása” címén, az új képviseleti rendszer bevezetését, azt, hogy a személyes szabadságot és hivatalképességet terjesszék ki a nem nemesekre is, a nemzeti nyelvű, állami iskolázást, a nép kulturális színvonalának emelését. A rousseau-i társadalmi szerződés meg a hatalommegosztás felvilágosult elvéből nála már az következik, hogy Magyarországnak, az új államnak az addigi „feudális szisztéma” helyett a polgári szabadság elvén kell kiépülnie. Azt a nagy változást, amely Magyarországon a XVIII. század folyamán végbement, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Hajnóczy röpiratában, 1790–1792 között már megszülethetett a polgári nemzeti állam első programvázlata. Persze Hajnóczy, ekkor még reformista szellemben, úgy igyekezett megfogalmazni javaslatait, hogy azokat a felvilágosult rendi mozgalom nemesi képviselői is el tudják fogadni – holott ő már mindinkább a francia forradalom lelkes híve lett. A nemesi többség támogatására

persze ezek a reformjavaslatok így, ebben a formában sem számíthatnak. A vidéki nemesség zöme minden újítás esküdt ellensége volt, a felvilágosodásnak mind felvilágosult rendi, mind polgári változatában. Úgy gondoltá, hogy – amint az egyik röpirat címe megformálta – „minden változtatás veszedelmes” (*omnis mutatio periculosa*), és ezért az ősi hagyományoknál kell megmaradni. Nem egy megye az 1514. évi parasztháborút követő bosszúálló törvényekre hivatkozott. S az országgyűlés mindjárt az elején olyan értelmű határozatot hozott, hogy hivatalt csak nemes viselhet. Ez a belső ellentét, egyazon nemesség két szárnya közt, persze nemcsak magyar, hanem kelet-közép-európai jelenség volt.

II. Lipót közben nem maradt tétlen. Mihelyt a nemesi alkotmánytervekről és a porosz kapcsolatokról értesült, azonnal levélben fordult II. Frigyes Vilmos (1786–1797) porosz királyhoz a békés megegyezés érdekében. A két hatalom képviselői 1790. július 27-én a sziléziai Reichenbachban valóban létre is hozták a „conventio”-t, vagyis a megegyezést. Ennek értelmében Poroszország lemondott a magyar ambíciók támogatásáról, II. Lipót pedig az elfoglalt török területekről, így Belgrádról, amelyet a császári csapatoknak még 1789 őszén Laudon gróf vezetésével sikerült bevenniük. Ezzel az uralkodó egy mozdulattal kihúzta a külpolitikai bázist a nemesi tervek alól. E manővert utóbb kiegészítette 1790. szeptember végén az osztrák–török fegyverszünet. De II. Lipót az országon belül is keresett – és talált – szövetségeseket.

Olasz mintára titkosrendőri és besúgóhálózatot szervezett. Megnyerte az arisztokráta egész sorát. Ugynökeivel a német városi polgárság egy részét a nemesség ellen fordította. Sőt helyenként a jobbágyok nevében is terjedtek olyan röpiratok, amelyek az urak ellen a királytól vártak támogatást. Vagyis II. Lipót megpróbálta mozgósítani mindazokat, akiket a nemesi mozgalom nem tudott maga mellé állítani. Fizetett ugynökök nyárspolgári szellemben támadták a „művelt” németekkel szemben álló „műveletlen” magyar nemeseket. Veszélyesebb volt, hogy II. Lipót, egykori hasonnevű elődjének hagyományát felújítva, a hazai szerbeket is megpróbálta a magyar mozgalom ellen felhasználni. A magyar országgyűlés ellensúlyozására 1790. szeptember 1-jén Temesvárra „illír”, vagyis szerb kongresszus összehívását engedélyezte, amely császári biztos jelenlétében és helyeslése mellett területi elkülönülést és saját kormányhatóságot követelt magának.

Az uralkodó tehát talált eszközöket arra, hogy a magyar nemesi

mozgalmat sakokban tartsa és követeléseit kivédje. Viszont a nemzeti mozgalom is elért annyit, hogy 1790 novemberében, a Pozsonyba áthelyezett országgyűlésen, miután Sándor Lipót főherceget (II. Lipót-fiát) nádorrá választották, törvénybe foglalta – legalábbis papíron – az ország jogait. Ebben az új szakaszban ugyanis, amikor II. Lipót politikai manőverei következtében a helyzet megváltozott és a túl messzemenő tervek meghiúsultak, a rendi vezetők a Habsburg Monarchián belül próbálták Magyarország önállóságát és egyenjogúságát jobban biztosítani. Az 1791-ben szentesített törvények kimondták, hogy Magyarország a Pragmatica Sanctio mellett is „szabad ország” (regnum liberum) és „független, azaz semmi más országnak vagy népnek alávetve nincs” (X. tc.). Kimondták továbbá, hogy a király törvénytelenül, rendeletekkel nem kormányozhat, hanem csak az ország törvényeinek és szokásainak megfelelően, adót és újoncot pedig csak az országgyűlés megajánlásával szedhet. A XVI. tc. azt is előírta, hogy – bár a közigazgatás nyelve most még (nunc adhuc) a latin marad – abból a célból, hogy „a magyar nyelv jobban terjedjen és kiműveltesék”, oktatására külön tanárokat kell alkalmazni a gimnáziumokban és az egyetemen. Hasonló nyelvi engedményt tett II. Lipót a csehországi nemeseknek is, akik eleinte Fehérhegy előtti, XVII. századi pozíciójukat szerették volna visszanyerni, de azután kevesebbel is beérve megkoronázták az új uralkodót. Közben II. Lipót 1790 decemberében a hágai szerződésben elismerte a belgiumi rendek kiváltságait. 1791 augusztusában pedig angol és porosz közvetítéssel Szisztovóban békét kötött a Török birodalommal. Oroszország is rövidesen, 1792 elején követte ezt a példát.

A felvilágosult rendi mozgalom hívei még elérték, hogy az országgyűlés kilenc bizottságot (*deputatio regnicolaris*) küldött ki azzal a megbízással, hogy dolgozzanak ki reformjavaslatokat „rendszeres munkálatok” formájában. A Kereskedelmi Bizottság számára, amely gr. Forgách Miklós elnöklete alatt működött, olyan felvilágosult nemesi közgazdászok készítettek javaslatokat, mint br. Podmaniczky József, aki Göttingában elsajátított statisztikai módszerek segítségével vette bírálat alá az osztrák vámpolitikát, valamint Skerlecz Miklós (Nikola Skrllec), a horvát felvilágosodás vezéralakja, aki több nagy munkában elemezte az ország gazdasági helyzetét. E javaslatok nemcsak az agrártermelés és -kivitel korszerűsítését, hanem a belső piac, a házi ipar fejlesztését is célul tűzték ki, azzal együtt, hogy Magyarországot miként

kell emancipálni alárendelt helyzetéből és Ausztria egyenjogú gazdasági partnerévé emelni.

Mire azonban e bizottságok 1793 elejére munkálataikkal elkészültek, a politikai, főleg a nemzetközi helyzet alapvetően megváltozott. 1792. február 7-én II. Lipót és II. Frigyes Vilmos porosz király védelmi szövetséget kötött Franciaország ellen. Március 1-jén II. Lipót elhunyt és helyette I. Ferenc került a trónra. Április 20-án a francia hadüzenettel megindult a háború. Majd eljött a francia forradalom második, radikális szakasza, amely már a felvilágosult nemeseket is kezdte riadalommal eltölteni.

3. A jakobinus diktatúra és bukása

Az új francia nemzetgyűlésnek, a Nemzeti Konventnek – amely 1792 őszén, az első fontos francia győzelemmel egy időben ült össze – 750 tagja volt. Ezek közül mintegy 200 képviselővel a girondisták, tehát a jómódú, liberális kereskedelmi és ipari polgárság szószólói helyezkedtek el a gyűlés jobboldalán. Az irányítás lényegében nézve ezek kezében volt egészen az 1793 tavaszán beköszöntő újabb válságig. A francia forradalom balra tolódása ugyanis, a külső veszéllyel kölcsönhatásban, tovább folytatódott. A Konvent baloldala mintegy 100 hegyvárti képviselőből állt, akik a kispolgári és plebejus rétegek nevében radikálisabb irányban akarták a forradalmat továbbfejleszteni. Ezek sorában a jakobinusok jelentették a leghatározottabb erőt, amely arra készült, hogy az uralmat magához ragadja. A balszárnynak Robespierre (1758–1794), Marat (1744–1793) és Danton (1759–1794) voltak vezető személyiségei. A jobb- és baloldal, a két – egymással mind élesebb harcot vívó – rivális között volt a többség, a párthoz nem tartozók tömege, amelyet ellenfelei „mocsár”-nak neveztek, és amely az adott erőviszonyok szerint húzott inkább erre vagy arra.

A franciák még 1792 novemberében ismét jelentős győzelmet arattak Vénappes mellett az osztrák hadak felett. Röviddel ezután a Konvent segítséget ígért minden olyan népnek, amely a szabadságáért harcol, majd pedig azt is kimondta, hogy a francia sereg által elfoglalt területeken mindenütt forradalmi közigazgatást kell bevezetni. Majd lezárult XVI. Lajosnak még 1792 decemberében elkezdődött pere. A királyt a Konvent 1793 januárjában 387 szavazattal 334 ellenében

halálra ítélte és kivégeztette. A királyné, Marie Antoinette pár hónap múlva, ősszel követte férjét a vérpadon. E hírek – a francia seregek forradalmi terjeszkedésével együtt – megrémítették a többi nagyhatalmat, amely mind nagyobb igyekezettel készült arra, hogy e veszélyek ellen magát megvédje és fellépjen a forradalmi Franciaország ellen. Anglia – az ifjabb William Pitt miniszterelnök irányításával – a készülő koalícióba bevonta Hollandiát, Spanyolországot, Piemontot is, Ausztrián és Poroszországon kívül. Közben viszont a Konvent 1793. február elején hadat üzent Angliának és Hollandiának. Utóbb Nápoly és Toszkáná is csatlakozott a koalícióhoz. Így azután az európai monarchiák egész sora fogott össze a forradalmi Franciaország ellen.

Ez a Franciaország ugyanakkor nagy belső nehézségekkel küzdött. Súlyos volt az élelmiszerhiány, a drágulás, a földosztást követelő parasztok elégedetlensége s egyben a városi plebejus elemek nyomorúsága is. Ez utóbbiak enyhítése érdekében (1793 elején Jacques Roux, a forradalom legszélso szárnyán álló „veszettek” (eráges) vezetője az árak maximálását és a kereskedelem állami szabályozását követelte. E követeléseket a jakobinusok balszélén is támogatta Hébert és néhány követője, de a jakobinus vezetők többsége elutasította. Ezek ugyanis részben már túlmutattak a politikai egyenlőség polgári demokratikus értelmezésén és a „tényleges egyenlőség” megteremtésére törekedtek gazdasági téren is.

Az első koalíció fenyegető támadása ellen a Konvent nagy haderőt igyekezett mozgósítani. 1793 márciusában azonban Vendée tartományban, az ország egyik eléggé elmaradt vidékén zendülés tört ki a nép között. Ez – mint azóta kiderült – nem annyira az új köztársaság ellen irányult, mint inkább olyan szigorú központosító rendszabályok ellen, amelyek a helyi önkormányzati szokásjogokat és hagyományokat sértették, talán túlzott kiméletlenséggel. A Konvent azonban egyértelműen ellenforradalminak minősítette a megmozdulást és fegyverrel készült azt megtorolni. Közben a koalíció seregei egyre fenyegetőbbben közeledtek. A Dumouriez tábornok – a valmyi győző – vezetése alatt álló francia sereg 1793. március 18-án a hollandiai Neerwinden mellett súlyos vereséget szenvedett az osztrákoktól. A francia tábornok érintkezésbe lépett a győztes osztrák hadvezérrel, kiűrtette Belgiumot, majd pedig – miután a Konvent felmentette megbízatása alól – átmenekült az ellenség táborába. Április folyamán a koalíció csapatai már benyomultak Franciaország területére. A girondisták ekkor hajlandók lettek

volna békét kötni, de a jakobinusok – akiknek a forradalom védelmére hivatkozva a „mocsr” nagy részét is sikerült maguk mellé állítaniuk – leszavazták őket.

A válságos helyzetben forradalmi intézkedésekre került sor. A még márciusban felállított Forradalmi Törvényszék hatásköre kiterjedt minden ellenforradalminak minősíthető megmozdulásra. A községi tanácsok mellett forradalmi bizottságok figyelték mindenütt a gyanús elemek, ellenséges ügynökök felbukkanását. 1793. április 6-án a Konvent létrehozta a forradalom emitt legfontosabb központi szervét, a Közzóléti Bizottságot (ahogy a Comité du Salut Public nevét hagyományosan magyarul visszaadják, bár a cím inkább a köz „üdvét”, vagy érdekét és nem a jólét fogalmát kívánta jelezni). A bizottság fő feladata a honvédelem megszervezése volt, de abba sok mindent bele lehetett érteni. A vidéki központokba és a hadseregbe konventi biztosokat küldtek. Az új helyzetben a jakobinusok a „veszettek” követeléseit támogatták és elérték, hogy a Konvent elrendelje a gabonaárak maximalizálását és kényszerkölcsönt vessen ki a gazdagokra. Együttal könyörtelen harcot indítottak a girondisták ellen, hiszen alapjában véve még azok kezében volt a hatalom, amelyet fel is használtak arra, hogy többfelé felszámolják a helyi jakobinus tanácsokat, Lyonban sok velük szembeforduló baloldalt megöljenek, Párizsban letartóztatassák Hébert-t, és a Konventben keresztülvigyék egy tizenkét tagból álló girondista bizottság kiküldését a baloldali szervek működésének „felülvizsgálatára”.

A jakobinusok ekkor – ismét a „veszettekkel” összefogva – elhatározták, hogy a hatalmat fegyverrel ragadják magukhoz. 1793. május 31-én felkelésre szólították Párizs népét. A felvonuló tömeg a jakobinus Henriot, a nemzetőrség parancsnoka vezetésével körülvárta a Konventet, amely erre feloszlatta a tizenkét tagú bizottságot, de még megtagadta a girondista képviselők kiadatását. Június 2-án viszont a felkelők, immár a Vendée-ből, Lyonból és a frontról érkező kedvezőtlen hírek hatása alatt ismét körülvárták a Konventet, még fenyegetőbb erővel és Henriot ágyúi által is támogatva. E fegyveres nyomásnak végül engedve a Konvent elrendelte 29 girondista képviselő letartóztatását. A girondista vezetés elbukott. Létrejött a jakobinus diktatúra. A forradalom ismét tovább lépett balfelé.

A jakobinusok válságos helyzetben kerültek hatalomra. Északon az osztrák hadak a határerődöket, az angolok Dunkerque-et ostromol-

ták. A Rajna felől előnyomuló porosz, orsztrák és emigráns erők francia földre léptek. A szárd erők Nizza és Savoya elfoglalása után Lyont fenyegették. A spanyolok átkeltek a Pireneusokon. A tengeren az angol flotta blokádjá zártá el Franciaországot a nagyvilágtól. A vendée-i zendülés fenyegető méreteket öltött és újabb megmozdulásokkal egészült ki nyugaton és délen. Június végére a 83 tartomány közül jóformán csak 23 maradt a Konvent irányítása alatt. E nehézségek között a jakobinus Konvent egyrészt a hadsereg újjászervezésére, másrészt belső pozícióinak megszilárdítására törekedett. A földkérdést, a parasztság megnyerése céljából, egyebek közt úgy próbálta megoldani, hogy már június elején törvényt hozott, amely szerint az emigránsoktól elkobzott birtokokat kis parcellákban is meg lehet vásárolni, méghozzá tíz évi részletfizetés mellett. Ugyancsak sürgősen, még június végén elfogadta a köztársaság új alkotmányát. Ezután viszont egyre szélesebb körben és egyre kiméletlenebbül kezdte alkalmazni a forradalmi terror módszereit, amire új meg új alkalmat nyújtott Marat meggyilkolása, az a tény, hogy Toulont a royalisták segítségével elfoglalták az angolok, meg hogy szeptember elején a nyomorgó párizsi néptömeg fegyveresen vonult a Konventhez, sürgős gazdasági intézkedéseket követelve.

A Saint-Just és a matematikus Carnot közreműködésével átszervezett és az új fegyvergyárak által jól felszerelt francia seregek sikereket értek el. 1793 szeptemberében északon, Hollandiában Hondschoote, majd októberben Wattigries mellett arattak győzelmeket. Toulont is visszafoglalták az angoloktól – e harcokban tűnt ki először, mint fiatal tüzértiszt, Napoleon Bonaparte. 1793 végére a Konvent kiszorította az országból az intervenciók erőket és véresen leszámolt Vendée-ban és másutt a belső zendülésekkel is. A hatalmi harcok azonban, a vezetésen belül, a terror minden eszközével folytatódtak. Az egyik oldalon, már 1793 őszétől, Hébert és követői, a hébertisták támadták Robespierre és a Közjóléti Bizottság működését azzal, hogy még mindig nem mutatnak kellő erélyt a forradalmi diktatúra gyakorlásában.

A másik oldalon viszont, az új polgárság érdekei védelmében Danton és hívei léptek fel a gazdasági rendszabályok és általában a terror enyhítése, a „gyanusak” szabadlábba helyezése érdekében. Támadásuk társzólág a hébertisták, de valójában a Közjóléti Bizottság ellen irányult. A három politikai erő konfliktusát külpolitikai ellentétek is fokozták. A hébertisták a forradalmi háború jelszavát kívánták

felújítani. A dantonisták Angliával szerettek volna kiegyezni, ha ott a whigek uralomra jutnak. Végül pedig Robespierre és követői a poroszokkal óhajtottak különbékét elérni, hogy Angliát szövetségesétől elszigeteljék. A hébertisták 1794 elején felkelést próbáltak Párizsban kirobbantani, de sikertelenül. Ez alkalmat adott arra, hogy Hébertet és öt vezető társát március végén halálra ítéljék és kivégezzék. Röviddel ezután a Közjóléti Bizottság Dantont és három hívét is letartóztatta és kivégeztette. Így hát Robespierre, a Comitté élén, legyőzte és vérpadra küldte jobb- és baloldali ellenfeleit egyaránt. Ezzel azonban le is szűkítette a jakobinus diktatúra társadalmi bázisát, amelyet – főleg a paraszti rétegekben – a fokozódó vallásellenes akciók is kikezdték. Így mindinkább elszigetelődött. 1794. július 27-én a Konvent elrendelte Robespierre, Saint-Just és néhány más jakobinus vezető letartóztatását. A foglyokat ugyan a Községtanács és Henriot segítségével sikerült kiszabadítani, másnap azonban a Konvent erői elfoglalták a városházát. Az ott elfogott 12 jakobinus vezetőt azonnal, a Községtanács 70 tagját másnap kivégezték. A forradalom balra hajló íve ezzel megtört. A jakobinus diktatúra véget ért. A hatalmat a július hónap új, forradalmi nevééről thermidoriánusokként ismert vezetők vették kezükbe.

4. Kelet-közép-európai „jakobinusok”

Az alábbiakban elsősorban annak a hazai szervezkedésnek a történetét mondjuk el, amelyet régebben Martinovics-összeesküvésnek, majd utóbb magyar jakobinus mozgalomnak neveztek. A fenti cím ennek ellenére két szempontból is indokolható. Az idézőjellel arra szeretnénk utalni, hogy a mozgalom résztvevőit tulajdonképpen hivatalos ellenfelek: a rendőri szervek, az udvár, a bíróság, a régi rend hazai hívei nevezték jakobinusoknak, tőlük telhető rosszindulattal, hiszen ennél ijesztőbb minősítést nem tudtak találni. Maguk a mozgalom résztvevői – bár akadtak közöttük, akik a francia forradalommal a jakobinus diktatúra idején is szimpatizáltak – többféle politikai árnyalatot képviseltek, és zömmel inkább girondistáknak volnának nevezhetők, ha már mindenáron a francia címkéket alkalmazzuk rájuk, ami persze már azért is vitatható, mivel a feudális rendszerrel szembeforduló hazai politikai fejlődés e kezdeti stádiumában még nem váltak szét ezek az irányzatok. A valóságban ugyanis itt azokról az antifeudális reforme-

rekról, értelmiségiekről meg felvilágosult ellenzéki nemesekről volt szó, akikkel az előzőekben már találkoztunk a felvilágosodás politikai irányzatainak jellemzésekor, és akik most fejlődésük egy újabb, radikálisabb szakaszába léptek. Ez a jelenség, e társadalmi képlet felbukkanása viszont nem szorítkozott Magyarországra, illetve a magyar korona országaira, hanem megfigyelhető másutt, így Ausztriában meg Lengyelországban is, hogy csak olyan eseteket említsünk, amelyekről konkrét adatokat ismerünk.

A hazai politikai erőviszonyok már 1792 tavaszán kezdtek módosulni, amikor a budai országgyűlés megszavazta a forradalmi Franciaország elleni háború folytatásához kívánt segítséget. A francia forradalom második, radikális szakaszának egymást követő fejleményei pedig, a király elfogatásától, majd kivégzésétől kezdve a jakobinus terrorig, mind több riadalmat keltettek a nemességnek abban a felvilágosult szellemű részében is, amely a forradalommal eleinte határozottan szimpatizált, hiszen annak visszhangja, hatása segítségével próbálta saját célkitűzéseit megvalósítani. Így azután a felvilágosodás hazai politikai irányzatai közül immár a második, a felvilágosult rendi mozgalom is kezdett mindinkább lefékeződni. Pontosabban: a visszahúzó erők kezdtek a reform híveivel szemben fölénybe jutni. Ez már a rendi bizottságok tárgyalásainak utolsó szakaszában is érezhető volt. A továbbiak során pedig a drámai francia események, a háborús helyzettel együtt, kezdték egymáshoz közelíteni a két hagyományos ellenfelet: a Habsburg-hatalmat, az udvart és a magyar rendiséget. A közös veszéllyel szemben, ha bizalmatlanul és vonakodva is, ez a két tényező valamiféle közös frontot alkotott. Ez természetesen fokozatosan ment végbe, úgy, hogy a megyékben továbbra is sok helyt szóhoz jutottak olyan kisebb-nagyobb nemesi csoportok, amelyek az udvar megszorító rendszabályai ellen szót emeltek. Így amikor I. Ferenc 1793 tavaszán, majd őszén megszigorította a cenzúrát, illetve korlátozta a sajtó működését, még mindig jó néhány megye tiltakozott e lépések ellen. A rendőri jelentések és a vezető körök aggodalmai alapján, ha mindenben hitelt adnánk nekik, egyenesen az elégedetlenség országos növekedéséről beszélhetnénk. A valóságban azonban inkább arról volt szó, hogy e körök számára egyre veszélyesebbnek tűnt az is, ami a mozgalmakból még folytatódott. Illetve arról, hogy valóban voltak elemek, amelyek – éppen e változások nyomán – radikalizálódni kezdtek.

A felvilágosult rendi mozgalomnak ez a megtorpanása fedezetle-

nül hagyta a harmadik felvilágosult politikai tendenciát, az antifeudális reformerekét, akik addig éppen e mozgalom oldalán álltak. A harmadik tendencia hívei így, magukra maradva, egyrészt radikalizálódtak, másrészt pedig megpróbáltak egy olyan titkos politikai szervezetet létrehozni, amely önálló erőt kölcsönöz nekik, és amely a reform ügyétől meg nem hátráló, felvilágosult nemesek támogatását is elnyerheti. E fordulat előzményei közé tartozott, hogy e rokon gondolkodásúak 1793 folyamán egymásra találtak és a szabadkőműves páholyok helyett külön kezdtek csoportosulni: Pesten és Budán klubokat, olvasóköröket alapítottak. A budai kör alapítói közt Hajnóczy József, Szentmarjay Ferenc, Verseghy Ferenc, Berzeviczy Gergely, tehát olyanok nevével találkozunk, akik utóbb valami formában az új szervezkedés ügyéhez is hozzákapcsolódtak. De hasonló jelenségeket figyelhetünk meg néhány más városban is, így Kassán, Nagyváradon, Kőszegen. Hajnóczy, aki 1792-ben még a felvilágosult rendi mozgalmat igyekezett meggyőzni arról, hogy mérsékelt reformok által, az uralkodóval egyetértésben teremtsen meg az átalakulás feltételeit, valamivel utóbb, egy jegyzetében már élesen bírálta az illetékes rendi bizottság nevelésügyi elképzeléseit, mint amelyek figyelmen kívül hagyják a nem nemes rétegek érdekeit, 1793-ban pedig a jakobinus alkotmányt fordította franciából és barátai-val együtt a francia köztársaság kikiáltásának évfordulóját ünnepelte. Mindenesetre „testestül-lelkestül a francia forradalomban élt” – ahogy egy másik volt magyar jozefinista, majd „jakobinus”, Kazinczy Ferenc írta is róla. A fiatalok közt vezető szerepet játszó Szentmarjay Ferenc – br. Orczy László titkára – pedig nyíltan jakobinusnak vallotta magát.

A mozgalom szélesebb körű, országos politikai megszervezését Martinovics Ignác (1755–1795), egy tehetséges, de nyugtalan és kalandor típusú egyházi értelmiségi kezdte meg. Ellentmondásos szerepéről sok vita folyt, amely mindaddig nem volt megoldható, míg magát a mozgalmat is ennek alapján, szinte vele azonosítva próbálták értékelni. Amikor Fraknói Vilmos a múlt század vége felé közzétette a rá nézve kompromittáló levéltári adatokat, Martinovics kétes egyéni tulajdonságai bemutatásával magát a mozgalmat kívánta kedvezőtlen színben feltüntetni. Ezt Kossuth akkoriban kegyelethiánynak minősítette, mindazokkal együtt, akik a mozgalmat – nem indok nélkül – a magyar polgári-nemzeti átalakulás előfutárának tekintették, viszont ennek kedvéért Martinovicsot is megpróbálták védeni. A mozgalom reális megítélésének azonban nincs szüksége az ő egyéni vonásainak elhallgatására

vagy éppen idealizálására. A politikai mozgalom nem azonosítható azzal a hozzá csak elég későn csatlakozó résztvevővel, aki végül megszervezésével próbálkozott.

Martinovicstól, aki egy pesti kispolgári család fia volt, apja halála után, tizenhat éves korában adták Ferenc-rendi szerzetesnek. Tanulmányait eredményesen végezte, de nehezen viselte a rendtagok kötöttségeit. 1781-ben tábori lelkész lett Bukovinában. Ott megismerkedett egy lengyel arisztokratával, akivel nagy európai utat sikerült tennie. 1783-ban II. József a leMBERGI (lvovi) egyetem természettan tanárává nevezte ki, de utóbb onnan is igyekezett elkerülni. 1791-ben Bécsben Franz Gotthardj, II. Lipót titkosrendőrségének főnöke beszervezte őt az udvar besűgőj közé. Martinovics, aki ezúton remélt a politikai érvényesülés útjára lépni, jelentéseiben igyekezett denunciólni a magyar politikai szervezkedéseket és az udvart rávenni arra, hogy felszámolja a magyar nemességet és annak nemzeti hagyományait. Ekkoriban a magyar nemesség ellen írt röpiratot. 1792 tavaszán azonban meghalt I. Lipót, és utóda, I. Ferenc nem óhajtotta őt addigi minőségében, tiszteletdíj mellett, tovább alkalmazni. Martinovics egy ideig mégis tovább küldöztette jelentéseit. Amikor 1793 tavaszán megismerkedett a pest-budai klubista értelmiségiekkel, így Hajnóczyval, mindjárt fel is jelentette őket. Viszont – a változó korok kalandor típusára jellemző módon – egy idő múlva, az udvarban csalatkozva átállt e radikális ellenzékiek oldalára és – főleg – Hajnóczy elképzeléseit vette át.

Egy névtelen röpiratban, amelyet Ferenc császárhoz intézett nyílt levélként fogalmazott, immár a francia köztársaságot védelmezte. 1794 májusában pedig összeesküvés szervezéséhez fogott. Két titkos társaságot alapított, amelynek együttese, kétlépcsős rendszerben, tulajdonképpen Hajnóczy politikai elképzelésén alapult arról, hogy a felvilágosult nemesi reformerek támogatását kell az antifeudális értelmiségieknek a maguk messzebbmenő céljai érdekében megnyerniük. Az egyik szervezet, a Reformátorok Társasága, a felvilágosult köznemesek által elfogadható elvekre épült. Arra irányult, hogy Magyarország független köztársaság legyen, amelyben a köznemeseké lenne a vezető szerep. Az egyházi és királyi birtokok az állam tulajdonába mennének át, s így adófizetésre nem lenne szükség. A jobbágy felszabadulna ugyan, de földjét nem kapná meg tulajdonul, hanem csak bérelné a nemesről.

Martinovics terve szerint a nemesi megmozdulás sikere után, a következő lépcsőben a másik szervezet, a Szabadság és Egyenlőség

Társasága ragadná magához a dolgok vezetését. Ennek programja már a nemesi uralom és kiváltságok ellen irányult és a hatalmat közvetlenül a nép kezébe óhajtotta adni. A két programot Martinovics két külön kátében fogalmazta meg. A reformerek kátejá tartalmazta az első, az Ember és Polgár Oktató Könyvecskéje pedig a másik szervezet célkitűzéseit. Ez utóbbi azonban, amelyben pedig szerzője már taktikázás és hátsó gondolatok nélkül fejthette ki nézeteit, meglehetősen általánosságoknál maradt, az elképzelések kiforratlansága jeléül. A szervezés során Martinovics igazgatókat nevezett ki. A Szabadság és Egyenlőség Társaság élére Hajnóczy, Szentmarjay és Laczkovics János került – ez utóbbi a császári sereg egyik huszárezredének kapitánya volt, akit az udvar haditörvényszék elé állíttatott, mivel 1790-ben az országgyűléshez intézett fogalmazványában a magyar katonai vezényleti nyelv bevezetését kérte. A Reformátorok Társaságának élére Martinovics gróf Sigray Jakabot nevezte ki, aki főnemesi rangot viselt, de különösebb vagyonnal és hatalommal nem rendelkezett.

Hajnóczyék gyakorlati aggályait Martinovics azzal a mesével szelre le, hogy ő a francia vezető jakobinusokkal áll kapcsolatban, megbízását pedig egyenesen a Konventtől kapta, amely a szervező munkához szükséges anyagi támogatást is biztosítja számukra. Hozzátette, hogy a magyar mozgalom nem lesz egyedül, az osztrákok és lengyelek is készen állnak a megmozdulásra, hiszen Európának e zónájában is széles körű forradalom szerveződik. S a lengyel fejlemények valóban igazolni látszottak ezt az információt. 1792 áprilisában II. Katalin cárnő támogatásával rendi konföderáció jött létre az előző évi felvilágosult rendi alkotmány érvénytelenítése érdekében. A konföderáció megsegítése ürügyén orosz csapatok vonultak be Lengyelországba, pár hónap múlva, 1792 júliusában a Tadeusz Kosciuszko vezette lengyel hadsereg Dubienkánál döntő csatát veszített az oroszokkal szemben. Erre II. Szaniszló Ágost lengyel király valóban eltörölte az 1791. évi alkotmányt. Az ország irányítását oroszbarát kormány vette át.

1793 elején Oroszország és Poroszország megegyezett Lengyelország újabb, második felosztásában, amelyet rövidesen végre is hajtottak. Viszont, éppen mint 1794 márciusában – tehát nem sokkal Martinovics szervező tevékenységének elkezdése előtt – Kosciuszko vezetésével jelentős méretű lengyel nemzeti felkelés bontakozott ki az orosz uralom ellen. Ezt ugyan a cári csapatok az ősz folyamán leverték, de

Martinovics fellépésekor a lengyel küzdelem még javában kibontakozóban volt, méghozzá úgy, hogy benne – így Varsó esetében – lengyel „jakobinusok” is szerephez jutottak. A magyar szervezkedésnek tehát nem utolsósorban ez a Martinovicsot igazolni látszó lengyel felkelés adta meg a kellő ösztönzést.

1794 nyár elején Martinovics visszament Bécsbe, az igazgatók viszont nekiláttak a szervezésnek. Először Pest-Budán és más városokban, főleg értelmiségiek között, de azután még többfelé, főleg az ország északkeleti megyéiben is. A megyegyűléseken főleg Szentmarjay folytatta ezt a munkát. A mozgalomhoz kapcsolódó felvidéki és erdélyi politikusok Nagyváradban, egy emlékeztetéssé vált Szatmár megyei főispáni beiktatáson találkoztak. Az ügy ugyanis Erdélybe és Horvátországba is áterjedt. A szervezés három hónapja alatt a mozgalomnak mintegy 200–300 tagja lett.

1794. július végén – a francia jakobinus diktatúra bukásával közel egy időben – drámai fejleményekre került sor. A bécsi rendőrség a Monarchia fővárosában letartóztatott mintegy húsz, „jakobinus” szervezkedéssel gyanúsított személyt. Közöttük volt Martinovics is. Az osztrák mozgalom körülményeinek felderítésére az uralkodó udvari vizsgálóbizottságot küldött ki. Ez előtt azonban Martinovics olyan részletes vallomást tett, amelyben – nagyzolásból, önmentés céljából, vagy hogy a kormányt megzavarja – nemcsak a valóságot fedte fel, elárulva a hazai szervezők nevét, hanem egy nem létező, roppant szervezetről beszélt, amely a francia vezetőkkel állott volna kapcsolatban, és amelyben – szerinte – benne volna Magyarország fontosabb személyiségeinek, hivatalnokainak jelentős része is. A valóságban mindez természetesen nem létezett, és még a tényleges résztvevők zöme sem tett többet, mint hogy a kátér lemásolta vagy terjesztette. Martinovics vallomása nyomán Sándor Lipót főherceg nádor rövidesen elfogatta Hajnóczyt, valamivel utóbb Sigrayt, valamint a költő Batsányi Jánost, aki annak idején, a forradalom hírére emlékeztetés versében arra intette a fejedelmeket, hogy vigyázó szemüket Párizsra vessék. A foglyokat Bécsbe szállították. Augusztus végén Pest megye feliratban tiltakozott a törvénysértések, nemesek bírói ítélet nélküli letartóztatása és idegenbe hurcolása ellen. E példát több más megye is követte. Ez azonban nem akadályozta meg az udvart abban, hogy szigorított perrendtartás mellett meg ne indítsa a hűtlenségi pert a jakobinus mozgalom résztvevői ellen, akik közé mindenkit besoroltak, aki hallott a szervezkedésről,

vagy olvasta a kátékat és nem tett erről jelentést. Így azután decemberben újabb letartóztatásokra került sor. Összesen 42 személyt fogtak el, közülük kettő öngyilkos lett a letartóztatáskor.

A foglyokat a budai várbeli ferences kolostorba zárták. Itt kezdte meg a királyi tábla a jakobinusok perének tárgyalását. 1795. május végén a hétszemélyes tábla meghozta végső ítéletét: 18 vádlottat halálbüntetésre ítélt – ebből a király hetet jóváhagyott –, a többiek börtönbüntetését pedig 11 esetben bizonytalan időre szóló fogságra változtatta. 1795. május 20-án a budai generális kaszálóréten – a mai Vörösmarty téren – kivégezték Martinovicsot és a mozgalom igazgatóit, majd június 3-án Szolártsik Sándor joggyakornokot és az ifjú Öz Pál ügyvédet, mint akiknek „megjavulására” – a nádor véleménye szerint – nem volt remény. Az utóbbi bírái előtt a józan ész nevében kifejtette, miért ellensége a fennálló rendszernek, és meg is győzte őket annyira, hogy verpadra küldték. A fogságra ítélték között volt Batsányi János, Kazinczy Ferenc, aki csak hét év után szabadult, a költő és dalíró Verseghy Ferenc, a Marseillaise magyarra fordítója, aki tíz év múltán hagyhatta el börtönét, meg Szentjóni Szabó László, aki ott is végezte életét. „Példa kellett, hogy rettegjen az ország” – írta utóbb Kazinczy.

Az ifjú – huszonegy éves – főherceg nádor, Sándor Lipót, aki a magyar ügyekben bátyja, I. Ferenc tanácsadója volt, még 1795 áprilisában hosszú memorandumban fejtette ki az események általa levont tanulságait. Javasolta az adott struktúra, a feudális rendszer fenntartását, a fokozott szigor alkalmazását, a megbízhatatlanként eltávolítását a közigazgatásból. Egyebek közt kifejtette, hogy „több felvilágosodás és az ismeretek kibővítése a köznép számára semmi haszonnal nem jár”. A nádor rövidesen egy baleset folytán – röppentyűjáték előkészítése közben – elhunyt, de I. Ferenc (1792–1835) e tanácsokhoz a korlátolt makacsságával élete végéig ragaszkodott.

A fordulatot Lengyelországban is 1795 hozta meg. Míg azonban Magyarország egészében Habsburg-uralom alatt állt, Lengyelországnak, mivel nem egyetlen birodalomhoz tartozott, a bukás még nehezebben jóvátehető csapást hozott: a harmadik felosztást, 1795 őszén, a három hatalom, Oroszország, Poroszország és Ausztria között, mely utóbbi Krakkót és Nyugat-Galíciát kapta meg.

VIII. Háborúk, válság és kiemelkedés, 1795–1830

Európa általános politikai története szempontjából az itt tárgyalt időszak nyilvánvalóan két külön részre oszlik. A határvonal a kettő között 1815-nél húzódik, amikor lezárul a francia – és európai – háborúk hosszú periódusa és létrejön egy új nemzetközi politikai rendszer. E határvonalnak természetesen megvolt a maga jelentősége Magyarország történetének szempontjából is, bár az ország helyzete, a Habsburg Monarchián belül, lényegében véve nem sokat változott. Itt azonban mégis fontosabbnak tűnnek azok a közös vonások, amelyek a két szakaszt többé-kevésbé egybefűzik. Magyarországon ugyanis a felvilágosodás korábbi és a liberalizmus későbbi reformtörekvései közé beiktatódott egy olyan politikai hullámvölgy, amelyből a hazai politikai és társadalmi gondolkodás csak az 1820-as évek vége felé kezdett újra kiemelkedni. Ezt a hullámvölgyet alapvetően végig az a rendi nacionalizmus jellemezte, amelyről alább még bőven szó esik. Ez indokolta, hogy egy közös fejezetben tárgyaljuk az 1795–1830 közti időszakot, bár közben, ezen belül, 1815 határvonalát is tekintetbe vesszük.

1. A francia hegemonia kísérlete, 1795–1815

A jakobinus diktatúra bukása és a thermidori államcsíny után a hadiszállításokban és más üzleti vállalkozásokban meggazdagodott „új burzsoázia” került uralomra. A forradalmi klubokat és más intézményeket felszámolták. Válaszul, a párizsi plebejus elemek 1795 tavaszán felkeléssel próbálkoztak, amelyet azonban a kormányzat véresen elfojtott. Erre viszont, a másik oldalon, a királypártiak próbálták a hatalmat megragadni. Egyrészt Bretagne-ban partraszállt angol és emigráns csapatok segítségével, amelyek azonban vereséget szenvedtek. Főleg

pedig 1795. október 4-én egy párizsi royalista lázadással, amelyet azután Napóleon Bonaparte tábornoknak sikerült levernie. Ezzel Napóleon megmentette a politikai kormányzatot, és elindult a hatalom felé vezető úton.

Ekkor egyébként, már 1795 augusztusa óta, új francia alkotmány volt érvényben, amely a vagyonos polgárságot volt hivatva megvédeni mindkét oldalról. A kétkamarás rendszerben a törvényeket az Ötszázak Tanácsa, illetve felsőbb szinten a 250 tagú Vének Tanácsa alkotta meg. A végrehajtó hatalmat pedig a kiterjedt jogkörrel bíró öttagú kormány, a Direktórium (Directoire) gyakorolta. 1796 tavaszán a hatóságok leleplezték és felszámolták azt a titkos forradalmi összeesküvést, amely François Babeuf, a *Néptribun* című jakobinus lap kiadója vezetésével a javak egyenlő elosztását, a magántulajdon és az örökösödési jog megszüntetését tűzte ki célul. Közben a külpolitikai helyzet átmenetileg javult, de rövidesen új konfliktusokat hozott létre. Poroszország a bázeli békével, 1795 áprilisában kilépett a Franciaország elleni koalícióból, mert Lengyelország harmadik felosztására készült. Ezért elismerte, hogy a Rajna bal partja Franciaországhoz tartozik. A franciák pedig nemsokára létrehozták a megszállt Hollandiában a Batáviai Köztársaságot. Anglia, Ausztria és Oroszország viszont újjászervezte a Franciaország elleni koalíciót.

A francia erők Bonaparte javaslatára és vezetése alatt Itáliában indítottak támadó hadjáratot, amelynek során szétverték az Ausztriával szövetséges szárd király seregét, bevonultak Milánóba, és 1797 tavaszán döntő győzelmet arattak az osztrákok felett Rivolinál. Ausztria kénytelen volt békét kérni. A campo-formió-i békében (1797. október 17.) lemondott Belgiumról és itáliai birtokai nagy részéről. A francia uralom Itáliában eltörölte a feudális előjogokat, elkobozta az egyházi birtokokat, támogatta a polgári elemek előretörését, de ugyanakkor nagy összegeket követelt az általa újonnan létrehozott „nővér köztársaságtól”. A Cisalpin (Milánó) és a Liguriai (Genova) Köztársaságon túl ilyen alakult 1798 elején Rómában is. Sőt 1798 márciusában a franciák a meghódolt Svájcban is létrehozták a Helvét Köztársaságot. 1799-ben már hat ilyen határ menti köztársaság fogta körül védőövezetként Franciaországot, észak, kelet és dél felől.

Az itáliai hadjárat után Bonaparte a közel-keleti piac, valamint a gyarmatok megmentésére gondolt és az Indiába vezető út megszakításával akart csapást mérni fő ellenfelére, Angliára. Ezért 1798 tavaszán

seregével Egyiptomba hajózott, elfoglalta Alexandriát, majd Kairót. Szíria és Palesztina elleni hadműveletei azonban nem sikerültek. Nelson angol admirális pedig az abukiri öbölben 1798. augusztus 1-jén legyőzte a francia hajóhadat. Közben William Pitt angol miniszterelnök 1798 végén létrehozta az angol–orosz szövetséget. Ez lett a magja az újabb, második koalíciónak (1799–1802), amelyhez Ausztria, Nápoly és – az egyiptomi hadjárat miatt – Törökország is csatlakozott. Az 1799 tavaszán Itáliába levonuló orosz csapatok Alexandr Szuvorov vezetésével jelentős területekről visszanyomták a franciákat, miközben az osztrákok is sikereket értek el. A francia csapatok az Alpok mögé szorultak, Hollandiában pedig angol expedíciós hadtest szállt partra. E balsikerek nyomán megrendült a Direktórium helyzete, a forradalmi mozgalmak és a monarchista lázadások új erőre kaptak. Bonaparte 1799 októberében serege nagy részét hátrahagyva jobbnak látta Franciaországba visszatérni. Itt lelkesen fogadták, benne látva azt az elsőrendű katonát, aki az országon belül rendet, kívül pedig újabb sikereket tud biztosítani. 1799. november 9–10-én (Brumaire 18–19.) nehézség nélkül megtörtént az államcsíny. A Direktórium megbukott. A hatalmat egy háromtagú konzulátus élén Bonaparte mint első konzul vette át.

Napóleon Bonaparte (1769–1821) korzikai szegény nemes család fia volt, aki francia katonaiskolákban nevelkedett. A forradalmi viszonyok nyitották meg előtte az utat és tették lehetővé, hogy rendkívüli tehetségével az élre törjön. Ennyiben ő is a forradalom fia volt, aki keménykezű vezetésével lezárta ugyan a bizonytalanná vált viszonyok időszakát, de egyben segítette megőrizni és konszolidálni azt, amit a francia polgári társadalomnak a forradalom hozott. Ugyanakkor pedig győzelmeivel táplálta a nemzeti büszkeséget és Franciaországot egy időre ismét Európa vezető katonai hatalmává tette. A második koalícióval is hamar leszámolt. Ausztria az észak-itáliai Marengónál élesen vezetett vereség után kénytelen volt kilépni a háborúból és 1801 elején aláírni a luneville-i békét, amely gyakorlatilag végzett a német-római birodalommal, hiszen Bonaparte megszüntetett és a többiek közt felosztott 112 kis német államot. Anglia pedig, miután magára maradt és átmenetileg – Pitt is megbukott, 1802 márciusában aláírta az amiens-i békét.

A „konzulátusi” államforma azt jelezte, hogy eleinte Bonaparte is a klasszikus, római mintákat követő, republikánus elképzelésekhez igazodott. Hamarosan azonban olyan reformok keresztülviteléhez fo-

gott, amelyek kétségkívül megszilárdították a rendet, korszerűbbé és hatékonyabbá tették a kormányzatot, de ugyanakkor – főként – saját hatalmának növelésére voltak alkalmasak. Reformjai közé tartozott az államigazgatás további központosítása, korszerű polgári adórendszer bevezetése, a paraszti birtokjog megerősítése, a francia nemzeti bank megalapítása (1800), új oktatási rendszer kezdeményezése, főleg a középiskolák (lycées) terén (1802), a katolikus egyház jogainak helyreállítása a VII. Pius pápával kötött egyezmény (Concordat, 1801) alapján, valamint az új polgári törvénykönyv kidolgozása (Code Napoléon, 1804), de az általános hadkötelezettségen alapuló véderőtörvény elfogadtatása is.

Miután helyzete eléggé megszilárdult, Bonaparte 1804. május 18-án, illetve – ünnepélyes felszenteléssel – december 2-án I. Napóleon néven császárrá tette önmagát. Ehhez a népszavazáson is elsőpró többséget szerzett. Az új császárság befelé az abszolutista monarchia hagyományait elevenítette fel, modernebb, hatékonyabb, rendőribb jellegű változatban, fényűző udvartartással, amelynek új nemesei sorában nagy szerepet vittek a gyakran egyszerű sorból kiemelkedett tábornokok. Kifelé pedig rövid megszakításokkal állandóan háborúban állt a mindig újra formálódó koalíciókkal és – főként – azok fő szervezőjével, Angliával, amely meghódíthatatlannak bizonyult, miközben tengeri blokád alatt tartotta a francia és vele szövetséges partokat. A más országokba benyomuló francia seregeket eleinte a polgári érzelműek felszabadítóként üdvözlötték. Nem is egészen ok nélkül, hiszen polgári reformokat hoztak magukkal. Utóbb azonban már inkább zsákmányra éhes elnyomóknak tűntek.

Napóleon súlyos adókkal terhelte, szinte kirabolta a meghódított országokat, katonát, emberanyagot követelt tőlük. Tetszése szerint alakította át az államokat és saját családtagjai számára királyságokat szervezett. A francia expanzió többfelé nemzeti és népi jellegű ellenállást váltott ki, amelyet azután konzervatív erők saját uralmuk visszaállítására is felhasználtak. Napóleon villámgyors hadmozdulatokkal újra meg újra legyőzte egyik vagy másik ellenfelét, de a nagy célt: a francia hegemonia kiépítését Európában végül is nem érthette el. A hódítási kísérlet elbukott, miután kimerítette az ország anyagi erőit, embertartalmát és súlyosan kihatott nemzetközi helyzetére. E végső mérlegen mit sem változtat az, hogy a „napóleoni legenda”, a dicső győzelmek emlékeitől megszépítve utóbb időnként újraéledt.

Anglia a rövid békeidőt arra használta, hogy Ausztria és Oroszország részvételével 1805-ben létrehozza a harmadik koalíciót. Nelson admirális az angol flotta élén Trafalgarnál 1805 októberében jelentős tengeri győzelmet aratott, s ezzel végképp megghiúsított minden olyan elképzelést, hogy Francia intervenció sereg hajókon keljen át Angliába. Ugyanakkor viszont Mack tábornok osztrák serege Ulmnál kapitulált a franciák előtt. Napóleon rövidesen elfoglalta Bécsét, majd 1805 decemberében Austerlitznél nagy csatában legyőzte a megmaradt osztrák és orosz hadakat. Erre Oroszország kilépett a háborúból, Ausztria pedig kénytelen volt elfogadni a pozsonyi békét (1805. december 16.), amelynek értelmében elvesztette Tirolt, Isztriát, Dalmáciát, viszont megkapta Salzburgot. Ferenc császár, aki már előzőleg, 1804 nyarán felvette az osztrák császári címet, kénytelen volt a német–római császári címről formálisan lemondani, hiszen a birodalom ténylegesen megszűnt. 1806 nyarán, francia gyámság alatt, több német államból megalkult a Rajnai Szövetség, amelynek hadereje Napóleon rendelkezésére állt. Franciaország ezzel döntő befolyást nyert a német ügyekre.

Ezután Poroszország került sorra, amely ellenkezni próbált, és utóbb szintén csatlakozott az Anglia által szervezett negyedik koalícióhoz. Napóleon 1806 októberében Jénánál és Auerstädtnél tönkrevverte az egykor oly híres porosz sereget. Majd bevonult Berlinbe és 1806. november 21-én ott hirdette ki a kontinentális zárlatot, amelynek célja az volt, hogy Európa piacáról kizárja Anglia áruit és megtiltsa vele a kereskedést. Poroszország elveszítette területének egyharmadát és haderejét korlátozni kényszerült. A vereség tanulságait levonva III. Frigyes Vilmos porosz király 1807-ben Vom Steint nevezte ki miniszterelnökké, aki társadalmi és politikai reformok elindításával próbálta az országot újra felemelni és küzdőképessé tenni. Neki Napóleon óhajára rövidesen távoznia kellett posztjáról, de utóda, Hardenberg is folytatta a kezdeményezést.

Most még azonban 1807 elején vagyunk. A poroszok leverése után Napóleon a segítségükre siető orosz hadakkal mérte össze erejét, először Eylaunál (Kelet-Poroszország) 1807 februárjában még döntetlenül, de Friedlandnál júniusban annál nagyobb sikerrel.

I. Sándor cár, miután szövetségesek nélkül maradt a kontinensen, a tilsiti békében (1807. június 25.) megegyezett Napóleonnal. Kilépett a koalícióból, sőt Franciaország szövetségeseként szembefordult Angliával, csatlakozott a kontinentális zárlathoz, és elismerte Napóleon

hódításait. Napóleon Lengyelország egy, annak idején Poroszországnak juttatott részéből 1807-ben létrehozta I. Frigyes Ágost szász király névleges fősege alatt a Varsói Nagyhercegséget, amelyet azonban – a volt lengyel „jakobinusok” csalódása közben – nemesi igazgatás alatt hagyott, és elsősorban katonai támaszpontnak tekintett. A francia seregben már 1797 óta jelentős számban küzdöttek lengyel katonák.

Mindezzel együtt úgy látszott, hogy a két hatalom egy időre – ha nem is egyenlő arányban – megosztozott egymással a kontinensen. Oroszország Észak- és Délkelet-Európában kapott többé-kevésbé szabad kezét. Napóleon azt is kilátásba helyezte, hogy a Török birodalomnak, ha felosztására sor kerül, nagy részét Oroszország kapja majd meg. Ezt azonban – ha folytak is e kérdésről tárgyalások a továbbiak során – nem gondolta komolyan, hiszen a nyugati hatalmak mindegyike, így Franciaország is inkább a török hatalom fennmaradásában, illetve abban volt érdekelve, hogy saját befolyását biztosítsa azon belül. A cári kormányzat viszont hagyományosan arra törekedett, hogy a hanyatló Török birodalom rovására előrenyomuljon és ennek érdekében a balkáni ortodox keresztény népek védelmezőjének szerepében lépjen fel.

A török központi kormányzat valóban egyre tehetetlenebbnek bizonyult, annyival is inkább, mivel a hagyományhoz ragaszkodó erők – egyházak, janicsárok – még a szultánnal szemben is felléptek, ha az modernizációval próbálkozott. A nagy birodalomban, így a Balkánon is, helyi pasák, bosnyák bégek, esetleg önálló bandavezérek ragadták magukhoz a hatalmat. Így a szerbeknek, akik 1791 után bizonyos engedményeket, mentességet kaptak a Portától, de akiknek a megállapodás ellenére rövidesen ismét a janicsárok elnyomó, sőt bosszúálló uralmát kellett megtapasztalniuk. Ez ellen 1804-ben szerb felkelés bontakozott ki – egyelőre nem is a török főség, hanem a janicsáruralom ellen. A felkelés élére Kara Djordje (a Karadjordjević-ház alapítója) állt, aki egykor a szerb-osztrák szabadcsapatban szolgált. A szerbek a XVIII. század végi tapasztalatok után nemigen bíztak már Ausztriában, de más lehetőség híján mégis az osztrák hatóságokhoz fordultak, hogy valami segítséget, felszerelést kapjanak. Bécs azonban – a fenyegető francia háborús veszély miatt – nem óhajtott balkáni bonyodalmakba keveredni és ezért inkább a szerbek és törökök megbékítésével próbálkozott. Ezután a szerbek a cári udvarhoz fordultak, amelynek a magyarországi szerb metropolita már előzőleg javasolta, hogy Szent-

pétervár saját védelme alatt biztosítson Szerbiának autonómiát a Török birodalom keretében.

Oroszország egyelőre ugyancsak igen tartózkodóan viselkedett. De miután 1806 nyarán csapatokat küldött a román fejedelemségekbe, majd az év végén kitört a török–orosz háború, a cári udvar kezdett fantáziát látni abban, hogy Moldván, Havasalföldön és Szerbián át közvetlen összeköttetést építhetne ki a Montenegróban, a Cattarói-öbölben már előzőleg létrejött orosz támaszpontokkal. A szerb felkelők, akiknek 1806 végén Belgrádot is sikerült elfoglalniuk, készek voltak az orosz protektorátust elfogadni, bár közben Béccsel sem szakították meg tárgyalásaikat. A tilsiti béke azonban megváltoztatta a helyzetet, mivel az adriai orosz támaszpontokat a franciák kezébe adta. A Porta helyzete kedvezőbbé vált. Ausztria pedig, félve a francia–orosz összjátéktól a Balkánt illetően, 1808-ban átmenetileg hajlandó volt komolyabban venni Kara Djordje újabb ajánlatát, hogy a szerb fejedelemséget csatolják külön testként a Habsburg Monarchiához – bár semmiképpen ne Magyarországhoz.

A francia–orosz szövetségben nemsokára repedések mutatkoztak. A cár óvakodott szakítani, hiszen nemcsak délen Törökország, hanem északon Svédország ellen is háborút viselt, hogy Finnországot megszerezze. Az 1808. évi erfurti találkozáson Napóleon elismerte Oroszország jogait a román fejedelemségeket illetően, a cár viszont annyit közölt, hogy egy újabb francia–osztrák konfliktustól távol kíván maradni. Az 1809-ben valóban bekövetkező háború és Ausztria veresége után – amelyre alább még visszatérünk – Kara Djordje immár Napóleon figyelmét próbálta felhívni arra, hogy a szerbeket Ausztria és főleg az elnyomó magyarok ellen lehetne felhasználni. Napóleont azonban a nagy politikai játszmaiban a szerbek nemigen érdekelték, legfeljebb annyiban, hogy ne az orosz, hanem inkább Ausztria vegye kézbe a szultánnal való kibékülésük ügyét.

A cári udvar ugyanis Finnország megszerzése (1809) után ismét nagyobb erővel folytatta a török háborút és több érdeklődést mutatott a Balkán iránt, a szerbek pedig most határozottan az orosz orientáció mellett foglaltak állást. 1811 elején már orosz csapatok állomásoztak Szerbiában. A fordulat a küszöbön álló francia támadás előtt, 1812 májusában megkötött bukaresti orosz–török békével következett be. Az orosz csapatok kivonultak Szerbiából, ahol a felkelés rövidesen összeomlott és 1813-ban követte – az amnesztiáról szóló ígéretek ellené-

re – a törökök kegyelen bosszúja, míg Kara Djordje betegen, Ausztriában talált menedéket. Utóbbi viszont, amikor hazatért, megölték. Közben ugyanis Miloš Obrenović – a másik szerb dinasztia megalapítója – újabb, immár sikeres felkelést indított, amellyel 1815 után Szerbiának sikerült – még mindig a Török birodalom keretén belül – az önálló fejedelemség státusát kivívnia. (A nemzetközi politika nagy kérdéseinek elemzése során e részletek nemigen kaptak különösebb figyelmet. Itt azonban tanulságosan jelzik, hogy a viszonyok miként alakultak Magyarország határaitól délre, és mennyiben voltak mások, mint a Habsburg Monarchián belül.)

A tilsiti békével 1807-ben Napóleon hatalmi rendszere elérte tetőpontját. A hanyatlás először nem nagyon szembeötlően, a Pireneusi-félsziget ügyeibe való beavatkozással indult. A franciák 1807 végén megszállták Portugáliát, azon a címen, hogy ez az angol kapcsolatokkal bíró ország megszegte a kontinentális zárlatot. 1808 februárjában pedig bevonultak Spanyolországba is, ahol június elején Napóleon fivérét, Józsefet ültették a trónra. A kirobbanó spanyol népfelkelés azonban kiűzte őket, Anglia pedig, segítségül, csapatokat tett partra Portugáliában. A fokozódó nehézségeken a franciák azután sem lettek úrrá, hogy 1808 végén, immár Napóleon személyes vezérése alatt, Madridot sikerült visszafoglalniuk. Ettől kezdve állandósult a nagyrészt gerillajellegű háború, miközben a spanyol mozgalom parlamentet (Cortez) alakított (1810), liberális alkotmányt fogadott el (1812), és megszüntette a feudális előjogokat, bár a nagybirtokrendszert nem számolta fel.

Talleyrand, Napóleon igen tehetséges, de morálisan gátlástalan külügyminisztere – aki volt már püspök, a forradalom híve, majd emigráns, de mindig saját érdekeit követte – 1807-ben megvált posztjától s ettől kezdve a birodalom előbb-utóbb bekövetkező bukására számított. Clemens Metternich hercegnek, aki Ausztria követe volt Párizsban, annyit beszélt bizalmasan a napóleoni rendszer növekvő bajairól, hogy Bécs hajlamos lett kissé lebecsülni ellenfelét. Philipp Stadion gróf külügyminiszter is úgy látta, hogy eljött az ideje a visszavágásnak a megalázó pozsonyi békéért. Károly főherceg a sereget igyekezett modernizálni. Ausztria már valóságos „patrióta” nekibuzdulással készült az új háborúra. Ez 1809 tavaszán a tiroli parasztok felkelése után be is következett, miután Ausztria, az Anglia által szervezett újabb – immár ötödik – koalíció tagjaként, hadat üzent Franciaországnak. Napóleon azonban nem bizonyult gyengébbnek, mint koráb-

ban. Ausztriába érve elfoglalta Bécsét. Az asperni csatában, május 21-én nem tudott megbirkózni Károly főherceg seregével, de azután Wagramnál, július elején annál fényesebb győzelmet aratott. A schönbrunni békével (1809. október 14.) Ausztria elvesztette Salzburgot, Galíciát, délen pedig Dalmáciát. Az Adriai-tenger melléki horvát területekből Napóleon francia helytartó alatt Illír Királyságot szervezett, hogy a francia Európa nagy erődjét a tenger felől e ponton is biztosítsa. A tiroliak, magukra hagyva, elbuktak. Vezetőjüket, Andreas Hofert a franciák kivégezték. Stadion helyett, miután politikája megbukott, Clemens Metternich herceg (1773–1859) lett a Monarchia kancellárja, vagyis külügyminisztere.

Napóleon a koalíció többi tagját is sorra legyőzte és egymás után birtokba vette Rómát (1809), Hollandiát (1810) és az Északi-tenger partvidékét. A függő helyzetbe került Habsburg Monarchia kénytelen volt a kontinentális zárlathoz csatlakozni. Amikor azonban Napóleon megszerezte Ferenc császár lánya, Mária Lujza kezét (1810), immár szövetségesének tekintette Ausztriát Oroszországgal szemben. Európai hegemoniáját ugyanis Napóleon Oroszország meghódításával akarta teljessé tenni. A támadáshoz pedig a függő államok egész sorának haderejét készült mozgósítani.

Napóleon nagy armádiája 1812. június 24-én lépte át az orosz határt. A mintegy 650 ezer főnyi seregben a franciák mellett német, olasz, lengyel, dán, spanyol, portugál katonák is ott meneteltek. Volt egy kisebb osztrák császári segéderő is, benne magyarokkal. Az oroszok kerülték a döntő összeütközést és visszavonultak az ország belseje felé. Azután is, hogy Szmolenszknél megpróbálták útját állni Napóleonnak. Kutuzov tábornok a borogyinói csata után is folytatta ezt a stratégiát. Szeptember 14-én Napóleon bevonult az elhagyott Moszkvába, amelyet az oroszok felgyújtottak, majd miután öt hétig hiába várta, hogy békét kössenek vele, megkezdte visszavonulását, egyre drámaibb körülmények között. November végén a Berezinán való átkelésnél serege roppant veszteségeket szenvedett. A tél, a nélkülözés, az orosz csapatok támadásai következtében a „nagy” armada gyakorlatilag megsemmisült. Maradványait hátrahagyva Napóleon Párizsba sietett, hogy új erőket gyűjtsön. Uralma azonban az oroszországi vereséget alig másfél évvel élte túl. Botcsinálta szövetségesei, előbb Poroszország, majd Ausztria, sietve összefogtak ellene Angliával, Oroszországgal, Svédországgal, Spanyolországgal, Portugáliával, a hatodik

koalícióban belül. 1813 októberében Lipcse mellett jött el a „népek csatája”, amelyben Napóleon vereséget szenvedett és kénytelen volt a Rajna mögé visszavonulni. A szövetséges hadak 1814. március 30-án bevonultak Párizsba, s Talleyrand vezetésével ideiglenes kormány jött létre. Napóleon április 6-án lemondott, majd Elba szigetén kapott száműzöttként menedéket.

A francia trónra XVIII. Lajos személyében visszakерült a Bourbon-dinasztia. A restauráció berendezkedését egy év múlva, 1815 tavaszán száz napra megszakította Napóleon visszatérési kísérlete. Az ellene küldött sereg átállt az ő oldalára. Ellenállás nélkül vonult be Párizsba. A vele szemben álló hatalmak, Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria azonban létrehozták ellene az utolsó – hetedik – koalíciót. Ennek seregei, az angol Wellington és a porosz Blücher vezetése alatt, a belgiumi Waterloonál 1815. június 18-án végképp leverték Napóleont. A császár ismét lemondott. Ezúttal a távoli Szent Ilona szigetére száműzték. Ott, az angolok foglyaként, 1821 tavaszán fejezte be életét.

2. A háborúk és Magyarország. Rendi nacionalizmus

A letűnő század utolsó és az új század első időszakát kitöltő európai háborúk során, 1792 és 1815 között, a Habsburg Monarchia – mint láttuk – néhány békekötést, megszakítást leszámítva, újra meg újra szembekerült és harcban állt a forradalmi, majd napóleoni Franciaországgal. S e hosszú hadakozás különböző fordulóin, az utolsót – igaz: a döntőt – kivéve mindig vereséget szenvedett. Mind a szembefordulás, mind pedig – a Habsburg-birodalom méreteihez képest – a várhatónál is több balsiker a Monarchia politikai és társadalmi struktúrájának részben heterogén, de még inkább elmaradott, feudális jellegéből is következett.

I. Ferenc (1792–1835) kormányzati rendszerét gyenge színvonalú konzervativizmus és minden forradalmi – vagy annak vélt – megmozdulástól való szüntelen félelem jellemezte. Hiányoztak belőle a felvilágosult abszolutizmus letűnt igényei arra, hogy a népiéletet emelje vagy a közigazgatást javítsa. A birodalom központi kormányzatának szervezetét az uralkodó készen kapta elődeitől. Így az udvari kancelláriát a külügyek, az udvari kamarát a pénzügyek, a haditanácsot pedig a hadügyek intézésére. Ehhez járultak a különböző területi kormányzósé-

kek, főhatóságok a cseh–osztrák, a magyar, a külön erdélyi és az olasz kancellária. Az uralkodó elé kerülő ügyeket az 1792-ben visszaállított államtanács, illetve 1801 és 1807 között az állam- és konferenciaminisztérium véleményezte.

I. Ferenc azonban e hatóságokat többé-kevésbé csak aktagyártó gépezeteknek tekintette, és gyakran a legfontosabb ügyeket is titkos kabinetjében, a maga meglehetősen korlátolt és bürokratikus módján, nemegyszer bizalmas, de felelőtlen tanácsadók segítségével intézte. Aktái között élt és nagyvonalúbb tehetséget nem tűrt meg maga mellett. Még saját testvérével, így József főherceg magyar nádorral szemben is bizalmatlan volt és gyanakvó. Ezért szokták kormányrendszerét abszolutizmusnak nevezni, annak ellenére, hogy a magyar rendi országgyűléseket – legalábbis eleinte – elég sűrűn összehívta. Az uralkodó ugyanis a francia példából azt a tanulságot vonta le, hogy saját uralmát csak úgy tarthatja fenn, ha mindenáron megőrzi a feudális berendezkedést. S ezért – II. Józseftől eltérően – nem igyekezett felszámolni a magyar rendi intézményeket, hanem inkább azon volt, hogy Magyarország is őrizze meg feudális politikai és társadalmi rendszerét.

A kormányzat jellemzői közé tartozott a rendőrruralom, a besúgók széles kiépített hálózata. Mindenki, a magas poszton álló hivatalnok is, magán érezhette a titkosrendőrök figyelő tekintetét. Azután, hogy Magyarországon 1795-ben a harmadik és utolsó felvilágosult politikai tendencia is megrázó körülmények közt elbukott, az országra a félelem csendje borult. Az udvar egymás után vezette be az elnyomó rendszabályokat. A cenzúra könyörtelenné vált. A magyarországi sajtó 1792-ben még 18 lappal rendelkezett. Ezekből 1805-re már csak négy, köztük egyetlen magyar nyelvű maradt, s az is a szűrkeségig szintelen. Nemcsak a határon kobozták el az új és „veszélyesnek” minősülő kiadványokat, hanem az országon belül is valóságos könyvvadászat folyt. Mindez az adott feudális rendszer védelmét volt hivatva megszilárdítani.

E védőakcióban viszont, annak lényegét illetően, az udvar Magyarországon is támogatást kapott attól a nemesi, feudális szellemű irányzattól, amely 1795 után, amikor a felvilágosult reformerek a hatalom kezére kerültek vagy hallgatni kényszerültek, meghatározóvá lett az ország nyilvánossága előtt. Ezt az irányzatot rendi nacionalizmusnak nevezzük. A megjelölést az indokolja, hogy ez az irányzat az újabb típusú „nemzeti” motívumokat is felhasználta abban a küzdelemben,

amelyet az „idegen” progresszív és forradalmi eszmék ellen folytatott. Meg kell jegyeznünk, hogy a forradalomból született új Franciaországgal szemben ekkoriban Európában ellenhatásként másutt is jelentkezett egy ilyenféle védekező, hátrahúzó irányzat. Ennek volt egyik válfaja a német politikai romantika. Ennek azonban Magyarországon vajmi kevés hatása volt.

A rendi nacionalizmus időszakát a felvilágosodás politikai eszmé-
nyeinek háttérbe szorítása, válsága jellemezte. A reformtörekvések e hosszú hullámvölgyéből tulajdonképpen csak 1830 körül jutott ki ismét az ország, amikor – egy újabb francia forradalom után – kibontakozott az új nemzeti liberális reformmozgalom Magyarországon – és Európa e részén –, tehát a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz. Ezen átvélő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt az egyiktől a másikig.

A többé-kevésbé egyéni kivételek közül, akikről tudunk, a legismertebb Berzeviczy Gergely (1763–1822) életútja volt, aki szerepet vitt egykor a felvilágosult rendszerben, majd az antifeudális reformmozgalomban. A felfedeztetést elkerülve szepességi birtokán, ahogy lehetett, eszményeit élete végéig képviselte. 1795-ben külföldön, névtelen röpiratban tiltakozott a jakobinus-per ellen. Két év múlva egy latin könyvben a felvilágosult rendi gazdaságpolitikai program főbb pontjait összegezte, hasznosítva azt, amit az 1791–1793 közt működő Kereskedelmi Bizottság ülésein hallott, mint Podmaniczky József pártfogoltja (*De commercio et industria regni Hungariae*, 1797). Nem áll az – írta –, amit szemünkre vetnek, hogy azért nincs fejlett hazai ipar, mert „e tekintetben is tunyák vagyunk”. Örömmel üz ipart Magyarország népe, „ha annak hasznát is látja”. Az ipar és külkereskedelem hiányainak okát – szerinte – Ausztria gazdaságpolitikájában kell keresni. Ismét pár év múlva Berzeviczy egy újabb tanulmányban a jobbágyok súlyos helyzetét elemezte (*De indole rusticorum*, 1806). 1809-ben – amint arra alább még visszatérünk – Napóleon számára fogalmazott javaslatokat a Magyarországon esedékes reformról. Reményei azonban nem váltak valórra, és még az új reformmozgalom felbukkanása előtt, 1822-ben bevégezte életét.

Bizonyos kapcsolódásra vall, hogy utóbb, az ifjabb, liberális szelle-

mű nemesi nemzedék egyes tagjai visszamenőleg újból felfedezték az egykori kezdeményezéseket. Szalay László eleinte azokat az 1790–1792 közti röpiratokat tanulmányozta, amelyeket apja könyvtárában sikerült felfedeznie. A Magyar Tudós Társaság alapításával, majd a dunai kereskedelmi út kiépítésének programjával tulajdonképpen Széchenyi is egykori felvilágosult rendi, illetve jozefin célkitűzéseket valósított meg. A felvilágosult rendi hagyományok bizonyos hatása a fiatal Kosuthnál is felfedezhető, de tudjuk, hogy a valóban liberális reformellenzékiséghez ő is csak 1830 után érkezett el. A felvilágosodás azonban inkább csak kerülő úton, olyan területeken folytatódhatott, amelyeket a rendi nacionalizmus is nyitva hagyott számára. Az alábbiakban e folyamat feltételeit kell áttekintenünk.

Magyarország, a Habsburg Monarchia részeként, kivette részét a háborús erőfeszítésekből. Viselte a riasztó terheket. Anyagi, pénzügyi forrásai a bécsi udvar rendelkezésére álltak, bár ez utóbbi többször kifogásolta, hogy a magyar hozzájárulás elmarad attól az aránytól, amelyet Magyarország területe és népessége a Monarchián belül képvisel. A magyar korona országai – Erdéllyel együtt – a Monarchia területének mintegy 55%-át tették ki. A belőlük származó kincstári jövedelem, 42 millió forint, viszont csak egyharmad része volt a birodalom összbevételeinek. A valóságban persze Magyarország kisebb hozzájárulása fejletlenebb gazdasági viszonyaihoz képest korántsem volt kevés.

Újoncokat is bőven adott az ország, ha talán nem is oly mértékben, mint az osztrák örökös tartományok. Akkoriban mintegy 10,4 milliós népességéből mintegy 110 ezer katonát állított ki összesen. Ez nagyjából egyharmada volt a császári armádiának. Annak, hogy sok ezer jobbágysorban élő parasztfiút soroztak be, volt bizonyos társadalmi kihatása is. Akadt olyan egyszerű sorból származó huszár, aki bravúrjaival – mint Simonyi József „őbester” – látványos katonai karriert csinált. Nem maradt következmények nélkül az sem, hogy sok nemesi és polgári származású tiszt szolgált a hadseregben. Utóbb, a reformkor és 1848 későbbi szereplői közt is voltak, akik egykor, fiatalon, részt vettek a napóleoni háborúkban. Széchenyi István mint fiatal huszártiszt vitt szerepet 1813-ban a lipcsei csatában, jutott el Franciaországba, sőt valamivel utóbb, 1815-ben, egy küldetés során, először Angliába.

A franciákkal vívott háborúkat Bécs irányította. Magyarország sem a külügyek, sem a hadjáratok vezetésében nem játszott önálló szerepet. A nagy hadműveletek zömmel tőle távol folytak. Francia

csapatok csak két alkalommal (1805, 1809) érték el az ország nyugati határvidékét. A magyar nemesség azonban, a forradalmi Franciaországban látva a fő veszélyt, kész volt a bécsi udvart e háborúban támogatni, még hagyományos konfliktusait is alárendelve ennek az új, nemegyszer kényelmetlen együttműködésnek.

A nemesség természetesen gyakran elégedetlen volt az udvar rendszabályai, a háborús terhek meg az osztrák katonai vereségek miatt. S béke idején, ha a külső, francia veszély csökkenni látszott, mint az 1802. meg az 1807. évi országgyűlés idején, ez az ellenzéki szellem bizonyos fokig újjáéledt és kifejezésre is jutott. De mihielyt a külső – vagy belső, társadalmi – veszély újból felbukkanni látszott, a nemesség azonnal félretette sérelmeit és minden erejével támogatta Bécsset a francia háborúban. Adta a pénzt, terményt, a parasztújoncokat, és ha kellett, a nemesi felkelést is fegyverbe hívta. S közben minden eszközzel, a versezetek, dalok, a divatos „verbunkos” zene, röpiratok, beszédek, egyházi szónoklatok egész áradatával folyt a propaganda az „újfranciák kárhozatos elvei” ellen, az „ősi” erények és dicsőség magasztalásával a „nemzet”, közelebből a nemesi nemzet védelmében. Ugyanakkor persze voltak, a felszín alatt, felvilágosult nemesek és reformra váró, nem nemes értelmiségiek, akik kénytelenek voltak elhallgatni, meghúzódní, másként könnyen bajba jutottak.

Napóleon, aki tisztában volt azzal, hogy Magyarország magatartása jelentős hatással lehet a Habsburg-hatalom katonai potenciáljára, az 1802. és 1805. évi béke idején több megfigyelőt küldött a helyszínre, hogy az állapotokról és az esetleges lehetőségekről képet nyerjenek. E megfigyelők – sajátos módon – némileg ellentmondó jelentésekkel tértek haza. Girard Lacuée ezredes, aki 1802 tavaszán járt az országban, úgy találta, hogy a magyar nemesség ellenzéki szellemű, elégedetlen a helyzettel, a Habsburg-uralommal, sőt adott esetben fegyveres felkelésre is vállalkoznék. Ezért azt javasolta, hogy Franciaország ezt a rendi, feudális ellenzékét próbálja felhasználni Bécs ellenében, a „nemesek függetlensége és a parasztok alávetése” elvének alapján.

Egy másik megfigyelő viszont, még az év őszén, azt javasolta, hogy a Habsburg Monarchiát fenn kell tartani, de átszervezve úgy, hogy súlypontját Magyarországra helyezik át, annyiival is inkább, mivel a politikailag leginkább figyelmet érdemlő erő, a magyar nemesség teljesen lojális a dinasztiaához. Azt viszont ezek a megfigyelők sem vették észre, hogy volt a magyar politikának, a föld alatt, egy olyan változata

is, amelyet a megmaradt egykori „jakobinusok” képviseltek, akik ahhoz vártak segítséget a franciáktól, hogy a feudalizmust felszámolják Magyarországon.

Az 1805. évi háború alkalmával, amikor Napóleon csapatai először érték el a magyar határt, a franciák semlegességet ajánlottak Magyarországnak, de eredménytelenül. Napóleon pedig, Talleyrand javaslatára, úgy határozott, hogy nem dönti meg a Habsburg Monarchiát. Ezután viszont felállította a varsói lengyel nagyhercegséget, s ott bevezette az új francia jogrendet, a Code Napoléont. (Ez Magyarországon azt a benyomást keltette, hogy mégis felszámolni készül a Monarchiát, sőt majd a nemesi kiváltságokat is eltörli. Így azután az 1809. évi háborúban a magyar nemesség nagy többsége ismét a Habsburgokat támogatta. Berzeviczy Gergely viszont francia emlékiratot fogalmazott Napóleonhoz, a jobbagyok felszabadítását, polgári jellegű társadalmi és politikai reformok bevezetését javasolva. 1809. május 15-én, Bécs elfoglalása után, Napóleon kiáltványt intézett a magyarokhoz. Felszólította őket, hogy kiáltsák ki nemzeti függetlenségüket. A kiáltványnak azonban semmi visszhangja nem lett, hiszen a rendi ellenzéket próbálta mozgósítani. Ezen az a kisebb módosítás sem változtatott, amelyet a szövegen a Bécsben élő Batsányi János eszközölt, egykori kufsteini fogolytársa és barátja, Maret segítségével, és amely arra utalt, hogy az alkotmány megváltoztatására is sor kerülhet. A francia hadsereg Győrig nyomult, ahol a nemesi felkelők még fegyverüket is összemérték a franciákkal, de kellő gyakorlat és felszerelés nélkül gyászos vereséget szenvedtek.)

Az 1811/12. évi országgyűlésen kiéleződött az ellentét a magyar nemesség és Bécs között. Miután Napóleon I. Ferenc lányát, Mária Lujzát vette feleségül, Franciaország már nem számított veszélyes ellenfélnek. Viszont a pénzügyi válság annál súlyosabbnak mutatkozott. Az osztrák államadósság 1811-ben elérte a 11 milliót. A fedezetlenül, tömegesen kibocsátott papírpénzből ekkor már 1060 millió volt forgalomban. Ebben az évben azután a kormány a papírpénzt értékének egyötödére devalválta, és helyette 220 millió értékben új, másféle papírpénzt, úgynevezett váltócédulát bocsátott ki. A stabilizáció még így sem lehetett tartós, mivel a háború folytatódott és vele a papírpénz további kibocsátása is. Mindez a rendek megkérdőjezése nélkül történt – a pénzkibocsátás az uralkodó jogai közé tartozott –, viszont olyan elégedetlenséget idézett elő, hogy az udvar az alkotmány felfüggesztésére gon-

dolt, katonai erővel is, ha kell. Napóleon ezt ellenezte, mivel nem óhajtotta, hogy a várható magyar ellenállás esetleg meggyengítse Ausztriát, tehát Oroszország elleni szövetségesét. Bécs viszont nem hívta többé össze a magyar rendi országgyűlést, vagyis a rendi hatalmat félretolva ettől kezdve abszolutista módon kormányzott.

Ez az éles belső ellentét azonban mégsem akadályozta meg a magyar nemességet abban, hogy amikor újra megindult a franciák elleni háború, ismét mindent megadjon a Habsburgoknak, országgyűlés nélkül is. I. Ferenc a lipcsei csata idején újabb segítséget kért a „hű magyar nemzetől” – vagyis a devalváció ellen tiltakozó és meggyűlölt nemességtől – a Monarchia épsége és a trón méltósága érdekében, hozzátéve: „a jelen körülmények nem engedik, hogy a segélyt országgyűlésen tárgyaljuk, hová azt egyébiránt tartozónak kegyelmesen elismerjük”, de hiszen a rendek „különben is bőséges bizonyosságait bírják, hogy alkotmányukat fenntartani őszintén akarjuk”. S bár a jelek ennek éppen az ellenkezőjét mutatták, a megyék, mint a nemesség politikai szervezetei, szerencsekívánatokkal halmozták el katonai sikereiért az udvart, s a különleges helyzetre hivatkozva országgyűlésen kívül, önkéntes megajánlás formájában adták össze, amit az uralkodó kívánt. A megyék az I. Ferenc által 1814 novemberében kért újabb 60 ezer újonc kiállítását is megkezdték, és csak azért nem fejezték be, mert közben a szövetségesek bevonultak Párizsba és a háború véget ért. Amikor pedig Napóleon visszatért, 1815 márciusában I. Ferenc ismét segélynyújtásra hívta fel a magyar rendeket, azok újra eleget tettek e kívánságnak, megint csak országgyűlésen kívül.

A nemesség e politikai magatartása akkor is tény marad, ha számolunk azzal, hogy soraiban tovább élt, sőt növekedett az ellenérzés a bécsi udvar abszolutista törekvéseivel szemben. Akkor is, ha tudjuk, hogy az adott viszonyok közt ez az elégedetlenség nyíltan nem juthatott kifejezésre. Míg az egykorú alkalmi irodalom tollforgatói, akik beszédek, cikkek, röpiratok, versek egész sorában, kórusban ünnepelték a Habsburgok és szövetségeseik győzelmét, Franciaország bukását, vagy éppen I. Ferenc diadalmas hazatérését Bécsbe 1814 júniusában, a szívek mélyén rejlő érzelmek közül csak azoknak adtak hangot, amelyek az adott viszonyoknak és a „hivatalos” kívánalmaknak megfeleleltek.

3. Konjunktúra és társadalom, 1795–1815

A hosszú háborúk egész Európában jelentős mezőgazdasági fellendülést, konjunktúrát, gabonaár-emelkedést idéztek elő, amelyet csak 1815 után követett visszaesés. Így történt ez, helyi változatban, Magyarországon is, amely – mint elsősorban mezőgazdasági ország, fejletlen iparral – különösen nagy mértékben függött a termények eladásának, kivételének lehetőségeitől. A francia forradalmi és a napóleoni háborúk alatt a terményfelesleget Ausztria, közelebbről a császári hadsereg vette át, a létszámmal együtt emelkedő vagy csökkenő mértékű szükséglet szerint. Ez a magyar mezőgazdaság számára állandó és fontos piacot biztosított. A mezőgazdasági árutermelés és piacgazdaság bővítéséhez két további tényező is hozzájárult.

Először is az, hogy az 1788–1795. közötti évek ismétlődő rossz termése után olyan időszak következett, amelyben az átlagos gabonatermés Magyarországon évi 50–60 millió pozsonyi mérőre nőtt, ami – egy mérőt 62,5 literrel számítva – nagyjából 3,1 millió tonnát tett ki. Ebből bőven maradt annyi felesleg, ami eladható volt.

A másik tényező az agrártermények árának állandó emelkedése volt a háborúk időszakában. II. József utolsó – háborús – éveiben egy pozsonyi mérő búza ára 80 garas volt, utána csak 30–40 garas, a francia háborúk megindulása után viszont egyre magasabb, az 1810-es évek elején már 250 garas. E kimutatások, ha nem is hiánytalanok, elég világosan jelzik, hogy az igazi nekilendülés a XIX. század első éveiben következett be. Igaz, hogy ezt egy erősödő infláció is kísérte, mivel a bécsi kormány egyre több fedezetlen papírpénzt bocsátott ki és ezzel próbálta a nagy, háborús kiadásokat fedezni. 100 ezüst forintért, amely 1798-ban még nagyjából ugyanennyit ért papírpénzben is, 1811-ben már 833 papírforintot kellett fizetni. A papírpénz értékcsökkenését és az inflációt figyelembe véve is megállapítható azonban, hogy a termények reálértéke jelentősen emelkedett.

– Az új gazdasági lehetőségeket természetesen elsősorban a nagybirtokos főnemeselek tudták kihasználni. Ezek – 4 hercegi, 79 grófi, 84 bárói család tagjai, a nagybirtokos egyházzal együtt – igen nagy területeket tartottak kezükben. Jövedelmük is ehhez képest jelentős volt, bár – kevés kivétellel – nem azért, mintha jól gazdálkodtak volna rajtuk. A többség jó ideig megelégedett azzal, hogy elhanyagolt birtokából

minél több pénzt szerezzen. Annyival is inkább, mivel az udvar közelében, bécsi vagy pozsonyi palotáikban élő főnemesi családok a hazai viszonyokhoz képest nemegyszer túlságosan költekező életmódot folytattak. Ezek kapták, az udvar fő híveiként, a kormányhivatalok vezető pozícióit és a főispáni tisztségeket. Befolyásuk ekkor is igen nagy volt, de már nem olyan kizárólagos, mint egykor. A XVIII. század vége óta a jobb módú középnemesség is politikai vezető réteggé emelkedett. József nádor 1801-ben meg is alapította, hogy a fiatal főnemesi nemzedéknek már nincs meg a régi súlya, a kormányzatot már nem lehet pusztán a főurakra alapozni.

A gabonakonjunktúra idején a nagybirtokosok igyekeztek minél többet termelni. Voltak, akik egyszerűen csak majorsági földjeiket, allódiumaikat növelték, amelyeket azután jobbágyaiknak kellett robottal megművelniük. Így azonban csak az extenzív gazdálkodás mennyiségi növekedését lehetett elérni. Néhányan viszont modernizálni kezdték birtokukat, új, „racionális” üzemszervezési és intenzívebb termelési módszerek bevezetésével. Így például gr. Festetich György, a keszthelyi gazdasági iskola, a Georgikon alapítója, aki a robotváltság bevezetésére is tett kísérletet. Alcsúti birtokán József nádor is valóságos mintagazdaságot rendezett be. Gondosabb állattartást, trágyázást, új típusú vaseket és más újításokat alkalmazott, a befektetéshez szükséges tőkét pedig hitel útján szerezte meg. Nem meglepő, hogy az ilyen változások között visszhangra találtak Magyarországon a porosz agrárkapitalizmus elméletét megfogalmazó Albrecht Thaer eszméi is.

Szerényebb mértékben a birtokos középnemések is kivették részüket e viszonylagos prosperitásból. Azelőtt a nemes inkább hosszú pereskedéssel próbálta birtokát növelni. A hitelügylet kevés volt, szabályozatlan s hosszú lejáratú. A régi, patriarkális jellegű gazdálkodáshoz nem sok pénz kellett. A bútort, ruhaneműt, edényt lehetőleg helyben készítették és nemzedékek örökölték egymásra. Egy erdélyi birtokos nemes feljegyezte, hogy apja hat év alatt mindössze 53 forintot költött. A többé-kevésbé önellátó, régi típusú gazdaságok ideje azonban mindinkább lejárt. A nemesség is kezdett felfigyelni az új lehetőségekre, és több hasznót, pénzt szeretett volna látni. Egykorú statisztikai és gazdasági írók: Schwartner Márton, Magda Pál, Csaplovics János mind a gazdasági érdeklődés, a termény- és pénzügyek élénküléséről és vele az igények növekedéséről számoltak be. „A pénz szeretete meglepett, bár későn” – írta a börtönévek után birtokán éldegélő Kazinczy Ferenc,

elmondva, hogy ő is új földet vett kölcsönből, amelyet a konjunktúra idején könnyen vissza is fizetett.

A középbirtokos, bene possessionatus nemesség – a kiváltságosoknak körülbelül 1/5 része, mintegy 25–30 ezer család, 100–120 ezer ember – vagyoniilag megerősödött a konjunktúra hosszú évei alatt. Otthon, vidéki birtokán, csinosodó kúriájában élve nem költött annyit, mint a mágnás a nagyváros, az udvar környezetében. Ha kölcsönpénzen vett földet, azt visszafizette, sőt ő maga is hitelezett – innen felháborodása azután a devalváció miatt. Ez az az idő, amikor a birtokos urak – az egykorú mondás szerint – csendes tavaszi esőt és távoli háborút kívántak egymásnak az újesztendő alkalmával. Anyagi biztonság, nyugalom: innen a régi táblabíró világ, a rendi nacionalizmus elégedett nyugalma, amely a XIX. század elején a megyei urakat jellemezte, a latin retorikai műveltséggel együtt. Ennek igényeit fejezte ki az 1806-i új Ratio Educationis is, amely a korábbi, 1777-i oktatási rendszert több ponton módosítva ismét félretolta a természettudományi és más „reális” tárgyakat. Ez felelt meg ugyanis a bécsi kormányzat és a magyar rendek közös álláspontjának. A Budai Ézsaiás által 1807-ben Debrecenben kidolgozott református „álmosdi Ratio” a „nemzet szellemére” (genius nationis) hivatkozva még határozottabban ezt a visszahátrálást képviselte. A nemesurak politikai iskolája a megye volt. Az ő soraikból kerültek ki a megyék országgyűlési követei is.

A kiváltságosok nagy többsége, az egyszerű kisnemesség természetesen messze nem érte el ezt a szintet. De a konjunktúra idején a kisbirtokos, a szinte paraszti szinten élő kisnemes is némi lélegzethez jutott. Nem egy ilyen család ezt a helyzetet arra használta fel, hogy iskoláztassa, értelmiségi pályára irányítsa fiait.

A parasztság, milliós tömegeivel, továbbra is jobbágyi állapotban maradt, feudális elnyomás alatt. A század elején Berzeviczy Gergely, a felvilágosult reformtörekvések ritka folytatóinak egyike, már idézett munkájában (*De indole rutorum*, 1806) azzal érvelt a viszonyok javítása érdekében, hogy statisztikai módszerrel kimutatta: a jobbágytelek jövedelmeinek és terheinek kedvezőtlen aránya így nem teszi lehetővé a parasztok kiemelkedését nyomorúságos helyzetükből; komoly védelmet az urbárium sem nyújt nekik, mivel a „vad földesúr” ezernyi módot talál elnyomásukra, így azután érthető, hogy a jobbágyokat mélységes bizalmatlanság és gyanakvás (diffidencia) tölti el uraival szemben

A konjunktúra éveiből viszont, a sok, súlyos nehézség ellenére, valamennyi haszna a paraszttság magasabb rétegeinek is lett, főleg a mezővárosokban. Ezt mutatta, hogy a magyar paraszti háztartásokban a XIX. század elején jelentek meg olyan tárgyak, amelyek a mindennapi gyakorlati felhasználáson túlmenően díszítő elemként is szolgáltak. Ez a paraszti réteg már kézműveseknél rendelte meg bútorait. Változó mentalitása és növekvő öntudata jeléül, büszkén kezdett olyan ruhadarabokat, díszítő motívumokat viselni, amelyeket a felsőbb osztályoktól való megkülönböztetés jelének, sajátjának tekinthetett. Még az is valószínű, hogy az az új típusú népdal, amelyet utóbb Bartók Béla a régebbi típusútól megkülönböztetett, ezeknek az időknek a szülöttje volt. Az a tény pedig, hogy több tízezer parasztkatona oly sok mindent látott a nagyvilágból a francia háborúk alatt, ugyancsak növelte öntudatukat, bővítette tapasztalataikat. Csehországban, ahol erre már mód nyílt, a parasztok sokhelyt megváltották a robotot, sőt földjüket, mivel földesúri járandóságukat pénzben, változatlan összegben, az infláció alatt könnyebben ki tudták fizetni.

A háborús konjunktúra észrevehető fejlődést idézett elő az iparban és a kereskedelemben is. A különböző üzemek – posztógyárak, bánya- és vasüzemek – részben most is a nagyurak kezében voltak. De előfordult – így a rimamurányi vasmű esetében –, hogy főnemesi és polgári vállalkozók összefogtak. A konjunktúra és a viszonylagos pénzbőség idején pedig megnőtt a valódi polgári üzemek száma is. A bőriparban például Pesten, Budán és Pécsen 1799–1813 között jó néhány ilyen vállalkozás jött létre. A kereskedelmi forgalom is megélénkült, főleg a Duna mentén fekvő fontosabb városi központokban. Az alföldi részen ugyanis az esős időkben feneketlen sártengerré változó megyei utakon nehéz volt közlekedni. A gabonakonjunktúrával megnőtt a terményüzlet. Ebben a XVIII. századi görög kereskedők szerepét – akik már a nemességbe kezdtek felhúzódni – a hazai zsidóság vette át, amely nemcsak kelt felől, hanem a fejlettebb cseh–német tájakról valamivel gazdagabb családokkal is gyarapodott. Tevékenységük elősegítette a hazai gazdasági életnek némi mozgatókével való ellátását és összekötő szerepét játszott a feudális nagybirtok és a pénzpiac között.

De nemcsak a mezőgazdasági konjunktúra, hanem a Napóleon által 1806-ban bevezetett kontinentális zárlat is gyorsította a vérkeringést. A hazai dohány, gyapjú és hamuzsír átmenetileg jó árért kelt el. Az olyan gyarmatáruk pedig, mint a kávé, tea, gyapot, fűszer, festékek,

egy ideig kelet felől, részben Magyarországon át, a Duna mentén találták meg útjukat nyugat felé. A lyoni selyem viszont, ellenirányban, ugyanezen az úton került keleti piacokra. Ez az átmenő kereskedelem hozzájárult Pest-Buda fejlődéséhez. Pest lakossága 1790 után egy fél-század alatt majdnem háromszorosára nőtt.

A viszonylagos pénzbőség és a növekvő infláció miatt sok polgári és nemesi család igyekezett jövedelmét maradandó értékű beruházásokba fektetni. Ennek következtében sorra épültek, klasszicista stílusban az új vidéki kúriák. A városokban is nekilendült a nemesi és polgári építkezés. Az egyre forgalmasabb Pesten 1810 és 1814 között 425 új ház épült, több, mint évtizedek alatt korábban. Számos egykorú megfigyelőnek tűnt fel a nemesi és polgári családok újféle „fényűzésének” sok olyan jele, mint például hogy gyakrabban csináltattak új ruhát a korábban nemzedékről nemzedékre örökölt régi helyett, hogy ezüsttárgyakat, képeket vásárolnak, empire stílusú bútorokat csináltatnak. Ezzel együtt az olvasóközönség is tovább szélesült. Egyre nagyobb keletje lett az olcsó, szórakoztató, népszerű irodalomnak. Főleg a pesti kiadók ismerték fel ezt az új keresletet, amelynek azután almanachok meg németből gyorsan lefordított, másodrendű regények piacra dobásával sietett megfelelni.

Végző fokon mindez hozzájárult a hagyományos feudális rendszer fellazulásához és hosszú távon a nemességet is új, polgári életforma és általában a polgárosodás felé vezető útra terelte. Rövid távon, közvetlenül azonban éppen ellenkezőleg, hatása abban mutatkozott, hogy a feudális gazdasági rendszer, kiváltságai ellenére, illetve azokkal együtt, az újjáéledés tüneteit mutatta. Ez pedig – azzal a félelemmel együtt, amelyet a nemességben a francia forradalom radikális szakasza keltett – azt eredményezte, hogy a reform gondolata háttérbe szorult. Minek változtatni egy olyan rendszeren, amely – úgy látszott – jobban működik, mint korábban?

Mindennek következtében a kulturális fejlődés a konjunktúra segítségével a felvilágosodás válsága, a reform nagy csatavesztése ellenére is továbbhaladt ugyan, de az uralkodó politikai irányzat, a rendi nacionalizmus által korlátozottan. Innen van az, hogy ha pusztán gazdasági, képzőművészeti vagy irodalmi jelenségek alapján mérlegeljük az egykorú történeti folyamatot, akkor nem tűnnek fel annyira a politikai visszaesés mélységei. Márpedig ez a néhány kulturális előrelépés csak töredéke volt annak, amit a felvilágosodás szeretett volna

megvalósítani. A felvilágosodás célkitűzéseiből ugyanis csak az folytatódott és vált valóra, ami nem veszélyeztette közvetlenül a nemesi kiváltságokat és a fennálló rendszert. Illetve az, ami politikailag kevésbé exponált területen olyan változásnak, előrelépésnek minősült, amely az új viszonyok között a nemesség változó igényeinek és szükségleteinek is megfelelt. Ilyen volt például a nemzeti nyelv érvényesítéséért vívott küzdelem, a nyelvújítás keresztülvitele, a műszaki és gazdasági meg bizonyos tudományos és irodalmi törekvések támogatása.

Független nemzeti állammal és annak hatalmi eszközeivel a rendi nacionalizmus nem rendelkezett, de azt megtehetette, hogy megkísérelje a magyar nyelvnek a holt latin helyére iktatását. A nemzeti nyelvnek az állami és társadalmi élet különböző pontjain való érvényesítése volt az, amiben a rendek ezekben az években is újabb eredményeket akartak elérni. 1792 óta – amikor a magyar rendes tantárgy lett a közép- és felsőoktatásban – a nemesség igényei is tovább nőttek. Az új század elején egyre többen kívánták a magyar nyelv „usus”-át (használatát), vagyis az 1802-i országgyűlés egyik feliratát idézve – az „anyanyelvvel való közönséges éllést”, ami azonban ekkor még pusztán a nemesség s a rendi intézmények magyarítására irányult, hiszen a nemesi nemzetbe éppúgy nem értették bele a nem magyar, mint a magyar parasztok tömegét.

Az 1805: IV. tc. a kérdést úgy szabályozta, hogy ezentúl az országgyűlés feliratait hasábosan latin és magyar nyelven készüljenek, a törvényhatóságoknak pedig szabad legyen a helytartótanáccsal magyarul levelezni. Ezt a lehetőséget azután a nemesség többfelé arra használta fel, hogy saját intézményeinek nyelvét a maga hatáskörében magyarrá tegye. Mindez találkozhatott a felvilágosodásnak azzal a célkitűzésével, hogy a nemzeti nyelvet – mint a művelődés eszközét – felemeljék, korszerűsítsék és addig „palléroznák”, amíg alkalmassá válik az új, nemzeti irodalom megteremtésére. A nyelvújítást – amelyre a fejlődő nemzetnek, a társadalomnak mindenképpen szüksége volt, és amelyet annak idején Bessenyei kezdeményezett – most, az új század elején, börtönből való szabadulása után Kazinczy Ferenc vitte keresztül.

De ilyen találkozás létrejöhetett a nemzeti irodalom ügyében is. Virág Benedek ódái a nemesi nemzet nagyságát zengték klasszikus formában, de ennél többet is képviseltek. Ilyen lehetőséget nyújtott továbbá a műszaki és gazdasági szakemberek korszerű képzésének ügye, hiszen ezekre a feudális birtoknak is szüksége volt. Így azután,

annak ellenére, hogy a második *Ratio Educationis* (1806) – mint láttuk – az elsőhöz képest konzervatív irányban visszahátrált, fennmaradtak a felvilágosult abszolutizmus olyan létesítményei, mint az egyetemi mérnöki intézet, az orvosi kar, a királyi akadémiák, a selmeci bányászati akadémia. Sőt kiegészültek olyan újabbakkal is, mint a gr. Festetich György által alapított keszthelyi gazdaképző akadémia, a Georgikon (1797) és utóbb egy hasonló intézmény Magyaróváron is (1818).

S míg a politikai sajtót a nyomasztó cenzúra szinte megfojtotta, a specializálódás jeleként mégis kezdtek olyan lapok napvilágot látni, mint a Georgikon köréhez tartozó Pethe Ferenc által szerkesztett *Nemzeti Gazda* (1814), amelynek hasábjain itt-ott már utalások rejtőznek a fejlettebb országok olyan példaira is, hogy ott a polgárok és parasztok is bírhatnak földtulajdonnal. Pethe és más szakírók mezőgazdasági munkái is az új tájékozódást szolgálták. Tovább fejlődhetett a tudományok magyar nyelvű tolmácsolása is, főleg a kémia, az orvostudomány és a statisztika területén. Gr. Széchenyi Ferenc jaki egykori felvilágosult eszményeinek összeomlása után a vallásos romantikában keresett menekvést, 1802-ben megalapította, könyvtára felajánlásával, a Magyar Nemzeti Múzeumot, a mai Országos Széchenyi Könyvtár elődjét, amely bizonyos mértékig egy tudományos központ szerepét is vállalni tudta.

Így azután a felvilágosodás programjának bizonyos elemei folytathatók, tovább bontakozhattak abban az időszakban is, amikor a felvilágosodás politikai és társadalmi törekvéseivel szemben álló politikai irányzat vált uralkodóvá. A visszaesés mellett tehát bizonyos továbbélést, fejlődést is megfigyelhetünk, ha szerényebb eredménnyel is, mint amivel annak idején a magyar felvilágosodás nekilendülése biztolt.

4. 1815 nemzetközi rendszere

A francia hegemonia kísérlete s vele Európa napóleoni berendezése 1814/15-ben összeomlott. Helyébe valami újat kellett létrehozni.

A XX. század emberét meglepheti, hogy a legyőzött Franciaország milyen gyors és viszonylag kedvező békét kapott. Az 1814. május 30-i első párizsi béke értelmében megőrizte 1792. évi határait, visszakapta gyarmatai nagy részét, sőt még jóvátételt sem kellett fizetnie a hosszú,

véres háborúk, a sok hódítás után. A szövetségesek vezetői óvakodtak attól, hogy bosszúállással, az oly váratlan erő kifejtésekre képes ország megnyomorításával nehezítsék a Bourbon-restauráció helyzetét.

Az új rend kialakítására összehívott bécsi kongresszusnak 1814 októbere és 1815 júniusa között már nem a békével, hanem a napóleoni birodalom Franciaországon kívüli hagyatékának elosztásával kellett foglalkoznia. Mint titkára, Friedrich v. Gentz, Metternich külügyminiszter bizalmasa írta: a szép szölamok mögött igazi célja az volt, hogy „a vesztéstől elvett zsákmányon a győztesek megosztozzanak”

Uralkodók, diplomaták, különféle delegációk, kísérőik, nagyvilági nők és kalandorok tódultak a nemrég még válságok közt vergődő Habsburg Monarchia fővárosába, amely most egy időre a nemzetközi politika központja lett. A rendőrkopók fáradhatatlanul szaglászta mindenfelé, a papírkosarakba is belenéztek. I. Ferenc, a császár és király, bár nem szerette a nagy társaságot, kénytelen volt a Hofburgban vendégül látni a legelőkelőbbeket: a cárt, négy királyt, egy királynét, két trónörökös, három nagyhercegnőt, három uralkodó herceget és mindezek népes kíséretét. Naponta 40 asztalt kellett teríteni és 1400 lovat készenlétben tartani. A nagy multság a bécsi udvarnak összesen mintegy 30 millió forintjába került akkor, midőn Magyarország egész évi hadiadója nem haladta meg az 5,2 milliót. S még külön kellene szólanunk a többi fontosabb látogatóról, valamint a bécsi arisztokrácia, benne magyar főnemes családok, Zichyek, Esterházyak és mások palotáiban rendezett fényes estélyekről.

Az egyetlen magyar kísérlet arra, hogy a kongresszussal konkrét, érdemi javaslatot fogadtasson el, Berzeviczy Gergelytől származott, akivel már többször találkoztunk. Tudomást szerezve arról, hogy az 1814. május 30-i első párizsi béke szabaddá tette a Rajna és a Schelde hajózását, és az ezzel kapcsolatos szabályok kidolgozását a kongresszusra bízta, emlékiratot vitt fel Bécsbe. Ebben előadta, hogy a szabad hajózás elvét az Elba, Odera és Visztula esetében is alkalmazni kellene. Ha Ausztria és Poroszország egymás közt szabaddá tenné az árucserét, az nagy lehetőségeket nyitna a nemzetközi kereskedelem előtt. Berzeviczy persze főleg Magyarország számára keresett kiutat így észak felé. Ezt kifejtette az udvarnál, kormánykörökben, köztük Metternich előtt is. Végül azonban, bár bizonyos hasonló szabadkereskedelmi elképzelésekkel is találkozott, nem érhetett el sikert egy olyan kongresszuson,

amely éppen a feudális birodalmakat restaurálta Közép- és Kelet-Európában.

Közben, a rendezőbizottság legfőbb irányítása alatt, egymást követték a bálók, estélyek, bankettek, koncertek, olykor Beethoven személyes vezényletével, a színházi előadások és a szórakozás más válfajai. Mégsem kell egészen szó szerint vennünk azt az egykorú mondást, amely szerint a kongresszus táncolt, de nem haladt. A népes, léhűtő vendégsereg figyelmét le kellett kötni valamivel, hogy a nagyhatalmak képviselői egymás között zavartalanabban dönthessenek a jövő felől.

A négy győztes hatalom, Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország elérte egyedül, saját kisebb szövetségeseit, így Spanyolországot, Portugáliát, Svédországot is kizárva akart mindenről dönteni. Ha a dolog mégsem egészen így alakult, az főleg belső ellentéteiknek volt köszönhető, amelyeket kihasználva Talleyrandnak sikerült a legyőzött Franciaország képviselőjeként a nagyok közé bejutnia.

Anglia, amelyet Bécsben a hidegen konzervatív Castlereagh képviselt, mindenekelőtt tengeri fölényét és kereskedelmi érdekeit akarta biztosítani. Ezért sietett pozícióit megszilárdítani egyrészt a Földközi-tengeren, Málta megszerzésével, másrészt meg északon, ahol nagy része volt abban, hogy Dánia sürgősen lemondani kényszerült Norvégiáról a svédek javára. Ezért szorította rá az általa visszaültetett spanyol kormányt egy olyan szerződés aláírására, már a bécsi kongresszus előtt, amely megnyitotta előtte Latin-Amerika piacát. Franciaországot, a hagyományos versenytársat, amely az imént lezajlott háborúban oly nagy erőfeszítéssel próbálta őt Európa piacáról kizárni, természetesen továbbra is féken akarta tartani. Egyrészt gátak emelésével a francia határokon. Ilven lett délkeleten a szárd-piemonti olasz királyság, keleten sémleges Svájc, északon pedig az új Németalföld, kibővítve Belgiummal, mely utóbbiért a Habsburgoknak Itáliában kellett kárpótlást kapniuk. Még nagyobb szerepet szánt azonban Anglia, a másik oldalon, a hatalmi egyensúly elvének. Ennek értelmében ugyanis Európát úgy kell a nagyhatalmak közt felosztani, hogy azok egymást nagyjából ellensúlyozni tudják, és hogy egyikük se legyen képes a többi magára alágyűrve egy újabb napóleoni típusú egyeduralmat kiépíteni.

Anglia tehát Európa közepét, a német hatalmakat, Ausztriát és Poroszországot igyekezett megerősíteni, az egyik oldalon Franciaország ellensúlyaként, ha az ismét felütné fejét, de Oroszország ellensúlyaként is, a másik oldalon, hiszen az, Napóleon visszaverésével, a konti-

nensen szerzett pozícióival Európának kétségkívül legnagyobb szárazföldi hatalmává emelkedett.

Oroszországot a kongresszuson maga I. Sándor cár képviselte, hiszen az ő minden szeszélyesség ellenére is céltudatos, erőteljes egyénisége mögött háttérbe szorult Nesselrode külügyminiszter és a többi tanácsadó. A cár ismert volt a Török birodalom ellen irányuló terveiről. Ekkor azonban mindenekelőtt a három részre osztott Lengyelországot akarta saját uralma alatt egyesíteni, miután a Napóleon által felállított Varsói Nagyhercegség napja leáldozott. Csapatai máris a helyszínen voltak. A porosz király, a tétova III. Frigyes Vilmos pedig, aki 1806. évi veresége óta amúgy is, joggal érezte utolsónak magát a nagyok sorában, belement ebbe az elképzelésbe, azzal együtt, hogy Poroszországot az így „elvesztett” területekért Szászországgal kárpótolják. Ez a terv azonban Ausztria és Anglia ellenállásába ütközött.

Ausztriát, házigazdaként, Metternich kancellár képviselte. Ez a Rajna-vidéki német főnemés drezdai, berlini, majd párizsi diplomáciai posztok után nemrég vette át a Habsburg Monarchia külpolitikájának irányítását, amelyet azután évtizedeken át, egészen 1848 forradalmáig tartott kezében. A XVIII. századi Európa régi rendjének híveként a „klasszikus” diplomácia arisztokratikus és racionalista hagyományain nevelkedett. Nagyon is otthon érezte magát a szalonok, estélyek és mindazon taktikai lépések világában, amelyekkel ellenfelei idejét tudta vesztegetni.

Metternich szerint a Habsburg Monarchia érdekei megegyeztek az angol érdekekkel a hatalmi egyensúly elvének alkalmazásában. Vagyis abban, hogy Európa közepét, mindenekelőtt Ausztriát kell egyrészt Franciaországgal, másrészt Oroszországgal szemben megerősíteni. Ellemezte hát a cár lengyel terveit, de azt sem kevésbé, hogy a régi rivális: Poroszország Szászország megszerzésével túl nagyra nőjön.

Az ellentét a két hatalmi tömb között rövidesen szinte háborús feszültségig fokozódott. Talleyrand javaslatára Anglia, Ausztria és Franciaország egymással 1815. január 3-án titkos katonai szövetséget kötött. A cár, ha erről nem is tudott, felismerte, hogy az ellentábor megszilárdult. Így hajlandó volt kompromisszumot elfogadni. Metternichék hozzájárultak ahhoz, hogy a cár Lengyelországot, ha nem is teljesen, de nagyobb részben saját uralma alatt fogja össze. Ahhoz is, hogy Poroszország némi lengyel terület megtartása mellett Szászországból és Weszfáliában, a Rajna-vidéken kapjon kárpótlásul kisebb része-

ket. Franciaország viszont vesztes félből szövetségessé emelkedett. Ezt a helyzetet borította fel Napóleon, midőn 1815 márciusában Dél-Franciaországban partaszállt, és rövidesen visszafoglalta trónját.

E fordulat első és legfőbb következménye az volt, hogy a már kettészakadt koalíció egysége helyreállt. A négy nagyhatalom – Franciaországot ismét félretolva – sietett közös álláspontját szerződésileg megújítani. A szövetséges haderők újra mozgásba jöttek és Waterloónál 1815. június 18-án végleg legyőzték Napóleont. A közjáték így csak száz napig tartott.

Másik következménye az volt, hogy Ausztriának sikerült itáliai pozícióit tovább erősítenie. Lombardiát, Milánót már előbb visszaszerelte. Most Nápolyból is elűzte a rosszul helyezkedő, Napóleon-rokon Murat királyt, és helyébe ültette saját hívét, IV. Ferdinándot. Toszkána, Modena élére osztrák főhercegek kerültek. Még a pápa is osztrák segítséggel, császári gyalogosok sorfala közt, magyar huszárok kíséretében tért vissza Rómába, az egyházi állam élére. A Habsburg-ház döntő befolyásra tett szert a széttagolt Itáliában.

A harmadik, nem kisebb következménye a száz napnak az volt, hogy a kongresszus gépezete gyorsabb mozgásba lendült. A különböző bizottságok sorra bevégezték munkájukat. Végleges formát kapott a már kialakult módokon a lengyel és szász, a dán, a németalföldi, az itáliai és végül a német kérdés, történelmi távlatból nézve a legsúlyosabb.

A rég elavult és 1806-ban felszámolt német-római császárságot a régi rend hívei sem tartották már visszaállíthatónak. De egy nemzetibb jellegű, egységesebb, erősebb német államszervezetet sem óhajtottak helyette létrehozni. A különböző német középállamok, mint Bajorország vagy Württemberg, ragaszkodtak külön szuverenitásukhoz. Metternich pedig a konzervatív társadalmi és politikai „stabilitást” és a Habsburg-ház befolyását a német széttagoltság fenntartása, a kisebb egységek laza összekapcsolása útján tartotta leginkább biztosíthatónak. S ebben más hatalmak is támogatták, főleg a németek szomszédai. A kongresszus 1815. június 8-i döntése értelmében tehát a német töredékállamok száma tovább csökkent ugyan, de a megmaradt 5 királyság, 28 hercegség és 4 szabad város, vagyis Ausztriával együtt 38 szuverén egység mindössze egy olyan „örökös konföderációt”, szövetséget (*Bund*) alkotott, amelynek közös szerve a különböző államok megbízottjaiból álló frankfurti diéta volt, Ausztria elnökletével.

Végül pedig, miután az első párizsi békét a vihar elsodorta, a négy hatalom a kongresszus befejezése után, 1815. november 20-án Franciaországgal egy újabb, második békét kötött. Ez már szigorúbb volt a korábbinál, bár a szenvedélyessé vált német, porosz bosszúvágy most sem kapott szabad utat. Franciaországot valamivel kedvezőtlenebb határokkal látták el, tartósabb idegen megszállás alá helyezték és 700 milliós jóvátétel megfizetésére kötelezték.

Az új nemzetközi rendszer alapjait az 1815. november 20-án Párizsban kötött négyhatalmi szerződés rakta le. Ennek alapján Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország, meg a valamivel utóbb közéjük felvett Franciaország alapján véve ellenőrző szerepet kapott az európai politikában. A szerződés VI. cikkelye szerint a hatalmak képviselői „meghatározott időközökben” találkozókat rendeznek, hogy tanácskozzanak „közös érdekeikről”, meg „a nemzetek nyugalma, prosperitása és Európa békéje” érdekében alkalmazandó rendszabályokról.

A nemzetközi, európai politikai együttműködés új szervezeti megoldásának gondolata kétségkívül újszerű volt, és elvben hasznos is. A jelen esetben azonban főleg azért jött létre, mert a forradalmaktól való együttes félelem közös védekezésre készítette az érdekelt hatalmakat. Az egy ideig egymást követő európai kongresszusok (Aachen 1818; Troppau 1820; Laibach 1821; Verona 1822), valamint a fegyveres intervenciók Itáliában és Spanyolországban egyértelműen a fennálló status quo, a konzervatív erők védelmét szolgálták. Főleg Metternich Ausztriája érezte szükségét az ilyen jellegű nemzetközi támogatásnak, hiszen a német és az olasz területek ellenőrzésével, a különböző nemzeti mozgalmak fékentartásával különösen nagy teherterét vállalt magára.

A két polgári jellegű hatalom, Anglia majd Franciaország persze egy idő múlva lerázta magáról ezt a nyomasztó kötöttséget. A három keleti feudális hatalom azonban, amely egymásnak egyszerre volt riválisa, ellenfele és segítőtársa is, tovább folytatta azt a merev, konzervatív politikát, amelyet jó ideig „szent szövetséginek” volt szokás nevezni. A „Szent Szövetség” a valóságban sem a négyhatalmi, sem más szerződésben nem szerepelt, hanem csak egy olyan, 1815. szeptember 26-án kelt, fellengzős nyilatkozatban, amelyben a cárral (mint kezdeményező), meg az osztrákok és a porosz uralkodó fejtegette ki véleményét a vallásos szent elveiről és a testvéri összefogásról a politikában. Anglia ehhez nem is csatlakozott.

1815 nemzetközi rendszerének megalkotói az általuk tapasztalt

veszélyeknek igyekeztek a jövőre nézve útjába állni. Tehát Franciaország forradalmi és egyeduralmi törekvéseinek meg az európai hatalmak közti háborúnak. Nem is minden siker nélkül. Nem számoltak viszont azzal, hogy a társadalmi fejlődés, főleg a nemzeti és liberális mozgalmak előbb-utóbb túlhaladnak a konzervatív elképzeléseken és a fennálló helyzeten. S ha 1815 rendszere a súlyos teherterhelés ellenére viszonylag tartósnak bizonyult és csak fokról fokra alakult át, az nemcsak a diplomácia irányítóinak manővereiből, hanem – végső fokon – a közép- és kelet-európai zónák polgári-nemzeti fejlődésének egyenlőtlenségéből, lassúbb voltából érthető. Alapjában véve ugyanis a hatalmi egyensúly rutinos sakkmeisterének számára is ez tette lehetővé, hogy a régi rendet korszerűsített – nem változtatlan – formában helyreállítsák.

Ezt az államrendszert nem az veszélyeztette leginkább, ha egy saját, független, nemzeti államkereten belül győz a polgári forradalom, úgy, mint Franciaországban utóbb 1830-ban meg 1848-ban. A fő probléma ott fenyegetett, ahol a meglévő politikai keretek, államalakulatok határaikkal keresztezték a kibontakozó nemzeti mozgalmakat. Vagy úgy, hogy részekre szabdalták őket, s ezzel gátolták egységüket, mint a német és olasz mozgalom esetében. Vagy pedig úgy, hogy egy nagyobb, közös kereten belül, másokkal együtt, külső vezetésnek rendelték őket alá úgy, mint a cseh vagy a magyar mozgalmakat.

E kétféle tünet főleg a Habsburg Monarchia esetében jelentkezett. A legsúlyosabb problémát azonban itt sem a Duna-vidéki kisebb nemzetek képviselték. A restauráció nemzetközi államrendszerének eljövendő fő válságkövetését Németország alkotta és Itália. 1815-ben a német és olasz mozgalmak még gyengék voltak. De később ezek a mindinkább erősödő és – főleg a német esetében – nagy potenciális erőt magában rejtő nemzeti mozgalmak váltak az európai politikai rendszer legtöbb átalakítást követelő problémaivá. 1815 nemzetközi egyensúlyi rendszerre végül is az olasz, illetve a német egység létrejöttével borult fel teljesen utóbb, a XIX. század második felében.

5. Európa és Magyarország 1815 után

Az új nemzetközi rendszer Európáját, ha nem is egyforma mértékben mindenütt, szembevetően a nagybirtokos főnemesség és mellette, helyenként – a fejlettebb zónában – a gazdag polgárság irányító szerepe

jellemezte. Az eszmék világában pedig egyidejűleg még továbbélt az előző időszakban kialakult, konzervatív és vallásos jellegű romantika. A társadalmi és gazdasági struktúra mind érezhetőbb átalakulása, a polgári irányú fejlődés erősödése és egyben a liberalizmus feltartóztathatatlan terjedése azonban nemsokára jelentősen módosította az erőviszonyokat. Elsősorban – természetesen – Európa epicentrumában. S rácsfolt azokra a politikusokra, akik 1815-ben azt hitték, hogy az adott helyzet ezentúl lényegében véve változatlan és állandó marad.

Angliát, amely pedig az alkotmányos parlamenti rendszer zászlóvivője volt, a nemzetközi találkozókön még évekig a konzervatív Castlereagh külügyminiszter képviselte. Az angol költészetben pedig Wordsworth, Coleridge a konzervatív romantikát. Pár év múlva viszont Byron (1788–1824) a szabadságeszménnyel párosult, új romantikát szólaltatta meg. Anglia gyors átalakulásban volt. Az ipari forradalom következményei most kezdtek igazán érvényesülni. Nőtt az új technológia és az új energiaforrás: a gőz szerepe. Bővült a gépi, nagyüzemi termelés. A szén- és vasipar látványosan kiépült. Új ipari centrumok születtek. 1825-ben megnyílt az első szabályos vasútvonal. A szabadkereskedelem igénye, az árukivitel és a hajózás volumene megsokszorozódott. A gyarmati terjeszkedés folytatódott. Indiában tovább épült az angolok uralma. Kínát pedig az ún. első ópiumháború nyitotta meg az angol áruk előtt. A tőke tovább halmozódott. Az ipari polgárság gazdaságilag megerősödött és nagyobb részt kívánt a hatalomból. A választójogi reformok követelésével szélesebb rétegek támogatására is számíthatott. A változást jelezte, hogy 1822-ben a tory párt konzervatív szárnyával szemben a mérsékelt reformokra hajló Canning került a külügyek élére.

Ezt követően Anglia már távol tartotta magát az olyan közös nagyhatalmi akcióktól, mint amilyen 1823-ban a franciák spanyolországi intervenciója volt. Azt a tervet pedig, hogy a nagyhatalmak Latin-Amerikába is francia csapatokat küldjenek a volt spanyol és portugál gyarmatok függetlenségi küzdelmeinek leverésére, nem utolsósorban Anglia ellenzése akadályozta meg. Azáltal ugyanis, hogy a napóleoni háborúk lekötötték az európai anyaországok: Spanyolország és Portugália erőit, lehetővé vált, hogy az atlanti peremzóna déli részén, Latin-Amerikában is nemzeti függetlenségi mozgalmak bontakozzanak ki. E mozgalmak élén, mint a venezuelai Miranda (1752–1816), majd Simón Bolívar (1783–1830) példája jelzi, a helyi

„kreol” vezető réteg állt. Anglia már csak azért is hajlandó volt elismerni az új tengerentúli államokat, mivel azok újabb piacot jelentettek számára.

Az angol kormány és parlament a külkereskedelmi érdekeknek megfelelően módosította a hajózási törvényt. Reformokat vezetett be a büntetőjog terén. 1824-ben pedig – ha szűkre szabott korlátok között is – engedélyezte a munkások érdekvédelmi szövetségeinek (*trade union*) működését. Az ipari forradalommal a korai kapitalizmussal velejáró társadalmi bajok – a súlyos munkafeltételek, a 16–18 órás munkaidő, a nők és a gyermekek embertelen dolgoztatása, a munkások keserves életviszonyai miatt ugyanis egyre szükségesebbnek látszott, hogy e téren az állam is bizonyos lépéseket tegyen. A korábbi viszonyokhoz nyilván nem lehetett visszatérni, és a megoldást géprombolás útján elérni, amivel előzőleg, 1811 körül Ned Ludd vezetésével az angol textilmunkások, a luddisták próbálkoztak.

De előrelépés is csak nehezen, sok munka árán történhetett. A liberális felfogás ugyanis, akkori változataiban elutasított magától minden állami beavatkozást, hiszen az egyéni szabadság híve volt mind a politikában, mind pedig – Adam Smith óta – a gazdaságban. Az egykorú gazdaságtan elméleti összefoglalásai, David Ricardo könyvéből (*Principles of Political Economy*, 1807) John Stuart Mill hasonló című művéig (1848) jól megfeleltek a szabadversenyt kitűnően álló angol gazdaság feltételeinek, de azzal a problémával nemigen tudtak mit kezdeni, amelyet a gazdasági élet ciklikus ingadozásai, visszatérő válságai idéztek elő, és amely a vállalkozók körében bizonytalanság, a munkások között pedig – főleg – fokozott nyomorúság előidézője lett.

Franciaország történetének ezt az időszakát a „restauráció” korának szokták nevezni. XVIII. Lajos uralkodásával (1814–1824) helyreállt a Bourbonok uralma. A korábbi, feudális viszonyokat persze nem lehetett visszaállítani, de folyt az egykori forradalmárok és bonapartisták félreállítása, üldözése. Richelieu herceg, a miniszterelnök alkotmányos monarchista politikai irányt szabott, de a szélsőségesen konzervatív, ultra-royalista többség ezt oly mértékben akadályozta, hogy a király 1816-ban jobbnak látta felosztatni a parlamentet. Ezt követően, 1818-ban, az aacheni nemzetközi kongresszuson, a nagyhatalmak elhatározták, hogy megszálló csapataikat kivonva, Franciaországot befogadják ötödiknek maguk közé. 1821-ben a politikai vezetésben ismét az ultrák kerekedtek felül. A nagypolgárság, amely azért a kialakult

kompromisszum következtében a földbirtokos arisztokrácia mellett ugyancsak bizonyos súlyt képviselt, az ultrákkal szemben az alkotmányos monarchistákat támogatta. Így a konzervatív, vallásos romantika olyan képviselői után, mint Joseph de Maistre vagy Chateaubriand, az író, aki külügyminiszter is lett 1822–1824 között, mindjobban szóhoz jutottak a restauráció korának liberális szerzői, akik, mint a történész Guizot, Thierry, Mignet, kifejtették, hogy a francia forradalomban a feudális nemesség és a feltörő polgárság küzdelme folyt. Az ipari megkereskedelmi tőkével rendelkező, liberális polgárság ugyanis erősödőben volt, hiszen az ország gazdasági fejlődése tovább lépett előre. Az új fejleményekhez igazodó reformok bevezetésének azonban a politika alakulása nem kedvezett. XVIII. Lajos utóda, X. Károly (1824–1830) alapján véve a régi rend és az abszolutista hagyományok híve volt, aki az ultrákkal érzett, a volt emigránsokra meg a klérusra támaszkodott, és nem kiterjesztette, hanem szűkítette a választójogot. Az ebből adódó politikai válság idején, 1830-ban a választások liberális többséget eredményeztek. Majd pedig, amikor e fordulatot az uralkodó alkotmányellenes intézkedésekkel próbálta kivédeni, kitört a forradalom, s ezzel egy új szakasz vette kezdetét.

Azok, akik a XX. század nagy világháborús válságainak periódusában tekintettek vissza a múltba, hajlamosak voltak az előző század első évtizedeit, 1815 után, némi nosztalgiával a kigyensúlyozott béke és a nyugodt fejlődés szinte idillikus időszakának tekinteni. Főleg, ha Stendhal vagy Balzac regényei nyomán a jómódú nemesi-polgári rétegek kényelmes életére figyeltek. A valóságban azonban a felszín alatt egyre nőtt a sokféle belső feszültség, az elkeseredés, a változás óhaja a liberálisoktól a demokratákig, az értelmiségiektől a nyomorba süllyedő proletárokig. Igaz, hogy az elégedetlenség a rendőrzárlás miatt sokban a föld alá szorult. Titkos társaságok alakultak, amelyekben tisztek, diákok, kispolgárok próbálták a fennálló konzervatív rendszer megdöntését előkészíteni. A felhalmozódó feszültség, ahol arra módja nyílt, időről időre robbanásokban, megmozdulásokban keresett kiutat. Az 1815-ben kialakított hatalmi struktúrát három egymást követő, egyre szélesebb körű és egyre erősebb európai forradalmi hullám rázta meg: az 1820-as évek elején, az 1830-as évek elején és végül 1848-ban.

Az első ilyen hullám, amelyről itt kell beszélnünk, eredetileg a német társadalomban készült kialakulni. Főleg egyetemi, fiatal értelmiségi körökben jelentkezett itt a nyugtalanság és a csalódottság amiatt,

hogy 1815 után a német államokban alapjában véve helyreállt az abszolutizmusok és az arisztokrácia uralma. A politikai szabadság hiánya főleg északot, Poroszországot jellemezte, ahol III. Frigyes Vilmos vonakodott országának a francia háborúk alatt megígért alkotmányt megadni. A déli német államokban, ha korlátozottan is, valamivel alkotmányosabb jelleggel működtek tovább a monarchiák. A német nyugtalankodást azonban Metternichnek és szövetségeseinek a Karlsbadi (Karlový Vary) nemzetközi konferencián (1819) hozott rendszabályok segítségével egyelőre csírájában sikerült elfojtaniuk.

A XIX. századi porosz történeti hagyomány szerint 1807 után Németország porosz vezetéssel kezdett a nemzeti liberális reformok útján felemelkedni, de ezt elgáncsolta Metternich politikája. A valóságban azonban nemcsak Metternich politikája volt hátrahúzó és konzervatív. A Napóleon elleni erőfeszítések központja nem Poroszország volt, hanem Ausztria. S a német nemzeti mozgalom nem egyértelműen a liberalizmushoz kapcsolódott. A liberálisok sokszor inkább a napóleoni rendszerben bíztak saját feudális uraikkal szemben – ezt tette az emigránsként a német ügyekkel foglalkozó magyar Batsányi János is. Mások, mint a német Ernst Moritz Arndt példája mutatja, a liberalizmust hajlandók voltak feláldozni a nacionalizmus kedvéért. A „felszabadító” háborúk nem szabadították fel a német társadalmakat a feudális abszolutizmus alól. A Franciaország elleni küzdelem élén inkább olyan konzervatív erők álltak, amelyek jónak látták, hogy maguknak valamivel szélesebb közös társadalmi támogatást szerezzenek. E törekvéssel függött össze a német politikai romantika ideológiája. Ez lényegében véve a konzervatív, restaurációs, feudális erők eszmei fegyvere volt a forradalom és a felvilágosodás hagyományai ellen vívott küzdelemben, amelynek során felhasználta azt az erős vallásosságot, amely a német társadalom széles rétegeit jellemezte. Ezt képviselték a romantika német képviselői a költő Novalistól a politikus Adam Müllerig, akinek teokratikus államtana, a kapitalizmust, az iparosítást és Adam Smith liberális elképzeléseit elutasító gazdasági programja alapján véve a feudális múlt folytatódását kívánta indokolni. A romantikusoknak azonban szükségük volt valami újra is. Ezt abban találták meg, hogy míg elutasították maguktól a felvilágosodás társadalmi és politikai racionalizmusát, annak másik nagy eredményét: az érzelmi bővülést és vele a múlt iránti nosztalgiát felhasználták a maguk céljai érdekében, mint közvetlenül kevésbé veszélyes, viszont emocionálisan jól

mozgósító motívumot. Innen érthető, hogy a német nemzeti mozgalom sok tekintetben a politikai romantikához kapcsolódott. Ez magyarázza Arnim, Brentano, a Grimm-testvérek és mások szerepének bizonyos vonásait, a Herder-féle „néplelek” (Volksgeist), a német nemzetfogalomnak és az ősi germán mondavilág felújításának sajátos funkcióját. S azt a tényt is, hogy az a Hegel, akinek dialektikája oly nagy hatást tett a további gondolkodókra, az 1820-as években kifejtett történetfilozófiájával alapjában véve a fennálló rendet próbálta igazolni, a porosz abszolutizmusban pillantva meg a fejlődés legmagasabb fokát.

Mindenesetre érthető, hogy az az európai forradalmi hullám, amelynek első jelei 1820 körül sokfelé kezdtek megmutatkozni, és amelynek az 1816 óta jelentkező gazdasági válság is lökést adott, nem tudott kibontakozni a kontinens szívében, ahol az új nagyhatalmi rendszer politikai súlya közvetlenül, nagy erővel érvényesülhetett. A távolabbi, déli és keleti peremzónákon viszont sorozatosan felszínre tört. Az 1820. év azzal indult, hogy a tengeren túli „lábadók” ellen Cadixban behajózásra váró spanyol csapatok Riego alezredes vezetésével saját elnyomó kormányuk ellen fordultak. A kibontakozó forradalmi mozgalom következtében VII. Ferdinánd király kénytelen volt az 1812. évi alkotmányt visszaállítani s a hatalom – átmenetileg – a liberális nemesi és polgári erők kezébe került. Ez nemcsak a szomszédos Portugáliában adott alkalmat liberális tiszteknek arra, hogy ott alkotmányt vívjanak ki, hanem új szakaszt nyitott abban a küzdelemben is, amelyet Latin-Amerika spanyol gyarmatai vívtak függetlenségükért immár 1810 óta, az anyaország politikai és gazdasági elnyomása ellen. A tét jelentős volt: húsz új állam megalakulása forgott kockán. A Bourbon-ház visszaültetése (1814) után a spanyol abszolutista vezetés sietett a tengeren túlra ismét csapatokat küldeni, amelyeknek eleinte sikerült a gyarmati uralmat – Argentína kivételével – szinte mindenütt helyreállítani. Igaz, hogy ezt ismét a felkelők sikerei követték – San Martin Chilét, Bolívar pedig Venezuelát és Columbiát szabadította fel –, de a győzelem biztos kilátásait csak a spanyol forradalom hozta meg.

Ez utóbbit követően viszont sorra bontakoztak ki a szabadságmozgalmak a mediterrán peremzóna többi részén, továbbterjedve kelet felé. Az itáliai félszigeten, ahol a mozgalom erősen Ausztria-ellenes, nemzeti jelleget öltött, Nápolyban, a Bourbonok gyűlölt önkényuralmi rendszerét söpörte el 1820 júliusában a carbonari („szénégetők”) titkos szervezetébe tartozó tisztek vezetése alatt kitört forradalom. Ezzel

elszakadt az abszolutizmusok leggyengébb láncszeme. IV. Ferdinánd király kénytelen volt, spanyol mintára, alkotmányt adni, bár csak a kellő alkalomra várt, hogy külső segítséggel visszaállíthassa a régi rendet. Ezt követte utóbb, 1821 márciusában a piemonti forradalmi kísérlet Észak-Itáliában. Az itáliai mozgalmak – amelyek egyébként főleg a polgári középrétegekre és az értelmiségiekre korlátozódtak – némi visszhangra leltek Franciaország szomszédos, déli részein, vagy Grenoble vidékén, főleg itt is fiatal tisztek körében, akik azonban ott már nemigen tudtak jelentősebb sikert elérni. Közben viszont a mozgalmak fellángoltak keleten, a Balkánon is, ahol az elmaradott török uralom alávetettségében élő, elnyomott népek próbálták a maguk nemzeti szabadságát kivívni. A legjelentősebbnek ezek közül az 1821 tavaszán kibontakozó görög felkelés bizonyult, amelyet a francia háborúk idején megerősödött és külföldön is Odesszától Bukaresten és Bécsen át Párizsig sokféle központokkal bíró görög kereskedő polgárság titkos patrióta szervezete, a hetairia készített elő, és amely rövidesen a nemzetközi politika vitáinak egyik központi témája lett. A görög mozgalom más, szomszédos alárendelt népeket is a maga oldalán akart a török elleni küzdelemre vinni. A két román fejedelemséget pedig, amelyet már egy bő évszázad óta a Porta önkényétől függő és egymást sűrűn váltó fanarióta görög fejedelmek (hoszpodárok) irányítottak, a görög mozgalom saját eljövendő államrendszeréhez készült hozzákapcsolni. Innen érthető, hogy Alexander Ypsilanti orosz tábornok, egy volt moldvai fejedelem fia és a görög mozgalom vezetőinek egyike, 1821 elején Oroszország felől benyomult Moldvába és felkelést hirdetett a török uralom ellen. Tudor Vladimirescu, aki az előző török háború idején az orosz oldalon küzdő román önkéntesek – a pandurok – tisztje volt, közel ugyanakkor indította meg antifeudális román népfelkelését, amely főleg a parasztokra támaszkodott. A két mozgalom egymással is összeütközött, Vladimirescut megölték, Ypsilantit pedig, miután a törököktől vereséget szenvedett és Erdélybe menekült, Bécs börtönbe vettette. A mozgalmak ezzel itt véget értek, de Lengyelországban is jelentkezett a nyugtalanság, majd pedig, záró felvonásként, megkezdődött az orosz dekabristák szervezkedése, amely 1825 decemberében tetőzött azzal, hogy I. Sándor cár halála után ifjú tisztek felkeléssel akarták a cári arisztokráciát alkotmányos berendezéssel felváltani, de amelyet hamar felszámolt a cári hatalom megtorló akciója.

A nagyhatalmak eleinte közös erővel igyekeztek a forradalmi

tűzfészkeket eltaposni. Az 1820 őszen Troppauban tartott kongresszuson elfogadták – főleg a cári óhajára – a beavatkozás elvét, amelynek gyakorlati végrehajtásáról Nápoly, majd Piemont ellen közvetlen érdekelteként, Metternich, illetve a Habsburg Monarchia gondoskodott. Metternich közös nemzetközi ellenőrző és fékentartó rendszert akart az elharapózó mozgalmak ellen kiépíteni. A laibachi (Ljubljana) kongresszuson (1821) már szó esett a görög szabadságharcról is, amelyet a cári elítélt, dezavválva Ypsilantit, annak ellenére, hogy a Porta keresztény alattvalóinak protektoraként rövidesen tiltakoznia kellett a véres török megtorló akciók kegyetlensége ellen.

A közös nagyhatalmi front azonban felbomlóban volt. Elsősorban az angol külpolitika fokozatos módosulása következteben, amely látványos mértékűvé vált azután, hogy Castlereagh után irányítását George Canning vette át. Az 1822 őszen Veronában tartott újabb kongresszuson Anglia már elhatárolta magát a Spanyolország ellen indítandó katonai intervenció gondolatától, amelyet a cári sürgetett, az ultra jobboldali francia Villèle-kormány pedig kész volt végrehajtani, már csak azért is, hogy külső sikereikkel erősítse meg saját hazai pozícióit. Az intervencióra Chateaubriand – a romantikus író – külügyministersége idején, 1823. május és szeptember közt valóban sor került. VII. Ferdinánd visszakapta hatalmát és véres bosszút állt a történekeért. Anglia azonban ezt elítélte, és sikerült megakadályoznia a latin-amerikai kolóniák elleni további intervenciók terveket. Az angol külpolitikára részint az hatott, hogy a spanyol függésből szabaduló, új latin-amerikai országok megnyíló piacához komoly érdekek fűzték, de részint saját közvéleménye is, amelynek liberális és demokratikus erői elítélték a korábbi, konzervatív politikát és határozottan állást foglaltak Latin-Amerika országainak függetlensége és a görögök szabadságharca mellett – elég itt Byron vagy Shelley szerepére, verseire utalnunk. Az angol álláspontot alátámasztotta Észak-Amerika fellépése is, hiszen a spanyol gyarmatbirodalom felbomlása az ő érdekeinek is megfelelt. Monroe elnök ezzel összefüggésben tette közzé híressé vált nyilatkozatát, amely szerint az Egyesült Államok nem kíván beleszólni az európai államok ügyeibe, de ellenzi, hogy európai politikai törekvések az Újvilág ügyeibe beavatkozzanak, hiszen az amerikai területek „nem tekinthetők gyarmatosítás tárgyának egyetlen európai hatalom részéről sem” A figyelmeztetés főleg Franciaországnak és Oroszországnak szólt

– mely utóbbi ekkor még amerikai támaszpontokkal bírt Alaszkában és Kaliforniában (Bodega Bay).

Latin-Amerika mellett Görögország volt a másik témakör, amely megosztotta a korábbi összhatalmi rendszer részvevőit, s főleg Angliát fordította el a többiektől. A probléma akkor került előtérbe, amikor a görögök, kezdeti sikereik után, egyrészt belső viszályaik, másrészt pedig Mehemet Ali egyiptomi pasa – a szultán hűbérese – katonai beavatkozása következtében 1824 körül válságos helyzetbe kerültek. Anglia az orosz terjeszkedéssel szemben a Török birodalom fenntartásának híve volt, viszont a nagy együttérzést keltő görög szabadságharcot sem hagyhatta sorsára, annyival is kevésbé, mivel a Porta brutális megtorló módszerei Európa-szerte megdöbbenést váltottak ki. 1827-ben Franciaország és Anglia megegyezett abban, hogy Görögország számára önállóságot biztosít a Török birodalom keretén belül, és hogy hadihajóikkal blokád alá veszi az egyiptomi flottát. A tüntető hadmozdulát 1827 októberében Navarin mellett tengeri csatával végződött, amelyben a muzulmán flotta megsemmisült. Ezután Anglia sietett békét kötni, nehogy a cár csapatai, amelyek már bevonultak a román fejedelemségbe, elérjék Konstantinápolyt és vele az óhajtott célt: a Földközi-tengerhez vezető kijáratot. Így azután az 1828/29. évi orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke mindössze az orosz kereskedelmi hajók számára engedett átjárást a Boszporuszon. Végül pedig az 1830-ban tartott londoni konferencia deklarálta Görögország függetlenségét.

Metternich számára, aki – a Habsburg Monarchia kancellárjaként – a liberális és forradalmi mozgalmak elleni közös intervenciók híve volt, nem kis változást hoztak e fejlemények, és ennek kihatása lett magyarországi politikájára is. Eleinte, az 1820-as évek küszöbén, vitathatatlanul erős volt a pozíciója. Sietett is a cenzúrát tovább szigorítani és elzárni a külföld híveitől a Monarchiát. Igaz, hogy ez ellen a magyar rendi ellenzék nevében, Bars megye feliratban tiltakozott. A magyar rendek azonban, ha nőtt is elégedetlenségük, alapjában véve csak korábbi pozíciójukat szerették volna visszakapni, azt, amely nekik a rendi dualizmus értelmében kijárt, és amelyből 1812 óta az abszolutizmus megfosztotta őket. Tehát nem magát a feudális rendszert kívánták megkérdőjelezni. A korábbi rendi nacionalizmus alapjában véve most, második – ellenzéki – szakaszában, a francia veszély múltával, 1815 után is folytatódott. A nemesség továbbra is önmagát azonosította a

nemzettel és védelmezte kiváltságait. Kazinczy Ferenc ekkoriban még bizalmas levélben cáfolta azt a „gonoszul terjesztett mesét”, miszerint az ő megyéjébe, Zemplénbe is „általhatott” volna az „olasz carbonarizmus”, hiszen ők csak törvényes jogaik helyreállítását, az országgyűlés összehívását kívánják. Az udvar azonban egyelőre, itáliai „győzelmei” után, nem volt erre hajlandó, sőt – mivel a nemzetközi zsandárszerep sokba került – a megyéktől katonát és adót követelt, még hozzá nem váltócédulával, vagyis papírpénzben, hanem ezüstpénzben, ami gyakorlatilag 13 millió forint adóemelését jelentett. A nemesi megyék 1823 tavaszán zajos gyűlésekkel tiltakoztak és próbálták a passzív ellenállás módszerével a rendelet végrehajtását megtagadni, az udvarnak azonban királyi biztosok kiküldésével, katonai karhatalommal, többek elfogatásával sikerült az ellenkezést megtörnie. Az eset megmutatta a feudális ellenzék gyengeségét, de egyben azt is, hogy a változó nemzetközi helyzetben a kormányzat sem meri az alkalmat a magyar nemesség régóta tervezett, teljes alávetésére felhasználni. I. Ferenc végül megelégedett azzal, hogy a renitens ellenzéki vezetőket néhány feddő szóra magához rendelve Bécsbe. A dolgok háttérében az állt, hogy a spanyol intervenció alkalmával nyíltan kettészakadt a restaurációs hatalmak együttese. Angliával Metternich eredeti fő támaszát veszítette el. Szorosabb együttműködésre rövidesen már csak a két másik keleti hatalommal – Poroszországgal és Oroszországgal – számíthatott, s ezek közül is az utóbbival sokban ütköztek érdekeik a keleti kérdést illetően. Mindezt – és a liberális mozgalmak terjedését – figyelembe véve Metternich és a bécsi udvar rájött arra, hogy a változott viszonyok közt a magyar rendiséget régi, feudális politikai struktúrájával együtt már nem ellenfelének, hanem inkább szövetségesének kell tekintenie. A magyar rendek pedig a nemzetközi erőviszonyok változását, a Metternich-rendszer viszonylagos meggyengülését felhasználhatták arra, hogy visszaszerezzék korábbi pozíciójukat. A kormányzat, bevezető lépésként, 1824-ben csökkentette a magyar birtokosokat előnytelenül érintő vámköteket, bizonyos személyi változásokat hajtott végre a vezető posztokon, majd 1828 őszére Pozsonyba összehívta az országgyűlést.

Voltak, kevesen, akik azt remélték, hogy az új országgyűlés utat nyit a nemzeti reformok felé. Főleg az 1822-ben megalakult Auróra-kör íróit, költőit kell ezek közé számítanunk. De különösen Kazinczy Ferencet, a Himnusz szerzőjét, aki irodalmi téren ugyan a német romantika esztétikai nézeteit osztotta sok vonatkozásban, a politikában

viszont a felvilágosodás hagyományait folytatva fordult el a német politikai romantikától és lett utóbb a liberális reformpolitika egyik vezető alakja. Egyelőre azonban a remények nem váltak valóra. Az országgyűlési rendek ugyan hajlandók voltak fellépni a magyar nyelv ügyének érdekében – ekkor, 1825 őszén alapíthatta meg gr. Széchenyi István a Magyar Tudományos Akadémiát –, de a rendi alkotmányt nem reformálni, hanem éppen ellenkezőleg, „körülbástyázni” akarták, tehát újabb biztosítékokkal megvédeni. Az 1825/27. évi diéta hosszú tárgyalásaiból félreérthetetlenül kitűnt, hogy a magyar ellenzék, bár az alsótáblán erős rendi-nemzeti szellemről tett tanúságot, valódi reformokra éppoly kevésbé gondol, mint maga az udvar. Amikor az egyik követ egy alkalommal szót emelt nem a reform, hanem pusztán a földesúri visszaélések megszüntetése érdekében, beszédét a rendek haragos zúgással szakították félbe. S általában megelégedtek azzal, hogy a sérelmek felpanaszolása után megerősítsék az „alapvető” törvényeket. Ismét törvénybe iktatták, hogy a király adót és katonát csak a 3 évenként összehívandó országgyűlés hozzájárulásával szedhet. A job-
bágykérdést illetően pedig pusztán megújították – egy nemzedék távo-
lából – az 1791:XXV. törvénycikket. Ugyancsak elővették a múltból az 1791/93. évi rendszeres munkálatokat, operátumokat is, amelyeket azután, újabb bizottsági üléseken, a rendi megbízottak iránti konzervatív irányban dolgoztak át. 1825 tehát, mint határvonal, csak a rendek politikai pozícióinak visszaszerzését jelezte, de nem a magyar reform-
kor kezdetét.

IX. Európa és a liberalizmus.

Magyar reformkor, 1830–1848

Az 1830-as évek küszöbén egy újabb, második, a korábbinál valamivel erősebb forradalmi hullám söpört végig Európán. Ez, az 1820-as évek mozgalmaitól eltérően, már nem pusztán a déli és keleti peremzónákon jelentkezett, hanem a fejlettebb, nyugati és középső részeken is megpróbált 1815 konzervatív hatalmi rendszerével szembeszállni. A francia júliusi forradalommal indult, némi hatással volt Angliára, robbanást idézett elő Belgiumban, majd mozgalmakat ébresztve Svájcban, Itáliában és a német államokban, keletre ért és a lengyel nemzeti felkelésben folytatódott. Ennek visszhangjától új erőre kapva ismét nyugatra fordult és újra élesztette a német, olasz és – részben – a belső francia mozgalmakat. Ez a nemzetközi politikai válság, a maga láncreakciójával, mechanizmusával, átmenetileg zavarba hozta a fennálló rendszeren örökdő hatalmakat. S ha ezeket nem is tudta megdönteni, a liberális és nemzeti szabadságmozgalmak és – ezek nyomában – újabb társadalmi törekvések növekvő erejéről tanúskodott. E válság nyitotta meg Európa fejlettebb részein a liberalizmus tulajdonképpeni győzelmének, más, további részein pedig a liberalizmus előretörésének időszakát. Így Magyarország történetében is azt az időszakot, amelyet reformkornak szoktunk nevezni.

1. Nemzetközi válság, 1830–1832

Franciaországban a Bourbon-ház uralma alatt egyre nőtt az elégedetlenség. A mereven retrográd „ultra” irányzat valósággal kiprovokálta az összeütközést. Amikor X. Károly (1824–1830) és Polignac miniszterelnök 1830 júliusában alkotmányellenes rendelkezésekkel próbálta saját uralmát a választási eredményekkel szemben továbbra is fenntartani.

ni, Párizsban kitört a forradalom. Kispolgárok, diákok, munkások háromnapos utcai barikádharc után, trikolórral a kezükben – ahogy az Delacroix képén látható – július 29-én elfoglalták a Tuillériák palotáját. A király lemondott és elmenekült. A vezetést azonban a szervezetlennek bizonyult radikális és köztársasági erők helyett a liberális politikusok vették kezükbe. Ezek Lajos Fülöp (Louis Philippe, 1830–1848) orleans-i herceget ültették a trónra.

Az új uralkodó egykor részt vett, francia oldalon, a valmy-i csatában, majd Amerikában, Angliában, Svájcban élt. A „polgárkirály” – ahogy nevezték – esküt tett az új alkotmányra, amely kiszélesítette a képviselőház jogait. A régi főnemesek, az „ultra-royalisták”, legitimisták és az egyház képviselői kiszorultak a politikai vezetésből. Helyükbe a pénzarisztokrácia tagjai, a bankárok mellett liberális birtokosok és – miniszteri és más főbb hivatali funkciókban – jogászok, értelmiségiek, hivatásos politikusok léptek. A változást megkönnyítette, hogy Franciaország a forradalom óta nem a főnemesi nagybirtokok, hanem inkább a közép nagyságú kisebb birtokok, sőt a parasztbirtokok országa volt. Így azután a helyi „notabilitások” mellett, akiknek életmódját oly szemléletesen örökítették meg Balzac regényei, helyi vonatkozásban szerephez jutottak a gazdag parasztok is. Az új rendszer tehát polgáribb és liberálisabb jellegű volt a korábbinál. Viszont ugyanakkor rendkívül szűkre szabta saját bázisát. A magas cenzus megkövetelése miatt a választójoggal rendelkezők száma – ekkora országban – a 200 ezret sem érte el. Ez természetesen újabb s egyre nagyobb feszültségek forrása lett.

A kapitalizmus, az ipar gyors bontakozásának korában vagyunk. S egyre nőttek azok a társadalmi és politikai erők – a nagyobb és kisebb polgárság, a munkások és az értelmiség soraiban –, amelyek demokratikus reformokat, szélesebb körű választójogot, valóban népképviselői parlamentet kívántak s egyben részt a hatalomból. Arra a kihívásra, amelyet e növekvő feszültség képviselt, másként reagált a francia és az angol politika. Az eltérő megoldások további különbségekhez vezettek a két ország politikai történetében. A francia politika, saját feltételeinek mozgástere által korlátozva, egyre szélesebb frontot hozott létre ön maga ellen. A csatlódott radikálisok már korán ellene fordultak. A lengyel felkelés bukásának hírére, 1831 őszén, Párizsban zavargásokra került sor. Az év végén pedig Lyonban a selyemszövő munkások már önálló erőként indítottak felkelést, amelyet kormánycsapatok tudtak csak

leverni. 1832-ben Párizsban indultak ismét köztársasági megmozdulások s a következő évben létrejött az Emberi és Polgári Jogok Társasága, ha a kormány felszámoló akciója nem is engedett neki sok időt.

Egyelőre azonban még 1830 őszén vagyunk, amikor még nem vált világossá, hogy az új francia vezetés milyen irányba fordul. Az új forradalom igen nagy visszhangot keltett és egész Európában az előző, nagy forradalom emlékét idézte fel. Ez volt az első nyílt törés 1815 rendszerén. S az első alkalom, hogy egy akkor visszaütközött dinasztia ismét megbukott. A cáár máris intervencióra gondolt. Az első pillanatban ez járt, a konzervatív angol kormány élén, Wellington fejében is. Legalábbis amíg meg nem értették vele: inkább azon kell aggódnia, hogy Lajos Fülöpnek sikerüljön magát fenntartania az esetleges további forradalmi mozgalmakkal szemben. A francia események hatására ugyanis az angol társadalom belső ellentétei is megfeszültek. Az erősödő polgári középosztály (middle class), alsóbb és felsőbb rétegeivel együtt, most határozottan követelni kezdte a már régen emlegetett reformokat, és a tory-vezetés ellen a liberális (whig) főnemessel szövetkezett. A Wellington-kormány, miután helyzete megingott, 1830. november közepén, Lord Grey whig-kormányának adta át helyét.

A válságból az országot a parlament által 1832-ben elfogadott Reform Bill vezette ki. Ez beengedte a politika területére a középosztály jobb módú rétegeit, tehát az ellenfél legbefolyásosabb elemeit s evvel elébe vágott annak, hogy a különböző rétegek egymással szövetkezve közös frontot alkossanak. S ez abban az Angliában történt így, ahol a nagybirtokos főnemesség igen jelentős és aktív vezető szerepet vitt a gazdasági és politikai életben egyaránt, és hatalmas kastélyaival, parkok közepén, meg impozáns londoni rezidenciáival a társadalom legfelső szintjén foglalt helyet. Bedford hercege például mintegy 60 ezer hold kitűnő birtokkal, ezenkívül bányákkal, jelentős londoni ingatlanokkal és évi 150 ezer font jövedelemmel rendelkezett. Igaz viszont, hogy ez a főnemesség nagyrészt a XVIII. században gyarmati üzletekből meggazdagodott családok leszármazottjaiból rekrutálódott, akik továbbra sem veszítették el gazdasági érdeklődésüket. A másik oldalon pedig a polgári középosztály szélesebb, fejlettebb volt a franciánál. Mindenesetre tény, hogy az új francia és angol vezetéset a továbbiakban közelebb hozták egymáshoz bizonyos közös érdekek, bár rivalitásuk, más – így külkereskedelmi és gyarmati – vonatkozásban ezután is megmaradt.

A párizsi forradalmat azonban elsőnek, még 1830. augusztus végén, Brüsszelben, Belgiumban követte felkelés. Tehát déli részén annak a Németalföldi Királyságnak, amelyet 1815-ben az egymástól sokban eltérő jellegű belga és holland tartományok egyesítésével hoztak létre, hogy gátat emeljenek Franciaország határán. A harcok sikere után a vezetést itt is a liberális polgárság képviselői vették kezükbe, akik 1830 novemberében alkotmányozó gyűlést hívtak össze és Belgium különválása, függetlensége mellett foglaltak állást. Ezt Franciaország is támogatta. Talleyrand, aki – utolsó szerepében – hazáját most követként Londonban képviselte, erre – nem ingyen – Angliát is rábeszélte. Végül eredményben ugyanis Palmerston külügyminiszter azt tartotta a legfontosabbnak, hogy Belgiumot ne Franciaország kapja meg. Így a londoni konferencia 1830 novemberében elismerte Belgium önállóságát és semlegességét az aláíró nagyhatalmak garanciája mellett. A cár ugyan Belgium ellen hatvanezer katonát készült küldeni, de ebben meggátolta őt a lengyel felkelés.

A francia forradalom hírei ugyanis lángra lobbantották azt a nemzeti szabadságmozgalmat, amely Lengyelországnak a cári uralom alá került részén volt kibontakozóban. A lengyel és a francia politikát amúgy is hagyományosan sok szál fűzte egymáshoz a távolabbi és a közelebbi múltban egyaránt. Lengyelország e részének ugyan 1815, közelebről az I. Sándor cár által engedélyezett „alkotmány” bevezetése óta viszonylag jobb volt a helyzete a többinél, hiszen bizonyos saját intézményekkel, sőt hadsereggel rendelkezett – persze orosz felső vezetés alatt –, de a nemzeti mozgalom mindinkább erősödött, főleg a köznemesek, tisztek, értelmiségiek, a szerveződő titkos társaságok körében, míg a nagybirtokos főnemesek ezt kevésbé támogatták, a jobbagysorban élő parasztság pedig passzív maradt. Amikor azután a cár a belgák elleni készülődés során hadilábra állította a lengyel haderőt, a tisztek nyíltan a mozgalom élére álltak. 1830. december elején „ideiglenes kormány” alakult. Ez eleinte tárgyalások útján próbálta elfogadtatni a cárral a nemzeti követeléseket. Miután azonban ez meghiúsult, 1831. január 15-én kinyilvánította a függetlenségét. A cár egy ideig tartálékoltta erőit az európai mozgalmak miatt, de 1831 tavaszán azután bevezette őket. A lengyel hadakat, amelyek először Bem és Dembinski vezetésével sikereket értek el, a túlerő végül Osztrónkónál eltiporták. A cár csapatai 1831 szeptemberében bevonultak Varsóba. Súlyos meg-

torlás következett. Orosz-Lengyelország elvesztette korábbi előnyeit, intézményeit. A varsói és vilnai egyetemet is bezárták.

A lengyel mozgalom fő gyengéi közé tartozott, hogy nem próbálta reformokkal megnyerni a parasztságot. Kisebb demokratikus értelmiségi körök ez irányú próbálkozásait a nemesi többség elutasította magától. A nemzetközi helyzet nem elég reális megítélésére vallott, hogy a lengyelek területileg az egykori Lengyelországot szerették volna visszaállítani, egészen a Fekete-tengerig, meg hogy a nyugati hatalmaktól, elsősorban Franciaországtól, segítséget reméltek. A francia kormány azonban – főleg a függetlenség kimondása után – minden ilyesmitől elzárkózott és legfeljebb, félgözzel, némi diplomáciai közbenjárással próbálkozott. Valódi együttérzést, tüntetésekkel is, csak a hatalmon kívül maradt, baloldali erők mutattak a lengyel ügy iránt. Palmerston pedig, az angol külpolitika élén, a lengyel felkelést, ha lehet, még kevésbé támogatta, sőt még Franciaországot is igyekezett ilyesmitől visszatartani, nem óhajtva a francia befolyás erősödését a Visztulánál.

A lengyel szabadságharcnak azonban veresége ellenére is megvoltak a politikai következményei. Azon túlmenően, hogy a belga akció dolgában megghiúsította a cári politikát, súlyos gondokat okozott Oroszországnak hosszabb távlatban is. Hozzájárult további mozgalmak erősödéséhez más országokban, így – mint látni fogjuk – Magyarországon is. Végül, de nem utolsósorban pedig az ezrével külföldre – főleg Franciaországba – menekült lengyel vezetők, tisztek, katonák soraiból megszületett egy új nemzetközi politikai tényező: a lengyel emigráció. Ez ugyan csoportokra szakadt s így nem lépett fel egységesen, de mégis bizonyos szerephez jutott és nem kis hatással volt a külföldi – ismét főleg a francia – közvéleményre. Diplomáciai téren – megfelelő anyagi eszközök birtokában – főleg az a főnemesi, nemesi irányzatot képviselő csoport tudott akciókat kifejteni, amely Adam Czartoryski herceg – I. Sándor cár egykori külügyminisztere – vezetésével Párizsban, a Hôtel Lambert központja körül jött létre és innen igyekezett a kelet-közép-európai mozgalmak összehangolásával Lengyelország felszabadítását előkészíteni. Egy másik, demokratikus csoport Joachim Lelewel irányítása alatt, ugyancsak Franciaországban (Versailles majd Poitiers) működött. Végül egy kisebb, radikális csoport Angliában talált menedéket.

Metternich viszont, a Habsburg Monarchia élén, főleg az itáliai és – részben – a német mozgalmakra összpontosította figyelmét. Ezeket

tartotta a legveszélyesebbeknek. Elsősorban miattuk nem lépett fel erélyesen a belgák ellen, sőt még a lengyel ügyben sem, nem akarván erejét megosztani. A francia hírek ugyanis új lendületet adtak a szabadságmozgalmaknak a megosztott Itáliában is, ahol a helyi abszolutizmusok elleni népharag kölcsönzött nyomatékot a carbonari szervezetnek és az egyetemek értelmiségi köreinek, amelyek a liberális eszmékért leginkább lelkesedtek. Felkelés tört ki Páduában, Pármában, Modenában, 1831 elején Bolognában és Romagnában, az egyházi államban, ahol XVI. Gergely pápa csak osztrák segítséggel tudta hatalmát helyreállítani.

Miután a két, viszonylag jelentősebb itáliai állam: Nápoly–Szicília, illetve a szárd királyság nem volt hajlandó a felkelőket támogatni, ez utóbbiak Franciaországban reménykedtek. Beavatkozásra azonban a francia kormány nem szánta rá magát, bár igyekezett Ausztriát a fegyveres beavatkozástól visszatartani. Metternich viszont, aki már 1830 nyarán készült egy esetleges fegyveres akcióra, kijelentette, hogy ha Franciaország háborút akar, meg fogja kapni. Háborúra mégsem került sor, amiben része volt a nemzetközi pénzpiacnak, így a mindkét hatalom békéjében érdekelt Rotschild-háznak is. Mindössze annyi történt, hogy miután az osztrák csapatok, egy újabb megmozdulás után, ismét elfoglalták Bolognát, a franciák 1832 elején – inkább jelképes és átmeneti gesztusként – némi expedíciós erőt tettek partra Anconában. Ennek célja azonban tulajdonképpen nem az olaszok megsegítése volt, hanem az, hogy gátat vessen Ausztria befolyásának. A carbonarik helyébe lépő új, köztársasági szabadságmozgalmat és nemzeti forradalmi romantikát képviselte a továbbiak során az az Ifjú Olaszország (Giovane Italia) nevet viselő titkos társaság, amelyet Guiseppé Mazzini (1805–1872) szervezett 1831-ben Marseille-ben, miután szülőföldjét el kellett hagynia.

A politikailag szintén széttagolt német tartományokban a francia forradalom eleinte, 1830 szeptemberében elszórtan hívott életre helyi megmozdulásokat, amelyek rendszerint fejedelmi önkény ellen irányultak. Ilyesmire került sor Szászországon kívül Brunswickban, Braunschweigben. Az újabb élénkülést azután a lengyel felkelés keletéről érkező visszajelzése hozta meg. Ezt mutatta az 1831 elején Hannoverben történt megmozdulás, majd pedig – főként – az a nagy visszhangot keltő tömegtüntetés, amely Hambach városában (Pfalz tartomány) bontakozott ki a lengyel menekültek tiszteletére rendezett bankett al-

kalmával 1832 májusában. E megmozdulások során a német liberális értelmiségiek egyre határozottabban emeltek szót a nemzeti egység, a köztársaság, a nemzetközi összefogás érdekében.

Metternich természetesen igyekezett a német nemzeti liberális mozgalmat minden rendelkezésére álló eszközzel eltiporni. Ennek érdekében kész volt III. Frigyes Vilmos porosz királyt, a liberálisok másik fő célpontját és ellenfelét is együttműködésre bírni, holott ez magában rejtette azt a másik veszélyt, hogy a rivális német hatalom befolyását segíti megnövelni. Metternich mindenesetre már egy hónappal Hamburg után, 1832 júniusában el tudta fogadtatni a frankfurti német diétával azokat a rendszabályokat, amelyek a helyi gyűlések lehetőségét korlátozták. 1833 tavaszán radikális német diákok és más értelmiségiek még egy elkeseredett, de elszigetelt és rövid életű kísérletet tettek a rendőrség központjának elfoglalására, miközben felhívást bocsátottak ki „Németország felszabadítása” érdekében. Ez szinte jeladás volt Metternichnek arra, hogy elősegítse a három keleti, abszolutista hatalom szorosabb együttműködését. Annnyival is inkább, mivel a két nyugati, polgári hatalom, Anglia és Franciaország egymáshoz közeledésével viszont egy olyan másik, liberális politikai tábor kezdett kialakulni, amelynek sajtóorgánumai és politikai fórumai egyre gyakrabban illeték bizalmatlan, lenéző, vagy éppen ellenséges kritikával az abszolutista hatalmakat. Amin az sem változtatott, hogy emögött esetleg Franciaország féltékenysége rejtett Ausztriára, itáliai befolyása miatt, vagy Anglia szándéka, hogy a német piacot megszerezze. A fordulatot itt Ausztria és Oroszország közt Münchengrätzben 1833. szeptember 18-án, Ferenc császár és I. Miklós cár találkozója alkalmával megkötött egyezmény hozta meg, amely a továbbiak során biztosította a két hatalom együttműködését a belső és külső veszélyekkel szemben egyaránt.

2. Társadalom és politika Európában, 1833–1847

Európa népessége továbbra is jelentős ütemben, 1800 és 1850 között 188 millióról 266 millióra nőtt. A fő kivételnek ezúttal Franciaország bizonyult, ahol egyebek közt a sok kisebb parasztbirtok szétaprózódásának megakadályozása érdekében is óvakodtak a családok a sok gyerektől. Másutt a viszonylagos túlnépesedés helyenként kivándorlási

hullámot indított el, így a szegény Írországból Amerikába, illetve fokozta mind a hagyományos, mind az újabb keletű társadalmi feszültségeket.

Az egykorú Európában ugyanis a múlt örökségeként egyrészt még fennállt az agrártermelésre épülő hagyományos társadalom, nagybirtokokkal és – a másik póluson – kis földű vagy nincstelenné vált tömegekkel, másrészt pedig már terjedőben volt az ipari termelésre épülő új társadalom, nagyvállalkozókkal és – a másik póluson – pauperizált, nincstelen munkásrétegekkel. A két struktúra aránya természetesen eltérő volt Európa különböző zónáiban. Az ipari fejlődés Angliában járt az élen, bár ott is megvoltak a nagybirtokok és a földjüktől általuk kiszorított „paraszi” elemek. S minél tovább megyünk kelet, illetve a peremzónák felé, annál szembetűnőbbé válik a hagyományos agrárstruktúra túlsúlya, bár az iparosodás mindinkább behatolt e tájakra is. Míg tehát Európa e korszakát egyrészt jelentős polgári irányú fejlődés jellemezte, másrészt viszont politikai jogokkal nem bíró, szegény tömegek feszítő nyomása is. Elég itt Anglia egykorú szegényügyi törvényhozására, egyes földesurak jóakarátú, de csak egyedi kivételeket képező próbálkozásaira, a dologházakra, vagy Dickens leírására utalnunk, az *Oliver Twist* lapjain, illetve a parasztfelkelések fenyegetésére a keleti zónákban.

Anglia, ahol az ipari forradalom már két nemzedék óta tartott, ekkoriban vált a világ műhelyévé, az első ipari állammá. A nemzeti jövedelemnek már 30%-a származott iparból, további 17%-a pedig kereskedelemről. A technikai újításokat egyre szélesebb körben alkalmazták. Elterjedtek a gőzgépek. Az ipari városközpontok (Manchester, Glasgow) egyre növekedtek. 1830-ban nyílt meg Liverpool és Manchester között az első, modernnek nevezhető vasútvonal, amelyet Stephenson és fia tervezett. Ettől kezdve számos társaság vállalkozott mindig újabb vonalak kiépítésére. Ezzel mindjobban megnyílt a belső piac. Ekkoriban kezdett kiépülni a villamos távíróvonalak rendszere, amely azután a kontinensen is fokozatosan kiszorította az egymástól 10–15 km távolságra épült szemafortornyok korábbi jelzőrendszerét. A nemzetközi, tengeri kereskedelmi forgalmat segítette elő a hajópropeller alkalmazása (1838). Nagy hajótársaságok alakulhattak. Az 1830-as évek végén a Great Western nevű hajónak már – akkori rekordidővel – két hét alatt sikerült az Atlanti-óceánon átkelnie.

Angliában a textilipar, főleg a pamutipar haladt az élen. Ez nagy-

részt Amerikából behozott gyapotból készített árut s exportált külső piacokra is. De jelentős volt a szén- és vasipar fejlődése is, amelynek nagy ösztönzést adott a vasútvonalak kiépülése. A század derekán az angol üzemek – köztük hatalmas, füstökádó gyárak – évente már majdnem kétmillió tonna vasat produkáltak, tehát többet, mint a világ többi része összesen. A különböző gépek exportja is megindult, miután kiviteli tilalmukat 1843-ban eltörölték.

A kontinens országainak fejlődése – talán Belgium kivételével – jóval elmaradt Angliáé mögött. A francia háborúk időszakának következményeként ez az eltérés a korábbihoz képest megnőtt. Így ezután a piacokat könnyen elárasztották az olcsó angol áruk, kivéve ott, ahol külön intézkedéssel útjukat próbálták állni. A hagyományos típusú kézműves- és manufaktúra-ipar természetesen ezekben is tovább működött és főleg a ruházat, selyem, bútor, ékszer stb. előállításában ért el jó színvonalat. Viszont régies technológiával és legfeljebb vízi erővel dolgozott. Ez a tradicionális iparüzés azonban tényleges versenyben már nemigen tudta helyét megállni, és ha nehézségek közé került, sok kézműves egzisztenciája vált bizonytalanná. Ez állt még az egyébként jelentős selyem- és egyéb iparral rendelkező Franciaországra is, bár ott, behozatali vámok védelme alatt, a szén- és vasiparban néhány nagyobb, korszerű üzem is létrejött (Le Creusot). A gőzgépek használata terjedt és a vasútépítés – bár viták között – szintén kezdett kibontakozni. A német államokban még határozottabban dominált a hagyományos ipar, a Ruhr-vidék szén- és vastelepeinek lehetőségeit csak időszakkunk végén kezdték részben angol vállalkozók felfedezni. De itt is nekilódult a fejlődés, kiépült néhány főbb vasútvonal és 1841-ben Berlinben elkészült az első német gyártmányú gőzmozdony.

Közép-Európa keleti részén szembetűnően fennmaradt a gazdaság agrárjellege és vele a nagybirtok uralma. Ez áll Poroszország nagy részére, túl az Elbán, ahol pár ezer junkercsalád tartotta kiváltságos uralma alatt a társadalmat. De sokban ez állt a Habsburg Monarchia fejlettebb tartományaira, így Csehországra és a tulajdonképpeni Ausztriára is, ahol azért bizonyos újabb ipari fejlődés szintén végbement. (Magyarországról, a Monarchia keleti szélén, alább még külön szó esik.) Oroszországban mintegy 1500 nagybirtokos főnemes család tartotta kézben, roppant földterületen, a jobbágysorban élő „lelkek” paraszti tömegeit.

A fejlettebb, nyugati zónában, elsősorban Angliában, a növekedés

látványosan gyors volt. De korántsem egyenletes és stabil. Nagy nemi lendülések, konjunkturális időszakok váltogatták egymást váratlan visszaesésekkel, depressziókkal. Az ipari áruk piaca néha oly kiszámíthatatlannak tűnt, mint előzőleg a természet szeszélyeitől függő agrártermelés. Ezzel az új problémával az egykorúak még többé-kevésbé tanácstalanul álltak szemben. Kezelésére, az akkori viszonyok között, nem tudtak módozatokat találni. Már csak azért sem, mert a gazdasági liberalizmus, Adam Smith (1776) és Ricardo (1817) híveként olyan állami beavatkozásnak is ellene voltak, amelyet a későbbi liberálisok már természetesnek tartottak. Így azután az egykorúak – a nagyobb és kisebb vállalkozók – nemegyszer úgy érezték, hogy olyan új és gyorsan változó világban élnek, amely bámulatos, vagy éppen fantasztikus lehetőségeket rejt magában, de ugyanakkor zavarba ejtően bizonytalan és állhatatlan.

A válságokat viszont a legsúlyosabban az az ekkoriban kialakuló munkásosztály érezte meg, amelynek létrejötté az új ipari rendszer velejárói közé tartozott. Az üzemek, gyárak, bányák dolgozói, köztük nők és gyermekek, napi 12–15 óra munkaidő mellett, nemegyszer rongyokba öltözve, igen gyenge táplálkozással és rendszerint szörnyű lakáviszonyok között a fellendülés idején is keservesen, kiszolgáltatottan éltek. Ha viszont eljött a gazdasági depresszió és vele a nagyobb méretű munkanélküliség, vagyis egyetlen árujukat: munkaerejüket sem vihették piacra, jóformán minden életlehetőségük megszűnt. E súlyos problémák hozták életre a munkások különböző szervezeteit, a kibontakozó munkásmozgalmakat, illetve azokat az elméleti próbálkozásokat, amelyek a felvilágosodás kritikai szelleméhez visszanyúlva morális indításból a kapitalizmus gyors megszületésével járó bajokra, nyomorúságra kerestek orvoslást, a gazdasági egyenlőtlenségen kívántak a javak igazságosabb elosztásával segíteni és jobb jövőt igyekeztek elképzelni.

Az ilyen kísérletezők és szerzők sorában, akiket utópista szocialistáknak szoktak nevezni, említhető az angol Robert Owen (1771–1858), aki előbb mint gyáripáros, saját üzemében próbálkozott szociális javításokkal (munkáslakások, rövidebb munkaidő), majd – miután saját hazájában népszerűtlenné vált „kommunista” eszméi miatt – Észak-Amerikában alapította meg az Új Harmónia (New Harmony) nevű eszményi közösségi telepet (1825), amely azonban rövidesen tönkrement. A telep, egykori házaival, műemlékként, Indiana államban ma

is látható. Népesebb volt a francia kísérletezők tábora. Claude Henri de Saint-Simon gróf (1760–1825), gazdag főnemes és filozófus, előfutárként „új kereszténység” (1825) néven világi vallásos mozgalom alapjait próbálta megteremteni. A társadalmi fejlődés mozgatójának az emberi értelmet, tudást tartotta, és ennek felső fokától, a pozitív tudományosságtól remélte a termelés és politika összhangjának megteremtését. Eredetileg az ő követője és munkatársa volt egyébként Auguste Comte, utóbb a „pozitivist” filozófia (1831–1848) más jellegű rendszerének megfogalmazója, aki az emberi tudás fejlődésének egymást követő szintjeit a teológia, a metafizika és a tudomány fogalmával próbálta meghatározni; az ő hatása azonban csak a század második felében érvényesült. Charles Fourier (1771–1837) szintén a társadalmi fejlődés fokozatainak kijelölésével próbálkozott, saját jelenkora, a „civilizáció”, tehát a polgári társadalom ellentmondását egyebek közt abban pillantva meg, hogy „a szegénység magából a bőségből ered”. Az egyéni és közösségi érdekek összhangját sajátos szövetkezeti társulások, „falanszterek” létrehozásával képzelte megteremthetőnek, miközben élesen támadta a magántulajdont. A francia „polgárkirályság” idején kialakult kispolgári szocializmus irányzatának jellemző képviselője, Louis Blanc (1811–1882) egyébként „nemzeti műhelyek” szervezését javasolta, amelyeket az állam finanszírozna, viszont a munkások irányítottnak. Ez az irányzat a proletároknak a politikai életbe való bevonásával szerette volna a polgári államot demokratizálni. Ez időre esett Karl Marx és Friedrich Engels működésének első, ifjúkori szakasza is. (Róluk azonban később beszélünk.)

Közben munkások és kispolgárok tényleges megmozdulásaira is sor került. 1834 tavaszán újabb felkelés tört ki Lyonban, demokratikus köztársaságot követelve. Ennek elnyomása után, a rendőri módszerek alkalmazása miatt, titkos szervezetek kezdtek alakulni. 1839-ben az Évszakok Társasága próbálkozott felkeléssel, Auguste Blanqui vezetésével. Az összeesküvés taktika azonban nem tudott valódi sikereket felmutatni. Pedig Franciaország még mindig előbbre járt e mozgalmak szervezésében, mint a német államok. Az első német munkásegyletek, kispolgári demokrata és szocialista csoportok Párizsban alakultak ki az 1830-as években. A sziléziai takácsok 1844 nyarán kitört, majd a porosz csapatok által levert felkelése mégis jelezte, hogy a szerveződés itt is megindult. Ezt utóbb sztrájkmozgalmak, majd az 1847. évi gazdasági válság idején Berlinben zavargások követték.

Az első jelentősebb méretű munkásmozgalom, a *chartizmus* azonban – érthető módon – a fejlettebb Angliában bontakozott ki a harmincas években. Tulajdonképpen ez is többféle helyi kezdeményezésből fonódott össze és nem állt össze igazán egységes politikai szervezetté. Bizonyos előzmények után 1836-ban létrejött a londoni Munkások Szövetsége, amely kapcsolatot épített ki vidéki ipari centrumokkal is. Ez a szervezet összefogott azzal a radikális parlamenti csoporttal, amely Viktória királynő trónra lépésekor (1837) újabb parlamenti reformokat javasolt és – miután elutasították – népmozgalomban próbált támaszra lelni. A radikális képviselők és a munkásszövetség közös bizottsága szélesebb körű választójogot, titkos szavazást követelő törvényjavaslatot, chartát dolgozott ki – innen a mozgalom neve. A charta 1838-ban került a nyilvánosság elé, egy petícióval együtt, amelyet gyűlések, tüntetések alkalmával tömegesen írtak alá az emberek. A parlament 1839-ben elutasította ezt a petíciót, mire a chartista küldöttek kongresszuson vitatták meg a további teendőket. Helyi felkelésekre is sor került, ezeket azonban a kormány elfojtotta. A mozgalom 1842-ben lépett újabb szakaszba, amikor a munkások már önálló erőként próbáltak fellépni. Egy újabb – 3 millió aláírással ellátott – petíciót nyújtottak be, de azt a parlament ismét elutasította, mire sokfelé sztrájkok törtek ki. További kísérletekre került sor 1844-ben, majd az 1847. évi válság idején. Alapjában véve azonban a chartista mozgalom ekkor már gyengülőben volt. Ez a helyzet némi javulásával, illetve azzal függött össze, hogy bizonyos eredményeket a mozgalom nyomásának mégis sikerült elérnie, főleg abban, hogy az állam munkástörvényeket hozott. Eltiltották a nők és gyermekek föld alatti bányamunkáját (Mines Act, 1842), javították a munkafeltételeken (Factory Acts, 1833, 1844), a munkaidőt tíz órára korlátozták (Ten Hours Law, 1847).

Mindéz az egykorú fejlődés velejárója volt és így annak bemutatásához is mindenképpen hozzátartozik. De nem változtatta meg érdemben az erőviszonyokat, tehát azt a tényt, hogy ez a fejlődés a másik oldalon a vagyon és a befolyás bizonyos újraelosztásával együtt a vezető rétegeken belül a polgárság, közelebből a nagypolgárság egyre erősebb pozíciójához vezetett.

Angliában Viktória királynő idején, aki 18 éves korában, 1837-ben trónra lépve a továbbiakban több mint hatvan éven át, egészen 1901-ig uralkodott (1840-től 1861-ig férje, Albert szász-kóburgi herceg mint „prince consort” társaságában), olyan időszak indult, amelyben újabb

kompromisszum jött létre a birtokosok és az üzleti érdekek, a polgárság, a „business class” között. Az utóbbi erősödését jelezte, hogy a gabonabehozatalt eltiltó törvény (Corn Law) ellen – amely főleg a birtokosok érdekeit szolgálta, viszont a kontinens agrárországait ellenrendszabályokra ingerelte az angol ipar áruival szemben – a polgári „középosztály” képviselői, a liberális szabadkereskedelem, a manchesteri irányzat hívei, a pamutgyáros Richard Cobden vezetésével 1838-ban jelentős mozgalmat szerveztek (Anti-Corn Law League). Végül, Sir Robert Peel miniszterelnöksége alatt, 1846-ban a mozgalomnak sikerült is célját: a törvény eltörlését elérnie. Az 1840-es évek angol politikájának egy másik nagy kérdése az ír nemzeti mozgalomból származott, amely Daniel O’Connell vezetésével az Angliával kimondott unió (1800) eltörlésére (Repeal) irányult.

Franciaországban a polgárság nem volt ily erős és a politika sem hajlott kompromisszumra. A konzervatív liberális francia vezetés Angliában kereste partnerét és külső támaszát, bár a két ország kereskedelmi és ipari érdekei nem egy ponton ütköztek egymással. E szűk körű uralmi rendszer magával szemben többé-kevésbé közös frontra hozta össze a legkülönbözőbb polgári, demokratikus, radikális és forradalmi erőket. S mindezek irodalmi képviselőit is. A romantika ugyanis mint irodalmi irányzat, 1830 után már elfordult a korábbi, felvilágosodás-ellenes, retrográd politikától és új kifejezési formáit és lendületét Európa-szerte az új, liberális-radikális tendenciák szolgálatába állította. Így történt ez, erős nemzeti színezettel, az itáliai, német, lengyel és más mozgalmak esetében is. A sokban mintaképnek számító francia írók és költők – mint Victor Hugo vagy Béranger – viszont elsősorban a belső nemzeti ellenzékiiséget, a forradalmi hagyományokat szólaltatták meg, sőt részben a romantikussá színeződött Napóleon-legendát is. Hiszen a tündöklő dicsőség és merész tervek emléke, a megszépítő messzeségből vonzóbbnak, biztatóbbnak tűnt a gyatra jelennél. Napóleon alakja is vonzóbbnak a kihízott „polgárkirályénál”, amint nehézkesen, zöld esernyőjével, leereszkedően sétál az utcán. Daumier karikatúrái, torzképei ugyanezt a társadalomkritikát tükrözték.

A belső társadalmi mozgalmak elfojtása érdekében, az 1830-as évek folyamán Adolphe Thiers is megtette a tőle telhetőt. A rendszer stabilizálása nyomán azonban, 1840 után riválisa lett François Guizot (1787–1874), a júliusi monarchia meghatározó politikai egyénisége. Mint liberális történetíró tűnt fel korábban, az európai civilizáció és az

angol forradalom történetéről írt munkáival (1828), amelyek a társadalmi harcok jelentőségét is felismerték, amíg azokat a polgárság vívta a feudális urak ellen. Szerepe volt az 1830. évi forradalomban, majd mint oktatásügyi miniszter eredményesen működött. 1840 után azonban mint külügyminiszter, az angol orientáció híveként, majd az évtized vége felé, a kormány élén, azt a konzervatívva merevült nézetet vallotta, hogy a kellő, arany középutat elérték, további reform és változtatás szükségtelen. Az ellenzék, amelynek óhajait az A. Ledru-Rollin meg Louis Blanc által 1843-ban megindított *La Réforme* című lap szöfaltatta meg, ellene indította meg 1847-ben azt az agitációt, amely a politikai banketteken át végül a forradalomba torkollott.

A német és itáliai államokban az iparosodás csak ekkoriban kezdett – elég egyenetlenül – kibontakozni. Az olyan, százezer lakosnál népesebb nagyváros, mint Berlin vagy Milánó, inkább kivételnek volt még tekinthető. A tulajdonképpeni vállalkozó polgárság jóval fejlettebb volt, mint Angliában. Így azután a liberális eszméket s velük a változtatás igényét még mindig főleg értelmiségiek képviselték, leginkább az egyetemi, akadémiai központok körül. Ezek köre azonban fokozatosan kibővült az erősödő polgárság és az igazgatási apparátus olyan elemeivel, amelyek ugyancsak a változtatásban, reformokban voltak érdekelve, sőt – főként Itáliában – liberális birtokos nemesekkel is. A mozgalmon belül, elég széles mezőnyben, a mérsékelt liberálisoktól kezdve a radikális demokratákig többféle árnyalat jelentkezett. A politikai széttagoltság következtében viszont ezeket mind felaprózottság, helyi színezet jellemezte, illetve, éppen ezért, erősödő nemzeti színezet is, egy olyan, egyre határozottabb törekvéssel együtt, hogy a hiányzó nemzeti egységet, nemzeti államot megteremtsék.

A német államok közül, amelyeket a Bund laza kerete fogott csak össze, Poroszország tört mindinkább előre. Politikai téren, igaz, változatlanul szembefordult a liberális mozgalommal, vele szemben szigorú elnyomó módszereket alkalmazott, sőt Metternichkel, tehát a rivális Habsburg-hatalommal is kész volt összefogni. De ezt sem tette ingyen. Ausztriát megelőzve és kikapcsolva 1834-ben létrehozta 18 német állam általa kezdeményezett vámunióját (Zollverein), amely jelentős lökést adott az ipar és kereskedelem fejlődésének, főleg a Rajna-vidéken, Vesztfáliában. Itt az 1840-es években már a vállalkozó nagypolgárság képviselői javasolták a porosz udvarnak az alkotmányos képviseleti

rendszer bevezetését. De másutt, így főleg Szászországban is erősödött a textil- és fémipar.

Az értelmiségiek körében viszont az „Ifjú Németország” (Junges Deutschland) elképzelése – ezen a néven – már 1834 óta élt. Erre két külföldön, Franciaországban élő író, illetve költő volt nagy hatással: Ludwig Börne, a német politikai publicisztika megalapítója, és Heinrich Heine. A mérsékelt liberális irányzat pedig különösen a badeni parlamentben jutott szóhoz, amelynek tagjai közül két freiburgi professzor: Karl von Rotteck és Karl Theodor Welcker tette közzé azt a nevezetes „államlexikont” (Staatslexikon, 1834–1844), amely a magyar liberálisoknak is egyik elméleti forrása lett. A liberális ellenzék észrevehetően erősödött. Az 1847. évi gazdasági válság idején a porosz kormány már szükségessé látta, hogy a különböző tartományi gyűlések képviselőiből egyesített országgyűlést (Vereinigter Landtag) hívjon össze. Ezt azonban, mikor IV. Frigyes Vilmos király óhajainak teljesítése helyett inkább az alkotmányos rendszer bevezetését szorgalmazta, feloszlatták. Az ezt követő forrongás a Bund különböző államaiban, így Bajorországban és Badenben, már 1848 előjátéka volt.

Az itáliai liberális és radikális mozgalmaknak nemcsak a politikailag megosztott Itália különböző államaival, így Nápoly–Szicília, illetve eleinte Piemont, a szárd királyság vezetésével kellett szembeszállniuk, hanem egy külső, idegen hatalommal: Ausztriával is, amely uralma alatt tartotta Lombardiát, Velencét, de befolyását széles körben kiterjesztette a félsziget más részeire is. Így az olasz mozgalom, a kibontakozó Risorgimento, még határozottabban nemzeti felszabadító jelleget öltött.

Az 1830-as évek küszöbén az elnyomott megmozdulások szereplői közül jó néhányan Franciaországban kerestek menedéket. Ezeket eleinte a jakobinus szellemű Filippo Buonarotti próbálta megszervezni. Az irányítást azonban rövidesen Giuseppe Mazzini, az olasz forradalmi és nemzeti romantika fő képviselője vette át, aki 1831 nyarán Marseilleben megalapította az „Ifjú Itáliát” (La giovane Italia). Ennek célját, Itália felszabadítását – a carbonarik korábbi titkolózásától elfordulva – immár a nyilvánosság előtt fogalmazta meg. A cél keresztülviteleét azonban továbbra is titkos szervezkedés, összeesküvések, felkelési próbálkozások útján kísérelte megvalósítani, abban a hiszemben, hogy ilyenekkel általános forradalmat tud majd kirobbantani. Miután Svájcba kellett átköltöznie, 1834-ben innen indított sikertelen kísérletet az

akkor Piemonthez tartozó Savoya elfoglalására. 1836-ban végül Londonban talált menedéket s ettől kezdve onnan próbálta irányítani az olasz forradalmi csoportokat.

Az 1840-es években viszont Itáliában inkább a mérsékelt liberalizmus erősödött, éppen annak következtében, hogy most már a vezető nemesi-polgári körök is mindinkább szükségesnek látták a reformokat. Az ilyen próbálkozásoknak volt jele, hogy Vincenzo Gioberti, egy volt mazzinista katolikus abbé, aki az olaszok morális elsőbbségéről írt könyvet (1843) a francia befolyás ellensúlyozása céljából, a pápa vezetése alatt tervezte Itáliát egyesíteni, a fejedelmek szövetsége formájában. Az 1846-ban megválasztott IX. Pius pápa maga is foglalkozott ilyen tervekkel. A valóságban azonban a mérsékelt liberális mozgalomnak az a másik ága került mindinkább előtérbe, amelyet, Cavour gróf vezetésével, az észak-itáliai reformista főnemesi-nemesi körök képviseltek, és amely Piemont segítségével kívánta elérni céljait. Károly Albert (Carlo Alberto) szárd király, Piemont élén nem tartozott a liberálisok közé, de hajlandó volt velük összefogni, ha így sikerül Ausztriát kiűznie Lombardiából és az olasz nemzeti mozgalom élére állnia.

Az itáliai és német régiók találkozási pontján, az egymáshoz eleinte még csak elég lazán kapcsolódó svájci kantonokban, mérsékelt liberális elemek kerültek élre az 1830-as évek elejének mozgalmai során. Ezért tudtak a hazai represszió elől menekülő németek és olaszok is itt védelmet találni. A mérsékelt liberálisok viszont egyrészt a radikális, másrészt – és főként – az erősödő konzervatív irányzatokkal találták szembe magukat. Az ellentét ez utóbbiakkal éleződött ki, méghozzá vallási téren. A katolikus többségű kantonok, amelyek az egyháznak több befolyást engedtek és a jezsuitákat is visszahívták, 1845-ben külön szövetségbe (Sonderbund) tömörültek. A szakadást elkerülendő a szövetségi gyűlés 1847-ben elrendelte ennek felosztatását, majd katonai erővel, pár hét alatt leverte a vele szembe fordulókat. A győztes liberálisok viszont, bosszúállás helyett, megegyezést kerestek a vesztesekkel. Ennek eredményeként született meg a tulajdonképpeni svájci szövetségi állam (Bundesstaat), új alkotmánnyal és liberális többségű parlamenttel.

A soknemzetiségű Habsburg Monarchia a fennálló rendet védelmezte nemcsak saját határain belül, hanem a német Bund területén, illetve Itáliában is. Mivel az egykori négy- majd öthatalmi együttesből Anglia és Franciaország már kivált, Bécsnek, közelebbről Metternich

kancellárnak Poroszországgal, illetve Oroszországgal kellett együttműködést keresnie. A három keleti hatalom érdekei azonban, ha a liberális és forradalmi mozgalmakkal szemben közösek is voltak, más vonatkozásban annál kevésbé estek egybe. Poroszország riválisa volt Ausztriának a német államok feletti vezető szerepet illetően, méghozzá – mint láttuk – egyre esélyesebb riválisa.

A cári hatalom expanziójától pedig főként a keleti kérdést, tehát a Török birodalom fennmaradásának, illetve öröksége felosztásának kérdését illetően kellett Ausztriának félnie. Arra persze biztonsággal számíthatott, hogy I. Miklós cár (1825–1855) rendíthetetlenül az abszolutizmus híve marad és kemény kézzel elnyom minden esetleges megmozdulást. A cár, szüntelenül félve a felforgatóktól, az egyetemeket 1835-ben fokozott ellenőrzés alá helyezte. A diákoknak tilos volt külföldi újságot olvasniuk, viszont egyenruhát kellett viselniük, nem utolsósorban azért, hogy mindenütt könnyen felismerhetők legyenek. A cár a porosz bürokráciát tartotta mintaképnek. Mivel azonban nem bízott a műveltebb nemesekben, az orosz bürokrácia főleg keveset tanult szegény nemesekből és az alsópapságból állt, és alacsony színvonal és korrupció jellemezte. Gogol ezt a világot örökítette meg írásaiban, személyes tapasztalatból. A szellemi elnyomás miatt csak kivételesen juthattak külföldre és emelkedhettek ki olyan újat kereső egyéniségek, mint A. I. Herzen, egy főnemes törvénytelen fia, aki Saint-Simon eszméivel ismerkedett, vagy az ugyancsak arisztokrata származású M. Bakunin, az anarchizmus megalapítója. Az adott társadalmi struktúra pedig még ott is többé-kevésbé útját állta a változtatásnak, ahol maga a kormányzat próbálta azt kezdeményezni, saját érdekében. Paul Kiszelev gróf, aki 1837-ben a cári birtokok irányítására kapott megbízást, többmillió kincstári paraszt helyzetét tette könnyebbé. A földesurak azonban vonakodtak a példát követni.

A cár 1833-ban – mint láttuk – kész volt Ausztriát támogatásáról biztosítani. Közben azonban a Közel-Keleten újabb pozíciókat szerzett magának. Nem sokkal azután ugyanis, hogy Franciaország megszállta és gyarmatává tette Algériát, a vele folytatott tárgyalások után a szultán legerősebb hűbérese, Mehemet Ali, Egyiptom élén, 1831-ben Isztambul ellen indított sikeresnek ígérkező támadást. A szultánt csak az mentette meg, hogy kénytelenségből a cár segítségéhez folyamodott. 1833 elején orosz hadihajók és csapatok jelentek meg a Boszporusznál. Erre Anglia és Franciaország sietett a hadviselő feleket megegyezésre

bírni. Mehemet Ali megkapta Egyiptom mellé Szíriát és Palesztinát, de elismerte a szultán fennhatóságát. Közben azonban az oroszoknak 1833 nyarán sikerült a szultánnal egy számukra igen előnyös szerződést megkötöniök. Mahmud ezután megpróbálta újjászervezni birodalmát meg hadseregét, majd 1839-ben ő indított újabb háborút Mehemet Ali ellen, hogy visszaszerezze, amit elvesztett. Csakhogy most is vereséget szenvedett. Mehemet Ali előtt ismét megnyílt az út Konstantinápoly felé. A hatalmak persze ezúttal is közbeléptek, bár nem egységesen, mert Franciaország, egyre több érdekeltséggel bírván Észak-Afrikában, Adolphe Thiers vezetése alatt Egyiptomot támogatta, sőt – háborús hangulatban – már a Rajnánál készült érdekeit megvédeni és egyúttal Waterlooért elégtételt szerezni. Végül azonban kényszerű volt meghátrálni Anglia és a három keleti hatalom együttes fellépésétől és velük együtt 1841-ben Londonban megkötött az öthatalmi megállapodást, amelynek értelmében Törökországnak a tengerszorosokat békeidőben minden idegen hadihajó elől zárva kellett tartania. Mehemet Ali csak Egyiptomot és Szudánt tarthatta meg, és csatlakoznia kellett az angol-török kereskedelmi egyezményhez, amely utat nyitott az angol árucikkeknek. Ezzel a Török birodalom erősen függő helyzetbe került az öt hatalommal szemben.

Mindezzel összefüggésben lassan tovább bontakozott a szerb és román államalakulatok önálló irányú fejlődése is a Török birodalom keretén belül. A szerb fejedelemség élén a sertéstenyésztő Obrenović-, majd 1839-től a Karadjordjević-ház váltotta egymást. Az előrelépést jelezte a belgrádi egyetem alapítása (1838), majd az Ifjú Szerbia Társaság létrejötte (1847) olyan fiatal értelmiségiek részvételével, akik előzőleg, mint diákok, német egyetemeken találkoztak liberális törekvésekkel. A két román fejedelemségben, ahol a török függés mellett a cári hatalom mint protektor befolyása is érvényesült, az utóbbi által bevezetett „organikus szabályozás” (1834) egy kissé valamiféle oktrojált alkotmányként próbálta a fejedelmek és bojárok oligarchikus uralmát rendezettebbé tenni. Az 1840-es években viszont már a következő idők több szereplője külföldön, Párizsban ismerkedett a nagyvilággal és annak új eszméivel.

A soknemzetiségű Habsburg Monarchián belül, hogy ahhoz visz-szatérjünk, az abszolutista jellegű, konzervatív uralmi rendszer továbbra is fennmaradt. Ezen bizonyos, a vezetésben bekövetkezett változások sem módosítottak érdemben. I. Ferenc császár halála (1835) után

a gyengeelméjű V. Ferdinánd (1835–1848) mellett vagy inkább helyett, a mereven konzervatív Lajos főherceg vette kézbe az Államkonferencia vezetését, Metternich és új riválisa: Franz von Kolowrat gróf társaságában. E két utóbbi hatalmi vetélkedése is hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom kormányzata – ha lehet – még kevesebb hatékonysággal és kezdeményező erővel bírt, mint korábban. A szigorú cenzúra és a rendőrruralom, a nyomozás a felforgatók után, Josef von Sedlnitzky gróf irányítása alatt, továbbfolytatta működését. De a vezető körökön belül bizonyos más ellentmondások is mutatkoztak. Más irányzatot képviselt a konzervatív főnemeselek feudális-arisztokratikus föderalizmusa, amely a különböző, történetileg kialakult tartományok hagyományos különállását akarta megtartani. S megint mást az abszolutizmus által kiépített bürokrácia, amely – bár részben az osztrák–német polgársághoz kapcsolódott – az erős birodalmi központosítás, a centralizmus híve volt. Az erősödő osztrák–német polgárság és értelmiség ugyanis a feudális abszolutizmus helyett bevezetendő polgári, liberális alkotmányosságot is olyan központosított, dinasztiahű formában képzelte el, amely számára uralmi helyzetet biztosít nemcsak a Monarchia határain belül, hanem azokon kívül, az egész német Bund vonatkozásában is.

Bizonyos ellenzéki és reformista törekvések mindenesetre az osztrák örökös tartományokban is kezdtek az 1848 előtti „Vormärz” éveiben kibontakozni. A jozefinista szellemű drámaíró, Franz Grillparzer észrevehetően bírálta Metternichet. Kolowrat, aki elsősorban a Monarchia belügyeivel foglalkozott, hajlandó volt bizonyos látszatengedményekre, a lényeg megmentése érdekében. Így jöhetett létre Bécsben 1841-ben a Juridisch-politisches Leseverein, mint egyelőre szerény és mérsékelt vitaklub, amely utóbb, 1848 tavaszán jutott azután jelentős szerephez. Az erősödő magyar ellenzéki reformmozgalommal, amelyről alább bővebben esik szó, a maga módján mind Metternich, mind Kolowrat szemben állt. Metternich úgy, hogy mindegyik nemzeti mozgalomnak útját szerette volna állni a Monarchián belül, Kolowrat úgy, hogy a viszonylag legerősebbel: a magyarral szemben a gyengébbekre próbált támaszkodni.

3. A magyar reformmozgalom kialakulása

Reformkornak Magyarország történetében azt az 1830 és 1848 közé eső időszakot nevezzük, amelyben a polgári-nemzeti átalakuláshoz vezető, új politikai mozgalmak kibontakoztak, megfogalmazták a teendőket, előkészítették a változást. Ezt az időszakot a forradalom zárta le 1848 tavaszán. Ez egyben válasz arra a kérdésre is, hogy honnan számíthatjuk a reformkor kezdetét. A nemesi nemzet rendi önrendelkezési igénye – hagyományos, feudális változatban – ugyanis már jóval régebben, akkor is igen határozottan jelentkezett, amikor liberális, polgári jellegű reformok igényéről még nem beszélhetünk. Legutóbb a rendi nacionalizmus is ennek volt jellemző változata. Az antifeudális, polgári és a nemzeti törekvéseknek az az új típusú összekapcsolódása, amelyet először a XVIII. század végén a felvilágosult reformereknek egy, még elég szűk, radikális köre képviselt, akkor még nem indíthatott el tartós, megszakíthatatlan folyamatot. Ezt ugyanis, mint láttuk, hosszú, három és fél évtizedes politikai hullámvölgy követte, amelyben a forradalommal és általában a társadalmi reformok gondolatával szembeforduló irányzat: az említett rendi nacionalizmus vált uralkodóvá. A magyar nemesség ellenzéki mozgalmai az 1820-as években is elsősorban ennek jegyében szerveződtek. Egyének, kivételként, többé-kevésbé elszigetelten, természetesen már akkoriban is túljuthattak e korlátokon. De a feudális rendszerrel szembeforduló, a rendi nacionalizmuson túllépő, polgári reformokat követelő, új politikai mozgalom felbukkanásáról, kibontakozásáról és folyamatos erősödéséről csak az 1830-as évek küszöbétől kezdve beszélhetünk.

E fordulat feltételeit alapvetően az adott gazdasági, társadalmi és politikai struktúra válsága teremtette meg. Az, hogy az átalakuló Európában a hagyományos feudális rendszer egyre tarthatatlanabbnak bizonyult, és hogy ezért ebből kiutat kellett találni. Annak időzítésébe viszont, hogy e hosszabb folyamat politikai következményei éppen ekkor tudtak egy ellenzéki reformmozgalomban napvilágra törni, nem kis mértékben belejátszott az 1830-as évek elején az a nemzetközi politikai válság, amelyről fent már szó esett.

Európa különböző zónái más szintjét érték el annak a hosszú folyamatnak, amely a régi, feudális rendszerből a polgári nemzeti állam, a kapitalista gazdaság és a liberalizmus felé tartott. Az északnyu-

gati zónában, a fejlődés epicentrumában, a régi rend felszámolása, a polgári nemzeti átalakulás együtt járt a polgárság felemelkedésével. Főleg a polgárság kezén voltak az ipari és kereskedelmi vállalkozások, amelyek egyre nagyobb szerephez jutottak az országok gazdasági életében. A liberális eszméket is leginkább a polgárság képviselte, először politikai pozíciójának kivívása, majd megtartása érdekében. A német és az itáliai zónában ez a polgárság lassabban fejlődött és némi késéssel nyújtott csak támaszt a liberális eszmék hirdetésében élenjáró értelmiségieknek.

Kelet-Közép-Európában – így Magyarországon – még egy lépéssel hátrább vagyunk. Az ipar és kereskedelem persze izmosodott valamennyire az elmúlt évtizedek során. Időszakunkban – tehát 1830 után – már minden fontosabb egykorú iparágban volt legalább 1–2 gyárnak nevezhető üzem Magyarországon. Az 1780-as évek óta a hazai ipari termelés mintegy négyszeresére nőtt. Az 1840-es évek elején osztrák hivatalos statisztika szerint 548, magyar – ellenzéki – statisztika szerint 412 ipari üzem működött a szűkebb Magyarországon, Erdély és a katonai határvidék nélkül. Csakhogy a Habsburg Monarchiában ugyanakkor több mint tízezer. A birodalom ipari termelési értéke 1841-ben mintegy 795 milliót tett ki. Ennek azonban a szűkebb Magyarország csak 7%-át adta. Ugyanakkor a birodalomban 337 gőzgép üzemelt, összesen 7733 lőerővel, Magyarországon pedig 8 gép 86 lőerővel. Ezek az arányok is mutatják, hogy Magyarország e téren elmaradt a Habsburg Monarchia fejlettebb, nyugati része, a cseh és osztrák örökös tartományok mögött. Ennek a termelési szektornak itt még nem volt feszítő ereje. Az ország gazdasága legnagyobbbrészt az agrártermelésre, a földbirtokra épült. Ezzel együtt a polgárság súlya – főleg gazdaságilag – szintén megnőtt valamennyire. De számbeli, társadalmi még politikai jelentősége nem volt elegendő ahhoz, hogy bármit önállóan kezdeményezni tudjon.

Magyarország lakossága – Erdellyel együtt – a reformkor idején mintegy 12,8 millió volt. Ugyanakkor viszont 50 szabad királyi városban mintegy 600 ezer ember élt. A városlakók száma a forradalom előtti évtizedekben növekedett. Pest lakossága ötven év alatt háromszorosára emelkedett, és 1840-ben elérte a 64 ezret, az akkor még különálló Budával pedig megközelítette a százezret – ezzel csak kevésbé maradva el Prága, de jelentős mértékben az immár 300 ezres Bécs mögött. Hozzátehetjük, hogy néhány régi, középkori eredetű szabad királyi

város, az ország északi és nyugati peremvidékén, létszámban messze elmaradt a nagy alföldi mezővárosok, e népes agrártörmörölések mögött, amelyek nemegyszer még földesúri függésben éltek.

Még a valódi városok lakói sem kizárólag ipari vagy kereskedelmi tevékenységgel foglalkoztak: földjük, kertjük, szőlőjük volt. A városlakóknak feltehetően nem sokkal több, mint 1/3 része élt igazában iparból és kereskedelemből. Hozzátehetjük azt is, hogy a városlakók maguk is feudális jellegű társadalmi tagozódásban éltek. A városokban néhány vagyonos kereskedő-patrícius család tartotta kezében a vezetést. Budán 1830 körül csak mintegy ezer teljes jogú polgárt találunk, a többi szegény kézműves, iparos, szolga, zsellér, nincstelen ember volt. Ez az „oligarchikus testület” – mint utóbb a nemesi ellenzék nevezte őket – többé-kevésbé elégedett belenyugvással élt a korra jellemző biedermeier formák között. Szívesen látta a reformellenzéknek azt a javaslatát, hogy a városok az országgyűlésen ne csak – mint eddig – összesen egy, hanem több szavazattal bírijanak. De azon már méltatlankodott, ha a reformellenzék ezt a városi belső struktúra bizonyos átalakításához, így a rendkívül szűk körű polgárjog kiterjesztéséhez kívánta kötni, legalábbis bizonyos census (háztulajdon, önálló műhely, értelmiségi foglalkozás) alapján.

Ehhez járult a feudális idők másik maradéka: az elavult céhrendszer, amely középkori jellegű szabályaival már inkább akadálya volt a termelésnek – hiszen a céhtagok, saját érdekükben arra törekedtek, hogy ne gyártsanak többet bizonyos mennyiségnél, a komolyabb üzemealapításnak a városon belül útjába álljanak, hogy így az árakat magasan tudják tartani. Végül pedig azt is hozzátehetjük, hogy a városi polgárok nagyrészt más, elsősorban német anyanyelvűek voltak. A továbbiak során ezek közül sokan lelkesen csatlakoztak a magyar reformmozgalomhoz, amely a polgári szabadság ígéretét csillantotta meg előttük. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a polgárság a nemzeti liberális törekvéseknek nem lehetett kezdeményezője és vezetője. Az új gazdasági és társadalmi, polgári erőknek kialakult az a minimuma, amely nélkül a nagy átalakulás nem volt elképzelhető, és amely segítőtársként csatlakozhatott a fordulatot kiharcoló, más erőkhöz. De a reformot megindítani, az átalakulást véghezvinni, a francia Harmadik Rend szerepét eljátszani ez a hazai polgárság még úgy sem lett volna képes önmagában, ha egyébként, a városokon kívül, politikai jogokkal rendelkezik. Magyarországon nem a polgárság haladt a polgári nemzeti

fejlődés élén, hanem, szinte ellenkezőleg, e fejlődés valódi hordozói tűzték ki célul az új magyar polgári középosztály megteremtését. A „harmadik rend” szerepét másnak kellett eljátszania.

A nemzeti önrendelkezés igényét a hazai társadalomban elsősorban a nemesség képviselte. Ez viszont olyan feudális kiváltságokkal rendelkezett, amelyek elvesztésétől joggal félhetett, ha a társadalmi átalakulásra sor kerül. Az ellentmondást, nem könnyen, nem is hiánytalanul, az a folyamat oldotta meg, amelynek során a feudális rendszer egyre érezhetőbben válságba került, az átalakuló Európában mind kevésbé látszott fenntarthatónak. Így a nemességet saját feltételeinek megváltozása készítette arra, hogy a polgárosodás, az átalakulás irányába tolódjék és a kiutat reformokban keresse.

A feudális birtokos is igyekezett már terményeit eladni. A századforduló idején ezt átmenetileg megkönnyítette a francia háborús időszak hosszú mezőgazdasági konjunktúrája, bár új lehetőségeivel és igényeivel fel is lazította a korábban kevés pénzzel dolgozó, régi gazdasági rendszert. Az ezt követő, újabb világgazdasági kihívás: a dekonjunktúra viszont – mint láttuk – újra visszajuttatta azt és egyben ki is élezte belső ellentmondásait.

A földesúr saját kezelésében álló, majorsági földjét – allódiúmát – is a jobbágy művelte meg ingyenmunkával, robottal, saját gyenge felszerelésével, elmaradt technikával. Az úrbéri szabályozás (1767) óta a jobbágyoknak egész telek után igával évi 12, vagy pedig gyalog 104 napot kellett a földesúr számára ingyen dolgoznia, továbbá 12 napot a megyének és 6 napot a papnak. Ezenkívül ő viselte a terheket: termése egyötödét át kellett adnia (a kilencedet a földesúrnak, a tizedet a papnak), veszteségek érték a földesúri regálejogok, vagyis a kisebb haszonvételek nyomán, fizette az állami hadiadót és a megyei háziadót, sőt ha újoncozásnál rákerült a sor, katonáskodnia is kellett. Adott esetben ki volt téve, jogtalan állapotban, a hatalmaskodó önkénynek, testi fenytetésnek is. Politikai jogok híján, szervezetlenül komoly küzdelmet helyzete javításáért nem folytathatott, bár persze elégedetlensége, ha a pohár kicsordult, átcsaphatott erőszakos megmozdulásba vagy éppen parasztfelkelésbe. A földesúr, ha több jövedelemre vágyott, saját majorsági földjét igyekezett megnövelni, amire leginkább az irtványföldek visszavétele, meg a helyi „regulációk”, illetve a legelőelkülönözések útján került sor. Ezzel azonban végeredményben nem orvosolta, inkább még fokozta a bajokat. Egyre több lett a földtelen zsellér. A pa-

raszti föld amúgy is tovább aprózódott az egymást követő nemzedékek során. 1846-ban 550 ezer telkes jobbágycsalád mellett már 825 ezer volt a földdel nem bíró családok száma. Egyre fenyegetőbbé vált a paraszti elégedetlenség, egyre korszerűtlenebbé a robot, még extenzívebbé a termelés.

A megoldás – a földesúr számára – a bérmunka, napszám, új technika, korszerűbb üzemi szervezet bevezetésében rejlett, ami azonban jobb felszerelést, eszközöket, gépeket, saját fogatokat, takarmánytermesztést, istállókat, új gazdasági épületeket tett szükségessé, vagyis befektetést, pénzt, hitelt, végső fokon áttérést a kapitalista gazdálkodásra. Aminek azonban útjába állt a feudális jogviszonyok szövevénye, a nemesi birtok kötöttsége, az ősiség, az amúgy is egyre veszélyesebbnek tűnő jobbágrendszer, a feudalizmus egész elavult szervezete.

A nemesség viszont, amelynek joga, kiváltsága volt a földet birtokolni, igen eltérő helyzetű, széles társadalmi mezőnyben elhelyezkedő rétegekből állt. A 12,8 millió lakosból mintegy 650 ezer tartozott ezek egyikébe, vagyis nagyjából minden huszadik ember bírt nemesi kiváltságokkal. A nemesség tehát itt viszonylag jóval népesebb volt, mint mondjuk Franciaországban, ahol nagyjából minden 180. ember volt csak nemes. A nemesek arányszáma talán csak Lengyelországban volt még magasabb. Ami persze nem változtatott azon, hogy a társadalomban egy kiváltságos kisebbség állt szemben a jogokból kizárt jobbágyok milliós tömegeivel.

A gazdaság kihívásával, az átalakítás kérdésével mindenekelőtt a nagybirtok, a 100–200 családból álló főnemesség találta szemben magát. Ez azonban, nagyobb erőtartalékai miatt, problémáit többnyire az adott rendszeren belül is meg tudta valahogy oldani. Így azután a birtokosok – szembevető kivételektől eltekintve – nemigen vállalkoztak arra, hogy komolyabb reformokért induljanak küzdelembe. Már csak azért sem, mivel különleges hatalmi helyzetük és a birodalmi főnemességgel, a Monarchia vezető köreivel való kapcsolataik miatt a fennálló rendszerhez sok érdek fűzte őket.

A jobb módú birtokos köznemesség, az a 25–30 ezer család, mintegy 120 ezer ember, aki szerepet vitt a megyék életében, még elég szilárdan állt a lábán, de jövőjét mind kevésbé látta biztatónak. Fokozatosan kénytelen volt ráébredni arra, hogy saját érdekében is változtatnia kellene azon a feudális rendszeren, amelynek tulajdonképpen kiváltságait köszönhette. Ez a rendszer ugyanis már nemigen teszi

számára lehetővé a gazdaság korszerűsítését, a felemelkedést, sőt végül az elszegényedés felé nyomhatja őt, miközben egyre veszélyesebb helyzetbe hozza a paraszti elégedetlenség miatt. Esetleg úgy is, hogy mindeztől a fejére omlik.

Az a könyv, amelyben egy Zemplén megyei birtokos nemes, Balás-házy János a korszerűbb gazdálkodást propagálta (Tanácsolatok, 1829), jól mutatta, hogy az ilyen javaslatok mint jutottak el, kikerülhetetlenül, olyan megállapításokhoz, hogy hitelre van szükség, hogy a „creditumnak nem léte” milyen bajt okoz, majd pedig, ebből következőleg, a változtatás, a reform gondolatához. A könyv újabb kiadása (1830) már a – jobbágy által fizetendő – örökváltság gondolatát is felvetette. A szerző egy másik könyve (Az adó és még valami, 1830) pedig megállapítja, hogy ha a „vak törvényhozók” nem alkalmazkodnak az új szükségletekhez, azok ereje „szétpattantja a társaságot egybecsatoló láncokat” A folyamat mégsem volt könnyű. Az önelégült, a javait a világtól elmaradva élvező, minden javítástól irtózó nemes nemcsak az egykorú írók és költők képzetében élt.

Jóllehet a nemesek nagy része szívesen állást foglalt Ausztria, az idegen befolyás ellen, de komoly belső, társadalmi reformra ezentúl is nehezen volt rábírható. Azt az ellentmondást, hogy a kiváltságos nemességnek többé-kevésbé a polgári nemzeti átalakulás vezetését, annak polgári funkcióját, tehát a polgárság történelmi szerepét kellett vállalnia, nem volt könnyű feloldani. Hogyan lehet túl sok áldozat nélkül felzárkózni ahhoz a színvonalhoz, amelyet a követendő példaként mind többet emlegetett fejlettebb, nyugati polgári országok képviseltek és amelyhez képest a korábbi hazai viszonyok egyre nehezebben tűntek elviselhetőnek? Hogyan lehet az elavult rendszerből és annak veszélyei közül úgy kilépni, hogy a vezetés továbbra is a nemesség kezében maradjon? Azok a pozitív, előremutató válaszok, amelyeket e kérdésekre, a fejlettebb országok viszonyait megismerve, a kiváltságosok jobbjai adtak, fokozatosan átalakították a politikai téren hagyományosan uralkodó, de immár sokban meddővé vált rendi nacionalizmust, amelyet mindinkább kezdett a nemzeti önrendelkezés új típusú igénye, a liberális nacionalizmus felváltani.

A birtokok gazdálkodásának korszerűsítésén, a kapitalista termelésre való áttérésén vagy éppen kulturális és humanitárius szintemelési célkitűzéseken túlmenően további problémák is felmerültek. Így nem utolsósorban az, hogy miként lehet az új nemzeti állam és az új társada-

lom modelljét úgy megvalósítani, hogy abban a szegény nemesség fiai is szerepet, alkalmazást, lehetőséget kapjanak. A köznemesség nagy többségét ugyanis több mint félmillió olyan kisbirtokos vagy éppen birtoktalan, vagyontalan kisnemes alkotta, igen változatos társadalmi elhelyezkedésben, akinek fő gondja nem az volt, hogy mezőgazdasági üzemet miként tudja kapitalista gazdasággá átszervezni. Magyarországon a nemesség nem volt bizonyos életszínvonalhoz és foglalkozáshoz kötve, mint Franciaországban, ahol például kézműves nem lehetett nemes. Itt kocsmárosok, csizmadiák, hajdúk, fuvarosok, béresek közt is találunk nemest. S jelentős tömegben éltek nemesek paraszti szinten, falun. Voltak köznemesi falvak, ahol mindig egyszerű, armális nemesek éltek. Másutt hajdani birtokos családok utódai kerültek szegényes sorba. Annyival is inkább, mivel sok család birtoka mindjobban felosztódott a nemzedékek során. Néhol egészen kis töredékföldek voltak már egy-egy kisnemes családfő, vagy akár compossesoratus, vagyis közös rokoni birtoklás kezén. Ez a kisnemesi tömeg életszínvonalában, falusi viszonyaiban, látókörében közel állt a parasztokhoz, akiktől „csak” a kiváltságok birtokában különbözött, bár ez a „csak” szó erős hangsúllyal bírt. Mintegy 30 ezer „bocskoros” családfőnek egyáltalán semmi földje nem volt. Ezek a nagyobb birtokosok földjén, jobbágytelkeken, sőt gyakran csak fél- vagy negyedtelken helyezkedtek el, már valamivel alacsonyabb életszinten, mint a parasztság magasabb rétege. Ezeknek a volt török hódoltsági területen 1834-től, a nyugati részeken már korábban, adót is kellett fizetniük.

A szegény falusi nemesség nem csatlakozott ingadozás nélkül a reform ügyéhez, hanem rendszerint azt a pártot támogatta, amelytől akkor éppen valamilyen előnyt remélt, főleg védelmet a fenyegető elszegényedés ellen. A bocskorosok szavazati joggal bíró, de politikailag iskolázatlan tömegei jelentették választások alkalmával azt a súlytöbbletet, amely eldönthette, hogy hol, melyik megyében marad felül a kormány, hol pedig az ellenzék. A sokat panaszolt egykorú korteskedés, itatás-etetés, amely után a választáskor néha az ólmosbot is előkerült, nagyrészt onnan eredt, hogy a kiváltságosak e szegény tömegét egyik vagy másik párt magának igyekezett minden eszközzel, demagógiával meg pénzzel megszerezni. Eleinte inkább a kormányzat tudta őket a liberálisok ellen fordítani, azzal, hogy a reformokkal elvesztenék egyetlen előnyüket: nemesi kiváltságukat, és paraszttá válnának, holott azoknál érzékeny büszkeséggel tartották magukat különbnek. Zala

megyében 1843-ban ilyen bocskoros nemesek buktatták meg Deák Ferencet, „nem adózunk” felkiáltással. Utóbb azonban az ellenzéknek, főleg Kossuthnak sikerült közülük is sokat a reform ügye mellé állítani: a nagyurak elleni haragjukon át rá lehetett őket vezetni arra, hogy az új nemzeti állam nekik is felemelkedést ígérhet.

Lényegesen egyértelműbb volt viszont az új eszmékhez és a társadalmi átalakuláshoz való viszonya azoknak a szegény nemesi származású fiataloknak, akik az igazában véve most először színre lépő értelmiségnek alkották egyik fontos elemét. Az új értelmiség – mint láttuk – a XVIII. században alakult ki Magyarországon, részben nemes és részben nem nemes származású, tanult emberekből. Ezek némileg már szóhoz jutottak a XVIII. század végi reformmozgalmakban, de a rendi nacionalizmus idején inkább visszahúzódni kényszerültek. Most, a kibontakozó reformmozgalom időszakában a nemesi politikai vezetés mögött a második és harmadik sorban, és különösen a szakképzettséget kívánó funkciókban, már ott találjuk e szegény nemesi, polgári, kispolgári, vagy éppen plebejus származású intelligencia képviselőit. A század első évtizedeinek változó viszonyai közt jó néhány kisnemesi család igyekezett fiait iskolákba, magasabb tanulmányokra küldeni, hogy utat nyisson nekik az emelkedéshez. E szegény diákok közül sok a jogi pályát választotta, hiszen a hazai latinos iskola főleg erre készítette őket elő. De volt köztük orvos, mérnök, tanár, hivatalnok is. E pályákon viszont már nem nemes származású diáktársakkal, majd kollégákkal is találkoztak. Ez utóbbiak közül a megbecsültebb foglalkozással bírót a rendi társadalomban már a XVIII. század óta honorácioroknak nevezték. Vagyis ezek a jobbagyoknál „tisztesebbnek” számítottak, bár nem rendelkeztek kiváltságokkal, így politikai és birtoklási jogokkal.

Az 1840-es évek elején a nemesi reformellenzék indított akciót, saját sorai megerősítése érdekében, abból a célból, hogy ezek a honoráciorok a megyékben szavazati jogot kapjanak, vagyis olyasmit, amivel a legműveletlenebb, gyakran maradi és megvásárolható „bocskoros” nemes is születésénél fogva rendelkezett. Az új értelmiség legnagyobb-részt – érthető módon – a liberális eszmék, sőt utóbb a radikális átalakulás meggyőződéses híve lett, ha a létbizonytalanság, a viszonyok átmenetisége ki is termelt soraikban képlékeny, sodródó elemeket. Az értelmiségiek száma Magyarországon az 1840-es évek vége felé 50 ezer körül mozoghatott. Jelentőségük azonban, főleg a jövő szempontjából,

nagyobb volt ennél, hiszen az új polgári nemzeti állam számos funkcióját csak az ő közreműködésükkel lehetett betölteni.

A magyar liberális reformmozgalom kibontakozási mechanizmusa néhány olyan tünetet mutat fel, amely, fejletlenebb szinten, némileg már a korábbi, XVIII. század végi felvilágosult reformpróbálkozásokat is jellemezte. Ilyen volt először is az, hogy a fejlettebb európai zónák kihívása közben a fennálló hazai rendszer a válság jeleit mutatta. Ilyen volt továbbá az, hogy ezt érzékelve a vezető politikai és kulturális elit, a nemesség egy része maga próbált a kihívásra bizonyos reformok kezdeményezésével válaszolni. Valamint az is, hogy ehhez mintát, ötletet, tanulságokat – ismét az európai modell hatásmechanizmusának megfelelően – a fejlettebb zónák példáiban talált. Ilyen volt az is, hogy a radikálisabb – főleg értelmiségi – erők ezt nemcsak támogatták, hanem igyekeztek felhasználni messzebbmenő változtatásokra is. Végül, de nem utolsósorban pedig ilyen volt az is, hogy e reformtörekvések mozgásterét és sorsát alapvetően a nemzetközi politika nagy fordulatai határozták meg. Ezúttal ez abban nyilvánult meg, hogy 1848 forradalmi hullámverése utat nyitott a magyar fordulat keresztülvitelének, és csak azután apadt el és hagyta sorsára azt, hogy a döntő történelmi fait accompli létrejött. Illetve, előzőleg, abban, hogy a magyar reformmozgalom kibontakozását 1830 nemzetközi politikai válsága segítette elő.

A politikai mozgalommá szerveződés időzítésére ugyanis nem kis hatással volt az az 1830. júliusi francia forradalommal induló nemzetközi válság, amelyről korábban már szó esett. Bár az új francia kormányról – mint láttuk – hamar kiderült, hogy nem áll szándékában forradalmi külpolitikát folytatni, Párizs példáját hamar követte Belgium, bizonyos mértékig Svájc, majd pedig egy egész sor egymás után jelentkező itáliai és német megmozdulás 1831–1833 között. Keleten pedig lezajlott a lengyel nemzeti felkelés, amelynek elbukása ellenére Magyarországon nagy visszhangja lett. Az ugyancsak 1831-ben a lengyel–orosz hadszínterről behurcolt kolerajárvány és az ellene alkalmazott hatósági vesztégszár nyomán Magyarország északkeleti megyéiben véres parasztfelkelés volt kibontakozóban.

Ez a nemzetközi láncreakció két fő vonatkozásban hatott a hazai politikára. Egyrészt felerősítette, egymással kapcsolatba hozta az addig csak csírában, sporadikusan bontakozó reformtörekvéseket a nemességen belül, szétválasztotta, polarizálta a rendi ellenzék konzervatív,

illetve reformer elemeit s egyben az utóbbiakat külpolitikai állásfoglalásra is ösztönözte. Másrészt pedig azzal tette lehetővé az ellenzéki reformmozgalom kibontakozását, hogy egy időben többfelé lekötötte a Habsburg-kormányzat erejét. Metternich, aki meg volt győződve arról, hogy a forradalmakat mindenütt titkos társaságok szervezik, zsandárként örködött a német államok, a Bund felett, fegyverrel is beavatkozott Itáliában, de nem tudott egyszerre fellépni minden új jelenség ellen, mindenütt. A magyar reformellenzék így nyithatott magának olyan rést, amely mögé azután már akkor sem volt többé visszaszorítható, amikor a német és itáliai mozgalmak elfojtása és a cárral kötött egyezmény után a Habsburg Monarchia kormányzata, a maga elnyomó módszereivel hamarosan Magyarországon is megpróbálkozott.

Széchenyi Hitele – amelyre alább közelebbről visszatérünk – 1830 elején, tehát még a júliusi francia forradalom előtt látott napvilágot. Igazi, nagy visszhangot azonban már az új helyzetben kapott. S a vihar közeledtét annyira meg lehetett már előre sejteni, hogy Bécs a magyar országgyűlést őszre, már a júliusi forradalom előtt összehívta, hogy katonailag minden eshetőségre felkészüljön. A régi, feudális ellenzék, hagyományaihoz híven, a francia forradalom hírére valóban ismét Bécs oldalára hatrált és az 1830 őszi Pozsonyban megtartott rövid országgyűlésen, miután megkoronázta trónörökösként, az eljövendő V. Ferdinándot (1835–1848), sietve megajánlott 30 ezer újoncot a francia veszély ellen.

De helyenként már ekkor kialakulóban volt az új típusú ellenzék. Ennek első erőpróbája 1830 augusztusában Szatmár megyében zajlott le, ahol a Széchenyi baráti köréhez tartozó gr. Károlyi Györgyöt választották meg az egyik követnek, aki azután nem szavazta meg a franciák ellen szánt újoncokat; s az ő utasításába – br. Wesselényi Miklós, illetve Kölcsey Ferenc kezdeményezésére – a független Lengyelország helyreállításának követelését is bevették, hónapokkal a lengyel felkelés előtt. Az országgyűlésről hazatérő követeket pedig 1831 elején több megyében már olyan közgyűlések fogadták, amelyeken a bontakozó új ellenzék is szóhoz jutott és felelősségre próbálta vonni azokat a követeket, akik a francia forradalom ellen kért segítséget megszavazták. A legemlékezetesebb ilyen közgyűlésre megint Szatmár megyében került sor. Innen indult országos körútjára Károlynak Wesselényi és Kölcsey közreműködésével megfogalmazott követjelentése,

amely kétségbe vonta a külső támadás veszélyét, emlegette a külföld „jó és hasznos” intézményeit, így azt, hogy Svédországban a parasztnak is vannak képviselőik. A kormányzathoz befutó jelentések ekkoriban, 1831 első hónapjaiban, tehát már a parasztfelkelés előtt, olyan „újítási” szándék felbukkanásáról számoltak be többfelől, amely a jobbágyoknak teendő engedményekre is kiterjedt.

A különböző megyékben sorra kialakuló új ellenzéki csoportok, „fractiók” többhelyt azokban a vidéki kaszinókban találtak meg központjukat, amelyek a Széchenyi által alapított pesti kaszinó mintájára jöttek létre egymás után. Igy történt ez Sátoraljaújhelyen, Zemplén megyében is, ahol a kaszinó körül tömörülő fiatal ellenzékiek oly hevesen támadták az udvar kíváncsalmait megszavazó egyik követet, hogy a „rettenetes” gyűlésen megjelent idős Kazinczy Ferenc, nem sokkal halála előtt, egyikük, az ifjú Kossuth Lajos kezében már a „zendítés szövetségét” vélte felfedezni.

Az ellenzéki erők azonban az úgynevezett operátumok, a rendszeres munkálatok megyei megvitatása során kapták az első, igazán nagy lehetőséget arra, hogy felsorakozzanak és céljaikat körvonalazzák. Mint ismeretes, az 1791–1793 között működő rendi bizottságoknak e munkálatait most, 1827 után, az országgyűlés új bizottsága több ponton inkább retrográd irányban dolgozta át. Miután azonban ezeket a nádor 1830 végén szétküldte a megyéknek, azzal, hogy készüljenek fel az újabb országgyűlésre, amelynek összehívását eredetileg 1831 őszére tervezték, az operátumok ily széles körű megvitatása, elavultságuk ellenére, alkalmat adott arra, hogy országszerte élénk érdeklődéssel tárgyalják meg a legkülönbözőbb politikai kérdéseket. A reformellenzéknek így módja nyílt saját nézeteinek megfogalmazására, méghozzá elég hosszú időn át és az újabb események tanulságainak figyelembevételével.

A megyékben már 1831 elején megalakult bizottságok munkája ugyanis elhúzódott, mivel a lengyel hadszíntérről áterjedő járvány és a nyomába lépő parasztfelkelés miatt az országgyűlést egy évvel későbbre kellett halasztani. A parasztfelkelésnek polarizáló hatása volt: a konzervatívokat szigorúbb ellenkezésre, a reformereket viszont határozottabb haladásra ösztönözte. A lengyel szabadságharcnak Magyarországon igen nagy visszhangja lett. A két nemesi nemzetet – a magyart és a lengyelt – hagyományos, kölcsönös szimpátia fűzte össze. Ezt fokozta, hogy a lengyelek az ellen a cári hatalom ellen vívták hősi

küzdelmüket, amelyet a magyar nemesség is saját fenyegető ellenfelének tekintett. Kölcsey, Wesselényi és a reformellenzék sok más képviselője tartott beszédet a lengyelek érdekében. Barstól Zaláig több mint harminc megye fogalmazott az udvarhoz feliratot, annak jeléül, hogy e külpolitikai ügyben a nemesség széles körét tudta összefogásra bírni. A lengyel szabadságharcból viszont azt a tanulságot is le lehetett vonni, hogy a jobbágytömegek megnyerése, tehát reformok nélkül a nemzeti mozgalom nem tud elég erőt kifejteni. Mire azután 1832 őszén a megyékben megvitatták és megfogalmazták – sok helyt immár új tartalommal – a követutasításokat, majd pedig Pozsonyban összeült az új országgyűlés – az első, amelyet reformországgyűlésnek szoktunk nevezni –, a régi, rendi, feudális ellenzék soraiból már kiemelkedett az új, liberális nemesi reformellenzék.

A reformmozgalom fejlődése a továbbiak során, növekvő erővel, egyre szélesedve, több szakaszon át ment végbe és egyre kialakultabb szervezeti formákat öltött. Ugyanakkor viszont szinte kezdettől fogva több ágra vált szét, többféle változatot produkált. Az 1830-as években külön kell szólnunk Széchenyi István, illetve Wesselényi Miklós irányzatáról, mely utóbbi nemsokára a hatalom ellenakciójába ütközött. Az 1840-es években, egy új nyitás után, külön kell jellemeznünk a Wesselényi nyomain indult Kossuth Lajos mind nagyobb hatású tevékenységét, amellyel Széchenyi szembe fordult, és kitérniünk a magyar politika spektrumának olyan új, jelentős színfoltjára is, mint a centralisták irányzata. E változatok eltéréseik, sőt olykor éles vitáik ellenére tulajdonképpen egyazon mederben haladtak a reformok, a polgári nemzeti átalakulás felé vezető úton. Közös jellemzőjük volt, hogy valaminő mértékben – ha nem is egyformán – mind a feudális kiváltságokkal bírók különböző rétegeit, csoportjait képviselték, olyan szerepben, amely Franciaországban elsősorban a polgárságnak jutott. Ezen túlmenően az egymást követő programváltozatok egy-egy irányzaton belül is a politikai fejlődés adott stádiumát jelezték, amely, a feltételek változásával, újabb szakasznak és újabb célkitűzéseknek adta át helyét, míg végül a fordulat és vele a tényleges megoldás elkövetkezett.

A fejlődéssel együtt nőtt az érdeklődés is a mintául szolgáló országok politikai intézményei, liberális eszméi iránt. Az 1830-as évek irányzatainak kezdeményezői viszonylag csak kevesedmagukkal ismerhették meg előzőleg személyesen Európa fejlettebb országait. Az 1840-es években újabb, fiatalabb szereplői közül már többen gyűjthettek ilyen ta-

pasztalatokat, szerényebb anyagi eszközök birtokában is. Még az 1830-as évek második felében is, amikor egyébként javában folyt a mozgalom ellen a hatalom politikai akciója. Az 1830-as évek elején Böloni Farkas Sándor vagy Nagy Károly már Észak-Amerikáról is írtak tanulságos úti beszámolókat. Szemere Bertalan, Szalay László, Trefort Ágoston és br. Eötvös József – hogy csak néhány fontosabb nevet említsünk – 1836 és 1840 közt látogattak el Európa fejlettebb zónáiba, annak politikai és társadalmi viszonyait megfigyelve. S az 1840-es években újabb fiatalok léptek a nyomukba. De az utazások, tanulmányutak, személyes benyomások mellett az olvasmányok, köztük a külföldi lapok is elősegítették, hogy az új megoldásokat és nézeteket idehaza mind szélesebb körben megismerjék. S a fejlettebb országok tanulmányozása, a polgári társadalmak jelenségeinek megismerése olyan kérdések felvetését is lehetővé tette, amelyeket a belső szükségletek még nem tűztek igazán napirendre. A minta elemzéséből adódó tanulságok tehát bizonyos fokig meg is előzhették a hazai folyamatot. S ezzel némileg maguk is egy kissé mozgató tényezővé válhattak.

Az európai liberalizmus, amellyel a reformkor magyarjai megismerkedtek, ekkoriban élte emelkedő, dinamikus időszakát. De a fejlettebb polgári országokban sem volt homogén. Amikor pedig továbbterjedt a peremzónák felé, egyre többféle változatot és árnyalatot produkált. Ugyanis mindenütt az eltérő, helyi politikai és társadalmi feltételekhez kellett igazodnia.

Magyarországon – és a környező peremzónában általában – egy erősen nemzeti jellegű liberalizmus vált uralkodóvá. Éppen azért, mert a polgári nemzeti állam létrejöttét itt egy sor tényező akadályozta. A nemzeti motívum természetesen megvolt az angol és francia „klasszikus” liberalizmusban is. De Angliában vagy Franciaországban nem kellett ily fokozott hangsúlyt kapnia, mert ezekben az országokban a nemzeti állam feltételei már előzőleg kialakultak, tehát nagyobb nehézségek nélkül létrejöhetett. Kelet-Közép-Európában viszont ennek csak igen hiányosan voltak meg olyan fontos feltételei, mint a politikai függetlenség, az egység, vagy a jelentős mértékű etnikai-nemzeti túlsúly. Az ilyen hiányok tükröződtek azután a liberalizmus érzékenyebb, erősebb, olykor szinte túlnyomóan nemzeti jellegében.

4. Széchenyi és Wesselényi

A liberális reform hazai úttörője, gr. Széchenyi István (1791–1860) olyan nagybirtokos főnemesi családból származott, amely már az előző nemzedékben, a XVIII. század végén a felvilágosult reformtörekvések pártolói közt szerepelt. Apja, gr. Széchényi Ferenc, a felvilágosult rendi-nemzeti mozgalom egyik vezető alakja volt, aki kulturális téren – így a Nemzeti Múzeum, illetve könyvtár alapításával (1802) – akkor is kezdeményező maradt, amikor egyébként politikai téren, 1795 katasztrófa után, valódi mozgástér nélkül, megrendülten a német politikai romantikában, Clemens Hofbauer bécsi vallásos körében keresett vigasztalást és emberi igazolást is a kényszerű passzivitásra. Felesége pedig – tehát Széchenyi édesanyja, gr. Festetich Julianna – az 1790-es évek egy másik néves szereplőjének, gr. Festetich Györgynek, a keszthelyi Georgikon alapítójának nővére volt. A család, az otthon légköre, az apa tiszteletet sugalló példája, felismerhetően kettős, szinte ellentmondásos hatást gyakorolt a fiatal Széchenyire. Egyrészt ő is kezdettől fogva a vallás gyakorlásában találta meg az önvizsgálat és megigazulás, a kétségekből való kiemelkedés módszerét, és apjához odaadón ragaszkodott. Másrészt viszont fel is lázadt a belenyugvás, a bénító passzivitás, tehát apja második korszaka ellen, és inkább az ő korábbi, fiatalabb kori eszményeivel tudott egyetérteni. Naplójának tanúsága szerint már az 1820-as évek elején élesen, gúnyos megvetéssel utasította el magától a német politikai romantikát, amelynek nem egy képviselőjével otthon, az apai házban személyesen is találkozott. Annál elevenebben kelt életre benne viszont a hasznos tevékenységnek, az emberiség és a nemzet jobbításának, az értelem fejlesztésének, a környezet csinosításának az a vágya, amely alapján véve a felvilágosult reformerek hagyománya, öröksége volt.

Széchenyi fiatalsága egyébként nagyjából úgy telt, mint más ifjú főnemesé. Tizenkét éves korában katonai pályára lépett. A császári sereg ifjú huszártisztjeként vett részt a Napóleon ellen 1813-ban vívott lipcei csatában. Utóbb a bécsi kongresszus táncestélyein, még Metternich Európájának és Castlereagh konzervatív Angliájának képviselőivel találkozott. De 1815-ben, amikor egy tiszti küldöttség tagjaként először jutott el Angliába, már egy kissé Byron bíráló szemével nézte az akkor még régensként uralkodó IV. Györgyöt és udvarát, és nem

habozott kijelenteni, hogy az angol törvényeket és társadalmi rendet tartja jónak. A továbbiak során ezt tekintette olyan modellnek, amelyet a magyar viszonyok modernizálása során is szem előtt kívánt tartani. Ettől kezdve ugyanis már főleg a whig – liberális – főnemesi körökkel állt kapcsolatban. Hazatérve új megvilágításban kezdte látni „szegény kis hazáját”, amelyről ezt követő keleti – mediterrán, török, görög – útja alkalmával, 1818 végén azt írta, hogy hűségesen szereti, futóhomokja és felfuvalkodott lakói ellenére. Ha előzőleg Magyarország elmaradottsága vált számára világossá Európa fejlettebb zónájának viszonyaihoz képest, mint ellenpéldaként, alkalma volt a keleti stagnálást is megismerni. Hazatérőben a messzi Észak-Amerika, a „jövő országa” polgári szabadságáért lelkesült; 1819 tavaszán pedig Rousseau – a *Contrat social* – olvasása közben Nápolyba érve ott találta I. Ferenc császárt és kíséretét, s ezt a „vándorszínész-truppot” nem habozott a „sötét hatalmaknak ajánlani” Idehaza tettvégyát sem a felszínes főúri élet nem tudta kielégíteni, sem a tisztí pálya, amelyen különösebb előmenetelt amúgy sem remélhetett. Mindinkább kialakult benne az az érzés, hogy életét hazájának, nemzetének felemelésére kell szentelnie. Politikai felfogására és érdeklődésére volt jellemző, hogy alig volt egykorú magyar, aki ily tájékozottan, ennyi együttérzéssel és a „szent szövetségi” politika ily megvető elutasításával figyelte volna az európai szabadságmozgalmaknak azt a hullámát, amely 1820–1825 között Spanyolországtól haladt Itálián és Görögországon át, és amely az orosz dekabrista megmozdulásban érte el végkifejletét. Ezzel kapcsolatos naplójegyzetei is arról tanúskodnak, hogy Széchenyi már az 1820-as évek első felében túlhaladta a hazai feudális rendszer korlátait. 1823-ban, a rendi ellenzéki mozgalmak idején, már szépítés nélkül bírálta a magyar nemesi szabadság egyoldalú, szűk körű, feudális voltát, aminek védelmében nem érdemes vért ontani. Az új országgyűlésnek egyetlen igazán pozitív és maradandó eredménye az volt, hogy Széchenyi 1825 őszén megalapította a Magyar Tudományos Akadémiát – akkori nevén a Magyar Tudós Társaságot – egy évi jövedelme felajánlásával, amit néhány más főnemes további összegekkel egészített ki. Ugyanakkor, 1825 utolsó hónapjában, Széchenyi javaslatairól két memorandumot Metternichnek is átadott, és személyesen is tárgyalt vele. Metternich azonban habozás nélkül elutasította a leglojálisabb reformer minden észrevételét, hiszen ő a régi, feudális ellenzékkel – ha szükségesnek látszott – hajlandó volt összefogni, de nem az újfajta reformerekkel,

akiket veszélyesnek tartott a fennálló rend védelme szempontjából. Széchenyi pedig kétségtelenül ezek közé tartozott. Ekkoriban, 1826 elején, az orosz dekabristák sorsával kapcsolatban jegyezte naplójába, hogy a harc a népek és az abszolutizmus közt még nem ért véget. Mint ifjú katonatiszt, e nézetekkel ő maga is egy ki nem bontakozott, magyar dekabrizmust képviselt.

Széchenyi igyekezett a reform előmozdítása érdekében minden alkalmat megragadni, ehhez segítőtársakat toborozni, akiket – érthető módon – főleg saját társadalmi környezetében, az ifjú főnemesek közül próbált e célra megnyerni és kiválasztani. Gyakorlati ötletei közé tartozott a lőtenyésztés és a lőversenyek fellendítése. De ekkor is megírta egyik levelében, hogy mennyire haragudnának honfitársai, „ha csak sejtenék is, hogy nem a lovakat, hanem őket akarom idomítani”. Hogy az eszmecserét, az emberek érintkezését, az új gondolatok terjedését elősegítse, az angol klubok mintájára 1827-ben megalapította a Nemzeti Kaszinót. Ennek politikai jelentőségét mutatta, hogy a példája nyomán megalakuló vidéki kaszinók nemsokára a fiatal reformellenzék helyi központjai lettek.

Pár év múlva, 1829-ben egyik német utazása közben egy alkalommal kitört Széchenyiből a haragos megjegyzés: ha ott annyiféle kisebb-nagyobb független állam létezhet, a magyarnak miért nem juthat egy sem. Sokat fecsegünk „dicső eleinkről” – írta naplójában –, pedig azok „a legfontosabbról feledkeztek meg, a nemzeti függetlenségről”, így hát „kutyákat kellene őseink mellé temetni!” Ebből is nyilvánvaló, hogy Széchenyi nem a nemzeti függetlenség ügye iránti közömbösségből fordult el a hagyományos rendi, sérelmi politikától, hanem azért, mert erőtlennek, ósdiinak, hiábavalónak tartotta azt a Habsburg-hatalommal szemben, és egyben kényelmes ürügynek is arra, hogy itthon olyasminak a rendbehozásán se fáradozzunk, amin saját hatáskörünkben javíthatunk. Ebből kiindulva fejtette ki nézeteit abban a három, egymást követő munkában (Hitel, 1830; Világ, 1831; Stádium, 1833), amelyekkel a reformok ügyének igyekezett megnyerni a hazai kiváltságos közvéleményt. Ezekben nem az a fontos, hogy szerzőjük az adott időpontban milyen konkrét megoldási javaslatokat tartott a nyilvánosság előtt megfogalmazhatónak, hiszen e szempontból a fejlődés természetesen mindig továbbhaladt. Az igazi cél a reformok gondolatának elfogadtatása, a folyamat megindítása és annak bizonyítása volt, hogy a magyar nemességnek az átalakulást végső fokon saját érdekében is

vállalnia kell. [A Hite], amelyet 1828 decemberétől 1829 végéig írt, nem általános, elméleti közgazdasági fejtegetéseket tartalmazott, hanem az egyszerű magyar viszonyok, mindenekelőtt a konjunktúrát követő mezőgazdasági válság olyan aktuális kérdéseire kereste a választ, amelyek a hazai birtokosokat égető módon érdekelték. Ezért foglalkozott a könyv elsősorban a mezőgazdasággal, a kereskedelemről is csak mondanivalója végén, a termények értékesítésével kapcsolatban emlékeztet meg. Széchenyi megállapítja, hogy a magyar birtokos szegényebb, mint földjéhez képest lehetne. Ezen viszont ő maga segíthet azzal, hogy korszerűsíti a gazdasági viszonyokat, mint ahogy ő tehet arról is, ha Magyarországot az „elavult, rozsdás” feudális rendszer és a középkori intézmények miatt nem lehet virágzóvá tenni. A modernizálás útjában áll a robot és a kötött nemesi birtok, amelynek szabad forgalmát akadályozza az ösiség, illetve – rokonok híján – a korona öröklési joga, a fiscalitas. Így a földnek, munkának, tőkének nincs igazi értéke. Nincs hitel, enélkül pedig nem lehet beruházásokat eszközölni és korszerűbb termelési módszerekre áttérni. Ezt Széchenyi személyes tapasztalatból is tudta: röviddel azelőtt, 1828-ban ő maga hiába próbált egy bécsi bankháztól egy tízezer forintos kölcsönt szerezni. A felemelkedésnek sok minden más is az útjában állt, az utak, folyók, a közlekedés elhanyagolt voltától az elavult céhrendszerig. De a legfőbb akadály a feudális rendszer, a nemesi kiváltságokkal az egyik, és a nép jogfosztottságával a másik oldalon. Már addig a kilenc millió jobbágy „a háza legszámasabb és így legfőbb tekintetre méltó része”, a nemzet „reménye és fenntartója”, és egyben „minden terhek türelmes viselője” Széchenyi a fejlettebb külföldi országokban „édes érzéssel” látta a törvény előtti egyenlőséget. S most felszólította nemzetét, vigye keresztül, hogy „az emberiség jussaiban ki-ki osztozzék”

Az ország nehézségeihez persze nem kis mértékben hozzájárult alárendelt, függő helyzete is, amelynek – például a kényelmetlen vámrendszer esetében – gazdaságilag is voltak következményei. S a hagyományos, rendi sérelmi politika lehetőleg éppen ezt okolta minden bajért. A bécsi udvar abszolutizmusa ellen kész volt szót emelni a „nemzet” szabadsága érdekében, önmagát értve nemzetet, de a hibát nem volt hajlandó saját feudális rendszerében felfedezni. Széchenyi, tisztában lévén a Habsburg Monarchia adott nemzetközi helyzetével, más módszert ajánlott. Az új taktikát igen világosan, sőt nyersen és Ausztria vonatkozásában vajmi kevéssé hízogó hasonlatok kíséretében magya-

rázta el a Hitel lapjain: ha a magyar külföldre jutna, például Perzsiába, akkor „nem vágyódnék ott mindjárt... a vámok súlyán könnyíteni, mert megtörténhetne, hogy a sah ezt nem jó szemmel nézné, s őtet – ami ott a büntetés módja – féltedig eltemettetné, s lábszárai kertsövény gyanánt szolgálának”. Ha pedig Algériába kerülne, ott nem „a tengeri rablás ellen kelne ki, és nem a Dey háremét akarná egy nőre szállítani”, mert „maga tán egy fej hosszával rövidülne meg” Idehaza hát, a Habsburg Monarchia keretében „ne keresse a hátramaradását, a hibát másban, mert mással nem, hanem inkább magában, mert magával parancsolhat” A példák félreérthetetlenek. Széchenyi éppen azért mond kényelmetlen igazságokat a nemesség szemébe, hogy ráébressze: merre van valódi mozgástere, ahol, ha akar, az adott viszonyok között is cselekedni tud. „Hazánk előmenetele és felemelkedése legfőbb gátjai mi, tehetősebb birtokosok vagyunk” – írta. A nemesség a külföld fejlettebb viszonyait nem ismerve, „házáját értékén túl becsüli”, újításra, javításra nem hajlandó, nem tudja, mi az igazi szabadság és azt önelégülten saját kiváltságaival téveszti össze. Pedig a magyar nemzetre szép jövő várhat: „minden lehet, mert lelki és testi erő rejtetik fiatal keblében... Csak két ellensége van, az előítélet és elbizottság.” Ezért kívánta Széchenyi önkritikára szoktatni nemzetét, érzelmi, indulati reagálás helyett olyan reális látásra, amelyet a „közértelmesség” terjesztése tud elősegíteni. Mert „a kiművelt emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma... Nem termékeny lapály, hegyek, ásványok, éghajlat stb. teszik a közérőt, hanem az ész, mely azokat józanul használni tudja.” Széchenyi munkáját e szállóigévé vált szavakkal fejezte be: „A múlt elesett hatalmunkból, a jövőnek urai vagyunk... Sokan azt gondolják, Magyarország volt, én azt szeretném hinni: lesz!”

A *Hitel* természetesen nem javasolt azonnali, messzemenő reformokat. De így is széles visszhangot keltő hadüzenet volt a fennálló rendszer ellen, amelyhez sok maradi nemes még mindig makacsul ragaszkodott. Szerzőjét többen túlzónak, felforgatónak minősítették. A fő támadást azonban gr. Dessewffy József, Kazinczy barátja intézte ellene, aki nem annyira a konzervatív, mint inkább az egykori felvilágosult rendi álláspontot képviselte. Röpirata (Taglalat, 1831) egyrészt arról tanúskodott, hogy ez a XVIII. század végi irányzat az új, liberális reformiránytól mégiscsak sokban elmaradt. De másrészt arról is, hogy a nemességnek az a bírálata, amely Széchenyi új taktikájának velejárója volt, aligha lesz népszerű az érdekeltek között, és hogy a rendi, sérelmi

ellenzékiesség hagyománya továbbra is erősnek bizonyul. Ezt jelezte Széchenyi és a közeli barátként vele együtt induló Wesselényi útjának szétválása is, mindjárt az 1830-as évek elején. A magyar reformmozgalom így tulajdonképpen már az induláskor két ágra oszlott.

Br. Wesselényi Miklós (1797–1852), az ifjú – Széchenyinél hat évvel fiatalabb – erdélyi főnemes kortársai közül már korán kitűnt nemcsak legendás testi erejével, hanem szellemi képességeivel is. Széchenyi 1821-ben, erdélyi útja alkalmával kötött benső barátságot vele, benne pillantva meg azoknak az „új” főnemes ifjaknak egyikét, a legígéretesebbet, akiket a jövő élharcosainak próbált kiszemelni. Mindjárt el is határozták, hogy együtt fogják bejárni Európát és Észak-Amerikát. A tervből annyi vált valóra, hogy 1822-ben valóban közös utat tettek Nyugat-Európában. Ha kapcsolatuk nem is volt mentes feszültségektől – Wesselényit feszélyezte, hogy szegényebb lévén az utazás költségeit Széchenyitől kellett elfogadnia, aki mellett még hozzá olykor nehézkesnek érezte önmagát –, szoros barátságuk emléke akkor is összefűzte őket, amikor politikailag már elváltak útjaik. Bizonyos szempontból ki is egészítették egymást. Széchenyi inkább nemzetközi látókörét, a reform európai elkerülhetetlenségének érveit, Wesselényi pedig a hazai rendi alkotmányosság, a nemesi nemzeti hagyományok és a magyar nyelv jobb ismeretét hozta a közösnek induló vállalkozásba. De az egyszersmind háttérük különbözőségét is jelezte.

Wesselényi Erdélyből jött, archaikusabb viszonyok közül, ahol kisebbek voltak a birtokok és ahol a főnemes inkább a magyarországi közép-nemeshez állt közel. Erdélyből, ahol az abszolutizmus módszerei közvetlenebbül érvényesültek, és ahol 1811 óta nem ült össze országgyűlés. S egy olyan családból, amelyben hagyományos volt a régi típusú, szenvedélyes ellenzékiesség. Apját II. József börtönbe zárta, mert magánháborút indított haragosa ellen. Magában Wesselényiben nemes irányú, de nem kisebb szenvedélyesség lakott. 1830-ban birtokot vett Szatmár megyében, hogy a magyar országgyűlésen is részt vehessen. Ettől kezdve mindkét hazában küzdelmet vívott az ellenzék oldalán, előbb a megyékben, majd az országgyűléseken. Nézeteit ő is egy 1831-ben írt könyvben foglalta össze, amely azután a cenzúra megkerülésével látott napvilágot (Baliteletek, 1833). Ebben helyenként Széchenyinél is élesebb hangon fakadt ki a nemesi önzés meg a „parasztsgon hízott” megyei tisztviselők ellen, de a politikai rendszer, a rendi alkotmány hibáiért már elsősorban Bécsot okolta. Az ő munkájában sem a javasla-

tok konkrét megfogalmazása, hanem a reform határozott követelése volt a fontos, amely azonban nála a rendi-nemzeti ellenzéki hagyományok több elemével kapcsolódott össze, vagyis a nemesi közvéleményben szélesebb visszhangra számíthatott. Wesselényit felháborította az idegen kormányzat maradisága és rosszindulata. S mivel bátor és szenvedélyes egyéniség volt, nem habozott a kormányzatot élesen bírálni, támadni. Erdélyben és a pozsonyi diétán, meg jó néhány megyegyűlésen éles hangú beszédeket mondott. Nem meglepő, hogy az 1832 őszén Pozsonyban megnyílt országgyűlésen már Wesselényi lett az ellenzék igazi vezéralakja. Az országgyűlési ifjúság – a nemesi értelmiségiek mint jelentkező, fiatal nemzedéke – az ő bátor egyéniségében pillantotta meg férfias eszményképét.

Széchenyi és Wesselényi útjainak szétválása tehát nemcsak személyi problémák következménye volt. Széchenyi – mint láttuk – tévesnek és célra nem vezetőnek tartotta a hagyományos rendi-sérelmi ellenzéki politikát, de az adott helyzetben óvatosan kívánt eljárni a polgári átalakulással természetesen együtt jelentkező nemzeti követelések megfogalmazásában is. Wesselényi viszont a rendi-nemzeti ellenzékiiséget igyekezett a belső reformok útján alátámasztani, új nemzeti ellenzéki-séggé fejleszteni. Ezzel a megyei nemesség körében feltétlenül népesebb tábor támogatására számíthatott. Széchenyi helytelenítette Wesselényi dacos, „ujjhúzó” módszereit. Ismerve ugyanis a Habsburg Monarchia kormányzatát és nemzetközi erőviszonyait, attól félt, hogy Bécs visszaut, mielőtt Magyarország megerősödhetne. A belső reformot úgy szerte volna megvalósítani, hogy közben az ellenzéki akció, a vele szemben jelentkező ellenakció, vagyis a konfliktus és utána az elnyomatás szinte kiszámítható képlete elkerülhető legyen. Éppen ezért inkább olyan vállalkozásokat próbált kezdeményezni, amelyek az országot előbbre viszik nemcsak gazdaságilag, a társadalom, a művelődés vagy éppen a nemzetközi megismertetés terén, hanem – végső fokon – politikai pozícióban is. És olyanokat, amelyek elől Bécs sem tud eleve elzárkózni, amelyekben esetleg az ő közreműködése vagy legalább semlegessége is elnyerhető, vagyis amelyek éppen ezért nem indítják el ezt a veszélyes összeütközést, a „faltörő” politika következményét. Ilyen „neutrális” működési körön belül mozogtak Széchenyi különböző gyakorlati kezdeményezései, amelyek tehát nemcsak az angol Jeremy Bentham praktikus liberalizmusának és a kor műszaki és gazdasági törekvéseinek hatását jelezték, hanem egy sajátos politikai, nemzeti

útkeresésnek is velejárói voltak. Széchenyi mindjárt a *Hitel* megjelenése után, 1830 nyarán hajózott le először a Dunán Konstantinápolyig. Majd országgyűlési szerepe mellett – vagy inkább ahelyett is – sorra bontakoztak ki e vállalkozások újabb fejezetei: Pest-Buda fejlesztése, a két várost összekapcsoló, első állandó híd, a Lánchíd tervezése, utóbb (1842–1848) megépítése, közben (1835) annak elfogadtatása, hogy a nemesnek is kell hídpenzt fizetnie. Hengermalom és hajógyár létrehozása, a dunai gőzhajózás megindítása, gépek és műszaki szakemberek behozatala, a szirtekkel teli Al-Duna, a Vaskapu szabályozása. Kísérlet arra, hogy Magyarországot bekapcsolja a nemzetközi forgalomba egy új, nyugat–keleti európai vízi út létrehozásával, és ugyanakkor ismertté tegye ezt a hazát, amely tegnap még szinte ismeretlen volt a nagyvilág számára, de holnap már angol, francia, német, dán utazók beszámolói, könyvei révén hírnév kapja szárnyra. S bekerül valahogy a nemzetközi politikába is, hiszen a kérdésekről Széchenyi német fejedelmekkel, angol miniszterekkel, orosz diplomatákkal tárgyal, és ugyanakkor – mondhatni egyedül a magyar reformerek közül – barátságos személyi kapcsolatokat épít ki a török főség alól önállósuló szerb és havasalföldi román államvezetéssel (az utóbbival 1834-ben, bukaresti látogatása alkalmával). Utóbb, az 1840-es években e sort majd a kanyargó, mocsaras Tisza szabályozásával fogja megtoldani. Széchenyi az ilyen vállalkozások sorozatában látta az általa kigondolt reformtaktika lehetséges módját, amely elkerüli az összeütközést, de a dolgokat így vagy úgy mozgásba hozva olyan új változásokat idézhet elő a gazdaságban meg a hazai és külföldi közvéleményben, amelyek előbb-utóbb természetesé, sőt elkerülhetetlenné teszik messzebbmenő konzekvenciák levonását, a nagyobb társadalmi és politikai reformokat.

Utalhatunk persze az ilyenféle elképzelések hiányosságaira és Széchenyi minden találékonysága mellett is korlátozott lehetőségeire. Arra, hogy Széchenyi mindehhez szűk bázissal rendelkezett. A főnemességekkel, akiktől túl sokat remélt, nem sokra juthatott. A megyei köznemességet pedig, amely – mint láttuk – másféle hagyományt követett, kölcsönös bizalmatlanság választotta el tőle. Rámutathatunk arra is, hogy a bécsi kormányzat Széchenyi módszerével sem igen volt megnyerhető, mivel a rábeszélő, okos szóra nemigen hallgatott, inkább a fenyegetésnek engedett, ha úgy látta, hogy rákényszerül.

Kétségtelen azonban, hogy Széchenyi aggodalmai nem voltak teljesen légből kapottak. Amint a Habsburg-hatalomnak az 1830-as évek

elején kissé szétzilált nemzetközi pozíciója újra megszilárdult – főleg a círáral 1833-ban megkötött egyezmény nyomán –, a bécsi kormányzat máris nekilátott, hogy a Magyarországon Wesselényi vezetésével kibontakozó ellenzéki mozgalmat felszámolja, ha kell: erőszakos eszközökkel.

Az 1832 őszétől 1836 tavaszáig tartó ún. első reformországgyűlésen az ellenzék, a lengyel nemzeti ügy iránti szimpátiájának kifejezése mellett, elsősorban a jobbággykérdesben próbált eredményeket elérni. Az elvi célkitűzést a liberális reformmozgalom egyik kiemelkedő alakja, az író és költő Kölcsy Ferenc (1790–1838) fogalmazta meg: a nemeseknek arra kell magát elszánnia, hogy a parasztságot „közös érdekekkel kösse a hazához, s ez az érdek csupán két szó: szabadság és tulajdon”. Az érdekegyesítés programjának megfelelően a reformerek annak kimondását javasolták, hogy a jobbágy, önkéntes örökváltás útján, földjével együtt végleg kiszabaduljon a földesúri függésből. Miután azonban lez az úrbéri javaslat 1834 végén hosszú harc után vereséget szenvedett, végül meg kellett elégedniük annyival, hogy a jobbágy a robótot és egyéb földesúri tartozásait válthassa meg. A kormányzat pedig közben mozgósította a megyei nemesség hátrahúzó erőit, amelyek kezdték lefékezni a liberális ellenzék akcióit az országgyűlésen is. Kölcsy kénytelen volt hazatérni, mivel megyéje – Szatmár – maradi szelleművé változtatta követi utasításait, mint Wesselényi személyes fellépése sem tudott megakadályozni. A hatalom akciója azonban elsősorban Wesselényi ellen irányult, hiszen ő volt a vezető alakja annak a mozgalomnak, amely mögött Bécs, haraggal és aggodalommal, valami veszélyes összeesküvést szimatolt. 1835 elején feloszlatták az erdélyi országgyűlést és perbe fogták Wesselényit, előbb azon a címen, hogy engedély nélkül, kősaftón sokszorosítva nyilvánosságra hozta annak tárgyalásait, majd utóbb még egy Szatmár megyei beszéde miatt is. Hosszú per után elítélték, annak ellenére, hogy 1838-ban, a pesti árvíz idején önfeláldozó hősiességgel az emberek, asszonyok, gyermekek egész sorát mentette meg. Wesselényi, akinek fizikumát a betegség mindinkább kikezdte, és akinek idő múltával megengedték, hogy egy csehországi üdülőhelyen gyógykezeltesse magát, nemsokára megvakult. A kormányzatnak azon a negatív előjelű politikáján, amely a fejlődés, a modernizálás kívánalmainak erőszakkal, rendőri eszközökkel igyekezett az útját elállni, az sem változtatott, hogy I. Ferenc halála után a trónt a gyengeelméjű V. Ferdinánd (1835–1848) foglalta el, és

hogy Metternich kénytelen volt a hatalmat – a belső ügyeket illetően – rivalísával, Kolowrattal megosztani. Az elavult rendszer vezető képviselői ugyanis a magyar ellenzék elleni fellépés dolgában egyetértettek. Sietve új kancellárt neveztek ki gr. Pálffy Fidél személyében, akire az erőszakpolitika számíthatott. Alig várták az országgyűlés befejezését, hogy lesújtsanak az országgyűlési ifjakra, azokra a jurátusokra, akik 1834-ben egyesületet alakítottak, és természetesen a reformellenzék és Wesselényi hívei voltak. Letartóztatták vezetőjüket, Lovassy Lászlót, aki azután megőrült börtönében, valamint néhány társát, főleg a szegényebb nemes ifjak közül, míg a jobb módúakat rokonságuk külföldi útra vitte, vagy másként óvta meg a bajtól. Végül 1837-ben letartóztatták a Wesselényi-mozgalom egy további résztvevőjét, Kossuth Lajost, akinek szerepéről alább még külön szó esik.

Az ellenzéki mozgalom a hatalom akciójába ütközött. De ekkorra már túlvitt azon, hogy ilyen eszközökkel meg lehessen semmisíteni. Az erőszakpolitika, az igazságtalan perekkel, csak fokozta az ellenzéki irányt a közvéleményben. Ehhez járult egyrészt Ausztria nemzetközi gyengülése, illetve a külpolitikai feszültségek növekedése az 1830-as évek második felében, főleg a keleti válság nyomán, valamint az is, hogy az európai forradalmi hullám egyelőre elapadni látszott. Így a bécsi kormány jobbnak látta, hogy változtasson módszerén. Az erőszakpolitikáról lemondva hajlandó volt azt az új taktikát elfogadni, amelyet néhány fiatal magyar konzervatív főnemes, gr. Dessewffy Aurél és néhány társa ajánlott neki arról, hogy felülről kell olyan lépéseket kezdeményezni, amely képes némi korlátozott reformokkal összehangolni a birodalom, az udvar meg a nagybirtokos arisztokrácia érdekeit, így megmenteni a lényegét és – talán – a jobb módú birtokos nemeseket leválasztani az ellenzék oldaláról. Ehhez járult, hogy a soron következő, 1839/40. évi országgyűlésen az alsótábla többsége, amelyet ezúttal már gr. Batthyány Lajos vezetésével egy főrendi ellenzéki csoport is támogatott, addig nem volt hajlandó az uralkodó kívánságairól – az adó és újoncok dolgában – tárgyalásba bocsátkozni, amíg a személyi és szólásszabadságon esett sérelmeket nem orvosolták. Több mint tíz hónapi vita után végre 1840 tavaszán Deák Ferenc – Zala megye fiatal, de máris nagy tekintélyű követe – közvetítésével létrejött a megegyezés. Az udvar leváltotta az erőszakpolitikával kompromittálódott gr. Pálffy Fidél kancellárt, helyébe Mailáth Antalt nevezte ki. Szabadon engedte a bebörtönözötteket. Az országgyűlés elfogadta az

önkéntes örökváltságról, a váltójogról és a gyárakról szóló törvényt. A kompromisszummal új szakasz kezdődött.

Wesselényi vakon, rezignáltan, visszavonultan, többé nem tudott az aktív politikába visszatérni. Mozgalmának azonban volt egy tagja, akit nem tört meg sem fogság, sem üldözés, és aki nemsokára Wesselényinél is hatékonyabban, nagyobb erővel, modernebb eszközökkel folytatta a harcot a magyar polgári nemzeti átalakulásért. Ez volt Kossuth Lajos.

5. Kossuth és a Pesti Hírlap

Kossuth Lajos (1802–1894) Zemplén megyében, Monokon született felvidéki – Túróc megyei – származású evangélikus, birtoktalan nemesi családból. Sárospatakon, majd Pesten végezte jogi tanulmányait. Hazatérve Sátorajlahelyen ügyvéd lett, uradalmi jogtanácsos. Miután azonban a zempléni kaszinó politikai iskoláiban és a megyei közéletben hangadó ellenzéki szerepet kezdett játszani, ellenfelei alkalmat találtak arra, hogy helyi karrierjét megtörjék. Ellenzéki barátai segítségével távollevő főrend követeként került 1832 őszén a pozsonyi országgyűlésre, és biztatásukra nekifogott, hogy az ülések vitáiról, elsősorban az ellenzék törekvéseiről egy kézzel írott – és másolással sokszorosított – újság, az Országgyűlési Tudósítások útján tájékoztassa előfizetőit. Ennek nagy jelentősége volt, hiszen a nyomtatott hírlapok a cenzúra miatt nem írhattak az országgyűlés vitáiról, hivatalos jegyzőkönyv pedig csak az ülések egy részéről készült, s azt utólag vaskos fóliánsokban tették közre. Kossuth Tudósításai viszont magánlevél formájában, a cenzúrát kikerülve vitték a híreket az ország különböző megyéibe. A kormány szemében már ez is nagy szálka volt, különösen, mivel Kossuth Wesselényi lelkes híveként, annak köréhez tartozott. A diéta befejezése után Kossuth, immár Pesten, Törvényhatósági Tudósítások címmel folytatta lapját, a megyegyűlésekről készült beszámolókat felhasználva arra, hogy élesen tiltakozzék az ifjak törvénytelen letartóztatása, a kormány erőszakos eljárása ellen. Ez a kéziratot lap nemcsak beszámolt a megyék politikai életéről, hanem már hatással is kezdett arra lenni. A kormány, miután eltiltással hiába próbálta megszüntetni a vállalkozást – hiszen elvileg még mindig magánlevelekről volt szó –, 1837 tavaszán elfogatta Kossuthot. Három évi fogsága alatt Kossuth nagy lelkiérőről

tett tanúságot. Kijelentette, hogy törvénytelenül tartóztatták le – mint nemesembert –, s addig még szabályos, érdemi védekezésre sem hajlandó, amíg ki nem engedik. A börtönben politikai és közgazdasági munkákat olvasott és megtanult angolul.

Az átmeneti enyhülés egyik jele volt, hogy Landerer Lajos nyomdász és kiadó Bécs hozzájárulásával felajánlhatta Kossuthnak egy új, liberális újság, a Pesti Hírlap szerkesztését. A kormányzat úgy vélte, hogy így, a cenzúra segítségével még mindig jobban ellenőrizheti Kossuth írásait, mintha azok magánlevél formájában, a cenzúrát kikerülve jutnak el a címzettekhez. Landerernek persze meg kellett ígérnie, hogy adott esetben, ha mégsem bírnak Kossuthral, felmond neki. Ez utóbbi lépésre, a szerződés meg nem hosszabbítása útján, 1844 nyarán valóban sor került, de addigra az 1841 elején indult lap három és fél év alatt nemcsak szócsöve, hanem valósággal hajtóereje lett az ellenzéki reformmozgalomnak. Az előfizetők száma a kezdeti hatvanról majdnem ötezerkétszázra emelkedett. A siker jelentős mértékben Kossuth rendkívüli publicisztikai készségének volt köszönhető (A Pesti Hírlap az ő kezében vált a politikai közvéleményformálás eszközévé. A lap természetesen beszámolt a főbb külföldi és hazai eredményekről, de mégsem a híryanagy volt benne igazán fontos, hanem Kossuth vezércikkeinek hosszú sora. Ezek a maguk lendületes, színes stílusával, emlékeztetéssé váló fordulataival széles rétegekre hatottak. Ehhez járult, hogy abból a munkatársi gárdából, amelyet Kossuthnak ellenzéki ismerőseiből már a *Tudósítások* idején sikerült egy sor megyében létrehoznia, most, az új lap körül, a nemesi reformellenzék országos hálózatának körvonalai kezdtek kibontakozni.

A *Pesti Hírlap* vezércikkei igen különböző tárgyakkal foglalkoztak: a nyomorúságos közlekedéssel, börtönjavítással, szegényházzal, vakok gondozásával és a korai liberalizmusnak más emberbaráti, filantróp törekvéseivel; a jobbágság életével, a közteherviselés és az ősiség kérdéseivel; vagy éppen Erdély uniójának ügyével. Kossuth hol gazdasági fejtegetésekkel lepte meg olvasóit, hol nemes érzelmeket akart bennük felkelteni. Hol külpolitikai összefüggéseket próbált elemezni, hol pedig az emberi méltóság védelmében vágta a megyei urak szemébe hatalmaskodó, kíméletlen mivoltukat. A botozásról és a zsandárokról, akiknek pusztá megpillantására az erdőbe menekülnek a szegény falvak lakói, senki nem írt szemléletesebb sorokat. A sokféle téma mégis egyfajta egységbe állott. Kossuth összefüggő programot

képviselt: a polgárosult köznemesség vezetésével véghezviendő polgári-nemzeti átalakulás ügyét. „Minden kornak megvan a saját eszméje – írta –, mely egy világrésznek létszükségleteiből fejlődve ki, oly világ-erővel hat, hogy nincs nemzet, mely attól magát elkülönözni képes legyen.” Tehát, ha igaz is, hogy itt, Európa határvidékén, ahová a nagy mozgalmak, mint vízen a hullámgyűrűk, később érnek el, a magyar a kereszténységtől és a feudalizmustól kezdve minden áramlatba bekapcsolódott, s így kell most is tennie, különben szétszóródnak és elpusztulnak.

A polgári átalakulásnak, az új nemzeti liberális társadalom létrehozásának „legfőbb faktort” Kossuth Magyarországon „a középrendű nemesség soraiban” lelte meg, ugyanakkor elvetette azt a „gyűlöletes” nézetet, hogy e folyamatban a nagybirtoknak kellene „túlnyomó befolyással bírnia”, vagyis hogy a reformot a nagybirtok agrárkapitalista érdekeinek körére kellene korlátozni. Az a nemesség, amely maga veszi kezébe a haladás zászlóját, „megérdemli, hogy az idők hosszú során keresztül mindig hatalmas befolyással bírjon azon nemzet ügyeinek intézésében”, amelynek „elsőrendű tagja, de ura nem” A jövő országát – írja Kossuth – ő nem úgy képzei, hogy nemessége „teljességgel nincs”, hanem úgy, hogy a nemesség „a nép érdekeivel együvé forrva olyan, mint testvérek között a kis első szülött” A nemesség azonban ezt a vezető szerepet csak akkor tudja a maga számára biztosítani, ha elveti kiváltságait, amelyek a nép szabadságával ellenkeznek, és amelynek eltörlése nélkül az „érdekegyesítés” kivihetetlen.

A jobbágyoknak a feudális, úrbéri kötelékek alól való kiszabadítása terén 1840 az önkéntes örökváltság megengedéséig jutott el. Ennek persze inkább csak elvi jelentősége volt, hiszen a pénztelen jobbágytömegek, kevés kivétellel, nem nagyon találhattak módot arra, hogy földesuraikkal megegyezve saját erejükből kifizessék a megváltási összeget. Ez csak a kezdő lépés volt a jobbágyrendszerből való kibontakozás folyamatában, amely az európai fejlődés vizsgálatából felvázolható. A folyamat különböző állomásait jelző tervek, megoldások, külföldi példák, nagyrészt sorban felmerültek a jobbágyfelszabadításért vívott küzdelem hazai vitáiban. A soron következő fokozat az esetenként kötelező örökváltság, amelynek értelmében a földesúrnak el kell fogadnia a megváltási összeget, ha a jobbágy ily módon akar és tud szabadulni. Tovább megy ennél az úrra és a jobbágyra egyaránt kötelező, általános örökváltság, amelynek ismét több alfaja lehetséges aszerint,

hogy a váltság, a kárpótlás összegét a jobbágy tartozik-e megfizetni, vagy pedig részben vagy egészben az állam vállalja magára. Utóbb, az 1848. évi törvényeink e harmadik megoldáshoz: az állami kárpótláshoz érkeztek el. Odáig már nem jutottak, hogy a kárpótlás nélküli felszabadítást mondják ki, mint 1793 forradalmi Franciaországa.

A *Pesti Hírlap*ban Kossuth az önkéntes örökváltságot általánossá, kötelezővé kívánta továbbfejleszteni, és kármentesítéssel összekapcsolni. Javaslatait nyilvánvalóan úgy kellett megfogalmaznia, hogy azok a nemesség számára elfogadhatónak tűnjenek. Érveit még így is nemegyszer túl merésznek, vagy éppen fenyegetőnek találta sok nemes. Pedig ezekből azt is megérthette a nemesség, hogy a reformok nemcsak a kiváltságokról való lemondást, hanem ezen át kiutat is ígérnek neki a válságból. Az örökváltság pénzt, a bank segítségével hitelt nyújthat „birtoka elrendezésére”, hogy ezután „több jövedelme legyen, mint volt”, vagyis hogy áttérhessen a kapitalista gazdálkodásra, hiszen így, elavult módszerekkel, „felét sem termesztiük annak, amit természetünk lehetne”. Ahhoz azonban, hogy a gazdaságokat az új, magasabb igényeknek megfelelően át lehessen állítani, szabad, polgári földtulajdonná kell átalakítani a kötött, feudális birtokot, el kell törölni az ösiséget.

A legelkeseredettebb harcot a belső reform terén a nemesi adómentesség ellen vívta Kossuth a *Pesti Hírlap* élén. Bár nem lehet kétségünk aziránt, hogy ő már ekkor a teljes köztelherviselés híve volt, és azt a polgári átalakulás egyik alapfeltételének tartotta, e téren akkora ellenállásra számított, hogy a harcot jobbnak látta egyelőre a megyei háziadóban való részvételre korlátozni. 1843-ban, az újabb országgyűlés közeledtekor, a megyei reformellenzék átvette a *Pesti Hírlap* e javaslatát. A hátrahúzó erők azonban éppen ez ellen tudták mozgósítani és felbőszíteni a birtokos nemességet, amely – kellően megvesztegetve – mindenre kész volt, hogy „nemesi szűz vállait az adó szolgálai terhétől megóvjá” Innen azok az országos megdöbbenést keltő, véres és erőszakos jelenetek, amelyek az 1843–44. évi országgyűlést megelőzték. A háziadó ügye, a liberálisok minden erőfeszítése ellenére, előbb a megyék többségében, majd az országgyűlésen is elbukott.

Éppen e válságos szellem irányította Kossuth figyelmét arra, hogy a nemesi ellenzék sorait megerősítendő, az alkotmány sáncait mielőbb meg kellene nyitni a nem nemesek előtt. Azoknak, akik elvileg már bent vannak, mint a városok, tényleges jogokat kell biztosítani, aminek

persze feltétele volna, hogy azok saját elmaradt struktúrájukon belül hozzanak létre reformokat, amelyek a szűk vezető rétegek uralmát feloldják. Azután azokat, akik már szabad emberek, mint a „honorációrok”, vagyis az értelmiségiek meg a szabad községek lakói, be kell vinni „a megyék útján az alkotmányba”, vagyis a megyegyűléseken egyéni, illetve képviseleti jogokkal kell őket felruházni. A megye ugyanis, bár a nemesség feudális eredetű önkormányzati, igazgatási és politikai szervezete volt, az ellenzék kezében a reformért vívott küzdelem olyan eszközévé válhatott, amelynek Kossuth nagy szerepet szánt a jövőben is.

Az ellenzéki liberális reformmozgalom természetesen a nemzeti önrendelkezés igényét is képviselte. Tehát Magyarország felemelésének igényét abból a függő, alárendelt helyzetből, amelyet a Habsburg Monarchia szerkezetén belül elfoglalt – kiváltságai és formális önállósága ellenére. Annak bővebb kifejtésével, hogy ez az új nemzeti önrendelkezés milyen keretek között, mi módon volna biztosítható, a *Pesti Hírlap* ekkor még így nem foglalkozott. Közvetve azonban mégis felvetette ezt a kérdést, főleg Magyarország gazdasági alárendeltségének ügyével kapcsolatban, amely már 1790 körül határozott formában felmerült a viták során. Magyarország – mint láttuk – a fejetlenebb, nyersanyag- és élelmiszer-termelő agrárpiac funkcióját töltötte be a Habsburg Monarchia iparilag fejlettebb örökös tartományai: Ausztria és Csehország mellett, méghozzá azoktól is elválasztva egy diszkriminatív jellegű, belső vámvonallal, amely a magyar birtokosok terménykivitelét is nehezítette.

Azt, hogy a belső reform ügye mint kapcsolódott össze az ellenzék célkitűzéseiben a nemzeti függőség felszámolásáért vívott egyre határozottabb küzdelemmel, jellemzően mutatja Kossuth és a *Pesti Hírlap* közgazdasági programjának jelentős fordulata.

Kossuth, bár kezdettől fogva felismerte az ipar fontosságát és az 1841 őszén megalakult ~~Ipar~~^{Ipar}egyesület ügyét is melegen támogatta, eleinte még a gazdasági liberalizmus elvének alkalmazásában látta azt a módszert, amelynek segítségével Magyarország felemelkedhet elmaradt, szegényes helyzetéből. Ennek megfelelően Adam Smith és követői szellemében állást foglalt a régi, merkantil módszerek, „a védvámrendszer, egyedáruság s az iparerőltetés fonák eszméi” ellen. Kívánta, hogy „az ipar természetes kifejlését gátló balgatag akadályok lebontassanak”, de iparfejlesztő beavatkozást nem tartott kívánatosnak. Meghat-

ja Franklin mondása: a koloniális függésből szabadulni kívánó amerikaiak inkább hordtak rossz, de hazai szövetből készült ruhát, és szükségesnek tartja, hogy ne becsüljük le, „mit a honi műszorgalom önként teremtet”, de mindjárt hozzáteszi, hogy a kialakult feltételek mindegyütt tartósan megszabják a fejlődés irányát, s aki ezek ellenében „erőnek erejével műiparossá akarna bármely nemzetet átalakítani, nagyon megcsalatkoznék számításában”

Kossuth azonban hamarosan úgy látta, hogy az országot mégsem lehet elmaradt és függő helyzetéből Adam Smith útmutatásának szó szerinti alkalmazásával kiemelni. Bécsben ugyanis 1842 elején komoly formában felmerült az a Metternich által is támogatott terv, hogy a Habsburg Monarchiának csatlakoznia kellene a porosz vezetés alatt fejlődő és 1839-ben megújított német vámszövetséghez [Zollverein], különben kiszorul abból a vezető szerepből, amelyet a német ügyekben magának igényelt. A terv Magyarország csatlakozását s egyben a sokat kifogásolt osztrák-magyar belső vámvonala megszüntetését is magában foglalta. Ez utóbbi – és egyben az állandó német piac reménye – miatt a csatlakozásnak Magyarországon is akadtak hívei, főleg a konzervatívok körében. Ezzel szemben viszont Kossuth a *Pesti Hírlap* hasábjain cikkek egész sorában fejtette ki, hogy a Zollvereinhez való csatlakozás csak azért tűnhet első pillanatra jónak, mivel az osztrák vámrendszer szorítása közben szabad kereskedelem után sóvárogtunk és emiatt sokan nem eszmélnek rá arra, hogy a kozmopolita szabadságban a nemzet szabadsága könnyen elmerül. A Zollverein ugyanis „szorosan és kirekesztőleg német nacionális alapon épült”, tehát alapjában véve a német politikai egység eszköze. „Amely tartomány a német vámszövetség tagjává lesz, következőleg előbb vagy utóbb németté lesz.” Ez várna Magyarországra, annyiival is inkább, mivel ezáltal a többségében amúgy is német anyanyelvű iparos és kereskedő polgárság „magyarosodása s vele egy magyar középrend keletkezése akadályoztatnék”. Hiába ígér tehát a 42 milliós vámszövetség előnyös piacot: „miben áll létünk legfőbb feltétele?... Egy pillanatnyi habozás nélkül feleljük: nemzetiségünkben... Ez érdek előtt háttérbe kell vonulni minden érdeknek.” Nem szólva arról, hogy Kossuth szerint Magyarország nem sok előnyt remélhetne egy olyan vámszövetségtől, amelynek erős ipara megakadályozná saját iparunk fejlődését.

Az új álláspont kialakításában nagy hatással volt Kossuthra és általában az ellenzékre Friedrich List német közgazdász nem sokkal

azelőtt megjelent munkája a közgazdaság „nemzeti rendszeréről” (*Das nationale System der politischen Oekonomie*, 1841). List, aki a német ipar kibontakozását kívánta elősegíteni a fejlettebb angol ipar versenyével szemben, azt fejtette ki, hogy a nemzet politikai önállóságához az önálló nemzetgazdaságon át vezet az út, ennek alapfeltétele a nemzeti ipar, azt pedig csak úgy lehet erőssé tenni, ha a belső körlátok ledöntése mellett védvámmal is óvni próbálják a fejlettebb külföldi ipar konkurenciája ellen. Kossuth nem a List által képviselt, konkrét német terveket tette magáévá, amelyek közt a nyugat felé alkalmazott védvám mellett ott volt kelet felé, a Duna völgyének német gazdasági irányítás alá helyezése is, egészen a Fekete-tengerig. Kossuth azt a tanulságot vonta le, hogy függő helyzetünkől a nemzeti önállósághoz a hazai ipar megteremtésén át vezet az út. Eleinte úgy látta, hogy a Habsburg Monarchián belül kellene vámszövetséget, egységes piacot teremteni. Az osztrák–magyar vámunió elképzelése alapján véve még nem ment túl azon az agrárkapitalista programon, amelyet az „új” konzervatív nagybirtokosok nevében gr. Dessewffy Aurél, majd Emil képviselt.

Abban, hogy Kossuth ezen hamar túllépett, valószínűleg nagy része volt azoknak a gyakorlati tapasztalatoknak is, amelyeket az Iparegyesület 1842 nyarán rendezett kiállításának előkészületei során szerzett a hazai ipar helyzetéről és az örökös tartományok iparával folytatott nehéz versenyéről. Ezután jutott el Kossuth arra az álláspontra, hogy mivel a fejlettebb osztrák ipar túlsúlyán a belső vámvonallal eltörlése már nem segít, ezt a vámvonalat a hazai ipar gyenge hajtásának védőfalává, védvámra kell átalakítani. S ezután indította el a *Pesti Hírlap*ban harcát az önálló, nemzeti ipar fejlesztésének érdekében, hogy az ország – most már az amerikai Franklin mondásával – „ne hasonlítson hordóhoz, melyet idegen szorgalom csapra ütött”

Amikor Kossuth a *Pesti Hírlap* hasábjain beszámolt a kiállítás eredményeiről, már hivatkozhatott Perczel Mór Tolna megyei mozgalmára, amelynek tagjai megfogadták, hogy ezentúl csak hazai szövetet vásárolnak. S rövidesen hasonló kezdeményezésekről jöttek hírek Komáromból, Veszprémből és más megyékből is. A politikai front kialakult: a *Pesti Hírlap* az ellenzék nevében a védvámért küzdött, a nagybirtok és konzervatív szócsové, a *Világ* a védvám ellen, az osztrák–magyar vámunióért.

Végeredményben a gazdasági önállóság célkitűzéséhez kapcsolódtak azok a harcok is, amelyeket Kossuth a fiumei vasútért és a Kereske-

delmi Társaságért indított a *Pesti Hírlap* időszakában. Meg akarta előzni azt, hogy Ausztria, az első fővonalakat a saját érdekei szerint kiépítve, a magyar terménykivitelt Bécsen át irányítsa Trieszt, tehát az Adria felé, és így annak átmenő hasznát is megszerezze. Ezért javasolt mielőbb magyar vasutat Fiume mint az ország egyetlen szabad kapuja felé, s hogy addig is, amíg a teljes vonal kiépülhet Pest és Fiume között, egyelőre Vukovár és Fiume között akart lóvontatásos vonalat lefektetni. A közvéleményt pedig a *Pesti Hírlap* segítségével igyekezett megnyerni mind e közlekedési vonal, mind pedig a Kereskedelmi Társaság tervének, amellyel Kossuth a Fiumén át Ausztriát kikerülő nemzeti külforgalom eszközét kívánta megteremteni. Előbb a lap hasábjain propagálta mozgékony szellemű, de utóbb szélhámosnak, sikkasztónak bizonyult Szabó Pál fiumei kereskedő által felvetett gondolatot, majd nagy szerepe volt a társaság tényleges megalakításában is.

A védvámmal övezett nemzeti ipar, a gazdasági önállóság, mint a politikainak megalapozója, főként a következő időszakban került Kossuth ellenzéki programjának előterébe, amikor 1844 őszén megalakult az Országos Védegylet. Abban azonban, hogy egy ilyen jellegű szervezet, ilyen célkitűzésekkel, országos méretekben létrejöhetett, nem kis része volt a *Pesti Hírlap* előkészítő, közvéleményformáló munkájának.

Alig pár hónapja élt a *Pesti Hírlap*, amikor éles támadás érte annak a részéről, aki egy évtizeddel korábban a reform kezdeményezője volt. Széchenyi külön könyvet szentelt Kossuth és az általa képviselt irányzat bírálatának (*Kelet népe*, 1841). Ebben elismerte Kossuth tehetőségét és szándékának őszinteséget, de helytelenítette modorát, és azzal vádolta őt, hogy népszerűséget kereső és izgató módszere forradalomhoz fog vezetni. S ez csak kezdete volt annak a hosszú küzdelemnek, amelyet a reformmozgalom e két nevezetes személyisége éveken át, egészen 1848-ig vívott egymással. Széchenyi újra meg újra fellépett Kossuth ellen. Támadásait viszont sokan nem is nagyon tudták megérteni. A közvélemény előtt rendszerint nem is ő maradt a győztes. Kossuth – amint már első válaszából (*Felelet*, 1841) is kitűnt, jóval ügyesebb vitatkozóknak bizonyult. Tiszteletteljes hangot ütött meg a nála idősebb Széchenyivel szemben – ő nevezte egy korábbi alkalommal a legnagyobb magyarnak is –, és hírlapi vitáik során általában határozottabban tudta álláspontját képviselni.

Széchenyi és Kossuth ellentétének okairól nemzedékeken át vitatkoztak. Különböző magyarázatokat kerestek, amelyek rendszerint

pusztán egyéni, személyi tulajdonságokban keresték az okot, illetve az ellenfelek félreértelmezett kijelentésein alapultak. Ilyen magyarázat volt például, hogy Széchenyiben és Kossuthban az „ész és szív” politikája ütközött össze. A valóságban ugyanis senki nem törekedett több szívvel és érzelmi odaadással nemzete felemelésére, mint Széchenyi, és senki nem képviselte teljesebb logikával a magyar polgári nemzetállam követelményeit, mint Kossuth. Széchenyi valóban szemére vetette Kossuthnak, hogy a szívével politizál, de ezzel ő azt az emocionális politikát helytelenítette, amelyet a rendi ellenzékiiség egyik hibás hagyományának tekintett. De nem volt jobb az a meddő megkülönböztetés sem, amely szerint Széchenyi az „anyagi”, Kossuth pedig a „szellemi” reform elsőbbségét képviselte volna. Széchenyi mindenek fölé helyezte az erkölcsi és művelődési színvonal emelését, Kossuth pedig előszeretettel foglalkozott gazdasági – főleg ipari – problémákkal. Kossuth valóban azt mondta, hogy „szellemi alapra kell fektetnünk” jelenünket és jövőnket, „s ezen kell emelkedni anyagi kiképzésünknek”. De ilyesmit mondott Széchenyi is, és mindketten azt értették rajta, hogy a reformot elvi alapon kell véghezvinni. Igaz, Kossuth azt is többször mondta, hogy Széchenyi főleg az anyagi emelkedésért küzdött, de ezzel nem a „szellemit” állította szembe, hanem azt, hogy „a nemzet közjogi érdekeit nem vette fel működési körébe”. Ez annyit jelent, hogy Széchenyi a nagy belső átalakulást lehetőleg a Habsburg-hatalommal való összeütkezés nélkül képzelte. Ezen az sem változtat, hogy Széchenyi elsősorban a mágnásokat igyekezett megnyerni a maga útja számára. Kossuth viszont a köznemességet. Ami persze nem egyszerűen azt jelenti, mintha Széchenyi minden vonatkozásban közelebb állt volna a feudális Magyarországhoz. A különböző kiváltságos rétegek eredetileg mind a feudalizmushoz kapcsolódtak. A polgári átalakulás köznemesi vezetéssel is csak kerülő úton mehetett végbe, bár Széchenyi útja még nagyobb kerülőn át haladt. Széchenyi idegenkedve, sőt némi megvetéssel nézte a hazai feudális nyomorúságot és a „rozsdás, elavult” rendszernek számos olyan elemét, amely a köznemesség számára még otthonosnak tűnt.

Ellentétük igazi oka abban rejlett, hogy Kossuth a polgári nemzeti állam valamennyi kellékét ki akarta vinni, és abban – bár 1848-ig ő sem gondolt a Habsburg-háztól való eltszakadásra – benne rejlett a nemzeti önrendelkezés igénye is. Kossuth nem került a közjogi vitát, sőt felhasználta a nemzeti ellenzékiiséget, már csak azért is, mivel általa a

maradibb nemesek is könnyebben barátkoztak meg a reformmozgalommal. Széchenyi úgy látta, hogy mivel a Habsburg Monarchia nemzetközi pozíciója igen erős, konfliktus esetén a magyar mozgalomnak, támogatás híján, el kell buknia. Ez az az aggodalom, amely miatt már Wesselényi irányzatát sem helyeselte. Már neki is azt fejtette, hogyha Bécsben valamit rosszul csinálnak, annak nem mindig a rosszindulat, hanem gyakran az ostobaság és tehetetlenség az oka, és hogy ők, ha Bécsben kétszarvú állatot látnak, azt ördögnek hiszik, pedig az csak ökör. Wesselényi mozgalma a hatalom ellenakciójába ütközött. Mert Széchenyi attól félt, hogy most, a viszonylagos enyhülés után egy új, hasonló ellenzéki mozgalom bontakozik ki, egy még nagyobb tehetség: Kossuth, mint Wesselényi híve és folytatója vezetésével, sokkal nagyobb arányokban és sokkal súlyosabb következményekkel. Mindenesetre Széchenyi nagyon is taktikátlan támadása Kossuth ellen ezekből az előzményekből és aggodalmakból érthető. Jellemző, hogy 1841 elején a *Pesti Hírlap* mellett egy másik szabadelvű politikai lap is indult Pest-Budán: a *Világ*. Ennek szerkesztője, a plebejus demokrata Vajda Péter a belső társadalmi kérdésekben a *Hírlap*nál merészebb, radikálisabb szellemben írt, amíg tehetette, és amíg a konzervatívok ki nem szorították helyéről és meg nem kaparintották a lapot maguknak. Széchenyi viszont a két lap közül eleve a *Pesti Hírlapot* vette célba, mert Kossuthal az élén ez volt a Wesselényi-féle nemesi ellenzéki politika folytatója és továbbfejlesztője.

Magyarország azonban maga is soknemzetiségű ország volt a soknemzetiségű Habsburg Monarchián belül. Az ebből adódó problémákat ugyancsak másként ítélte meg Kossuth, a *Pesti Hírlap*, illetve a másik oldalon Széchenyi.

6. A nemzetiségi kérdés

A XVIII. század végén a francia forradalom elsöpörte az uralkodói abszolutizmust és a feudális kiváltságokat. A polgárság a nemzet nevében saját kezébe vette a francia nép, a társadalom, az állam irányítását. Az állam határain belül elvben csak egy nemzet élt, a francia. Egyetlen hivatalos nyelv volt, a francia. A valóságban persze a francia államon belül is éltek olyan különböző, más etnikai elemek, amelyeknek úgy kellett a francia nyelvet megtanulniuk. Ez azonban nem változtatott

azon, hogy ez lett a polgári nemzeti állam mintaképe a kelet-közép-európai népek számára is, amikor társadalmi fejlődésük során elérkeztek a polgári nemzeti átalakulás időszakába. E népek nemzeti fejlődése azonban még kedvezőtlenebb, hiányosabb feltételek közt indult, mint a franciáké. Nem rendelkeztek saját, független, egységes állami szervezettel, hiszen ekkor, a XIX. század elején, már azok az országok is mind nagy, soknemzetiségű birodalmak keretében éltek, az alárendeltség különböző szintjein, amelyek – mint Magyarország, Csehország vagy Lengyelország – valaha saját szuverenitással bírtak. Gazdasági-társadalmi elmaradottságuk miatt polgárságuk gyenge volt. Végül pedig a történetileg kialakult politikai határok még kevésbé feleltek meg az etnikai határoknak.

A nemzeti fejlődés legjelentősebb velejárója Magyarországon ekkor az a küzdelem volt, amelyet 1830 óta a magyar liberális nemesi reformmozgalom vívott a Habsburg-hatalom ellen a nemzeti önállósággért és a polgári átalakulásért, tehát a korábbi, rendi-nemzeti önrendelkezésen már túlmenő célokért. E mozgalomnak a nemzeti nyelv megfelelő kiművelése és használatba vétele is céljai közé tartozott, mint amely együttjárt a polgári-nemzeti átalakulással. Ennyiben a jövő bizonyos feltételeit készítette elő, már korábban, nemcsak a felvilágosodással a XVIII. század utolsó harmadában kibontakozó nemzeti nyelvi és irodalmi ébredés, hanem – a maga módján – az a törekvés is, amelyet a nemesség 1790 óta az országgyűléseken folytatott a magyar nyelv hivatalos használatáért, azért, hogy a latin, illetve helyenként a német nyelvvel szemben saját nyelvét érvényesítse. Előkészítésről – objektíve – annak ellenére beszélhetünk, hogy a nemesség e törekvést a század elején nem a polgári jövő szándékos megközelítése céljából, hanem feudális előjogaihoz való ragaszkodása közben képviselte.

Természetes, hogy Kossuth, a *Pesti Hírlap* élén, lelkes harcosa volt a magyar nyelv ügyének is. Mily aggódó türelmetlenséggel tekint vissza az elmúlt félszázadra, mily lassúnak találja azokat a lépéseket, amelyekkel az előző nemzedék próbálta, Bécs ellenkezésével szemben, a nemzeti nyelv ügyét előbbre vinni! „Ha meggondoljuk – írta a *Pesti Hírlap* legelső cikkei egyikében –, miképpen már ötven év előtt ébredt föl a nemzeti vágy, kivívni tulajdon édes nyelvünknek a jogokat, melyek a nemzet eszméjével oly lényegesen egybekapcsolvák,... önkéntelenül is eszünkbe ötlik a gondolat: hol állnánk ma, ha ötven év előtt mondatott

volna ki a hatalmas szó, csak oly kiterjedésben is, mikép azt legújabb törvényeink kifejtették.”

Mit értek el a törvények addig? Négy évtizeden át csak annyit, hogy a magyar nyelv rendes tantárgy legyen a középiskolákban (1792), hogy a törvényhatóságok, ha akarják, saját körükben bevezethetik a magyar nyelvet (1805). Ehhez járult utóbb az, hogy az állami hivatalnokoknak – Horvátország kivételével – tudniuk kellett magyarul (1830), majd pedig az, hogy a törvény latin és magyar szövege közül ez utóbbi számít eredetinek, hogy a királyi táblán magyarul is lehet perelni, és hogy az anyakönyvet magyarul kell vezetni ott, ahol a prédikáció magyar (1836). A legutóbbi diéta végül magyarrá tette az országgyűlés és a törvényhatóságok feliratait és a helytartótanács leiratait, a papoktól pedig megkívánta a magyar nyelv ismeretét s azt, hogy három év múlva mindenütt magyarul vezessék az anyakönyveket (1840). Kossuth itt folytatta most a harcot, amely a nemesség soraiban biztos többségre számíthatott. A hivatalos magyar államnyelvről szóló törvény (1844:II tc.) pedig már a következő országgyűlésen megszületett. S ezzel le is zárhatnánk a kérdést, ha Magyarországon csak magyarok éltek volna.

A régi Magyarország azonban nemcsak a magyar nemzeti mozgalom politikai kerete volt, hanem olyan soknemzetiségű ország, amelynek határain belül a magyarokon kívül mások is nagy számban éltek: északon szlovákok, északkeleten ruszinok (kárpátukránok), délkeleten románok, délen szerbek, délnyugaton horvátok, sokfelé elszórtan németek, és helyenként más, kisebb etnikai elemek. A magyar etnikum, bár a legnépesebb volt valamennyi közt, az összlakosságnak – ha Horvátországot, Erdélyt és a katonai határörvidéket is beszámítjuk – akkoriban nagyjából csak mintegy 40%-át tette ki. A régi országban a különböző etnikumok nemcsak nagyobb tömbökben, hanem sok helyt egymásba ékelődve, mozaikszerűen, olykor távoleső csoportokban, vagy éppen egyazon településen belül is keverten éltek. Sőt néhol nemcsak egymás mellett, hanem egymás fölött is, különböző társadalmi rétegekben.

A magyar nemzeti ébredés után nem sokkal, vele párhuzamosan és állandó kölcsönhatásban különböző más nemzetiségi, nemzeti mozgalmak is kibontakoztak. Ezek – amint arról már az előzőkben szó esett – szintén az új nyelv és irodalom, a nemzeti öntudat eszközei megteremtésével indultak, majd, a következő fázisban, a politikai kívánalmak, a kollektív elismertetést követelő, vagy éppen területi igények megfo-

galmazásával haladtak tovább. Bonyolította a kérdést, hogy a különböző etnikumok nem egyenlő szinten helyezkedtek el az ország társadalmán belül. A horvátok – a magyarokhoz hasonlóan, saját erős nemességgel, teljes feudális struktúrával rendelkeztek. A románok soraiban viszont például viszonylag igen kevés nemes akadt, hiszen saját feudális kiváltságosaik, már a középkor végére, nagyrészt a magyar nemességhez kapcsolódtak, nem kényszer, hanem spontán társadalmi vonzás, asszimiláció eredményeként. Így azután a román parasztok többsége magyar földesurak jobbágya volt, aminek következtében az ilyen vidékeken a birtokos urak és a parasztok társadalmi ellentéte is könnyen nemzeti ellentét formáját öltötte. Ilyen esetben a nemzetiiségi mozgalom vezetői könnyen maguk mögé tudták állítani saját paraszti tömegeiket, ha erre kísérletet tettek.

E mozgalmak alapvető társadalmi-politikai irányvételét ugyanis részben a saját nemesség, ha volt, illetve a magasabb klérus, részben a lassan erősödő, saját, főleg kereskedő polgárság, részben pedig az ezekhez kapcsolódó és gyakran az egyházak keretei közül induló értelmiség szabta meg. E nagyrészt polgári vagy népi származású értelmiségieknek az adott társadalmi feltételek között viszonylag jelentős szerep jutott. Ők bontakoztatták ki a nemzeti nyelvi és irodalmi mozgalmakat, ők dolgozták ki ezek mindinkább politikai tájékozódású, nemzeti ideológiáit, sőt e téren az illír, nagyszerb vagy dáko-román egység eszméinek felvetésével tovább is jutottak, mint ami az adott történelmi feltételek között reálisnak mutatkozott. Végül pedig ők hozták létre az új irodalmat és a nemzetiiségi sajtót. Ekkor, főleg az 1830-as évek második felében ugyanis megszülettek az első, már nyilvánvalóan politikai orgánumok, amelyek a nyelvi és irodalmi kérdéseken túlmenően további aspirációkat is képviseltek. A magyar és más nemzeti mozgalmak sajtójának hasábjain egyre szembetűnőbben jelentkeztek az élesedő viták.

A magyar nemesség a polgári nemzeti átalakulásért folyó küzdelem során a régi ország történeti egységét, sőt Erdélyt tekintve kettős szerkezetét, saját vezetése alatt lehetőleg magyar polgári nemzeti állam-má szeretne volna átalakítani. A saját nemzeti haladást előmozdító patriotizmus és a más nemzetiiségek felé uralmi igénnyel fellépő nacionalizmus együtt, egybefonódva jelent meg programjában. Hozzá kell vennünk ehhez, hogy maga sem volt még nemzeti önállósága hiánytalan birtokában, hiszen küzdenie kellett a függő helyzetből való felemelkedésért, a saját nemzeti nyelvért, és fel sem ismerte a nemzetiiségi

kérdés igazi hátterét és jelentőségét. Eleinte – a nemzet ismérveit saját testére szabva – csak rendi, történelmi múlttal bíró nemzetiségeket kívánt elismerni, és nem volt hajlandó elfogadni, hogy a határokon belül – Horvátországot leszámítva – a magyaron kívül más nemzeti mozgalom is létezhessek. Számára, a *Pesti Hírlap* egy névtelen cikkírójának szavaival, „a nemzetiség egy történelmi factum”, s vele „ama jogbirtok” is, amelyet „idő és történetek szentesítettek” Így hát „Magyarországon egy, a magyar nemzettől idegen, semmi történelmi előzményekkel” nem bíró „nemzetiséget kifejteni akarni annyit tesz, mint tetteleg felfogatni a történelmi rendet”

A magyar nemesi reformmozgalom így a nemzeti nyelvért küzdve a magyarosítást is célul tűzte ki. E két kérdés együtt jelentkezett az irodalomban, a megyékben és az országgyűléseken egyaránt. Törvénybe valóban kevés és lassan került, de a nemesség tényleges törekvései túlmutattak a törvényeken, és a viták során aránylag hamar felbukkant például az iskolai magyarosítás követelése is. Az 1844:II tc. nemcsak a magyar államnyelvet mondta ki. Ott volt benne, bár egészenben mindig megvalósíthatatlanul, hogy „az ország határán belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen”.

Ez a törekvés tovább élezte a nemzetiségi kérdésben rejlő ellentéteket. A különböző nemzeti mozgalmakat persze saját, belső fejlődésük és nem külső nyomás vagy „izgatás” hozta létre. De már korán magukon viselték a magyar igényekkel szembeni állásfoglalás jeleit. Vezetőik pedig, éppen az általuk képviselt erők viszonylagos fejletlensége folytán, hamar felfedezték, potenciális szövetségesként, közvetlen ellenfelük: a magyar mozgalom hátában annak ellenfelét, a bécsi kormányzatot, amely maga is hajlandó volt nekik, persze taktikából, időnként némi biztatást nyújtani. A nemzetiségek régi, feudális jellegű vezető elemei, mint a horvát nagybirtok, vagy akár a szerb és a román magas klérus, a magyar mozgalom polgári törekvéseivel szemben is Bécshez fordultak, mint ahogy azt tették a maguk módján az aulikus magyar konzervatív urak is. A nemzetiségi polgárság és értelmiség viszont főleg a magyar nemesség nemzeti igényeivel került szembe, részint védekezésül, de részint saját nacionalizmusának szolgálatában is. Ahhoz viszont nem volt elég fejlett és erős, hogy egyszerre induljon harcba mind a Habsburg-kormányzat, mind a magyar igények ellen. Ezért könnyebben hajlott Bécs felé, támaszt keresve, és így általa könnyebben fel is volt használható.

Ezt: Bécs és a nemzetiségi mozgalmak összefogásának veszedelmét felismerte a magyar nemesség. De ez a felismerés még inkább arra buzdította, hogy határozottabban lépjen fel a nemzetiségi mozgalmak ellen. Amivel azonban maga is inkább előmozdította és nem gátolta azt, hogy ezek Bécs oldalára szorulva keressék védelmüket. Igaz tehát, hogy a magyar nemesség polgári-nemzeti küzdelme alapvetően pozitív jellegű volt, de nem a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja miatt, hanem inkább annak ellenére volt az.

A Pesti Hírlap, Kossuthal az élén, ezt a nemesi mozgalmat képviselte. Ezekben az években Kossuth sem jutott még el olyan összefogási javaslatokhoz, amelyeneket majd 1849-től kezdve dolgoz ki. S ha eljutna, azzal saját hatóerejét csökkentené, mert abban a kérdésben szigetelné el magát a nemességtől, amelyben annak különböző csoportjai leginkább egyetértenek. A latin nyelv – mondja Kossuth – a feudalizmusé. Mi jöhet helyébe? Kossuth erre egy másik kérdéssel felel: „minő országról van itt szó, és kié a hon, amelyről szó vagyon?” A magyaroké. A törvényhozás tehát jelentse ki, hogy „az ország idegen ajkú lakosait nyelvöktől megfosztani nem csak soha nem szándékozott, de sőt elismeri, miképpen a magánélet nyelvviszonyaiba törvény által kényszerítőleg beavatkozni jogtalanság volna” A magánéletben tehát mindenki használhatja a saját nyelvét, de „a közigazgatásnak minden ága Magyarországon kivétel nélkül, valamint a hivatalos közlekedési nyelv is a magyar kormányval s a magyarországi törvényhatóságokkal a magyar korona birtokainak akármely részéből magyar legyen. Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet *parancsolni* zsarnokság; mi reánk nézve mondhatni öngyilkolás volna.” Kossuth aláhúzta a szót, hogy parancsolni nem szabad ennél többet. Ugyanis sem ő, sem hívei nem tagadták, hogy a békés, rábeszélő, megnyerő eszközökkel folytatott magyarosítást viszont lehetőnek és szükségesnek tartják. Csak azt a vádat utasították vissza, mintha erőszakos eszközökkel óhajtanának fellépni a más nyelvűek tömegeivel szemben. „A magyar nemzetiséget – írta Kossuth első vezércikkei egyikében – minden törvényes és méltányos úton s különösen az iskolamesterek serkentésével – itt kevésbé nagy hasznot tehetni – terjesztendőnek vélnők.”

A magyar mellett még egy „nemzetiséget” ismert el a Pesti Hírlap: a horvátot, mivel annak saját rendi, történeti állama volt. Horvátország beligazgatása tehát kivétel volt a magyar hivatalos nyelv alól. A vita itt a két ország közös felső kapcsolata, annak nyelve körül folyt. De

így is kiéleződött. Bécs hozzájárulásával 1835-ben indult meg Ludevít Gáj szerkesztésében az a horvát lap, amely a horvát vezetés alatt kialakítandó/délszláv egység „illír” programját képviselte és állandó vitában állt a magyar mozgalommal. [Gáj köre a horvát nagybirtokos urak útján kapcsolatba került a bécsi kormányzattal, amelynek részéről Kolowrat, a belügyek intézője, kész volt felhasználni őket az „áldatlan magyarizmus” ellen. Kossuth kijelentette, hogy a horvát-helyi gyűlésen vitatkozhatnak latinul vagy horvátul, ahogy nekik tetszik, de azt nem kívánhatják, hogy miattuk a magyar országgyűlés is latinul beszéljen. 1842-ben pedig, amikor az illír pártnak sikerült a zágrábi tisztújításon a hatalmat a magyarpárti horvát nemesekkel szemben erőszakkal magához ragadnia, Kossuth egy alkalommal már azt is felvetette, hogy talán célszerűbb lenne, ha „Horvátország nem ugyan a magyar szent koronától, hanem közigazgatási és törvényhozási tekintetben Magyarországtól elválaszthatnák”. Ekkor Bécsben átmenetileg Metternich álláspontja kerekedett felül, hogy a kormánynak egyetlen politikai nacionalizmust sem szabad eltűnnie. Így V. Ferdinánd 1843 elején megtiltotta a szláv politikai szervezkedést. De a horvát-magyar viszony tovább éleződött.

A horvát viták mellett a Pesti Hírlap kevés figyelmet szentelt az ugyancsak bontakozó szerb nemzeti mozgalomnak. Igaz, hogy az 1840-es évek első felében viszonylag kevés összeütközésre került sor a magyar és a szerb mozgalom, közelebbről a magyar nemesség és a szerb tiszt, kereskedő polgári és egyházi értelmiségi rétegek között. A szerbeknek ugyanis mintegy fele a katonai határőrvidéken élt, ahol a magyar nyelvi törekvések és törvények nem érvényesültek. Egy másik része pedig Horvátországban, illetve szabad királyi városokban, így Pest-Budán, ahol ekkoriban két szerb nyelvű lap is megjelent. Viszonylag kevés szerb állt tehát a magyar megyék közvetlen irányítása alatt. Helyenként így is sor került konfliktusra, így Temes megyében. Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy a szerb – főleg egyházi – vezetők már a XVII. század vége óta hagyományos Habsburg-orientációja újból megerősödjék.

A szlovák nemzeti törekvésekről – amelyek társadalmi bázisát az értelmiségiek, főleg lelkészek, tanárok mellett városi és falusi kereskedők, kézművesek, olykor jobb módú parasztpolgárok alkották, valamint olyan kisebb nemesek, akik a többnyelvű felvidéki nemességből ebbe az irányba fordultak – már hosszabb ideje folyt a vita, amikor a

Pesti Hírlap megindult. Ján Kollár pesti szlovák evangélikus lelkész „Szláva leánya” (1827) címmel epikus költeményében dicsőítette a hatalmas szláv népet. Hangsúlyozta a különböző szláv irodalmak „kölcsonösségét”, a magyarokról pedig nem különösebben barátságosan nyilatkozott. A szlovák mozgalmak központjai a felvidéki evangélikus liceumok, főleg a pozsonyi és lőcsei iskola körül kialakult nyelvművelő és irodalmi körök voltak.

Az 1840-es évek elején ezek ellen, magyar részről, főleg az új evangélikus világi felügyelő, gr. Zay Károly lépett fel, aki határozott hangú nyilatkozatban jelentette ki, hogy a hazai szlávoknak meg kell magyarosodniuk, és uniót javasolt a két protestáns egyház között, hogy a református magyar többség ellensúlyozhassa a szlovák evangélikusok törekvéseit. A szlovák mozgalom, politikai erő híján, az egyházi és iskolai önkormányzatban próbált fogódzót találni. Zay terve most ugyanezt a magyarosítás eszközévé kívánta tenni, ami szlovák részről nagy ellenkezést váltott ki. Kossuth a Pesti Hírlapban Zay oldalán kapcsolódott be a vitába, jelezve, hogy azért sürgeti a protestáns uniót, mivel az evangélikusok soraiban van egy „kárhuzatos párt”, amely magát a szlávizmus ügyével azonosítja. Ez az unió azonban megvalósíthatatlannak, nemzetiségi megfontolásból való felvetése pedig, Zay egész eljárásával együtt, elkapkodott lépésnek bizonyult. Hiszen csak kiélezte az ellentéteket, és ugyanakkor támadási felületet nyitott a magyar nemzeti mozgalom ellen, amit a szlovák mozgalom képviselői siettek is kihasználni külföldön elég nagy visszhangot keltő német nyelvű röpiratokban. Egyébként a szlovák mozgalom is megtalálta az utat Bécs, a kormányzat felé, amelynek 1842-ben több mint kétszáz szlovák lelkész és tanár aláírásával juttatott el folyamodványt, felsorolva a magyarok elleni vádakát. Egy 1844-ben átadott újabb bécsi petíció eredményeként a kormányzat végre engedélyt adott egy szlovák nyelvű politikai lap megindítására. Így született meg 1845-ben, Ludevít Štúr szerkesztésében, az a „szlovák nemzeti újság”, amely új szakaszt nyitott a mozgalom történetében. A kormányzat iránt persze lojalitásról tett tanúságot, de alapjában véve egy viszonylag demokratikusabb, kispolgári jellegű irányzatot kezdett kibontakoztatni. Különválva a konzervatívabb, Kollár-féle irányzattól, amely inkább a cseh polgárságra próbált támaszkodni, Štúr köre a nemzeti célok mellett polgári liberális követeléseket is hangoztatni kezdett. Síkraszállt a nem nemesek hivatalviselése, valamint a kispolgárság jogainak érvényesítése érdekében a városok

vezetésén belül, és saját parasztságának érdekeit is védelmezni kezdte. Antifeudális jellege elvben megkönnyítette a közeledést a magyar és szlovák progresszív erők között, ténylegesen azonban a nyelvi-nemzeti kérdésben a két nemzeti mozgalom egymással végig harcban állt.

A magyar nemesség ez időben még nem ismerte fel és nem ismerte el a felfogása szerint „nem történeti” nemzetiségi mozgalmak saját külön nemzeti jellegét. Nem tette ezt elsősorban saját társadalmi-politikai álláspontja következtében. De hozzájárult ehhez az is, hogy a szláv mozgalmak eleinte nem egészen saját határozott nemzeti színeikben jelentkeztek, hanem mint egy nagy, általános „szlávizmus” részei. A nemzetiség kezdeti állapotában még nem rendelkezik majdani ismeretőjegyeinek összességével. A magyar nemesség, miközben aggódó sietséggel próbálta nemzeti programját valóra váltani, nem nagyon igyekezett kitapintani, hogy a mozgalmak milyen külön nemzeti célokat rejtenek. A *Pesti Hírlap* cikkírói veszedelmes lehetőséget láttak abban, hogy a különböző német tartományokból kiformálódó német egység mintájára a szlávizmus is politikai, hatalmi egységbe torkollik, mégpedig a cárizmus vaspalcája alatt. Utólag jól tudjuk, hogy a szlávizmus mögül az egyes szláv népek külön, saját nemzeti törekvései bontakoztak ki. Az egységes szláv nemzet csak a róla álmodók, a tőle félők vagy a benne igazolást keresők fantáziájában létezett, a valóságban nem. A cári Oroszország viszont a valóságban is létezett. Kossuthot és a magyar ellenzéket állandóan foglalkoztatta az, hogy a hazai nemzetiiségi mozgalmak a feudális nagyhatalmak, részben Ausztria, de főleg Oroszország eszközei lehetnek. Az illír–horvát és a szlovák nemzeti mozgalmakat is hajlandók voltak részben a cárizmus aknamunkájára visszavezetni, de ettől függetlenül is mindenképpen az orosz hatalmi célok előmozdítóinak tüntették fel és elsősorban külpolitikai szempontból mérlegelték őket. Wesselényi Miklós, aki 1843-ban külön *Szózatot* írt „a magyar és a szláv nemesség ügyében”, ugyancsak a cári orosz hatalomtól féltette a ~~dunai népek szabadságát.~~

Arra, hogy a *Pesti Hírlap* mennyire a pánszlávizmus szemszögéből nézte a nemzetiségi kérdést, jellemző, hogy a román nemzetiségi törekvésekről szinte nem is nagyon vett érdemben tudomást. Még akkor sem, amikor az erdélyi unió akadályairól írva külön figyelmet szentelt a szászoknak, akik a magyarosítást ugyancsak ellenezték, bár a magyar hivatalos nyelvet még olyan határozott képviselőjük sem utasította el, mint Stefan Ludwig Roth evangélikus lelkész az „erdélyi nyelvharcról”

közzétett német nyelvű röpiratában (1842). Pedig a román nemzeti törekvések – mint láttuk – már a XVIII. század óta megfogalmazódtak. Az erősödő mozgalom céljait, eszméit itt is egyházi és világi értelmiségiek fogalmazták meg, akik részint a városi kereskedő polgárookra, részint a német, román köznemességre támaszkodtak, valamint saját unitus, illetve ortodox egyházi szervezeteikre, amelyeken belül egyébként az alsó klérus jóval alárendeltebb, szegényebb feltételek között élt, mint mondjuk a katolikus vagy evangélikus szlovák papság. Az 1820-as évek óta kibontakozó román sajtó legjelentősebb lapja 1838 óta a Georgiu Barițiu (Bariț) által szerkesztett *Gazeta* lett, amely kapcsolatot keresett a szlovák és horvát mozgalommal, és tiltakozott a magyarosító törekvések ellen, amelyek felbukkantak az erdélyi országgyűlésen is. Ugyanekkor a *Pesti Hírlap* cikkei, ha egyáltalán az erdélyi románokról írtak, azokat a cárizmus befolyásától féltették, és követelték a román jobbágyok felszabadítását „sanyarú és földesúri önkénnytől függő” helyzetükből.

Magyar részről akadt valaki, aki saját nemzeti mozgalmának túlzásait, uralmi igényét, a türelmetlenséget és – főleg – a magyarosító törekvéseket nyíltan és határozottan bírálni mert. Ez Széchenyi István volt, aki Kossuth és az ellenzéki politika elleni támadásai során mutatott rá a magyar nacionalizmus tényleges hibáira. A *Kelet Népe*-ben (1841) határozottan óvta honfitársait az erőszakos asszimilálás minden formájától, attól, hogy a törvényeken túlmenően bárkit erre próbáljanak kényszeríteni, „nehogy a visszahatás törvényei szerint tűzzel vassal ismét visszavezetessünk és megsemmisíttessünk” Mert „üssük csak... gyenge fazekunkat minden fazék, sőt a szláv és német köedény ellen is”, és „rövid idő alatt törött cserép lesz a magyar” 1842 novemberében, akadémiai megnyitó beszédében, Széchenyi tovább részletezte kíméletlenül őszinte, önkritikus bírálatát a magyar – az ellenzéki – nacionalizmus hibáiról. Felhívta a figyelmet arra a súlyos veszélyre, hogy a legtisztább nemzeti érzés is átokká fajul, „ha mértéken túl csapong és szenvedelemtől hevítve maga ellen bősztí a visszahatás kérlelhetetlen bosszúját” Széchenyi tényleges hibákról és veszélyekről beszélt, de célját nem érthette el, hiszen olyan kérdésben fordult szembe a nemzet többségével, amelyben az nagyon is egyetértett.

A magyar ellenzék a védelmet a nemzetiségi mozgalmak és a cári hatalom ellen attól a polgári átalakulástól várta, amely a feudalizmus válságából is kivezet. A nem magyarokat a belső reform, a polgári

szabadság ígéretével, vonzerejével kívánta elfordítani a cári feudális önkényuralomtól. A mozgalom pozitív vonása volt, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását a polgári szabadság irányában kereste. Korlátaira viszont, hogy azt várta: a polgári és alkotmányos szabadsággal megajándékozva a hazában élő nem magyar anyanyelvűek is a magyarok soraihoz csatlakoznak. Az az elképzelés, hogy a soknemzetiségű feudális ország a polgári átalakulás varázsszavára korábban magyar nemzeti állammá válhatik, természetesen téves volt és további összeütközések veszélyét hordta magában. De hogy a polgári liberális reform a polgárság bizonyos, főleg saját összefüggő etnikai tömbjéből kiszakadt, szórványelemeinek, így a görög, szerb vagy a még nagyobb számú német városlakóknak önkéntes csatlakozását és megmagyarosodását valóban elősegítette, az megint a történelmi tények közé tartozik. S ennyiben bevált, amit Kossuth a *Pesti Hírlap*ban nemegyszer hangsúlyozott, hogy mielőbb meg kell egy új magyar polgári középosztályt teremteni, méghozzá részben a kisnemességből, részben a városok más anyanyelvű, főleg német lakóiból.

A XIX. századi polgári nemzeti állam ugyanis csak akkor lehetett teljes körű és önálló, ha minden fontos funkciót saját embereivel tudott elvégeztetni, nem volt „idegenekre” rászorulva. S ami a városlakókat illeti, a polgári szabadság ígérete, vonzereje valóban nagy hatást gyakorolt rájuk. A tömeges etnikai asszimiláció nyilvánvaló és elkerülhetetlen balsikere könnyen elfedi az utókor előtt ezt a tényt. A XIX. század harmadik évtizedében Buda és Pest lakóinak még csak egy töredéke magyar s a Dunántúl nyolc szabad királyi városa pedig részben vagy majdnem egészen német anyanyelvű. Az 1840-es években azonban ez a polgárság mindinkább kezdett a magyar reformmozgalom oldalára állni, mert attól új lehetőségeket, szabadságot, társadalmi emelkedést remélt és kapott. A folyamat első fázisát jelezte például, hogy Glücks-
werk Mihály budai német polgár, aki magyarul nem tudott, a *Pesti Hírlap*ért annyira lelkesült, hogy a fiatal és pénztelen Falk Miksával fordítottatta, felolvastatta magának – pénzért – a cikkeket. A történetben jellemző a fiatal Falk esete is, a német nyelvű zsidó értelmiség magyarrá válásának példajaként. S itt a reformkori magyar liberalizmusnak, hibái mellett, érdemes azt a pozitív vonását is megemlítenünk, hogy nemzetfogalma liberális volt, tehát nem a származási, születési meghatározottságban kereste a nemzethez tartozás ismervét, hanem azt vallotta, hogy a nemzethez tartozás az eredeti anyanyelvtől függetlenül

lehet önkéntes választás dolga is. A magyar nemzeti mozgalomnak nem az erőltetés, hanem a befogadás volt a jó oldala. Jó példa erre a főváros, Pest-Buda története. A nem magyar anyanyelvű városlakók gazdaság, életforma, munkaszervezet vagy éppen bizonyos kulturális tevékenységek terén olyan szerepet vittek, amelyik egyik előzménye, fejlődéstörténeti láncszeme, alkotó eleme lett annak, amivé a főváros utóbb váltott. Ez a szerep a fejlődés egészéből ki nem szakítható. Pest-budai németek, szerbek, görögök, örmények, szlovákok, jiddis vagy német anyanyelvű óbudai zsidók az egykori magyar anyanyelvű lakókkal együtt mind részei a maguk életével és munkájával a város egykori életének. Utódaikon át, immár szételemezhetetlenül a későbbi, következő századi városnak s a nemzetnek is.

7. Pártok és programok

Az 1843/44. évi országgyűlés alapján véve sikertelenül végződött, amiből mind az ellenzék, mind a kormányzat levont bizonyos tanulságokat. A reformnak még nem volt többsége. A kormány még meg tudta venni magának a bocskoros nemesek szavazatait. Elbukott az a – Széchenyi és Kossuth által együttes erővel támogatott – terv, hogy a megyei háziadó fizetésében a nemesek is részt vállaljanak. Megbukott a Kossuth által pártolt vámjavaslat is. Ekkor Kossuth kimondta azt a jelszót, hogy a vámot mindenki saját küszöbén állítsa fel, ne vegyen át idegen árut, s így támogassa a magyar ipart. Hívei segítségével még Pozsonyban, a diéta végén elkezdte az Országos Védegylet szervezését, amelynek az volt a feladata, hogy az idegen árut távol tartsa a magyar piactól, s hogy egyben a hazai vállalatok fejlesztését, alapítását támogassa. A vállalkozásnak, amelynek elnöki tisztét gr. Batthyány Kázmér töltötte be, de amelyet igazgatóként Kossuth energiája mozgatott, nagy visszhangja volt és száznál több helyi fiókja alakult. Igazi jelentőségre azonban nem gazdasági tevékenységével tett szert, hiszen a rendelkezésre álló eszközökkel, propagandával, az ipar fejlődésének igazi lendületet nemigen adhatott, hanem azzal, hogy a nemzeti reform híveit olyan országos szervezetben fogta össze, amely már túlnőtt a *Pesti Hírlap* hálózatán, bár magába építette azt is, és ezzel előkészítette az ellenzéki párt megalakulását. E vonatkozásban valóban fontos szerepet töltött be, amelynek eredményein két év múlva már érezhető hanyatlása meg

a hozzá kapcsolódó Kereskedelmi Társaság bukása sem változtatott. Kossuth pedig itt, a társadalmi szervezés terén tudott tevékenysége számára kiutat, lehetőséget találni, miután 1844 nyarán elvesztette a *Pesti Hírlapot*, és új orgánumra nem kapott engedélyt.

Ekkor, az 1840-es évek derekán a liberális nemesi reformellenzékben belül újabb szétágazás indult. Eddig Kossuth a nemesség körében népszerűbb, hagyományosabb „megyei” ellenzékiiséget képviselte, amely a nemesség régi, autonóm szerveit, a megyéket próbálta az új célok érdekében a kormányzat ellen mozgósítani, s nagy szerepet szánt nekik a jövőben is. Most viszont a *Pesti Hírlapot az új szerkesztő*, Szalay László (1813–1864) személyében annak a „centralista” irányzatnak egy képviselője vette át, amely a jövőt a népképviselői, parlamenti rendszer kialakításában látta, a megyei rendszer helyett, mint amely – Szalay szavaival – „rokonabb az arisztokráciával, mint a demokratiával” A centralista irányzat magja az a kis elméleti munkaközösség volt, amelynek programja 1840 körül, a büntetőjogi reform kidolgozása közben kezdett megszületni.

E program azonban hamar túlnőtt a jogi szakkérdések elemzésén, s az egész fennálló rendszer átalakítását vette célba, mindenekelőtt pedig olyan korszerű alapelvek kidolgozását, amelyeken az új polgári berendezkedés felépülhetett. Kialakítói közül Szalay László mellett főleg br. Eötvös Józsefet (1813–1871), az író, a *Falu jegyzője szerzőjét* s Trefort Ágostont (1817–1888) kell említenünk, és a hozzájuk valamivel utóbb kapcsolódó, fiatalabb Csengery Antalt (1822–1880), aki 1845-ben a *Pesti Hírlap* szerkesztését is átvette. A csoport további tagjai közé tartozott Lukács Mór és Madách Imre is. Az irányzat kezdeményezői eleinte olyan elméleti folyóiratok indításával próbálkoztak, mint a *Thesis*, az első magyar jogtudományi szemle, majd pedig 1840-ben az ugyancsak rövid életű első *Budapesti Szemle*. Személyes tapasztalatok és olvasmányok útján ugyanis behatóan tanulmányozták a fejlettebb polgári államok példáit, a francia forradalom és az angol parlamenti harcok tanulságait, a történelmi, államtani, politikai irodalmat, Bentham, Tocqueville, Guizot, Macaulay munkáit, az egykorú polgári liberális ideológiát. Ők végezték el a jövő elméleti előkészítését, a polgári állam, a népképviselő, a felelős parlamenti kormány, az alkotmányos központosítás, valamint a nemesi megyék helyébe javasolt helyi önkormányzati rendszer kérdéseinek tisztázását. Hogy e fel-

adatot, a teendők megfogalmazását jól végezték, azt utóbb 1848 törvényei is megmutatták.

A polgári liberalizmust a nemesi ellenzék zöménél tisztább formában képviselték, s ez Magyarországon 1848 előtt, demokratikus színezettel bírt. Viszont éppen azzal, hogy a feudalizmus maradványaival a megyei rendszer vonatkozásában is szembefordultak – hangsúlyozva a nemesi megye elavult vonásait és alapjában véve erőtlenségét is arra, hogy az új, polgári szabadságnak igazi biztosítékaul szolgáljon –, érthető módon idegenkedést, ellenkezést váltottak ki a megyei nemesség körében, amely a régi, rendi ellenzéki hagyományokkal rendelkezett. Hozzátehetjük, hogy a centralisták felfigyeltek a nyugati kapitalista társadalmak új, nagy szociális problémáira, a pauperizmusra, a proletarizálódásra, a társadalmi ellentétek kiéleződésére s egyben a korai szocialisták tanaira is. Anélkül, hogy az utóbbiakat általában elfogadták volna, bizonyos gondolataikat, főleg az egyesületi, szövetkezeti mozgalmak terén megpróbálták felhasználni arra, hogy Magyarországon a jövődő polgári rendszert valamiféle javított kiadásban, a nyugati hibák elkerülésével lehessen útjára bocsátani.

Sokszor rámutattak már arra, hogy a centralista szerzők a maguk államelméleti fejtegetésével nem tudták a szélesebb köznemesi és értelmiségi rétegekben azt a visszhangot ébren tartani, amelyet Kossuth oly biztos hatással tudott bennük felkelteni. Szalay szerkesztésének első hónapja után az előfizetők száma mintegy ötszázra csökkent. Utóbb ismét emelkedett, miután kiderült, hogy az új *Pesti Hírlap* is megmarad az ellenzék orgánumának. A lap ezután újból a legjelentősebbé vált a hazai politikai lapok közül. Kossuth alatti népszerűségét azonban többé nem érte el. Aminek okát persze nemcsak abban kell felfedeznünk, hogy a centralista szerzők cikkei rendszerint elméleti ízűek, értekezés-jellegűek voltak, hanem még inkább abban, hogy elveik igényessége, polgárabb volta a feudális hagyományokból éppen kibontakozó nemesség körében kevesebb pozitív visszhangra számíthatott. Márpedig az adott hazai viszonyok között a nagy átalakulás a nemesség aktív részvétele nélkül nemigen volt elképzelhető. A centralista irányzat tehát azért maradt meg mindvégig többé-kevésbé elméleti jellegűnek, a színfoltok egyikének, mivel a gyakorlati politikában kevesebb támogatásra lelt. Kossuth ereje pedig nem utolsósorban éppen abban rejlett, hogy olyan irányt tűzött ki, amely köré az ellenzék széles spektrumát képes volt összefogni. *Reform című kötetében* (1846),

amelyben az előző másfél év során megjelent cikkeit hozta átdolgozva napvilágra, Eötvös leszögezte, hogy „hazánk nem maradhat jelen helyzetében”, és elhatárolta magát azoktól, akik a reformot apránként, vagyis „alkotmányos életünk jelen formáit fenntartva, egyes időről időre behozandó javítások által” szeretnék megvalósítani. Szerinte ennek „egész alkotmányos életünk szervezetére” ki kell terjednie. Érdemi haladás csak „a kormányzó hatalom összpontosítása s vele kapcsolatban a kormányi felelősség életbeléptetése” útján képzelhető. Fel kell számolni a jogok kizárólagos birtoklását egyetlen osztály által, de a közigazgatás szétesettségét és a kormányzat tehetetlenségét is. S ott újra felsorolja a nemesi megye mint feudális intézmény hibáit: a rossz közigazgatást, a sok visszaélést, a községek függését a megye uraitól s egyben az igazi önkormányzat hiányát. Mindennek alapján Eötvös arra az eredményre jut, hogy „a megyei szervezet nem más, mint néhány százezer kiváltságosak előjogainak summázata”. S hogy az eljövendő központosított államhatalom ellensúlyát a megye helyett a szabad községekre épülő, új önkormányzati rendszerben kell megtalálni.

Közben azonban a hatalom olyan politikai változtatást hajtott végre, amely szükségessé tette, hogy az ellenzék egységesebb legyen, jobban rendezze sorait. Így a centralisták átmenetileg tartózkodtak a nagyobb belső vitáktól. A legutóbbi országgyűlés fejleményeiből ugyanis a kormányzat is levonta a maga tanulságait, s ahhoz a politikához folyamodott, hogy maga próbálja bizonyos, mérsékelt reformokkal a kezdeményezést saját kezébe venni s így kifogni az ellenzék vitorlájából a szelet. Ehhez igénybe vette fiatal magyar konzervatív főurak segítségét. Az alkancellári székbe gr. Apponyi György került, aki 1845 tavaszán bevezette az ún. adminisztrátori rendszert, vagyis éppen a megyékben igyekezett érelyes kézzel, hivatalos biztosok, a főispánok helyett hatékonyan működő „adminisztrátorok” kiküldésével és a „fontolva haladó” konzervatív program segítségével a kormányzat befolyását uralkodóvá tenni. S egy fél év alatt kiderült, hogy a megye, ha éppen úgy fordul a helyzet, lehet a reformellenzék helyett ellenfeleinek bástyája is. A kormánypártiak, konzervatívok többhelyt előretörttek, a „mérsékelt” elemeket leválasztották a liberálisok oldaláról, az ellenzék sorai kezdtek – legalábbis átmenetileg – megbomlani.

A kormány akciójára válaszul 1845 novemberében gr. Batthyány Lajos elnöklete alatt 28 ellenzéki vezető gyűlt össze Pesten, hogy a mozgalom egységét megszilárdítsa. Alapjában véve azonban az ellen-

zék kialakult országos politikai szervezettel még jó ideig nem rendelkezett. A vezetők csak alkalomadtán, főleg a pesti vásárok idején ültek össze tanácskozni. A főnemesek közül gr. Batthány Lajos, gr. Batthyány Kázmér, a radikális szellemű gr. Teleki László, mellettük természetesen Kossuth, Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, olykor Bezerédy István – aki elsőnek kötött jobbágyaival örökváltsági szerződést –, Beöthy Ödön-Biharból. Nagy tekintélye volt Deák Ferencnek, de ő szeretett visszahúzódni, irányító szerepet nem szívesen vállalt, s így egyre inkább Kossuth szervező erején múlt, hogy történik-e valami az ellenzék soraiban.

Kossuth, miután politikai laphoz többé nem juthatott, az Ipari egyesület szerény szakmai, ismeretterjesztő orgánumát, az 1845 tavaszán megindított Hetilapot használta fel arra, hogy az ellenzék szócsöve legyen. Közben persze szüntelenül harcban állott a cenzúrával, amely cikkeit sűrűn megnyirbálta vagy visszadobta, de nemegyszer most is tehetetlennek bizonyult azzal a szívóssággal szemben, amellyel Kossuth képviselte a maga törekvéseit. 1846 folyamán pedig olyan események következtek be, amelyek különösen sürgössé tették az ellenzéki reform ügyét. Februárban robbant ki Galíciában, a lengyel nemesek rövid életű Habsburg-ellenes megmozdulását követően, az ukrán parasztfelkelés, amelynek nyomán a bécsi kormány vette kézbe az ottani úrbéri viszonyok rendezését. Ez Magyarországon is megnövelte a nemesség azon aggodalmát, hogy a kormányzat a parasztok elégedetlenségét ellene s egyben az alkotmány megdöntésére használja fel. Kossuth azonnal napirendre tűzte ezt a mind sürgetőbbnek tűnő, központi kérdést, és a rendelkezésére álló eszközöket, így a Hetilapot felhasználva nekilátott, hogy kijelölje azokat a teendőket, amelyeket az 1847-ben esedékes, következő országgyűlésnek kell majd elvégeznie. Cikkek sorában figyelmeztetett a késedelem veszélyére, követelte a teljes közteherviselést és azt, hogy „az úrbéri viszonyoknak bizonyos határidő alatt” kötelezően „meg kell szűnnie az egész országban mindenütt”. Az ellenzék vezetőit azonban egyelőre mégsem sikerült egységes program elfogadására bírnia. Az 1846 nyári és őszi értekezletek komolyabb eredmény nélkül, sőt némileg csüggedt hangulatban fejeződtek be a Védegylet lankadása és a Kereskedelmi Társaság kudarca miatt.

Ezt a pillanatot használták fel a konzervatívok arra, hogy 1846 novemberében országos párttá alakuljanak. Programjukban kijelentették, hogy a Monarchiához fűződő kapcsolat és a kormány által kezde-

ményezett reformok hívei, s egyben kisajátítottak egy sor ellenzéki javaslatot, a büntetőjogtól a városok ügyéig, bár persze kikerülve éppen a legdöntőbb kérdéseket. Ezután már nem lehetett habozni. A gr. Batthyány Lajos elnöklete alatt összeült ellenzékiek is kimondták, hogy országos pártot alakítanak, és hogy a tavasszal megtartandó értekezleten közös programot készítenek. Kossuth pedig két, igen nagy visszhangot keltő cikkben mutatott rá a legfőbb teendőkre, amelyekről a konzervatív program mélyen hallgatott. Soha lendítőbb erejű cikkek még nem keresték szerényebb formában a napvilágot a rendi Magyarországon, mint most, amikor Kossuth a tétovázó, vonakodó nemesség fülébe kiáltotta, hogy cselekedjék azonnal, határozottan.

Kossuth 1846 végén írt cikkeinek hatása alatt, felindultságában tette közzé Széchenyi 1847. február végén Politikai programtörvények című írását, amely újabb, a korábbiaknál is élesebb támadás volt Kossuth politikája ellen. Itt ismét a Habsburg Monarchia és Magyarország, illetve az ellenzék és a kormány viszonyának problematikájából indult ki. Veszélyes lehetőséget látott abban, hogyha az ellenzék többségre jut és a kormány ellenében próbálja kiereszokolni, amit akar, akkor a dinasztia, amely „pénzt és fegyvert tart kezében”, az európai hatalmak támogatásával minden erejével azon lesz, hogy „a sarkaiból kibiccent státusművet bármily áron és bármily módon ismét rendesebb szerkezetbe szorítsa”. Széchenyi azután áttér Kossuth belső programjának súlyos bírálatára. Szerinte Kossuth „a meg nem szűnő izgatásnak, fenyegetéseknek, minden alkú kirekesztésének, a kormánnyal legmerészebb ujjhúzásnak, szóval a már csak hajszálon függő revolutionak” hőse, sőt „főkolomposa” Kossuthot, érthető módon, szíven ütötte a rendkívül éles támadás. Felindulásában tollat ragadott, hogy visszautasítsa, amit Széchenyi „epés szenvedelmétől elragadtatva” ellene írt – ám válaszáat a cenzúra nem engedte megjelenni. Így azután az Ellenőr című, külföldön megjelent „politikai zsebkönyv” hasábjain fejtette ki véleményét Széchenyiről és az ellenzék teendőiről. Az a rész, amelyben a forradalom vádját utasította vissza, egyszerre, együtt mutatta be azt, amiben Kossuth, a nemesség fia, saját osztályát képviselte, de azt is, amivel már tülemelkedett a nemesi reformpolitikán. Kossuth hangsúlyozta a nemesség történelmi érdemeit, és azt, hogy javaslatai nem a nemesség megdöntésére és nem forradalomra irányulnak. „Én borzadnék játszani a nemes jövődjével, mert megtanultam a históriából, hogy a forradalmak napjára újabban a szolgaság hosszú éjjele követke-

zik.” De a nemességnek is érdeke, hogy a sürgős teendőket véghezvigye. Ha pedig a kiváltságosak még a most következő országgyűlésen is útját állják a reformoknak, akkor jön „a kérelmi jog gyakorlata” Ezzel Kossuth kinyújtja kezét egy olyan politikai eszköz felé, amely „a néppel is közös” Nemcsak belátásra buzdítja tehát a nemességet, hanem fegyvere élét is megmutatja a feudális rend makacs védelmezőinek, és elébük idézi azt a félelmetes erejű mozgalmat, amely nemesi reformerek és a nem nemes milliók közös, tömeges petícióinak áradatából kelne életre. Ugyanebben a kiadványban Kossuth egy másik, álneven megjelent vitairatában (*Ellenzék és pecsovecs*) támadásba ment át a konzervatív párt hívei ellen: „mit conserválnának egyebet, mint a zsiros kormányhivatalokat?” A főurak ráérnek fontolva haladni, de nem így a „nép fia, kit századokon át halmozott arányban nyom minden teher, a nyomorult proletárius, ki az életet csak a keserves munka, a holnapi lét bizonytalansága s az éhség oldaláról ismeri.”

Nagyrészt Kossuth kezdeményező erejének volt köszönhető, hogy az ellenzék 1847 tavaszán, hosszú tárgyalások után, közös nyilatkozat közzétételére szánta el magát. A program, amely Deák, Kossuth és mások közreműködésével készült, a jövő céljaként a felelős minisztériumot, a népképviselői parlamentet, a közteherviselést, az úrbéri viszonyokból való kibontakozást jelölte meg. „Nem akarjuk mi – mondja a Nyilatkozat – hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállásának érdekeivel ellentétbe hozni; de másrésről törvénnel, igazsággal s méltányossággal ellenkezőnek tartjuk, midőn Magyarország érdekei bármely egyes tartományok érdekeinek jogtalanul alárendeltetnek.”

1847. november 12-én nyílt meg Pozsonyban az utolsó rendi országgyűlés Magyarországon. Egy ideig azonban egyáltalán nem látszott biztosnak, hogy valóban ez lesz az utolsó, és hogy már közel van az a nagy történelmi fordulat, amelyet a reformkor előkészített, és amelyet a polgári nemzeti átalakulás liberális hívei annyira vártak.

Az országgyűlésen eleinte nagyjából egyenlő erő volt a szabadelvű ellenzék és a konzervatív kormánypárt. Az Apponyi-kormány nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy megszilárdítsa helyzetét. Maga is javasolt reformokat. A királyi proposíciók maguk is felvetették az ősiség, az örökváltság, a büntetőreform kérdéseit. A kormánynak így volt bizonyos kilátása arra, hogy a kezdeményezést magához ragadva, néhány óvatos félreform árán elnyeri az ellenzék egy részének támogatását, és

elszigeteli a többit, a radikálisabbakat. Széchenyi, aki azért választotta magát követté Moson megyében, hogy Kossuth és az ellenzék befolyását ellensúlyozza, új, nagyszabású közlekedési, vasútépítési tervet dolgoztatott ki. Az ellenzék pedig nem volt teljesen egységes. Gr. Batthyány Lajos mögött a felső táblának csak néhány tagja állt. Az alsó táblán viszont Kossuth, aki Batthyány támogatásával – és költségén – mint Pest megye egyik követe, Szentkirályi Móric társaságában most került be először a diéta cselekvő szereplői közé, már inkább számíthatott többségre. Nem szólva arról, hogy az országgyűlési ifjúság, a jurátusok hada szívvel-lélekkel őt támogatta. Az országgyűlés először is nádorrá választotta az elhunyt József nádor fiát, az ifjú István főherceget. Ezután az első hónapok a két párt küzdelmével, tulajdonképpen eredménytelen vitákkal teltek el. Kossuth élesen támadta az Apponyi-rendszert, nem utolsósorban azért is, hogy az ingadozó ellenzékieket visszatartsa az elszakadástól, átfordulástól. De alapjában véve hiába követelt a kormánytól elégtételt azért, hogy a megyék élére adminisztrátorokat küldött, akik hivatalos nyomással, erőszakkal próbálták akadályozni a szabadelvű, ellenzéki követek megválasztását. Így jött el végül az új esztendő, 1848, amely oly jelentősnek, emlékezetesnek bizonyult.

X. 1848: az európai forradalmak

1848 tavaszán történelmi fordulat ment végbe Magyarországon. Lezárult a feudális kiváltságok, a rendi politikai struktúra, a jobbágyrendszer hosszú időszaka. E korszakváltáson túl az országnak a polgári társadalom, parlamenti rendszer, a nemzeti liberalizmus, a kapitalista gazdaság perspektíváival és problémáival kellett szembenéznie.

A fordulat vértelennek indult, de fegyveres konfrontációba torkollott a Habsburg Monarchia és támogatói, illetve, a másik oldalon, az új polgári nemzeti Magyarország között. A forradalom ezzel nemzeti önvédelmi harcba ment át. Ez a szabadságharc végül az osztrák császári és orosz cári seregek egyesült túlerejével szemben elbukott.

Világosan kell látnunk azonban, hogy a magyar forradalom és szabadságharc nem elszigetelt, pusztán egyedi, helyi dráma volt, hanem része, egyik jelentős eleme annak a nagy forradalmi hullámnak, nemzetközi válságnak, megrázkódtatásnak, amely az európai modell elég nagy részét érintette közvetlenül. Jelentős mértékben ez adta meg feltételeit, lehetőségeit, mozgásterét és korlátait annak, ami Magyarországon végbement és ami maga is kihatott a nemzetközi politikára. Éppen ezért mindenekelőtt ezt a nagyobb, európai jelenséget, annak diagramját, az egykori európai forradalmak jellemzőit kell szemügyre vennünk.

Európa különböző zónái és országai 1848 küszöbén igen eltérő fejlődési szinteket és változatokat képviseltek. Voltak fejlett, kapitalista országok, mint Anglia vagy Franciaország. Voltak feudálisok, többé vagy kevésbé elmaradtak. A gazdaságilag fejlettebb északnyugati országokat, amelyek korábban is a polgárosodás élén haladtak, nagy, fejletlenebb peremzónák vették körül. Ezeket a nyugat-európai fennsík-nál általában jóval elmaradottabb társadalmi és politikai feltételek jellemezték, bár korántsem egyformán mindegyiket. Mint éppen 1848 világosan megmutatta, a keleti peremzónákon belül sem.

Azt, hogy ebben az egyenlőtlen fejlődésű Európában az ily eltérő szintű országok egész során egyszerre söpört végig 1848-ban a forradalom, az alábbi tényezők idézték elő.

1. Elősegítette ezt az európai történeti fejlődés alapvető azonossága. Az, hogy lényegében véve, ilyen vagy olyan változatban, mindegyik ország ugyanabban a fő irányban haladt, ha nem is ugyanazon állomásán tartott ennek az útnak. A szélső esetek még így is kimaradtak a forradalmi hullámból: Anglia az egyik és Oroszország a másik oldalon.

2. A különböző társadalmakat, ilyen vagy olyan okokból, ilyen vagy olyan változatban, mind növekvő feszültségek jellemezték 1815 politikai rendszerének látszólag szinte változatlan színpalái mögött. A változást kívánó mozgalmak szereplői a kevésbé fejlett zónákban is általában, ha nem is mind, hasonló mintákat tartottak szem előtt: a nagy francia forradalomét, a polgári-nemzeti átalakulását, és hasonló formulákat próbáltak alkalmazni az előttük járó példák nyomán.

3. A meglévő feszültségeket mindenütt kiélezte a gazdasági és pénzügyi válság 1848 előtt.

4. Az így kialakult forradalmi helyzetben az egyik ponton már kirobbant forradalom politikai eseményeinek hatása kifelé láncreakciót váltott ki más országokban is.

5. A külső hatás nemcsak a belső forradalmi erőket ösztönözte cselekvésre, hanem többé vagy kevésbé a nemzetközi politikai erőviszonyokat is módosította, lehetővé téve az európai forradalmi mozgalom újabb térnyerését.

Ez a folyamat jól megfigyelhető, ha az események egymásutánját szemmel kísérjük. Az 1848. januári olasz megmozdulások még nem tudták ezt a láncreakciót kiváltani, ha jelezték is, hogy a feszültség kritikus ponthoz érkezett. Így az 1848. februári párizsi forradalom még alapjában véve a francia társadalom kiéleződő belső ellentéteinek spon-tán kirobbanása volt. Ennek viszont már annál nagyobb hatása lett. A párizsi forradalom már bizonyos lökést adott Magyarországon a pozsonyi országgyűlésnek (március 3.), de ez utóbbi csak egy újabb, számára még közvetlenebb lehetőséget nyújtó esemény, a bécsi forradalom (március 13.), tehát a Habsburg Monarchia központjában kirobbant válság után lépett fel a polgári-nemzeti átalakulás teljes program-jával (március 15.). Ugyanakkor, amikor Bécs nyomán az érlelődő pesti forradalom is kitört (március 15.). Bécszet követte a berlini forradalom (március 17.), majd több más, olasz és német megmozdulás. A Habs-

burg Monarchia 1815 nemzetközi rendszerében ugyanis nemcsak saját népeit ellenőrizte, hanem nagyrészt Itáliát és Németországot is. Ekkora válság idején, ekkora feladathoz ereje már nem volt elég. Megingása viszont, ha csak átmenetileg is, egyszerre, nagyjából egy időben nyitott utat egy egész sor mozgalomnak.

1. Társadalmi és politikai erők

A különböző országok társadalmában az 1848 előtti évtized során jelentős változások mentek végbe. Innen érthető, hogy a forradalommal egyszerre többféle, jelentős új ellenzéki erő lépett a politika színpadára.

A nagypolgárság főleg az iparilag fejlettebb országokban tört előre. Angliában az ipari burzsoázia 1832 óta már parlamenti képviselőkhöz jutott. Ezzel bizonyos kompromisszum jött létre a földbirtokos és az üzleti, tőkés érdekek között. Sőt még egy radikális csoport is bekerült a parlamentbe. Az ellentét viszont éppen ezért nem éleződött ki túlságosan, hiszen az ellenzék biztonsági szeleppel bírt a törvényhozó hatalmon belül, és nem volt abból teljesen kirekesztve. Enyhítették a belső feszültséget a ~~gabonavám eltörlésére (Repeal, 1846) vezető mozgalmak is.~~ A szabad kereskedelemért küzdő, de egyébként konzervatív Robert Peel 1848-ban úgy nyilatkozott, hogy Angliát ez a Repeal mentette meg a nagyobb felfordulástól.

Franciaországban más volt a helyzet. Itt még a nagypolgárság is jórészt kívül rekedt 1848-ig a törvényhozó hatalom körén, Louis Philippe (Lajos Fülöp) ugyan „polgárkirály”-nak számított, de a valóságban egy olyan szűk körű választási rendszert vezettek be alatta, amely a szavazók körét mintegy 200 ezer főre korlátozta.

Így hát nagyrészt e jómódú polgárság is érdekelt volt a politikai rendszerváltozásban. Vagyis az ellenzék erejét növelte.

E nagypolgárság egyébként a politikában itt is, másutt is inkább a mérsékelt liberalizmus, a cenzusos választójogra épült parlamenti rendszer és az alkotmányos monarchia híve volt. Az egyszerűbb polgárság, a kispolgárság ezen túlmenően a radikális demokrata eszmék híve volt, az általános választójogért és a köztársaságért lelkesült. Szerepe jelentős volt nemcsak Franciaországban, hanem a gazdaságilag kevésbé

fejlett országokban, például a német államokban, Európa szélesebb zónájában is.

Itt is jelentős társadalmi és politikai erők tényleges ellentéteiről volt szó, amelyek az érdekek és célok nehezen összeegyeztethető voltából adódtak. Az igazi nagy ellentét azonban akkoriban nem a polgárság különböző rétegeit választotta el egymástól, hanem a burzsoáziát és az új munkásosztályt állította szembe egymással. Ez az új erő ekkoriban formálódott osztállyá, különböző elemekből. Részint a régi kézművesek soraiból, akik még a céhszervezetekben nevelődtek és a kispolgársághoz álltak közel. Azután az új gyáripár szakmailag képzetebb munkásaiból. Végül pedig az alkalmi munkások, sodródó nincstelenek pauperizált tömegéből. Ez a munkásság már az 1830-as évektől kezdve felbukkant a barikádokon, de eleinte csak a polgári forradalmi mozgalmak segéderőjeként, tömegtartalékaként. Önálló fellépésre csak a gazdasági válság szorítása alatt vállalkozott. A munkásoknak a kapitalisták, a tőkések, a kizsákmányolás, a nyomor és jogfosztottság elleni küzdelmeiből bontakoztak ki az egykorú szocialista-kommunista törekvések, amelyek a valódi egyenlőséget, a munkához való jogot, s immár a tulajdonviszonyok, a gazdasági-társadalmi struktúra átalakítását tűzték ki célul.

Blanqui Franciaországban a forradalmi akciók hagyományait kezdte 1837-től kezdve felújítani. A német munkásmozgalom vezető alakjai előbb franciaországi, majd angliai emigrációban készültek a jövőre. 1848 esztendejét már Marx Kommunista Kiáltványa vezette be.

Angliában viszonylag fejlett munkásosztály indult küzdelembe a chartista mozgalom keretei között. Ez a mozgalom azonban, miután 1840 körül tetőzött, 1848-ban már nem tudott igazán nagy erővel fellépni. Ennek okát egyebek között abban kell keresnünk, hogy itt a burzsoázia már korábban felkészült és egységesebben reagált erre az új veszélyre. Az angol polgár már nem vállalkozott forradalomra, hiszen a hatalom, az érvényesülés felé más, egyszerűbb utat is találhatott. Ugyanakkor viszont a francia polgárság elég nagy része még hajlandó volt arra, hogy ha kell, erővel próbálja feltörni a bezárt kaput, bár azután, hogy a forradalom tényleg bekövetkezett, mindinkább megriadt. Tocqueville megfigyelése szerint 1848 tavaszán a francia társadalom már kettészakadt.

A német, osztrák és itáliai zónában a viszonyok még nem fejlődtek eddig. A munkásság jóval gyengébb, fejletlenebb volt, ha voltak is

jelentős gócpontjai, így a Rajna vidékén, illetve Berlin körül, meg Sziléziában. A polgári forradalom azonban itt némi késéssel, akkor került napirendre, amikor Franciaországban már szemmel láthatólag kiéleződött a harc a proletariátus és a burzsoázia között. A német liberális polgárság e példától, ettől a fenyegető lehetőségtől kezdett elrettenni. S amikor azután válaszütem elé került, akkor inkább feláldozta, részben vagy egészen, a forradalmi programot és végül kapitulált a korábbi ellenfelei, a feudális urak előtt, vagy éppen szövetkezett velük. A fejlettebb társadalmak belső konfliktusai tehát így módon is kihatottak a kevésbé fejlettek politikai mozgalmaira.

Kelet-Közép-Európa – és vele Magyarország – még egy lépéssel hátrább tartott. Itt még alig akadt munkás. Néhány tájékozott és progresszív szellemű nemesi reformer – főleg a centralisták körében – egyenesen azon gondolkozott, hogy az új polgári rendben miként lehetne azt a pauperizálódást elkerülni, amely nyugaton a proletariátus nyomorát és elkeseredett harcát előidézi. Itt viszont a fő kérdés a feudális kötöttségek, a jobbágysors ellen küzdő parasztság tömegnyomása volt. Parasztkérdésről, persze, más változatban, az egykorú Nyugat-Európában is beszélhetünk. A szabad kisbirtokossá vált francia parasztok helyzete sem volt nagyon könnyű a nagyobb üzemek és technikai újítások versenyében. Helyenként kifejezést is adtak annak, hogy a fennálló rendszerrel nem mindig elégedettek. De ezután nagyrészt mégis inkább III. Napóleon mellett foglaltak állást. Más volt a helyzet a német területen, és azon belül is más a nyugati és keleti részekben. Baden körül, a nyugat- és délnémet vidéken, a parasztság részben már kiszabadult a jobbági kötöttségekből, de tovább küzdött a feudális maradványok ellen, és azért, hogy több földet tudjon szerezni. Keleten viszont, főleg Poroszország Elbán túli részén, a junker nagybirtokok honában, a paraszt még feudális alárendeltségben élt.

A magyar példa azt mutatja, hogy a parasztfelkelés veszélyén kívül a feudális birtokos osztályt alapvetően a saját feltételeiben bekövetkezett változások is a polgárosodás, a polgári átalakulás felé tolták. A feudális gazdálkodás, robottal, extenzív műveléssel egyre kevésbé volt rentábilis. Át kellett térni a mezőgazdaságban a kapitalista gazdálkodásra, és e nagy változásnak le kellett vonni a további, társadalmi és politikai következményeit is. Míg a polgárság viszonylag gyenge volt, a kiváltságosokat, főleg a köznemesség soraiból, ez tette fokozatosan alkalmassá arra, hogy nyugati, polgári államok mintáit tanulmányoz-

zák és a liberalizmus eszméit magukévá tegyék, persze úgy, hogy a vezető szerepet maguknak biztosítsák az eljövendő új államban is. Az 1840-es évek második felében pedig, főleg az ország központi városában, Pest-Budán, a polgári-nemesi liberalizmus mellett felbukkant már egy kispolgári radikális irányzat is. Fő képviselője az ifjú Petőfi Sándor, a szociális köztársaság híve volt.

A liberális és radikális elvek megfogalmazásában mindenütt nagy szerep jutott az egyre népesebb értelmiségnek. De míg nyugaton az értelmiségiek a polgárság széles mezőnyéhez viszonylag zavartalanul hozzákapcsolódtak, addig keleten ez az „intelligencia” éppen a társadalmi struktúra hiányosságai miatt nehezebben találta meg helyét és néha – látszólag – önállóbban próbált mozogni.

E rövid vázlatból is látni, hogy Európában mindenfelé sok olyan új társadalmi és politikai erő jelentkezett, amely a fennálló rendszerrel szemben állt, és amely a forradalomban szerephez jutott. De az is nyilvánvaló, hogy ezek az erők különböző, részben egymásnak is ellentmondó célokat követtek.

2. A nemzeti kérdés

Az erők összjátékát sok helyt még tovább bonyolította a nemzeti kérdés. A francia forradalmi küzdelmek elsősorban akörül folytak 1848-ban is, hogy ki miként rendezze be, fejlessze tovább az egykor még az abszolutizmustól átvett francia nemzetállamot. Egységes német vagy olasz nemzeti állam azonban nem létezett. Ilyeneket most az új erők próbáltak a politikai széttagoltság felszámolásával valahogy létrehozni, de persze mindenütt másként.

A német nemzeti egységet a liberális burzsoázia alkotmányos monarchia formájában képzelte el, de nem volt elég erős ahhoz, hogy ezt másokkal szemben létrehozza. A radikálisok ezzel szemben egységes német demokratikus köztársaságot akartak megteremteni, de ehhez meg ők nem bizonyultak elég erősnek, még a munkássággal szövetségben sem. Így azután egyik változat sem válhatott valóra. Sőt, azáltal, hogy a különböző kisebb német államokban lezajlott forradalmak eredményeként a liberális polgárok bekerültek a helyi monarchikus kormányokba – hiszen nem üzték el a fejedelmeket –, bizonyos fokig meg is erősödtek a helyi monarchiák. A német egység ügye így két

nagyhatalom, Ausztria és Poroszország versengésének függvénye lett. Az eljövendő Németországot ezek közül is mindegyik másként, a maga módján, saját vezetése alatt képzelte el.

De hol fussanak a még nem létező, új Németország eljövendő határai? Beletartozzék-e, az egykori német-római birodalom utódeként, az egész Bund (Szövetség), a Habsburg Monarchia nyugati tartományaival, így Csehországgal együtt, bár Magyarországot kivéve? A német liberálisok – és általában zömmel mindazok, akik 1848 tavaszán Frankfurtban összeültek, közös német parlamentben tárgyalták ezt a kérdést – erre igennel válaszoltak, és történeti jogokra hivatkozva a keleti, lengyel és cseh területek bekebelezését követelték. Annak jeleként, hogy az új nacionalizmusokat, ha úgy érzik: a megvalósulás küszöbére érnek, nem az önmérséklet szokta jellemezni.

Kelet-Közép-Európában, egy lépéssel tovább, nem ilyen német – vagy olasz – típusú politikai széttagoltságot, hanem éppen ellenkezőleg, olyan soknemzetiségű, nagy monarchiakat találunk, amelyek egy egész sor kisebb nemzetet zártak közös keretbe, vagy éppen osztottak meg egymás között. A Habsburg Monarchia, amely a klasszikus példa erre, persze nem egyszerűen dinasztikus, mohó ravaszság és erőszak, vagy éppen a véletlen terméke volt, mint akkoriban belső ellenfelei mondogatták. A nemzetközi erőviszonyok összjátéka hozta létre egykor, a török hódítás idején, majd tartotta fenn utóbb is, egészen addig, amíg fennállt a cári orosz hatalom. A kapitalista fejlődésnek azonban itt inkább szétbontó, semmint egyesítő hatása érvényesült. Az egymás után kibontakozó nemzeti mozgalmak, e nagyobb kereten belül és annak szomszédságában, igen eltérő szintű és társadalmi struktúrájú népek-nemzetek nevében bonyolult, részben egymással párhuzamos, de gyakran egymásnak is ellentmondó tendenciákat hoztak létre.

A Habsburg Monarchia népei közül az osztrák-németek rendelkeztek a viszonylag legfejlettebb burzsoáziával. Ez utóbbi ragaszkodott a Monarchiához, amelyben szinte monopolhelyzetre tartott igényt, sőt – részben – a nagynémet egységet is a Monarchiával együtt, Habsburg vezetés alatt szerette volna létrehozni. Csak a fiatal osztrák kispolgári értelmiség, a radikális bécsi diákok közt voltak olyan demokraták, akik egyaránt elutasították mind a Habsburg-, mind a Hohenzollern-dinasztiát, demokratikus nagynémet köztársaságot szerettek volna létrehozni, amelyhez Ausztria is hozzátartozott volna, de persze Magyarország

nélkül. Ezek sorából kerültek ki azután a magyar szabadságharc ifjú bécsi hívei, résztvevői.

A cseh nemzeti mozgalom, a Monarchia legfejlettebb szláv népe nevében, az egyenjogúság jelszavát hirdette meg, szemben nemcsak a főnemességgel, hanem a történeti Csehországon belül élő cseh-német burzsoáziával, az osztrák-németek szövetségesével is. A cseh liberálisok, František Palacký – a neves történész – és társai egyébként a Habsburg Monarchia fenntartása mellett foglaltak állást, mert féltek az őket is elnyeléssel fenyegető újnémet államtól. Palacký ekkoriban a frankfurti parlament igényeinek jelentkezésekor nyilatkozott úgy, hogy Ausztriát, ha nem létezne, fel kellene találni. A prágai szláv kongresszus e veszély elleni tiltakozásul ült itt össze 1848 tavaszán. Az ennek nyomán kibontakozó prágai felkelésben, 1848 júniusában azután már radikális kispolgárok, diákok, munkások is részt vettek, de e megmozdulásnak hamar véget vetett a császári hadsereg.

A magyar nemzeti mozgalom, élén a liberális nemességgel, nemzeti önállóságot követelt, bár a Habsburg Monarchiától egyelőre – a radikálisokat kivéve – nem kívánt elszakadni. A függetlenség kimondására csak utóbb, 1849 tavaszán, a fegyveres konfliktus során, változott helyzetben került sor. A magyar vezetők együttérzéssel figyelték, hogy kialakul-e az új, liberális, egységes Németország. Ez ugyanis, ha valóban Ausztriát is érinti, egyrészt megkönnyítette, másrészt szükségessé is tette volna az Ausztriához fűződő kapcsolatok lazítását, módosítását, hiszen Magyarország nem óhajtott esetleg azzal együtt a nagynémet állam tartozéka lenni. A frankfurti parlament egyébként még 1848 tavaszán úgy határozott, hogy két olyan országot, amelyek közül az egyik a Bundhoz tartozik – vagyis az új Németország része lesz –, a másik pedig azon kívül áll, egyazon uralkodó csak perszonálunió formájában kormányozhat. Ez pontosan Ausztria és Magyarország viszonyára illett.

Ez a régi történeti Magyarország azonban maga is soknemzetiségű ország volt. Itt is több, különböző szintű etnikum, nemzetiség, nemzet élt együtt, sok helyt keverten, egymásba ékelődve, vagy éppen egymás fölött, különböző társadalmi rétegekben. Alább még bővebben szó lesz arról, hogy a forradalom eredményeként létrejött új magyar kormány 1848-ban az új polgári jogokat, a jobbágyfelszabadítással együtt, az országban nemzeti különbség nélkül mindenkinek megadta egyénileg, de – a „történeti” joggal bíró horvátokat kivéve – vonakodott más

nemzetiségeket külön politikai testként elismerni és kollektív jogokkal felruházni. A különböző szláv és román mozgalmak viszont éppen ilyen elismerést, autonómiákat óhajtottak, és ennek híján a magyar mozgalommal szembefordulva a Habsburgok oldalára álltak. Mindebből sok konfliktus származott, bár történtek olyan – sajnos késői – megegyezési kísérletek, mint 1849 nyarán a nemzetiségi törvény vagy Kossuth és Bálcescu magyar–román „kibékülési terve”. Az ellentétek, fegyveres összecsapások kihatottak a magyar szabadságharc alakulására is. Nem állíthatjuk persze, hogy a magyarok enélkül, más nemzetiségekkel összefogva, legyőzheték volna Ausztria és Oroszország egyesült erőit. A jövő szempontjából azonban egyáltalán nem volt közömbös, hogy mennyiben találják meg az együttműködés, a békés együttélés módját.

3. A forradalmak lefolyása, fázisai

A főbb szereplők és céljaik bemutatása után magának a drámának a felépítését kell jellemeznünk.

A forradalom általában az alábbi négy, egymást követő felvonásban játszódott le kevés kivétellel mindenütt.

1. Különböző ellenzéki erők először közös frontot alkotva sikerrel megdöntik a kormányzatot.
2. A liberálisok kiválásával a korábbi ellenzéki egység felbomlik és a különböző társadalmi-politikai erők ellentéte kerül előtérbe.
3. A radikálisok, illetve a munkások együtt vagy külön saját erejükből próbálják folytatni a forradalmat, de leverik őket.
4. Az ellenforradalom, az autokrácia újra felülkerekedik és most már a liberálisokat is félretolja.

E négyszakaszos modell klasszikus példáját Franciaország nyújtotta. Itt az 1848. februári forradalom, az ellenzékek közös akciója olyan koalíciós kormányt produkált, amelyben a három fő tendenciát Lamartine, Louis Blanc és – jelképesen – egy Albert nevű munkás képviselte. Így született meg a Második Köztársaság. Ezt követte a második szakaszban a belső küzdelem a trikolór, vagyis a liberálisok és a vörös zászló között, majd, 1848 májusában, a választás után – amely a vidéki, falusi szavazók jóvoltából a konzervatív képviselők számát megnövelte – a nemzetgyűlés jobboldalának szembefordulása a „szociális köztársaság” híveivel. A harmadik szakaszban a párizsi

munkásság a „nemzeti műhelyek” feloszlata ellen tiltakozva megpróbálta a folyamatot fegyverrel, felkeléssel visszafordítani, de 1848 júniusában Cavaignac tábornok csapatai ezt véresen leverték. Majd jött a negyedik etap: az adott helyzetet és a Napóleon személyéhez, nemzeti dicsőségéhez fűződő legendát kihasználva egy Londonból hazatért kalandos múltú, új politikai szereplő, az egykori császár unokaöccse, Louis Bonaparte Napóleon (1858–1873) tudta magát köztársasági elnökké választatni, aki végül 1851 decemberében letartóztatások, a nemzetgyűlés feloszlata, tehát államcsíny útján III. Napóleon néven császárrá kiáltotta ki magát és ehhez népszavazást is rendezett. A rövid életű Harmadik Köztársaságot ezzel a Második Császárság váltotta fel.

Ausztriában, Bécsben az első felvonás, amely 1848. március 13-án vette kezdetét, a burzsoázia, a kispolgárok, diákok és munkások, illetve parasztok együttes forradalmi akciójával indult a feudális abszolutizmus ellen. Az addig még nagyhatalmú Metternich megbukott és jobbnak látta külföldre, Londonba menekülni. Az akció sikere után, a második szakaszban, kezdett a belső ellentét kiéleződni. 1848 májusában a liberális jobboldali polgárság már áttolódott az ellenforradalom oldalára, de a kispolgárok, munkások, parasztok közös frontja még megállta helyét. Ezután azonban sorra leváltak a kispolgári és paraszti széles rétegek. 1848. október 6-án a munkások és diákok kezdtek új forradalmi akciót, amelynek első tette az volt, hogy megakadályozta egy császári katonai egység elindulását Magyarország ellen. Az újabb megmozdulás résztvevői azonban végül magukra maradtak a császári armádia túlerejével szemben, miután még a magyaroktól remélt segítséget sem kapták meg kellő időben és kellő erellyel. Bukásukat az ellenforradalom győzelme, majd az abszolutizmus új kiadása követte. Ennek névadó politikusa, Alexander von Bach belügyminiszter, mint bécsi liberális ügyvéd, annak idején az 1848. március 13-i megmozdulás egyik vezető alakja volt.

Hasonló ívet írt le a német forradalom is, bár némi helyi eltolódásokkal, eltérésekkel a belső megosztottság miatt. A mozgalom élére ugró Berlinnek, a közös ellenzéki akciónak IV. Frigyes Vilmos porosz király engedni kényszerült. Hamar kiderült azonban, hogy az új miniszterelnök: Ludolf Camphausen (bankár) majd utóda, Ludwig Hanseman (kereskedő, bankár) vezetése alatt álló liberális burzsoázia, miután a hatalomban részt kapott, mindinkább elhatárolja magát a radikálisoktól, a munkásoktól, az „anarchiától”, és inkább hajlandó az udvar-

ral és a nemességgel együttműködni. Frankfurtban 1848. május 18-án liberális többséggel – különböző radikális akciók leverése után – összeült a közös német gyűlés, az előparlament (Vorparlament), amely 1849 márciusában a német császári trónt a porosz királynak ajánlotta fel, bár az adott nemzetközi helyzetben eredménytelenül. Ekkor, 1849 tavaszán robbantak ki többfelé, így a Rajna-vidéken meg Drezdában és másutt, önálló helyi radikális akciók, amelyek végül sorra alulmaradtak. A porosz hatalom előbb ezekkel az utóvédharcokkal végzett, majd szétkergette magát a frankfurti liberális parlamentet is, amelynek működése, alig több mint egy év után, 1849. március 31-én lezárult.

Itáliában néhány helyi megmozdulás (Palermó, Milánó, Velence) 1848. januárban a francia forradalmat is megelőzte. A párizsi események nyomán Piemontban, vagyis a szárd királyságban és Rómában új kormány került az élre. Döntő hatása itt is a márciusi bécsi forradalomnak volt, amelyet az osztrák uralom formális összeomlása követett Észak-Itáliában. Ez utóbbi terület ugyanis ekkor a Habsburg Monarchia része volt s itt a belső elégedetlenség a külső, idegen uralom elleni nemzeti harccal is összekapcsolódott. 1848. március 22-én Radetzky tábornagy csapatai négynapos utcai harc után kivonultak a barikádokkal telt Milánóból. Piemont, élén Károly Albert szárd királlyal (1831–1849), rögtön ezután megindította Ausztria ellen a háborút és bevonult Milánóba, ahol azonban fellépett a radikális olasz köztársasági mozgalom ellen is. S ez utóbbit végül oly veszélyesnek találta, hogy visszavonulásra szánta el magát. A július 23–25-i custozai csatában viszont az osztrákoktól olyan vereséget szenvedett, amelynek messze menő hatása volt a Habsburg udvar politikájára is: ez volt az a fordulópont, amely után az ellenforradalmi politika Magyarország ellen is támadásba ment át. Károly Albert fegyverszünetet kért. Milánóból, ahonnan az olasz csapatok saját népük elől menekültek el, augusztus 6-án visszatért Radetzky. Ennek következtében Itáliában megingott Piemont és a mérsékelt liberálisok hitele.

Ősszel a magukra maradt radikális demokraták egy-két helyen, ahol lehetett (Toszkána, Róma), újabb forradalmi akciókkal kísérleteztek, de végül is hiába. A legtovább Velence tudott kitartani, ahol Daniele Manin köztársasági elnök vezette az ellenállást. Velencé és a magyar szabadságharc példáján felbuzdulva a szárd király újra az osztrák erőkre támadott, de a novarai újabb vereség (március 21–23.) után kénytelen volt lemondani. Fia és utóda: II. Viktor Emánuel 1849.

augusztus 6-án békét kötött. Velence az osztrák ostromzárnak még ezután is ellenállt, de augusztus 24-én, szabad elvonulás feltételével kapitulált. Világosan felismerhető, hogy az idegen uralom elleni nemzeti küzdelem volt az, amely a modell működését nem kis mértékben befolyásolta.

Ilyenfélék figyelhetők meg – persze eltérő feltételek közt – Magyarországon. Itt 1848. március 15-én egy időben és egy irányban léptek fel a liberálisok és a radikálisok, pedig eleinte még bizonyos földrajzi távolság is elválasztotta őket. A liberális nemesek Pozsonyban, az országgyűlés, a törvényhozás székhelyén a maguk módján, a radikális fiatalok pedig az ország központjában, Pesten forradalommal foglaltak állást, ugyancsak a maguk módján. Itt is volt feszültség a két erő között, de ez utóbb sem vezetett szakításra, nyílt összeütközésre köztük. A közös ellenfél: a Habsburg-hatalom azután is fenyegette őket, hogy 1848 tavaszán, a forradalmi helyzet nyomása alatt, kénytelen-kelletlen elfogadta azokat a törvényeket, amelyek Magyarországnak nemcsak polgári átalakulását, hanem – a korábbinál a gyakorlatban jóval szélesebb körű – nemzeti önállóságát is kimondták, bár továbbra is a Habsburg Monarchia nagyobb keretén belül. Az udvar 1848 nyár végén, fent említett itáliai sikerei után igyekezett ezekből az engedményekből több mindent visszavonni és a nemzeti önállóságot megnyirbálni. Ebből konfliktus, a magyar önvédelmi harc szervezése és a forradalmi erők új fellendülése, majd nemzeti szabadságharc következett, amelyet Ausztria egyedül nem, hanem csak a segítségül hívott cári orosz hadsereg közreműködésével tudott leverni. A különböző politikai irányzatok összefogását a nagy küzdelemben a liberális nemesi ellenzék korábbi vezető alakja, Kossuth Lajos tudta biztosítani. (Marx lapja, a *Neue Rheinische Zeitung* ezért értékelte nagyra az ő szerepét s üdvözölte a magyar szabadságharcot az európai forradalmi mozgalmak folytatójaként.) A liberális nemesek jobbratolódása itt is észrevehetően jelentkezett, főleg a más nemzetiségű parasztok mozgalmai miatt. Az a „békepárti” törekvés azonban, amely liberális csoportok részéről arra irányult, hogy békét, megegyezést keressen Ausztriával, sikertelennek bizonyult. Egyrészt azért, mert Ausztria nem óhajtott egyezkedni, másrészt pedig azért, mert Kossuth Debrecenben, ahová a magyar kormány 1849 elején Windisch-Grätz herceg csapatai elől visszahúzódni kényszerült, kimondatta a teljes függetlenséget, nem utolsósorban éppen azért, hogy útját állja az esetleges alkudozási kísérleteknek. A ta-

vasz még sikeres magyar ellentámadást hozott, de az orosz beavatkozás reménytelenné tette a harc folytatását. A szabadságharc bukása után pedig bosszúállás és osztrák önkényuralom következett.

4. A nemzetközi erőviszonyok

Előzőleg már szó volt arról a láncreakcióról, amelynek során az egyik forradalom a továbbiakat segíti megszületni. De a forradalmak későbbi fázisaiban végbement ez fordítva is, úgy, hogy az egyik hátrálás hozta a másikat.

Az 1848. februári francia forradalom idején a baloldal a nemzetközi politikában is az elnyomottak felszabadítását tűzte ki célul, akár forradalmi háború által is, ha kell. Ehhez fűződött az elnyomott hazafiak és demokraták reménye nem egy más országban is.

Lamartine azonban, az új francia kormány élén, már 1848. március 4-én sietett megnyugtatót a külföldet, hogy országa nem kívánja Európában a „rendbontó elem” szerepét játszani.

E kétféle magatartás legfőbb okát nyilvánvalóan a francia társadalom belső megosztottságában, a társadalmi-politikai erők ellentétében kell keresnünk. A liberális burzsoázia, hatalomra jutva, nem akart többé forradalmat. Minden külső akció, további forradalom ellenfelét, a baloldalt segíthette. 1848 júniusa, tehát a párizsi munkások leverése megmutatta – írta Marx –, hogy Franciaország kifelé békét akar, mivel belső háborút akar viselni. A francia június hírére a konzervatívok Európa-szerte fellélegeztek. Ez a fordulat negatív, gátló hatással volt a többi forradalomra is.

De a francia politika alakulásába belejátszott egy nemzetközi motívum is: az a tény, hogy Angliában nem tört ki forradalom. Anglia volt a fő ellenzője annak, hogy Franciaország kifelé „rendbontó” legyen. Lamartine első dolga az volt, hogy az angol követtel tárgyaljon. Anglia forradalomellenessége tehát kívülről hatott, negatív irányban, Franciaországra is. Az így kialakult francia döntés viszont tovább hatott az olasz és német erők belső egyensúlyának alakulására, és az események további menetére is.

Itália vonatkozásában a francia baloldal kész volt az olaszok nemzeti ügyét Ausztria ellen háborúval is támogatni. A francia kormány viszont, ezzel szemben, a burzsoázia érdekében arra a kompro-

misszumos álláspontra helyezkedett, hogy csak akkor hajlandó Piemontnak bizonyos segítséget nyújtani, ha forma szerint felkérlik erre. Ezt viszont így könnyen elhárították maguktól a piemonti vezető polgár-nemesi erők, amelyek nemcsak bizonyos francia területi igényektől féltek – Savoyát illetően –, hanem, talán még inkább, a francia radikális, köztársasági áramlat átcsapásától is. Bixio francia küldött azt jelentette kormányának, hogy Torino jobban fél a francia forradalmi hatástól, mint az osztrák hadseregtől. Anglia pedig közben Bécset igyekezett arra rábeszélni, ha egyelőre nem is sok sikerrel, hogy tegyen engedményeket Itáliában. Ebben részint az vezette, hogy valamiképpen tehermentesítse, a sokféle bajból kivezesse Ausztriát, de részint az is, hogy a francia politikai, területi vagy forradalmi expanziónak útjába álljon. A belső és külső fékezés együttes eredménye az lett, hogy Franciaország nem lépett fel a Habsburg-hatalom itáliai uralma ellen.

Németországban ugyancsak megfigyelhető volt a francia politika lefékeződése. Eleinte úgy látszott, hogy Franciaország támogatni fogja a lengyelek, közelebbről a francia földről Poroszországba induló lengyel emigránsok katonai szervezkedését a cári hatalom ellen. A kérdésnek, érthető módon, a német egységmozgalom szempontjából is nagy jelentősége volt. Egyes politikusok már 1848 tavaszán kifejtették a porosz király előtt, hogy a német egység az Oroszország elleni közös háború tüzében tudna kikovácsolódni. A király, igaz, elutasította a javaslatot, de a berlini forradalom hatása alatt a porosz liberális kormány belement abba, hogy Poznań vidékén szervezett akcióra készüljenek. E készülődésnek pedig nyilvánvalóan Oroszország ellen irányuló háború felé kellett vezetnie. Mihelyt kiderült azonban, hogy Franciaország mégsem támogatja komolyan ezt az akciót és nem hajlandó magát e kérdésben exponálni, a porosz kormány sietett a poznańi lengyel felkelők szervezkedésének végét vetni.

A cári hatalom nemzetközi pozíciója megszilárdult. A német egységnek pedig, a forradalmi, demokratikus erők visszavonulásával, a német és a környező más államokban egyaránt, egyre szembetűnőbbé váltak nemzetközi akadályai. Kétségtelen, hogy egy új, nagy egységes Németország megalakulása hozhatta Európa nemzetközi viszonyaiban a legnagyobb változást, melyre félve vagy reménykedve gondolt a világ. Ezt a változást eleve ellenezte Oroszország és Anglia. De mindinkább szembefordult vele a francia politika is, amely – a francia polgárság

szemszögéből – helyesebbnek tartotta volna, ha csak egy laza föderáció jön létre a német államok között.

A demokratikus, vagy akár a liberális német egység meg nem születése a magyar forradalmat fosztotta meg fő reménységétől és potenciális nemzetközi támogatójától. Annyival is inkább, mivel nagyrészt Ausztria csatlakozásának kérdésétől függött az egész Habsburg Monarchia szerkezeti felépítése és jövője is. Így viszont a Habsburg-hatalom fokozatosan megszilárdult. Anglia kitartó támogatása mellett mindinkább számíthatott Franciaországra is. A két nagy nyugati polgári ország kormányzata, amely a maga módján és a maga körében itt is, ott is a forradalmi mozgalmak lecsillapításán vagy éppen elfojtásán fáradozott, nyilván nem támogathatta ilyen mozgalmak fellángolását és elterjedését Európa más részein. A magyar függetlenségi politika csak a francia baloldal esetleges győzelmében reménykedhetett. Erre azonban nem került sor. Kelet-Közép-Európa s vele a magyar szabadságharc sorsát a Habsburg-hatalom és Oroszország szövetsége, a cári hadsereg intervenciója döntötte el.

Az mindenesetre megállapítható, hogy 1848 forradalmi a legjelentősebb változást éppen itt, Kelet-Közép-Európában érték el. Igaz, a magyar szabadságharc elbukott, bár erőfeszítései – mint utóbb 1867 megmutatta – így sem bizonyultak teljesen hiábavalónak. A forradalom viszont, ami a feudális rendszer megdöntését, az új társadalmi-politikai viszonyokba való átlépést illeti, nem bukott el, hanem végeredményben győztes maradt, hiszen a feudalizmust nem lehetett többé visszaállítani. S ezt: a polgári-nemzeti átalakulást, a feudális rendszer megdöntését, a kiváltságok megszüntetését, a jobbágyfelszabadítást nem a magyar történelem balsikerei, hanem – éppen ellenkezőleg – nagy pozitívumai, sikerei közt kell nyilvántartanunk. E változás annyival is inkább úttörő nemzetközi jelentőségűnek tekinthető, mivel például Lengyelországban 1848-ban nem tört ki forradalom, a rövid életű bukaresti, román forradalmat pedig a török csapatok gyorsan leverték, mielőtt tartós eredményt produkálhatott volna. Magyarországnak viszont 1848-ban lényegében véve – a maga módján – azon a történelmi fordulón sikerült átjutnia, amelyen Franciaországnak 1789-ben.

Az az európai polgári rendszer, amely annak idején a feudális Franciaországot formálta át és tette korszerűbbé, most, 1848-ban egy újabb nagy lépéssel végre Kelet-Közép-Európa egy részét is elérte.

XI. A magyar forradalom és szabadságharc, 1848–1849

Az 1847 novemberében összeült országgyűlés 1848 márciusáig mindössze néhány részeredményre jutott. Elfogadta a részleges közteherviseleşt – a háziadó és az országos pénztár tekintetében –, de nem a teljeset. Megközelített – bár még el nem fogadott – egy elvi határozatot, amely az örökváltságot állami kérdéssé és kötelezővé tette volna ott, ahol a parasztok kívánják és a „tökéletes” kárpótlást megfizetik, részben akár földben is. De visszariadt az azonnali, általános örökváltságtól, meg attól, hogy a kárpótlás kifizetését az állam vállalja magára. Elfogadta az ősiség gyökeres módosítását, de nem teljes eltörlését. Végül belement a városok és szavazati jogok kérdésének részletes tárgyalásába.

Mindezt mérlegre téve az ellenzék vezetői remélhették ugyan, hogy ez az országgyűlés, az előzőtől eltérően, már valóban tesz komolyabb „előlépéseket” a reform felé, de azt aligha remélhették, hogy az utolsó rendi országgyűlésnek vívják harcait. Ezek az „előlépések” jóval szerényebbnek ígérkeztek annál, amit Kossuthék már előbb haladéktalanul sürgős feladatnak tekintettek. Így a fent összefoglalt eredmények, ha a korábbiakhoz képest mutattak is fel pozitívumot, igazában véve inkább valami olyasmit jelentettek, hogy a nemesi reformpolitika lefékeződik és megáll alulméretezett megoldásoknál. A kompromisszumra való hajlam az ellenzék soraiban még annak a küzdelemnek a folyamán is megmutatkozott, amelyet Kossuth a nemzeti önállóság ügyében írott a bécsi kormányrendszer ellen. Akadtak az ellenzékiek között, akik hajlandók lettek volna egy mérsékelt középpártot alakítani. Közöttük Lónyay Menyhért és Szentkirályi Móric – Kossuth pesti követő társa – a nádorral megállapodott, hogyha az udvar engesztelő leiratban orvoslást ígér az adminisztrátori rendszer ügyében, viszont támogatja az adózási, örökváltsági és városrendezési reformokat, akkor ők elejtik a sérelmi ügyet és a Kossuth által előtérbe tolt „agitationalis tárgyakat”,

vagyis felhagynak a közjogi nemzeti küzdelemmel. Az alsótábla 1848. február 5-én meg is szavazott egy ilyen *középpárti* álláspontot. Kossuthnak csak nagy erőfeszítéssel sikerült az ellenzék szétszakadását megakadályoznia, de a győzelem ezzel még nem volt kezében. Így 1848. február 21-én az országgyűlés vasúti választmánya személyes fellépése ellenére is leszavazta Kossuthot és vukovár–fiumei vasúttervét, és Széchenyi központi vasúttérve mellett foglalt állást. Ezután maga Kossuth is szükségesnek látta, hogy a kormánnyal a középpárti elképzelések vonalán tárgyalni kezdjen. Ekkoriban – mint a konzervatív Somssich Pállal folytatott beszélgetésekből kitűnt – még ő is megelégedett volna teljes változás és külső felelős minisztérium helyett azzal, hogy a helytartótanács egyes osztályainak vezetői legyenek felelősek működésükért az országgyűlésnek.

Ebben az átmeneti, bizonytalan egyensúlyi helyzetben Kossuth és hívei egyre növekvő várakozással figyelték a nemzetközi politikai látóhatárt, az Európa-szerte mutatkozó feszültség tüneteit, a felgyúlt forradalmi erők jelentkezését, egyelőre főleg a Habsburg-uralom alá tartozó Észak-Itáliában. S valóban, a magyar ellenzéki mozgalmat e bizonytalan helyzetéből az európai forradalom emelte ki, amely két egymást követő szakaszban gyökeresen megváltoztatta a hazai politikai erőviszonyokat.

1. Átalakulás Pozsonyban

Az első szakasz az 1848. februári párizsi forradalom hatásával indult. Ennek híre március 1-jén ért Bécsbe és Pozsonyba. Március 3-án, az előző rendi konferencia határozata értelmében, Kossuth „roppant számú hallgatóság, fulladásig tömött karzatok, remegő várakozás” közt terjesztette be felirati javaslatát, amelyet az alsótábla lelkesen elfogadott. Hatalmas beszédében Kossuth egyetlen mozdulattal félretolta az immár fölöslegessé vált sérelmi taktikát: „emeljük fel politikánkat az események színvonalára” A bajok „valódi kútfeje” – mondta – a bécsi bürokratikus abszolutista kormányrendszerben található, azt kell félretvetni, alkotmányos berendezéssel felcserélni, mielőtt végveszélybe sodorná a monarchiát. A cél: alkotmányos átalakulás, érdekegyesítés, belső reform. „Ha mi ez országgyűlésről szétoszlanánk anélkül, hogy

megvinnénk a népnek, mit e törvényhozástól annyi joggal és méltán vár, ki merné magára vállalni a felelősséget azért, ami következik?”

E nevezetes március 3-i felirati javaslat kissé általános formuláinak pontos, eredeti értelmét azért kell gondosan megállapítanunk, mivel azt sokan a további fejlemények során, utólag beleértett követelések alapján értékelték. Valamivel utóbb ugyanis már ott, a pozsonyi országgyűlésen megszületett az eredményeknek az a nemesi értelmezése, amely szerint a rendi országgyűlés Pozsonyban, a bécsi és pesti forradalmi mozgalmakat megelőzve, azok hatásától függetlenül, már március 3-án a polgári átalakulás teljes programját fogadta el, mind a belső társadalmi reform (jobbágyfelszabadítás, közteherviselés stb.), mind pedig a nemzeti önállóság (felelős minisztérium stb.) terén, és ezt utóbb, március 14-én csak olyan további törvényekkel (népnevelés, erdélyi unió stb.) egészítette ki, amelyek elfogadásához forradalmi nyomásra nem volt szükség.

A valóságban ez nem így történt és az adott feltételek közt nem is történhetett így. A március 3-i felirat a belső reformok terén még csak az országgyűlés által addig elfogadott eredmények azonnali lerögzítését, keresztülvitelét javasolta. Tehát csak azokét, amelyeket fent mint félreformot összefoglaltunk. Ezt mutatja, hogy az alsótábla március 6-án, tehát három nappal a felsőházi parlament után, még mindig a korábbi szempontok szerint folytatta az örökváltság ügyének tárgyalását. Ami pedig a kormánypártot illeti, a felirati javaslat valóban kijelenti: Magyarországnak „minden idegen beavatkozástól független, nemzeti kormány kell”, és így „collegiális kormányrendünknek magyar felelős minisztériummá átalakítását minden reformjaink alapfeltételének s lényeges biztosítékának tekintendjük”. Egyelőre azonban csak annyit kíván, hogy a reformok gyors keresztülvitele érdekében az uralkodó küldjön ki „a helytartótanács tagjai gyanánt” teljhatalmú megbízottakat, akik részt vesznek az országgyűlés munkájában. Ez a megoldás nyilván új – részben ellenzéki – helytartótanácsi „tagok” kinevezését jelentette volna, de még nem a megfelelő minisztérium létrejöttét. Kossuth – tudjuk – eredetileg már tovább szeretett volna menni, de a felirati javaslat elfogadása érdekében ezt egyelőre még nem tehetette meg. Vagyis március 3-án Kossuth – bár az osztrák tartományok számára is alkotmányt követelt – még nem tartotta reálisnak azt, hogy a teljes polgári-nemzeti programot javasolja az országgyűlési nemességnek. A párizsi események meggyorsították ugyan a már addig kialakult reformok

megvalósításának iramát, de ahhoz még nem voltak elegendők, hogy az országgyűlési rendeket zömükben túllökjék e félmegoldásokon. Ami persze nem változtat annak jelentőségén, hogy az ellenzék, ha átmeneti formában is, immár az egész alsótábla nevében benyújtotta az önálló nemzeti kormány követelését.

Most, a forradalmi láncreakció első szakaszában azonban, amíg Bécs hatalmi pozíciója még sértetlennek mutatkozott, a kormányzat és hívei el tudták érni, hogy a főrendi tábla ne tűzze napirendre a március 3-i felirati javaslat tárgyalását. Egyelőre Széchenyi is így látta jobbnak, miután gr. Apponyi György kancellártól, március 1-jei keltezéssel egy olyan levelet kapott, amelyben a cári orosz segítség igénybevételével fenyegette meg Magyarországot, burkoltan, de félreérthetetlenül, ha most követelésekkel lépne fel.

Kossuth viszont, aki addig is kapcsolatban állt az ellenzék pesti szervezetével, az Ellenzéki Körrel, a fővárostól várta, hogy új erőkkkel, mozgalmakkal támogassa az ő küzdelmét Pozsonyban. Az Ellenzéki Kör választmányának március 4-i ülésén, Kossuthnak egy korábbi üzenete értelmében, Teleki László elnök tett javaslatot arra, hogy erélyes lépésekkel mozdítsák elő az országgyűlés munkáját, hiszen a „vératlan események e fontos szakát a sajtószabadság és Pesten évenként tartandó országgyűlés” kérdéseinek megoldására kívánják felhasználni. A teendők megvitatása közben ért oda Kossuth március 3-i felirati javaslatának szövege, mire az ülés sietett magáévá tenni annak indítványait, de szükségesnek tartotta az országgyűléssel mielőbb közölni, hogy a javaslatot a sajtószabadság említése nélkül csonkának tekinti. A meglehetősen heterogén összetételű Ellenzéki Kör választmányának többsége viszont határozottabb akcióra nem vállalkozott. Ilyesmi csak a Petőfi körül tömörülő ifjú radikálisoktól volt várható, akik egyre elégedetlenebbek voltak a habozás miatt.

A választmány egyik ifjú radikális tagja, Irányi Dániel, mindjárt március 5-én ezért indult Pozsonyba Kossuthhoz, aki, mint válaszából kitűnt, nagyon is helyesnek tartotta, hogy Pestről petíciókkal próbálják az országgyűlést gyorsabb mozgásra bírni. Ezek után a petíciós mozgalom tervét március 9-én az Ellenzéki Kör is elfogadta, sőt a petíció szövegének megfogalmazását is az egyik ifjú radikálisra, Irinyi Józsefre bízta. Így született meg a híressé vált Tizenkét Pont, amely több vonatkozásban túlment a március 3-i felirati javaslaton, nemcsak a sajtószabadság, hanem például a törvény előtti egyenlőség követelésével is, de

megmaradt a liberális nemesi reformereknek is megfelelő programon belül, így március 13-án az Ellenzéki Kör is elfogadta. Nem fogadta már el viszont az ifjú radikálisoknak azt az újabb tervét, hogy e pontokat ne pusztán az Ellenzéki Kör petíciójaként küldjék fel Pozsonyba, hanem egy, a Rákoson, március 19-én tartandó tömeggyűlés nevében, amelyen a mozgósított pesti népen kívül ott lehetnének a József-napi pesti vásárra érkező vidékiek, parasztok is. Erről az Ellenzéki Körnek egy másnapi, március 14-én délutánra kitűzött újabb ülésén készültek az ifjakat lebeszélni. Az ellenzék soraiban nyilvánvalóan szétválóban volt a liberális és radikális irányzat.

E forradalmi előkészületek hírei kezdtek eljutni Pozsonyba, ahol sokan olvasták Petőfinek az országgyűléshez intézett versét, amely a sajtószabadságot követelte, és ahol riasztó hírek voltak elterjedőben az ország egyes vidékein állítólag kibontakozó parasztmozgalmakról. Igazi jelentőséget azonban mindennek az újabb, döntő fordulat, a bécsi forradalom adott.

A nádor március 13-án még azzal az utasítással tért vissza Bécsből Pozsonyba, hogy a feliratot semmiképpen ne engedje át a főrendi táblán. De még aznap, ugyancsak március 13-án a bécsi forradalom, Párizs nyomába lépve, megdöntötte a cenzúra és a szuronyok által fenntartott abszolutista kormányrendszert. A bécsi forradalmárok Kossuth március 3-i szavait is visszhangozták arról, hogy Ausztriának is alkotmányt kell kapnia. Ezzel a forradalmi láncreakció a második szakaszba lépett.

Mire Kossuth március 14-én reggel a „legnagyobb mértékben” izgatott kerületi ülésen bejelentette, hogy „Metternich minisztériuma megbukott”, az erőviszonyok teljesen megváltoztak. Kossuth biztos kézzel mutatta meg a nemességnek azt az utat, amelyen a kormányrendszer bukása után haladni lehet, de kell is a forradalmi erők növekedése miatt. „Nekünk – mondotta – most az a roppant feladat jutott, hogy a mozgalmakat bölcsen vezessük, s azon kell lennünk, hogy a gyeplő kezeink közt maradjon, mert addig alkotmányos úton lehet haladnunk, de ha kezünkől egyszer kirántatott, a következményeket az Isten tudja csak.” Az országgyűlés tehát ne engedje magát a kellő határon túlragadni, de e határig menjen el és cselekedjék azonnal.

A legsürgősebb teendőket Kossuth így határozta meg: először is a nádort kell felkérni, hogy a felsőtábla most már vita nélkül, azonnal fogadja el a felirati javaslatot. „Nem szeretném, ha az országban előbb

terjedne el a bécsi mozgalmak híre, mint felhívásunk felterjesztetnék.” Mindjárt ezután sürgősen ki kell dolgozni a sajtószabadságról szóló javaslatot, valamint egy másikat is, a „belnyugalom védelmére” S délután valóban e témákat vitatták meg, miután a nádor a nála járt küldöttség kérelmének most már készséggel engedett. Széchenyi kijelentette: még nem tudja biztosan, hogy Magyarország most „szebb jövődönék indul elébe”, vagy katasztrófa felé halad, de a „gyógyszer kezünkben van”, a reform vagy az anarchia közt kell választani, neki is „rég kedves óhajta, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon”, mert itt az ideje, hogy megszűnjék provincia lenni. Majd kölcsönös bizalomra hívta fel Kossuthot, akiről – úgy mond – eddig is csak a módszerekben, de nem a célban különbözött. Az ülés végül úgy határozott, hogy a feliratot másnap küldöttség fogja hajón Bécsbe vinni. Másnap, március 15-én a reggel nyolckor kezdődő kerületi ülésen először is Szentkirályi Móric felolvasott egy szöveget a március 3-i felirati javaslat „~~nemely~~ kifejezéseinek értelmezése iránt” Ebben a rendek kijelentették, hogy „a szellemi kifejlődés ápolása szükségének megemlítése által a népnevelést, vallási jogok viszonyosságát és a sajtószabadságot” is „érteni kívánják”, Erdély uniójával együtt, és hogy a képviseleti rendszer alkotmányos irányú fejlődésének kíváratával az évente Pesten tartandó országgyűlés szükséges voltát is kifejezésre akarták juttatni.

Mindez megfelelt Kossuth elképzelésének arról, hogy a korábbi, szerényebb programra épült felirati javaslat általános kifejezéseibe miként lehet a teljes programnak a viszonyok gyors változásai folytán időszerűvé vált további követeléseit utólag beleérteni. Egy döntő lépés azonban még hátra volt: nyíltan szembenézni a közteherviselés és a jobbágyfelszabadítás sarkalatos problémáival. A bécsi forradalom rádőbentette a habozó nemesurakat annak lehetőségére, hogy Magyarországon bekövetkezhet az, amire aggódva gondolt: a parasztság forradalmi úton, erőszakkal szabadítja ki önmagát a feudális kötöttségből és földesurai ellen fordul. Ettől kapott egyszerre, az utolsó pillanatban szárnyakat a rendi országgyűlés addig oly nehézkes gépezete, miután nyilvánvaló lett, hogy mind a felirati javaslaton, mind a március 6-i elképzeléseken túlszaladt a rohanó idő. Most, március 15-én reggel tehát, röviddel azelőtt, hogy a küldöttség hajója Pozsonyból Bécsbe indult, „Kossuth Lajos indítványára, főleg pedig a hatalmasan intő idő szavát megértve, az alsó tábla a házi s hadiadó és közmunkában, szóval

a nép minden terheiben arányos osztozkodást elfogadta”. Ezután Szentkirályi indítványozta, hogy „az úrbéri viszonyok törvény általi elintézése után a földesurak kártalanítását a státus vállalja magára” Ez – a beszámoló szerint – „közhelyesléssel elfogadtatott” Megadták végül, Kossuth indítványára, a városi követeknek a teljes szavazati jogot, és jóváhagyták az előző nap elhatározott, közös követi nyilatkozat szövegét, hogy minél előbb szétvigye mindenfelé a hírt: az országgyűlés nemesei végül is átléptek a feudális rendszer korlátain és az új, polgári nemzet nevében indulnak Bécsbe.

A magyar országgyűlés küldöttségét, főleg Kossuthot, a bécsi nép váratlan szimpátiátüntetéssel fogadta. Az államtanács viszont március 16-án késő éjszakáig ellenállt, és végül csak azért engedett, mivel a forradalmi előmozgalmak híreinek és a bécsiek magatartásának hatása alatt félni kezdett, hogy Magyarországot végképp elveszítheti, sőt, hogy a forradalmi erők, a magyar küldöttség fegyveres jurátusaival élükön, magát a bécsi Burgot is megrohanják. Így született meg a március 17-i *uralkodói kézirat*, amelynek alapján – és szándékosan hiányos fogalmazását korrigálva – a teljhatalommal felruházott nádor, akit már Kossuthéknak tett ígérete is kötött, V. Ferdinánd szóbeli hozzájárulását megszerezve gr. Batthyány Lajost kinevezte Magyarország első felelős miniszterelnökének.

2. A pesti forradalom

Az ország valódi központjában, Pesten kirobbanó forradalmi előmozgalmak híre természetesen eljutott Pozsonyba is, Bécsbe is. De mialatt az országgyűlés küldöttségének hajója Bécs felé tartott, Pesten már valóban kitört a forradalom.

Előző délután, az Ellenzéki Kör március 14-i ülésén még nagy vita folyt a liberálisok és az ifjú radikálisok között, akik – mint Irinyi József vagy Vasvári Pál – a népgyűlés tervéhez ragaszkodtak. Végül a többség Nyáry Pál, Pest megye másodalispánja és néhány más liberális nemesi politikus fellépése nyomán úgy foglalt állást, hogy a tizenkét pontot Pozsonyba, Batthyányhoz, mint az ellenzék vezéréhez kell küldeni, és ő terjeszti majd azt az országgyűlés elé. A vitát még az ülés után, a Pilvaxban is folytatták az ifjak egymás között, amíg a bécsi forradalom híre meg nem érkezett. Ezután már mind egyetértettek abban, hogy

minden további idővesztés nélkül, forradalmi úton kell fellépniük és a tizenkét pontot a pesti nép határozataként nyilvánosságra hozniuk. Petőfi március 15-én este ezt írta naplójába: „Logicaileg a forradalom legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót. Holnap ki kell vívnunk a sajtószabadságot.”

Az ifjú radikális írók szemében valóban a sajtószabadság volt minden más szabadság alapja, a kiindulás. Enélkül ugyanis az égetővé vált politikai és társadalmi kérdéseket nem lehetett megfogalmazni a nyilvánosság előtt. Érthető tehát, hogy a tizenkét pont közül mindjárt a legelső mondta ki: „Kívánjuk a censúra eltörlését.” Csak ezután jött a felelős minisztérium, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés, a jobbágyfelszabadítás követelése és minden egyéb.

Az, hogy a *forradalom élgárdájában értelmiségek*, és különösen irodalmárok, költők vitték a főszerepet, sokban a magyar polgári fejlődés hiányosságaiból érthető, illetve részben abból, hogy hosszú időn át inkább csak áttételesen, kerülő úton, szépirodalmi formában lehetett újszerű, forradalmi jellegű gondolatnak hangot adni. De mindezenre tény, hogy ez a nem túl népes értelmiségi, irodalmi csoport, amelyet a márciusi ifjúságnak szoktunk nevezni, Magyarországon valóban történelmi jelentőségű forradalmat kezdeményezett.

Ez az irodalmi csoport 1848 küszöbén alakult ki kisebb, baráti együttesekből. Tagjai közé mintegy ötven fiatal író, publicista számítható. Többségük a társadalom alsó középrétegeiből származott, polgár, kishivatalnoki családok fiaként. Kevés nemes, még kevesebb jó módban nevelkedett akadt közöttük. Egyik fő jellemzőjük a fiatalság volt. Petőfi Sándor és Lisznyai Kálmán 25, Jókai Mór 23, Vasvári Pál csak 21 éves ekkor. A 28 éves Pálffy Albert, Vahot Imre a legidősebbek közé tartozott közöttük. Másik közös jellemzőjük a *radikális politikai felfogás* volt, ha ez – főleg a továbbiak során – nem is bizonyult egészen egyöntetűnek.

Egy ilyen irodalmi csoport létrejöttének, szerepének és hatásának feltételeit főként Budapest városi fejlődése segítette megteremteni. Budapest – a három város (Buda, Pest, Óbuda) e közös neve már ekkor használatos – a régi ország egyetlen, igazi, modern, másfélszáz ezres nagyvárosi tömörülése volt, fő kormánysszékek, hivatalok, felsőoktatási intézmények székhelye, gazdasági – főleg kereskedelmi –, kulturális, irodalmi központ, a politikai sajtónak is centruma. A három közül természetesen Pest járt az élen, magában véve is százezres városként.

1848 márciusában hivatalnokok, nemesek, honorácior-értelmiségiek, kereskedő polgárok, iparos mesteremberek és legényeik, nyomdászok, munkások, jurátusok, diákok, napszámosok, plebejus elemek, sőt a József-napi vásárra érkező parasztok, árusok reagálhattak a maguk módján, kíváncsian, riadtan, vagy lelkes, erőt nyújtó tömegként a forradalom hívó szavára.

Végül pedig ezt a márciusi ifjúságot, a plebejus értelmiséget nem elszigetelten álló külső jelenségnek, hanem olyan, emelkedni vágyó rétegek értelmiségi élcsapatának kell tekintenünk, amelyek a kialakuló kispolgárság címszava alá sorolhatók. A polgárosodás folyamata nemcsak a középnemességnek, köznemességnek a feltételeit, életét, nézeteit formálta át, amely a reformkor óta a liberális polgárság szerepét kezdte Magyarországon a maga módján betölteni. Hatott ez jóval szélesebb rétegekre is, amelyek igen sokféle típust képviseltek, a mezővárosi parasztpolgár-vállalkozótól kezdve a magyarosodó német városi elemeken át a városok, főként Pest külső negyedeibe igyekvő szegényekig, de amelyek mind az adott feudális rend felszámolásában, a továbbjutás útjának megnyitásában voltak érdekelve. Az adott hazai viszonyok közt nem képviseltek a nemességhez mérhető erőt, de történelmileg kritikus helyzetekben főleg a fejlettebb, városiasabb központokban – és ilyen azért az országban több is akadt – mégis jelentős, aktív tényezőnek bizonyulhattak. Politikailag azzal a kispolgársággal állíthatók párhuzamba, amely a fejlettebb német, vagy éppen francia társadalomban a radikális, republikánus törekvések hordozója volt. Ezt a kialakuló hazai kispolgárságot általában erős magyar nacionalizmus jellemezte, a Habsburg Monarchia hatalmi apparátusával, és ahol – mint Pesten – illet maga fölött talált, a jobb módú német céhpolgársággal szemben is. Azután meg a demokratizmus igénye, amelyet érzékennyé tett a kisember társadalmi védtelensége is. E rétegek a nemesi liberalizmus polgári programját várakozással, de egyben bizalmatlanul nézték és úgy szerették volna kiszélesíteni, hogy saját, messzebb menő igényeik is beleférjenek. Petőfi, e radikalizmus igazi megfogalmazójaként és a szegény értelmiségi mintaképeként, ezért mozgott oly otthonosan és talált oly közvetlen visszhangra – főleg e rétegben – az ország különböző részein – legalábbis a forradalomig, amíg a feudalizmus megdöntéséért egyesült erővel folyt a harc, mivel aztán hamar kiderült, hogy a mezőny szétszóródik, sokan megállnak, és hogy a márciusi ifjúság vezérének eszményei a kispolgárságon, sőt részben a polgári forradal-

mon is túlmutatnak. Petőfi a francia értelemben vett „szociális köztársaság” híve volt. 1847-ben, az országgyűlés előtt, midőn Pesten a nemzeti liberális ellenzéké volt a főszerep, Petőfi író barátjaival átmenetileg a győri Hazánk című folyóiratban találhatott fórumra, hiszen e város társadalma szintén tudott törekvéseknek valamilyen szerény bázist nyújtani. 1848 tavaszán azonban már Pest volt a központ, és a Pilvax kávéház a márciusi ifjak találkozóhelye, politikai klubja. Itt készültek arra – a francia forradalmak elemzése közben –, hogy a várható forradalom kezdeményezését kezükbe vegyék. E feltételek adtak nekik lehetőséget arra, hogy forradalmi helyzetben valóban jelentős szerepet játszanak. S e lehetőséggel éltek is.

A nagy nap reggelén, hideg esőben, Petőfiék vagy tízen indultak el a Pilvaxból. Mire az egyetemi ifjúságot, mérnököket, jogászokat végigjárták, számuk már vagy ezerre emelkedett. Tíz óra körül pedig, amikor Landerer és Heckenast nyomdájára elé értek, a Hatvani utcában már több ezres tömeg követte őket. Itt, egy gépet a nép nevében lefoglalva, kinyomtatták a tizenkét pontot („Mit kíván a magyar nemzet?”) és Petőfi Nemzeti dalát. Ezután a Nemzeti Múzeum elé vonultak, majd pedig, arra a hírre, hogy délután Pest város közgyűlése összeül, elhatározták, hogy a tömeg élén a városháza uraival is elfogadtatják a pontokat. Menet közben most már liberális ellenzékiek is csatlakoztak a forradalomhoz, így Klauzál Gábor és Nyáry Pál, aki nemrég még gúnyosan emlegette, hogy Petőfiék forradalmat játszanak. A tömeg betódult a tanácssterembe, „szűk körbe szorítva” a tanácsurakat, akiknek többsége nem nagyon lelkesedett, viszont Rottenbiller Lipót alpolgármester sietett a megjelenteket a tavasz első hírhozójaként üdvözölni, majd a tanács nevében elfogadta és aláírta a tizenkét pontot „az országgyűlésben intézendő kérelmezésként”. Ezután forradalmi választmányt alakítottak, négy márciusi ifjú, közöttük Petőfi, három liberális nemes, valamint hat városi tanácstag részvételével. E választmány indult azután a tömeg élén Budára, a Várba, a helytartótanácsot felszólítani, hogy törölje el a cenzúrát és engedje szabadon a sajtóvétség címén börtönbe zárt Táncsics Mihályt. A helytartótanács engedett. Táncsicsot az éljenző tömeg köcsin, a lovakat is kifogva vitte át Pestre. „Ma született a magyar szabadság” – írta késő éjjel naplójába Petőfi. Másnap, március 16-án, a tizenkét pont mint petíció, hatalmasan megnőtt súllyal indulhatott Pozsonyba.

Ott az országgyűlési rendeket némi aggodalommal töltötték el a

pesti radikális, forradalmi események hírei. Március 18-án küldöttséget menesztettek Pestre a kedélyek lecsillapítása érdekében. De maga ez az utolsó rendi diéta is, amely egykor hónapokon át egyetlen végleges paragrafusban is alig tudott egyezsége jutni, most, a forradalmi helyzetben, Kossuth vezetése alatt, napokon, sőt olykor órákon belül végzett egy-egy fontos kérdéssel. Így mindjárt a bécsi küldöttség visszatérését követő napon, március 18-án, a közteherviselés, a jobbágyfelszabadítás és a papi tized eltörlése ügyével. E sietségre nem kis hatással voltak az újabb pesti hírek is, amelyekben a pesti ifjak népgyűlési tervei, mire Pozsonyba értek, a Rákos mezején összegyűlt parasztok kezdődő felkelésének képét öltötték magukra. A forradalmi Pest tehát, mint utóbb is több alkalommal kitűnt, elég erős volt ahhoz, hogy a radikális nemeseket az országgyűlésen előrelendítse, és támaszt adjon Kossuthnak a nemzeti jobbszárny és Bécs vonakodásával szemben. Ahhoz viszont természetesen nem volt elég erős, hogy a forradalmi Párizs mintájára az ország politikai irányítását saját kezébe vegye át a nemességtől. E ponton Kossuth is határozottan a nemesi vezetést képviselte és az irányítást nem volt hajlandó Pozsony kezéből kiadni, s inkább csak a használható segédcsapat szerepét szánta a pestieknek. S ha az egyik oldalon a hátrálni akaró nemeseket azzal fenyegette, hogy „Ki ezen átalakulást gátolni akarná, az ilyen embert a nemzet el fogná tiporni”, a másik oldalon viszont március 19-én, a vasárnap déli kerületi ülésen, nem kevésbé határozottan közölt valami hasonlót a pestieknek a petíciót átadó küldöttségével, így a radikális ifjakat képviselő Vasvári Pállal. Üdvözölte ugyan a főváros „hazafias hangulatát” és segítségét a „békés átalakulás” keresztülvitelében, és örömét is kifejezte, hogy a petíció a nemzet óhajtásával találkozik, de leszögezte: „én Buda-Pestet az ország részének tartom, de urának soha tartani nem fogom”, ezt egyetlen város „magának nem arrogálhatja”, a nemzet csak maga dönthet sorsáról, és elég erős ahhoz, hogy mindenkit, ki ennek ellene szegül, „eltiporni tudna” Volt ebben persze taktika is, a maradi nemések bizalmának, további közreműködésének érdekében. De az is benne volt, hogy Kossuth nem óhajtotta a vezetést a pesti Közbátorsági Választmánynak – az élén Nyáry Pállal – átengedni.

A pesti radikálisok valóban *nem rendelkeztek igazán széles bázissal* az ország társadalmában. Még a városok lakóira sem számíthattak teljesen: a német kispolgárság egy része a forradalmat rövidesen arra használta fel, hogy Pesten és néhány más városban zsidóüldözésbe

fogjon, amelyet az új kormány persze sietett felszámolni. A vidék többsége nem jutott még el addig, hogy radikális, köztársasági gondolatokat magáévá tudjon tenni. A régies szellemű közvélemény még megriadt, amikor Petőfi március végén egy népgyűlésen felolvasta a királyok ellen írt versét.

A reformok irányítása és keresztülvitele így a pozsonyi országgyűlés, vagyis a liberális nemesség képviselőinek kezében maradt, akik igen gyors, szinte lázas munkával kidolgozták az új törvényeket, a polgári nemzeti Magyarország alapvetését. A pesti forradalmi mozgalomnak azonban, mindennek ellenére, ebben is része volt. Megléte, aktív állásfoglalása e hetekben is nemegyszer bírta hátrálásra a konzervatív erőket. Ismét támaszt adott velük szemben Kossuthnak. A törvényalkotás során a reformok ügyét segítette túlhajtani a középbirtokos nemesek óvatoskodó elképzelésein. Ami Pozsonyban végbement, abban ott volt Pest hatása is.

3. Az 1848. áprilisi törvények

Az új törvényeket, amelyek a reformkor terveit most a való életre alkalmazták, az országgyűlés a bécsi küldöttek visszatérése után gyors ütemben, három hét alatt dolgozta ki. V. Ferdinánd ezeket 1848. április 11-én szentesítette. Ezzel véget ért az utolsó rendi országgyűlés, és törvényes elismerést nyertek az új vívmányok. A forradalmi sietséggel végbement változás ezzel formailag lezárult. A régi, feudális intézmények ellen vívott harc győzelemmel végződött. Az új Magyarország alapjai készen álltak.

A több ponton az 1831. évi belga alkotmány mintájára kidolgozott új alkotmány értelmében a régi központi hivatalok megszűntek s helyükre „független, felelős magyar minisztérium” lépett (III. tc.). A király a végrehajtó hatalmat csak ezen át gyakorolhatta; rendeletei miniszteri ellenjegyzés nélkül érvénytelenek voltak. Az országgyűlés továbbra is kétkamarás maradt. A főrendiház szervezete lényegében alig változott, bár tényleges szerepe jelentősen csökkent. Az alsótáblát azonban a IV és V. tc. népképviselői alapra helyezte. Az országgyűlésnek új székhelyén, Pesten évente kellett üléseznie, és az előző évi számadás, illetve a következő évi költségvetés megtárgyalása, elfogadása nélkül nem lehetett feloszlanni. A képviselőket három évre választották.

Az új rendben továbbra is választójoggal bírtak mindazok, akik addig is rendelkeztek vele, így tehát a nemes férfiak census nélkül mindannyian, ami kiváltotta ugyan a radikálisok és jó néhány liberális ellenkezését, de taktikai okokból nehezen lett volna elkerülhető. Kiterjesztették viszont a választójogot mindazokra a 20 éven felüli férfiakra, akik nem álltak büntető eljárás vagy gyámi, illetve gazdai hatalom alatt és valamelyik törvényesen bevett vallásfelekezethez tartoztak, a városokban 300 forint értékű ingatlannal, falun legalább $\frac{1}{4}$ úrbéri telekkel bírtak, továbbá az önálló kereskedők, a legalább egy segéddel dolgozó kézművesek, iparosok, valamint a legalább 100 forint évi jövedelemmel rendelkezők, illetve jövedelemre való tekintet nélkül az értelmiségiek: orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, tanárok, lelkészek, művészek, és a Tudós Társaság (az Akadémia) tagjai. A passzív választójogot a 24. életévhez és a magyar nyelv tudásához kötötték. A nőkön kívül – akik azonban addig általában sehol, még a francia forradalom jakobinus szakaszában sem kaptak választójogot – kimaradtak a választójoggal bírók sorából az iparoslegények, munkások és – főleg – a földtelen parasztok. Az országban 619,5 ezer olyan volt jobbágycsalád mellett, amely legalább $\frac{1}{4}$ telekkel bírt, 911,7 ezer zsellércsalád élt, amely, ennek híján kimaradt a választók köréből. Azt is hozzátehetjük persze, hogy ez a census is a konzervatív erők heves ellenzése közben, nem kis küzdelem árán lett „csak” ilyen magas, hiszen azok $\frac{1}{2}$ teleknél, 300 helyett 400 forint értékű ingatlannál, 100 helyett 200 forint évi jövedelemnél akarták megvonni a határt. S bárhogya is nézzük a dolgot, ez, minden censussal együtt, immár valóban polgári parlamenti rendszer volt, amely a lakosság eddigi 1,6–1,7%-a helyett mintegy 7–9%-ának adott választójogot. Ha arra gondolunk, hogy a polgári Angliában a választók száma csak az 1832. évi Reform Bill után érte el a 4,8%-ot, akkor a hazai megoldás akkoriban elég elfogadhatónak tűnik.

Bizonyos pontokon ideiglenes kompromisszumot lehetett csak elérni. Így a megyék dolgában, miután a liberálisok sem tudták egymás közt eldönteni, hogy a nemesség – vagyis néhány megyében a magyarok – vezető pozícióját mások távoltartásával, vagy éppen – mint Kossuth javasolta – befogadásukkal és megnyerésükkel lehet kevésbé veszélyeztetni. A XVI. tc. a megyéknek mint az „alkotmányosság védbástyáinak” további működését biztosítva elvben a közgyűlés tagjaivá tette a nemeseiken kívül – elég határozatlanul – azokat, akiket „a megyei lakosok községenként ezen közgyűlésre képviselőül utasítandanak”,

de a végleges megoldást a következő országgyűlésre halasztotta, azzal, hogy addig állandó bizottmányok intézzék az ügyeket. A városi tisztújításoknál általában magasabb cenzust kívántak meg, mint az országos választásoknál. Ugyancsak a jövő országgyűlésre halasztották, az udvarral folytatott viták után, a katonai szervezetben élő határőrvidéken lefolytatandó választásokat.

A választókerületek – és a képviselők – számát Magyarországon Horvátországgal (18) és a katonai határőrvidékkel (14) együtt 377-ben állapították meg, és további 69 helyet hagytak Erdélynek, ha majd csatlakozni fog. A valóságban az erdélyi választókerületek száma 73 lett, viszont Horvátország távol maradt és Bács megyének is több kerülete kiesett.

A VII. törvénycikk a Partium visszacsatolásáról és Erdély uniójáról, a VIII. – a jogegyenlőség értelmében – a közteherviselésről, a IX. pedig a jobbágyszabadításról intézkedett. ~~A nemesi kiváltságok megszűntek s velük a paraszt feudális kötöttségei és terhei is.~~ Az országgyűlési nemesség, amely már jó ideje – főleg az 1846. évi galíciai parasztfelkelés óta – aggodalommal figyelte a jobbágyok elégedetlenségének jeleit, a forradalmi események hatása alatt – mint említettük – sietve, már március 18-án lemondott kiváltságairól és feudális anyagi előnyeiről, az egyház meg a papi tizedről. Március 23-án ugyan néhány konzervatív követ módosító javaslatot terjesztett elő, de ezt március 25-én Széchenyi, mint az alsótábla ülésének soros elnöke, nem engedte megtárgyalni. Március 27-én a bécsi udvar is megpróbált a javaslat útjába állni azzal, hogy a birtokosok kártalanítása nincs megfelelően megoldva. De ez sem járt sikerrel. A törvény a földesurak kártalanítását egy általános mondatban „a nemesi közbecsület védőpajzsa” alá helyezte. Az úrbéri szolgáltatások pénzre átszámított értékét 5%-os kamatnak tekintve minősítette a tőkét az állam tartozásának. ~~A kártalanítás ügyét~~ utóbb, 1848 végén, tárgyalni kezdte ugyan az országgyűlés, de akkor már a katonai önvédelem volt mindennél fontosabb. Deák javaslatára félretették a kérdést, hogy e nehéz pillanatban önzés volna ilyesmiről értekezni. Igaz, a nemesi birtokosok számára ez elkerülhetetlenül anyagi nehézségeket hozott, viszont a törvény és annak gyors végrehajtása megkímélte a nemzetet egy másként aligha elkerülhető belső, társadalmi küzdelem kirobbanásától. S ez a társadalmi reform, a jogtalan sorban sínylődő tömegek felszabadítása nyitotta meg a jövő

felé vezető utat és tette képessé a magyar nemzetet 1848/49 nagy politikai és katonai erőfeszítésére.

A törvény a volt jobbágyság jelentős részének – mintegy 40%-ának – tulajdonába adta át az általa addig használt úrbéri földeket – nagyjából az ország megművelt területének egyharmadát. Ugyanakkor a nem úrbéres jellegű földek (szőlők, irtványok stb.) felett megőrizte a földesúr tulajdonjogát, illetőleg fenntartotta az e földek használatáért járó tartozásokat, és a regále-jövedelmeket is meghagyták a birtokosoknak. A telekkel nem bíró jobbágyok, a zsellérek tömege viszont továbbra is föld nélkül maradt. Jogilag szabad ember, de nincstelen agrárproletár lett belőle, akinek munkaeréjét kellett, ahogy lehetett, áruba bocsátania. Ehhez járult, hogy a X. tc. a korábban lezajlott földrendezéseket, tagosításokat, a legelőelkülönözéseket megmászíthatatlannak nyilvánította. Márpedig a parasztok éppen ezek ellen zúgolódtak számos helyen, jogtalan földelvételnek minősítve őket. Az Alföld egyes részein, így Békés megyében mindjárt 1848 tavaszán voltak földosztó megmozdulások, amelyeket a kormány erőiesen elnyomott. A parasztok sérelmeinek, elégedetlenségének Táncsics Mihály adott hangot az április 2-án általa indított *Munkások Újságja* hasábjain. Táncsics tulajdonképpen mindenkit türelemre intett és arra, hogy igazát a törvényes fórumok előtt keresse, de azzal, hogy a parasztok ügyét felkarolta, nyilvánosságra hozta, mindinkább egy olyan program szószólója lett, amely a feudális maradványok teljes megszüntetésére és az igazságtalan legelőelkülönözések és foglалások felülvizsgálatára, vagyis 1848 továbbfejlesztésére, módosítására irányult. Emiatt Táncsicsot a nemesi politikusok részéről – a nemesi radikálisok részéről is – egyre több támadás érte. Végül 1848 végén a lapot a kormány betiltotta.

A sajtószabadságról szóló XVIII. törvénycikk leszögezte, hogy „gondolatait sajtó útján mindenki szabadon terjesztheti”, kivéve az olyan eseteket, mint az alkotmány erőszakos megdöntésére való izgatás, ha valaki rágalmazást követ el, megsérti az uralkodóházat stb. A sajtóvétségekkel esküdtszék foglalkozik. A napilapok esetében 10 ezer, ritkábban megjelenők esetében 5 ezer forint óvadékot kellett letenni. A pesti radikálisok részéről ezt a sajtótörvényt megszületésétől fogva sok bírálat érte. Pedig ez már nem utolsósorban az ő erőyes fellépésük következtében kapta ezt, az eredeti javaslatnál liberálisabb formát. Pozsony és Pest feszültségét mutatta, hogy az országgyűlés mindjárt március 20-án egy olyan szűkkeblű változat mellett foglalt

állást, amely igen nagy – a napilapok esetében 20 ezer forint – óvadékot írt elő. Nyilvánvaló, hogy a rendek, bár korábban maguk is gyakran hivatkoztak a sajtószabadságra, most e rendelkezéssel a pesti radikalizmust igyekeztek visszaszorítani. Akkoriban, amikor egy magasabb rangú városi tisztségviselő egész évi fizetése ezer forint körül mozgott, ez az óvadék roppant összegnek számított – egy kisebbfajta palotát lehetett ennyiért vásárolni Pesten. A javaslat híre március 22-én Pesten „rendkívüli ingerültséget idézett elő”, a szöveget a tömeg nyilvánosan megégette, végül pedig a gyűlés felszólítást küldött a miniszterelnök-höz, hogy vonja vissza. Batthyány valóban közbelépett, és így született, Szemere Bertalan újabb javaslata értelmében, a végül elfogadott törvényszöveg.

Az 1848. évi törvények készítői igyekeztek a feudális intézmények helyébe minél előbb liberális, polgári intézményeket ültetni. Éppen ezért több ponton csak a legfontosabb alapelveket, az általános rendelkezéseket fogalmazták meg. A részleteket később kellett volna kidolgozni, amikor a viták során világosan kitűnik már, hogy mit kell, mit lehet, s hogyan lehet tenni. Voltak azután kérdések, amelyek felől az áprilisi törvények nem rendelkeztek, illetve nem világosan rendelkeztek. Ezek tisztázatlanságát az ellenforradalmi erők felhasználhatták arra, hogy zavart okozzanak, s a meglévő ellentéteket kiélezzék. Így történt ez egyrészt Magyarország és Ausztria, másrészt Magyarország és a horvát, szerb, szlovák, román és német nemzetiségek viszonyának kérdésében.

Az áprilisi törvények az osztrák birodalom és Magyarország közjogi viszonyát alapjában véve, a törvény betűje szerint, nem változtatták meg. Nem tettek mást, mint hogy az 1791: X. tc. által is független országnak (regnum independens) elismert Magyarországot rendi, feudális országból korszerű, polgári parlamentáris országgá alakították át, s neki nyugati jellegű alkotmányos kormányzatot biztosítottak. Ha azonban közjogilag, elméletileg nem is történt változás Ausztria és Magyarország viszonyában, gyakorlatilag az új rendszer mégis nagymértékben különbözött a régitől. Feudális országban, a rendi alkotmány értelmében, a hadügy, pénzügy és külügy intézése a király saját hatáskörébe tartozik. Parlamentáris országban azonban már a felelős minisztérium hatáskörébe. A régi, feudális Magyarországon, mivel a király Ausztriában élt, e három ügykört gyakorlatilag idegen, bécsi hivatalok, a birodalom központi hatóságai intézték. Az új Magyaror-

szág, a felelős minisztériummal az élén, ezeket az ügyeket nagyrészt maga akarta intézni, s ezért kivenni a bécsi hatóságok kezéből. Milyen mértékben történjek ez? Ezen indult meg a nagy vita még 1848 márciusában Bécs és a magyar kormány között. Bécsben természetesen igyekeztek minél többet átmenteni a birodalom egységének régi formáiból. A március 28-i királyi leirattal az államkonferencia el akarta érni, hogy maradjon meg a bécsi udvari kancellária, és a közös diplomácia és a hadsereg fenntartásához szükséges magyar pénzügyi hozzájárulást közvetlenül Bécs kapja kezébe, ami azt jelentette, hogy az udvar nem hajlandó belemenni az önálló magyar hadügyi és pénzügyi irányításba. A magyar álláspont védelméhez ezúttal is a pesti választmány nyújtott segítséget, amely úgy határozott, hogy végső esetben a fővárosba hívják a magyar kormányt és megszakítják Béccsel a tárgyalásokat – majd csatlakozásra hívta fel a vidéki forradalmi választmányokat is. A leiratot az országgyűlés elutasította, mert ő viszont, ugyancsak természetesen, a *külön nemzetállamot* akarta minél teljesebben felépíteni. Az uralkodó március 31-i leirata végül elfogadta a magyar álláspontot.

Felmerült tehát egy egész sor olyan kérdés, amely elkerülhetetlenül adódott abból a tényből, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia nagy keretén belül foglalt helyet és a Pragmatica Sanctio kölcsönös védelmet írt elő. Ezeket az udvarnak, illetve az új osztrák és magyar kormánynak részletesen, közösen tisztáznia kellett volna. Tartozik-e például Magyarország a birodalmi államadósság egy részét magára vállalni – mint az osztrák kormány állította – vagy pedig nem tartozik, mint – más magyar vezetőkkel együtt – Kossuth vallotta, aki sietve igyekezett az önálló pénzügyminisztériummal együtt külön, önálló magyar költségvetést is megteremteni. Az 1848: III. törvénycikk 13. paragrafusa e problémákat azzal próbálta megoldani, hogy „a miniszterek egyike folyvást Öfelsége személye körül lesz és mindazon viszonyokra, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli” Ezt a „király személye körüli”, vagy inkább „közös ügyi” minisztériumot azonban, a maga általánosságban megadott, sőt elég homályosan megfogalmazott hatáskörével, magyar részről kezdettől fogva, céltudatosan külügyminisztériumnak nevezték. Sőt az első hónapokban, amikor még bizonytalan volt a helyzet, ezt az elnevezést az osztrák hivatali szervek, sőt a külföldi követjelentések is átvették, holott Magyarországnak mint független, szuverén államnak *nemzetközi elismertetésére nem került sor*. Ez az

elnevezés tehát olyan magyar igényt fejezett ki, amelyet az adott időpontban még nem lehetett megvalósítani, de amelynek megvalósításáért a Batthyány-kormány nagy erőfeszítéseket tett a továbbiak során.

Azoknak az ügyeknek a pontos körülírására, amelyek Magyarországot és Ausztriát – a törvény szövege szerint – „közösen érdeklik”, nyilvánvalóan nem azért nem került sor, mintha hiányoztak volna a hozzáértő és pontosan fogalmazni képes szakemberek. Még csak nem is pusztán és kizárólag azért, mert ez valóban hosszabb időt igényelt volna, mint amennyi az áprilisi törvények megalkotóinak akkor a rendelkezésére állt. Hiszen a részletek kidolgozására, ha megvannak hozzá mindkét oldalon a kellő feltételek, utóbb is vissza lehetett térni, miután az alapokat sietve lefektették. A tisztázatlanság fő oka az volt, hogy a bécsi udvar és a magyar politika egy olyan megoldásban egyezett meg az adott erőviszonyok között, amelyet a továbbiak során, az erőviszonyok alakulásától függően, mindegyik fél a maga szándékai szerint akart értelmezni, sőt továbbfejleszteni, illetve módosítani. A Habsburg-hatalom központi vezetése ugyanis 1848 tavaszán csak a forradalmi helyzet nyomása alatt, kénytelen-kelletlen fogadta el azokat az új törvényeket, amelyek Magyarországnak nemcsak belső, polgári átalakulását, hanem nemzeti önállóságát is kimondták, bár továbbra is a Habsburg-ház uralma alatt, a Monarchia keretén belül. Az önállóság e mértékét az udvar kezdettől fogva sokallta, és amint az erőviszonyok változása erre módot adott, 1848 nyár végén, itáliai sikerei után, nekilátott, hogy megnyirbálja, és engedményeit legalább részben visszavonja. De a másik oldalon magyar részről is módosítani, természetesen növelni szerették volna a nemzeti önállóságnak ezt az 1848 tavaszán elért hatókörét. Maga gr. Batthyány Lajos, a kormány élén, Kossuth támogatásával, ezt az önállóságot a puszta perszónalunióig akarta kiszélesíteni. Annyival is inkább, mivel arra számított, hogy létrejön az új, egységes német polgári nemzeti állam, amelyhez feltehetően, valami formában, a tulajdonképpeni Ausztria is csatlakozik, Magyarországnak viszont ilyen szándéka nincs, és így a köztük lévő kapcsolat elkerülhetetlenül módosulni, lazulni fog. Csak éppen ez a német egység akkor így nem jött létre, az erőviszonyok másként alakultak.

Az új magyar kormány az első magyar felelős minisztérium, amelynek mindezen problémákkal szembe kellett néznie, elég különböző politikai árnyalatok képviselőit fogta össze. Az Apponyi-rendszer bukásával eltűnt az a közös ellenfél, amely a főrendi és a köznemesi

ellenzék vezetőit egymáshoz közelebb, egy táborba hozta. Gr. Batthyány Lajos miniszterelnök úgy érezte, hogy Kossuth – az új pénzügy-miniszter – mindinkább túlhaladja őt, program és politikai súly tekintetében egyaránt, és részben már ezért is igyekezett a kormányba „méréskeltebb” elemeket bevenni. Kossuth a továbbiak során kétségtelenül egyre inkább a kormányon belüli ellenzéki vezér szerepét töltötte be, és ehhez nemsokára külön, saját sajtóorgánummal is rendelkezett, mely Kossuth Hírlapja címen Bajza József szerkesztésében 1848. július 1-től látott napvilágot. A közlekedésügyi tárcát – az előzményekből is érthetően – Széchenyi nyerte el, aki a bécsi forradalom – tehát a nemzetközi helyzet megváltozása – után kész volt, minden korábbi aggodalmát és ellenérzését félretéve, Batthyányt és Kossuthot támogatni. „Az első felvonás gyönyörűen sikerült” – írta lelkesen egy március 17-i bizalmas levélben. „Nékem úgy látszik, mintha ránk, magyarokra elvégre felnyílt volna az ég! Az én politikám biztos volt, de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent, és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt sem bírhatott volna előállítani.” Széchenyi nem szerette a forradalmi mozgalmakat, de utóbb sem azoktól való félelmében kapott idegösszeomlást 1848 szeptemberében, mint egyesek róla feltételezték – hiszen addig is forradalomban élt –, hanem azért, mert úgy látta, hogy a Habsburgokkal való, immár elkerülhetetlen fegyveres konfliktus romba dönti az 1848-as Magyarországot, amelyek vívmányait ő sem volt hajlandó feladni. Az igazságügyi minisztérium élére természetesen Deák Ferenc került, aki tekintélyét, már az 1830-as évek óta, szilárd jogi érvelésével szerezte, mindig a reformok érdekében. Az ő személyéhez Batthyány a legmesszebbmenően ragaszkodott. Deák igen veszélyesnek látta a helyzetet. „Oroszok nyomnak el bennünket, vagy ismét az ausztriai hatalom, vagy talán a legborzasztóbb anarchia, ezt csak Isten tudja” – írta március 28-án egy levélben. Majd április 30-án, elítélve a bécsi politikát és vázolva a nemzeti mozgalmak veszélyeit, és elhatárolva magát, a másik oldalon, a pesti radikalizmustól is: „mind ezekhez járul még itt Pesten egy sereg fiatal és nem fiatal újságírónak hangos, de üres declamációja, kik úgy szólnak, mintha ők volnának egyedül az egész nép, és pedig erős nép.” Az ellenzék különböző árnyalatainak képviselői közül Szemere Bertalan a belügyi, Klauzál Gábor az ipar- és földművelésügyi, br. Eötvös József pedig a közoktatásügyi tárcát kapta meg. Hadügyminiszter Mészáros Lázár huszárezredes (majd júniustól tábornok) lett, aki

a császári ármádia szolgálatában is a természettudományok és a mezőgazdaság iránt érdeklődött, szakirodalmi működést is folytatott, sőt az Akadémia levelező tagja lett; miután új posztjára hazahívták Itáliából, tisztességesen, jóakarattal, politikai bonyodalmaktól távol tartva magát igyekezett teendőit ellátni. Végül a „külgügyi”, illetve helyesebben a „közös ügyi” tárcát a még idősebb hg. Esterházy Pál vehette át, Ausztria volt londoni nagykövete, tekintélyes, de konzervatív szellemű diplomata, akire kapcsolatai és neve miatt lehetett szükség, bár helyette inkább államtitkára, Pulszky Ferenc tevékenykedett.

A kormány, amelynek tagjait április 7-én nevezte ki az uralkodó, április 14-én tette át székhelyét Budapestre. Ezzel megszűnt annak a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak a szerepe, amelyet, Szemere és Klauzál részvételével Batthyány még március 23-án jónak látott a fővárosba küldeni, hogy a dolgokat addig is próbálja kézben tartani. A forrongó város mozgalmait folytatódta, de alapjában véve a kormány keményebb eszközök alkalmazása nélkül is ura tudott maradni a helyzetnek. Az ipari munkások – ekkor még nem nagyon sokan – szintén megmozdultak, élükön a pesti nyomdászokkal, akiknek bérmozgalma 1848 tavaszán egy új szerződészerű megállapodásra vezetett a nyomdatulajdonosokkal. A radikálisok, bár a régi típusú nemesi „táblabíró” politikát elutasították és az új kormányt is gyakran vádolták erélytelenséggel, tehetetlenséggel – főleg a Pálffy Albert, Petőfi barátja szerkesztésében megjelenő új típusú, éles hangú lap: a *Marczius Tizenötödike* hasábjain –, maguk is elsősorban nemzeti, közjogi téren, a Habsburg-hatalommal szemben voltak radikálisok, és kevésbé társadalmi célkitűzéseikben, amelyek e téren nemigen mentek túl a már elért eredményeken. A parasztság kérdését alapjában véve megoldottnak hitték a jobbágyfelszabadítással, nem követték Táncsicsot és kevés kivétellel elhatárolták magukat a városi plebejus elemek, munkások mozgalmaitól. Még pontosabban: a radikális táboron belül is többféle árnyalatot, vagy éppen szétágazó törekvést fedezhetünk fel, amelyek ellentétei csak azért nem bontakoztak ki szembeűnően, mert fejlődésük még nem jutott el az ehhez szükséges, további stádiumba. A szociális respublikának az a látomása s az a nyitottság a jakobinus hagyomány felé, amely – igen kevesed magával – Petőfit jellemezte, a jövő távlatában nyilvánvalóan másra, többre irányult, mint amit nem egy közeli barátja képviselt a márciusi ifjúságon, az avantgárdon belül. Nem is szólva azokról a náluk idősebb, kisenemesi radikálisokról, akik

úgy gondolták, hogy az új nemzeti államban magától értetődően ők, az alsóbb, szegényebb nemesi rétegek tagjai fogják ezentúl az önálló apparátus politikai, igazgatási, katonai és egyéb posztjait betölteni. Mindenesetre a liberálisok és a radikálisok társadalmi programja közt az ellentét nem volt kibékíthetetlen, hogy ez az 1848 vívmányait fenyegető közös, külső veszéllyel szemben összefogásukat szükség esetén megátolta volna.

A régi birodalmi rendszer hívei, az uralkodóház egyes tagjai, tábornokok, arisztokraták, magas osztrák hivatalnokok változatlanul ragaszkodtak az egységes „összmonarchia” (*Gesamtmonarchie*) eszméjéhez. Az 1848. áprilisi magyar alkotmányt a birodalom egységére mért súlyos csapásnak tekintették, olyan „engedménynek”, amelyet a magyarok az uralkodótól szorult helyzetében kikényszerítettek. Kezdetől fogva azon voltak, hogy életbelépését megakadályozzák s az új törvények keresztülvitelét megghiúsítsák. Az új helyzetbe egy pillanatig sem nyugodtak bele. Az sem riasztotta vissza őket, hogy a márciusi forradalmi mozgalom lezárult, és vívmányai törvényessé váltak abban a pillanatban, amikor a király az áprilisi törvényeket szentesítette. Meg voltak győződve arról, hogy a magyarok szét akarják robbantani a birodalmat, s hogy a felelős minisztérium megszervezése már e törekvésnek volt első komoly sikere. A magyar kormányt azzal vádolták, hogy teljesen el akar szakadni Ausztriától. Ez 1848 tavaszán még alaptalan nézet volt. Batthyány Lajos kormányában helyet foglaltak Széchenyi és Deák is, a megegyezés őszinte hívei. Ekkor még Kossuth sem gondolt az uralkodóháztól való elszakadásra. Leveleiben még arról írt, hogy ha Európában s különösen Ausztriában még nagyobb hullámokat vernek a politikai mozgalmak, akkor a dinasztia Magyarországon találhatna menedéket, s így, a változások lendületében, Magyarországra kerülhetne át a birodalom súlypontja. Június 7-én még lelkesen bizakodva írta Pulszkynak, hogy „addig nem nyugszik”, míg a Monarchiának nem Buda lesz a központja: „a Birodalom diplomatiáját nekünk kell igazgatnunk”. A valóságban azonban a birodalom dolgainak igazgatása végső fokon egy olyan csoport kezében maradt, amelynek majdnem mindegy volt, hogy magyar részről őszintén ragaszkodik-e valaki az áprilisi alkotmányhoz, vagy újabb forradalomra gondol. A bécsi „kamarilla” tagjai kényszerű hátrálásnak tekintették mindazt, ami történt, s csak a pillanatot várták, hogy ellentámadásba menjenek át.

A régi Ausztria hívei már 1848 tavaszán ellenforradalom előkészítéséhez fogtak. Kolowrat, aki Metternich menekülésével vetélytárs nélkül maradt, elővette a már ismert módszert, és a legveszedelmesebb nemzeti mozgalom: a magyar ellen a többi, a más nemzetiségeket készült felhasználni. Már március 20-án beadványban szólalt fel a „magyar veszedelem” ellen. Azt ajánlotta, hogy álljanak az esetleges horvát–magyar megegyezés útjába, Erdélyben pedig támogassák azokat, akik a Magyarországgal való uniót ellenzik. Javaslatára Joszip Jellačić báró császári ezredest kinevezték március 22-én horvát bánná.

4. A nemzetiségek mozgalmai

1848-ban a magyar forradalom a feudális kiváltságokat és a jobbágyságot eltörölve nemzetiségi különbség nélkül mindenkinek megadta az új, polgári jogokat, egyénileg. Utólag ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a forradalom törte át a feudális földtulajdonnak azt a rendszerét, amely a csonka etnikai struktúrák létrehozója volt, és hogy így megindulhatott a polgári nemzetek teljes struktúrájának kiépülése. Ennek ellenére mind az új magyar felelős minisztérium, mind a radikális ifjúság nagyot tévedett, amikor 1848 tavaszán azt hitte, hogy ezzel a kérdés nagyjából meg is van oldva, és hogy most már elég a nemzetiségeket a közös szabadság érdekében összefogásra buzdítani. A nemzeti mozgalmak ugyanis az egyéni jogokon túlmenően igényt tartottak kollektív elismertetésre és nemzeti politikai jogokra is. Annnyival is inkább, mivel a magyarok, legalábbis elvben, hatalmon belülrre kerültek, míg például a szerbek, akik általában eddig sem jobbágysorban, hanem inkább katonai szervezetben éltek, elvesztették régi, feudális kiváltságaikat és most új jogokra tartottak igényt. A forradalom eleinte kedvező visszhangot keltett, főleg a jobbágyfelszabadításban inkább érdekelt szlovákok és románok körében, de rövidesen részükről is felmerült a *nemzeti politikai jogok* elismertetésének igénye. Szerepe volt ebben a határon túli, szomszédos, fél-önálló román, illetve szerb fejedelemségek meglétének is. Miután pedig a nemzeti mozgalmak ilyen kollektív, vagy éppen területi jogokat nem kaptak, mindinkább szembefordultak az új magyar állammal és végül a Habsburg-hatalom, az ellenforradalom oldalára álltak. Feltűnő volt azonban, hogy a konfliktus legelőször éppen azzal a Horvátországgal éleződött ki, amellyel szemben a magya-

rok viszonylag a legengedékenyebbek voltak, de amelyet a Habsburg-hatalom a legkönnyebben tudott a birodalmi egység védelmében mozgósítani.

Horvátországnak mint a magyar korona külön tartományának, a régi alkotmány által körvonalazott *történeti autonómiája* volt. Ezt a keretet azonban, mint az előzőekben láttuk, a kibontakozó horvát nemzeti mozgalom már szűknek érezte. Hívei ezért hajlandók voltak elfogadni a Bécsből feléjük nyújtott kezét. A márciusi bécsi és pesti események hatása alatt Zágrábban nemzeti bizottságot alakítottak. A március 25-i gyűlésen bánná kiáltották ki Jellačićot és egyebek között külön horvát felelős minisztérium, tehát alapjában véve külön állambe rendezés felállítását követelték. Kívánságaikat közvetlenül Bécsbe küldték, ahol azokat biztató szavakkal fogadták. E törekvésekkel szemben Kossuth teljesen hiába próbált elvi síkon arra hivatkozni, hogy a két népet most a szabadság közös birtokának kell egybefűznie. Jellačić a horvát nacionalizmus elszakadó törekvéseit pártolta Magyarországgal szemben. A magyar kormány és a nádor rendelkezéseivel nyíltan szembeszállt, azzal a megokolással, hogy a régi horvát–magyar államjogi viszonyt a magyar forradalom felforgatta. Így lett ő a horvátok szemében nagy hazafi, a magyarokéban békebontó. A bécsi ellenforradalom viszont saját, abszolutista érdekeinek szolgálatában igyekezett őt felhasználni, hogy így elérje célját: az amúgy is feszült horvát–magyar viszony elmérgesítését.

Jellačić bécsi biztatásra már tavasz óta fegyverkezett és hadat szervezett Theodor Baillet de Latour gr. hadügyminiszter segítségével, aki – Kolowrat távozása után – az ellenforradalom képviselője lett Franz v. Pillersdorf új, liberális kormányában. Június elején a nádor már gyanítani kezdte, hogy Jellačićot titokban valami magasabb hatalom támogatja, ezért ő, majd Batthyány Innsbruckba mentek, ahová az udvar a májusi (második) bécsi forradalom elől menedéket talált. A nádornak sikerült elérnie, hogy Jellačićot is Innsbruckba idézzék. Jellačić a felhívásra nem jött, csak elkésve, miután már V. Ferdinánd június 10-én aláírt egy manifesztumot, amelyben törvénytelennek bélyegezte eljárását. Ennek ellenére bocsánatot nyert és az uralkodó visszavonta a kiáltványt.

Június közepén már körös-körül sötét volt a láthatár. Deák Ferenc egykorú levelében arról panaszkodik, hogy „a felbőszült ellenség minden oldalról fegyveres berohanással fenyeget, s nincsen erőnk, mit elébe

állíthatnánk”, se fegyver, se pénz, hiszen a rendes évi bevétel nagy részét már siettek a régi hatóságok az új kormány megalakulása előtt felszedni. De legsúlyosabb az – folytatja –, hogy „valószínűleg perfidia vesz körül minden oldalról; a király aláír mindent, mi annak folytán rendelkezünk, de segítségre, bizalomra, kivált a katonai karnál nem találunk” „Június 24-én Batthyány Jellačić bánnal Bécsben találkoзва felajánlotta magyar részről a horvát nemzeti kívánságok teljesítését. Jellačić, a horvát hazafi – mint négyszemközt megmondta – ezzel meg is elégedett volna. De mint a birodalmi politika képviselője, ezen kívül ahhoz is ragaszkodott, hogy a hadügyet és pénzügyet újra vegyék ki a magyar minisztérium kezéből, intézzék Bécsben, központilag. Ugyanezt követelte a magyar kormánytól a nyár végén Latour körének befolyása alatt a Pillersdorf helyébe lépő Wessenberg-kormány is. Magyar részről még Deák és Szemere törvényjavaslatot dolgoztak ki, amely a horvát ügyeket külön horvát miniszterre akarta bízni, de ehhez nem kapták meg az uralkodó előzetes – és formailag szükséges – hozzájárulását. Utóbb, az augusztus 27-i magyar minisztertanács jóformán a pusztá szövetségi viszonyba is hajlandó volt beleegyezni. E törekvések azonban mind hiábavalóknak bizonyultak. Ami kilátásuk volt a sikerre, annak is útjába állt a szervezkedő ellenforradalom, amelynek a harc és nem a béke volt az érdeke.

A magyarok és a horvátok márciusban, a történeti Magyarország határain belül élő más nemzetiségek: szlovákok, szerbek és románok májusban fogalmazták meg és adták elő kívánságaikat.

A horvát, szerb, román és szlovák nemzeti mozgalmakat nem valami bécsi vagy más politika hozta létre, nem „pánszláv” és más idegen ügynökök „izgatása” Ezek a népek a maguk társadalmi és politikai fejlődése folyamán éppen úgy eljutottak a nemzeti érzéshez és a nacionalizmus igényeihez, mint a magyarok. Ekkor, 1848-ban már túlhaladtak a nemzeti fejlődés első (nyelvi, irodalmi) fokán s elérkeztek a második, a politikai fokra. Ez azt jelenti, hogy már nem elégedtek meg pusztán nyelvük kisebb-nagyobb mértékű szabad használatával (mai szóval: kulturális kisebbségi jogokkal), hanem magukat mint *külön politikai kollektívumot* akarják elismertetni, külön területeket kívánnak, s azon lehetőleg saját uralmukat óhajtják berendezni. Már a dolog természetében rejlett, hogy a különböző nemzeti igényeknek egymással kisebb-nagyobb ellentétbe kellett jutniok, hiszen e tájon különböző etnikai elemek sok helyen összekeveredve éltek, néhol meg egymás

fölött, külön társadalmi osztályokban helyezkedtek el. A történeti Magyarország vezető rétege, a nemesek, de a hozzájuk csatlakozó fejlődő polgárság is, nem akartak belemenni azokba a követelésekbe, amelyeket a kialakuló szláv és román mozgalmak értelmiségi, polgári, egyházi rétegek adtak elő a Duna középső medencéjének szláv és román parasztjaira támaszkodva. Részben arra hivatkoztak, hogy az ő nemzeti céljuk éppen az ország területi egységének biztosítása, nem pedig annak meglazítása; részben pedig arra, hogy az egyes nemzetiségek által kívánt területeken, keverten, magyarok is laknak, s így most azok kerülnének mások uralma alá. A haladó és forradalmi szellemű magyarok közül pedig sokan annyira bíztak a nemzetiségi különbség nélkül mindenkire érvényes társadalmi reform, az újonnan kívívt szabadság összetartó erejében, hogy eleinte nem vártak e téren komoly bonyodalmakat.

De akármennyire adva is volt így bizonyos ellentét a Duna-medence nemzetiségei között, a bécsi ellenforradalmat terheli az a felelősség, hogy saját érdekében kihasználta és a fegyveres összetűzésig hevítette ezt az ellentétet. Neki nem az volt fontos, hogy egyik vagy másik nacionalizmus elérje, amit akar, hanem az, hogy a magyarok ellen szövetségeket szerezzen. Ezért kellett végül, a forradalom bukása után, csalódniuk azoknak a nemzetiségeknek, amelyek az ellenforradalommal szövetkeztek. Hogy ez a politika nemcsak Magyarországot, hanem az egész birodalmat illetően is bizonyos veszélyeket rejtett magában, azt részben Franciaország és Anglia bécsi képviselői is felismerték, tehát olyan hatalmaké, amelyek, külpolitikai okokból éppen azt óhajtották, hogy a Habsburg-birodalom korszerűsített formában, mint alkotmányos monarchia, sértetlenül fennmaradjon. De la Cour francia követ egyenesen azon „gyászos politika” folytatásával vádolta meg Bécsöt, amely „oly sokáig fenntartotta a monarchia belső megoszlásait, elősegítve a birodalom különböző tartományai közti versengést és faji ellentéteket”

A dél-magyarországi szerbek I. Lipótnak a XVII. század végén adott kiváltságaira hivatkozva egy külön *szerb vajdaság* területi leválasztását és önálló berendezését kívánták. Az újvidéki gyűlés 1848. március 27-én megfogalmazott bizonyos panaszokat és nemzeti kívánásokat, de még tudomásul vette az új Magyarország alkotmányos jogait. A szerb óhajokkal Pozsonyba érkező küldöttséget eleinte Kosuth is barátságosan fogadta, utóbb azonban, midőn Djordj Stratimi-

rovič magánbeszélgetésben felvetette előtte a területi különállás gondolatát, elvesztette türelmét, s állítólag azt mondta, hogy akkor a kard fog köztük dönteni. De azt, hogy valóban fegyveres összecsapásra került a sor, alapjában véve nem ilyen kis személyes incidensek idézték elő, hanem nagyobb erők.

A szerb mozgalom két oldalról kapott támogatást: egyrészt (a már ismert okok folytán) Bécsből, másrészt azonban (a bécsivel alapjában véve ellentétes érdekek következtében) Belgrádból. A szerb nacionalizmusnak volt egy saját állami központja is: a névleg még török fennhatóság alatt álló Szerbia, akkor a Karadjordjević-házzal az élén. Garašanin miniszter már megfogalmazta a célt: minden szerbnek egyazon nemzeti államban való egyesítését. S ekkor, 1848 tavaszán, természet szerint igyekezett a Habsburg-birodalom s benne a történeti Magyarország belső válságát nemzete ügyének érdekében kihasználni. A dél-magyarországi szerbek vezetője, Josip Rajačić pátriárka mind Jellačić-csal, mind Belgráddal kapcsolatban állott (utóbb a cártól segítséget kért). E kettős hatás alatt, és Bécs és Belgrád képviselőinek jelenlétében folyt le a szerbek karlócai gyűlése (május 13.), amely kimondotta az osztrák ház (és a magyar korona) alatt a Magyarországon élő szerbek teljes politikai önállóságát, vajdát választott, s a vajdaság határait is kijelölni készült. Közben Garašanin ügynökei Bécs jóakarátú elnézésével segítettek megszervezni a szerb felkelést, amely 1848 nyár elején nyíltan ki is tört. Míg a bécsi francia követ nem értette, miért nem lép fel a birodalom erélyesebben a határon áttóduló fegyveres csapatok által támogatott felkelők ellen, s míg a magyar belügyminiszter május végén még Mayerhofer belgrádi osztrák konzul közvetítésében reménykedett, addig ugyanez a Mayerhofer örömmel ajánlotta Latour körének figyelmébe, hogy a szerb kormány szívesen táplálja a magyarországi zavarokat.

A szlovák nép elég nagy tömegét megnyugtatták, sőt részben megnyerték az 1848. évi törvények, amelyek a feudális terheket valóban nemzetiségre való tekintet nélkül törölték el. Mint egykor Rákóczi felkelő hadaiban, most is jó pár ezer szlovák katona harcolt utóbb a magyar honvédseregben. Ez azt jelentette, hogy a szlovák nacionalizmus a népnek még csak *egy részét* tudta hatása alá vonni. A külön nemzeti mozgalmat itt is az értelmiségi réteg képviselte. Ennek tagjai kívántak a liptószentmiklósi gyűlésen (május 10.) külön szlovák nemzetgyűlést és területi önkormányzatot. Utóbb fegyveres alakulatokat is

szerveztek a császári sereg oldalán. Az értelmiség vezetői (Štúr, Hurban, Hodža) a magyar nacionalizmussal szemben a cseh mozgalomra támaszkodtak, ha nem is képviselték František Palacký, a neves cseh történész és Rieger álláspontját, akik a Felvidéket Magyarországtól leválasztva Csehországhoz kívánták csatolni. A csehek egyébként, mint a magyarok és horvátok, 1848 márciusában szintén külön minisztériumot kértek maguknak, amit Bécs április elején meg is ígért nekik. Ekkor azonban felmerült előttük a német egység nagy problémája: az osztrák tartományokkal együtt a Bund tagjaként Csehország is megkapta a frankfurti német parlamentbe szóló meghívót. Palacký ekkor írta híres levelét, amelyben a pánszláv gondolatot félretéve kijelenti, hogy ha Ausztria nem volna, fel kellene találni, hogy keretet adjon azoknak a kis népeknek, amelyek sem a cárizmushoz, sem a német egységhez nem akarnak tartozni. Június 12-én Prágában forradalom tört ki, de ezt Windisch-Grätz herceg hamarosan leverte. A csehek ezután részt vettek az osztrák birodalmi parlamentben s ott Palacký vezetésével az „ausztro-szláv” irányt tették magukévá. Ennek alapgondolata az volt, hogy a német egységgel szemben a cseheknek – és a többi kis szláv népnek – Ausztriában kell védelmet találniuk, és nemzeti céljaikat az osztrák birodalom kereteit felhasználva, azokon belül kell elérniük.

A Magyarország területén elég szétszórtan élő német etnikum általában nem lépett fel ekkor külön nemzeti követelésekkel. Sőt – főleg a városok lakói és különösen a szepességi szászok közül – sokan a magyar forradalmat támogatták. Ellene fordultak viszont az udvarral kapcsolatot tartó erdélyi szászok, akik sérelmezték, hogy a feudális időkből származó, külön privilégiumaik a polgári államban nem maradtak meg és hogy nem kaptak ezek helyett valami korszerűbb, kollektív megoldást; most a Szászföldnek külön koronatarományként közvetlenül a Habsburg Monarchiához való kapcsolását kívánták, tehát azt, hogy vegyék ki őket Magyarország keretei közül.

Erdélyben a román (sőt, részben a magyar) parasztok közt elégedetlenséget keltett, hogy a nemes földesurak az úrbériség megszüntetését csak vonakodva vitték keresztül. A vezetés azonban itt is a nacionalizmust képviselő magasabb értelmiségi elemek kezében volt. Az erdélyi románok az első balázsfalvi gyűlésen (május 15.) a többi mozgaloméhoz hasonló, bár mérsékelt hangnemben megfogalmazott kívánságokkal léptek fel. Főként Erdély unióját elleneztek. Bécs azonban hamarosan megszerezte a nacionalista vezetőket, s általuk szélesebb román

tömegek támogatását. A második balázsfalvi gyűlés szeptember végén már kijelentette, hogy nem ismeri el az uniót, sem a magyar minisztériumot, egyedül a császárnak hajlandó engedelmeskedni, s kéri a birodalmi alkotmánynak Erdélyre való kiterjesztését. A románok is fegyvert fogtak, s nemsokára Erdély is véres harcok színtere lett. Később folytak ugyan békítő tárgyalások, de ezek a felizgatott hangulatban, a véres küzdelem idején nem vezettek sikerre. E megbeszéléseken havasalföldi román liberálisok is szerepeltek, akik előbb mint a rövid életű 1848. évi bukaresti román forradalom képviselői, majd, miután a cár a mozgalmat sietett elnyomni, mint emigránsok igyekeztek a román nemzeti célokat előmozdítani. Közülük Nicolae Bălcescu, aki a cárizmussal szemben a magyarokhoz kívánt közeledni, Magyarországra jött. Más román liberálisok részben Frankfurtba mentek, mint I. Maiorescu, részben Párizsba, mint Brătianu, aki a francia sajtó hasábjain fejtegette – román szempontból – Ausztria újjászervezésének szükséges voltát, valamint A. Golescu, aki 1848 őszén gr. Teleki Lászlóval, a magyar kormány diplomáciai megbízottjával került kapcsolatba. Teleki szerint Golescu kijelentette előtte, hogy többé nem szándéka Magyarország ellen működni, hanem a konföderáció ügyét kívánja előmozdítani.

Túl könnyű, az egyik oldalon, a nemzetiségi, nemzeti mozgalmakat sommásan elítélni azzal, hogy az ellenforradalmat támogatták. Részint ugyanis – a magyar politika miatt – bele is szorultak e magatartásba. Meg azután e nemzetek léteztek az adott politikától függetlenül, utóbb is. De túl könnyű a magyarokat is elítélni, a másik oldalon azzal, hogy nem adták meg már 1848-ban azt, amit kellett volna, holott jobb politikával esetleg megnyerhették volna a nemzetiségeket. A valóságban ugyanis a problémák, az ellentétek és azok társadalmi-politikai meghatározói jóval bonyolultabbak és nehezebbek voltak, semhogy ily egyszerű, kézenfekvő és gyors megoldást ígérjenek.

5. A pesti országgyűlés. Külpolitika

A tavaszi választások után, amelyek a növekvő társadalmi és nemzeti-ségi feszültségekhez képest viszonylag nyugodtan mentek végbe, összesen végül 415 képviselő jelent meg az 1848. július 5-én Pesten megnyílt országgyűlésen. Ezek nagy többsége (74%) megyei birtokos nemes lett, köztük 90 olyan, aki már előzőleg is volt országgyűlési követ, 24%

polgár, és mindössze 4 „földműves” Ezek az arányok csak kisebb részben következtek abból, hogy a helyi hatóságok néhol igyekeztek a tájékozatlan parasztokat a választásoktól távol tartani, és hogy az igazolásoknál is főleg a nemesség érdekei érvényesültek, főként Erdélyben, ahol – úrbéri szabályozás híján – amúgy is több volt a bizonytalanság akörül, hogy ki szavazhat, és ahol egyébként is szigorúbb cenzust alkalmaztak. Kétségtelen azonban, hogy a liberális nemességnek, helyzeti előnyeit felhasználva, elsősorban a márciusi fordulat miatt, annak következtében sikerült a vezetést újból megszereznie, majd megtartania. A történelmileg elkerülhetetlenül szükségessé vált feladatok felmérése és vállalása ugyanis akkor is kifizetődő, pozitív érdem, ha nem pusztán nemeslelkű, önkéntes lemondásból származott – mint a nemesség saját legendája hirdette –, hanem főleg más tényezőkből. A választások eredményeként mindenestre azoké a nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező birtokos nemeseké lett a többség, akik a Batthyány-kormányt támogatták és lezárni szerették volna a forradalmat. A „baloldali” ellenzék különböző csoportjai hiába remélték, hogy az új országgyűlésen jelentős erőt fognak majd képviselni. Mindössze vagy 36 nemesi radikális került be a képviselőházba, nemcsak választási manőverek miatt, hanem főleg azért, mivel nem is léptek fel sokkal többen és társadalmi célkitűzéseik nem sokban különböztek a liberálisokétól, a paraszti követeléseket általában ők sem tették magukévá. A márciusi ifjak közül pedig csak három lett képviselő. Néhányan nem is érték meg el a 24. év korhatárát, Petőfit pedig – tudjuk – sötét helyi választási fogásokkal kibuktatták. Bekerült az igazi baloldal és a paraszti érdekek képviselőjeként Táncsics Mihály, akit két helyen is megválasztottak. S akadt további négy radikális érzelmű és magyarbarát hazai román képviselő is. A képviselőházban azonban ezek együtt is csak „törpe minoritást” alkottak, mint egyszer Kossuth mondta róluk. A többség álláspontját utóbb a nemzetközi politikai erőviszonyoknak az a változása módosította, amely végeredményben Batthyány politikáját is megbuktatta.

Az új, népképviseleti országgyűlés, amely Pesten 1848. július elejétől december végéig ülésezett, majd utóbb, megritkulva Debrecenben, végül pedig a szabadságharc utolsó szakaszában Szegeden folytatta munkáját, mindent összevéve a korábbi, rendi országgyűlésnél sokkal pozitívabb képet mutatott. A konzervatívok, akik előzőleg csaknem felét tették ki a követi karnak, most alig jutottak szóhoz. A képviselő-

ház nagy többsége olyanokból állt, akik a polgári-nemzeti átalakulásnak valóban hívei voltak. Vele született meg Magyarországon a polgári parlament.

Amikor az új országgyűlés összeült, keleten és nyugaton, északon és délen, minden irányból viharfelhők gyülekeztek. S fokozatosan kitűnt, hogy a vihart a bécsi ellenforradalom szítja, először titokban, majd egyre nyíltabban. Batthyány már májusban elrendelte tízezer nemzetőr toborzását, ez azonban a nyáron már távolról sem látszott elegendőnek. Kossuth 1848. július 11-én hatalmas beszédben 200 ezer (s ebből azonnal 40 ezer) katona és 42 millió forint hitel megszavazását kérte, mert „a haza veszélyben van”. Az országgyűlés ezt nagy lelkesedéssel meg is adta, viszont az ellenforradalmi érzelmű környezete által befolyásolt uralkodó nem hagyta jóvá a törvényt. Kossuth nyíltan célzott arra, hogy a horvát mozgalom és egyéb zavarok mögött ellenforradalmi erők működnek. Kifejezte reményét, hogy az új osztrák kormány érezni fogja: ezt a politikát nem követheti tovább Magyarország irányában, „hacsak az ausztriai császár iránt, ki egyszersmind király is, a hűség ösvényéről nem akar lelépni azért, hogy pártütők mellé álljon”, ami viszont Magyarországot kihívná, hogy „a pártütést gyámolítgató Ausztriának lábához dobja a megszegett szövetséget”. Végigtekintett Kossuth a külpolitikai lehetőségeken is. „Az angol – mondotta – ott és annyira és addig fog bennünket pártolni, mennyiben saját érdekével megegyezőnek találandja.” Kijelentette, hogy a legnagyobb rokonszenvet érzi Franciaország, a szabadság hazája iránt: „de nemzetem életét az ő oltalmazásától vagy szövetségétől feltételezve látni nem akarom. Franciaország messze van. Lengyelország is francia szimpátiára támaszkodott. A szimpátia megvolt, de Lengyelország nincs többé.” Kiemelte, hogy Magyarország szoros baráti viszonyt akar az új, „szabad német nemzettel” létrehozni, „de úgy, hogy jogainkból, önállásunkból, nemzeti szabadságunkból senkinek barátságáért és senkinek fenyegetése miatt egy hajszálnyit se engedjünk.” S végül visszatért Kossuth arra, hogy a veszélyek ellen nem kívül, hanem „önmagunkból kell az erőt keresnünk mindenkinek felett”, mert „csak az a nemzet marad fenn, amelyben életerő van; amelyet nem saját életerejére, hanem csak másoknak gyámolítása támogat, annak nincs jövőndője”.

De ha abban meg is egyezett mindenki, hogy a nemzetet meg kell védeni a fenyegető veszedelmekkel szemben, a követendő politikát illetően már eltértek a vélemények. A képviselők nagyrészt a régi közép-

nemességből kerültek ki, amely Batthyány politikájához húzott és az 1848. áprilisi törvényekkel *lezártnak tekintette* a forradalmi változások korszakát. Ezzel a politikával szemben azonban két, egymással ellentétes és egymást dialektikus erővel tápláló irány bontakozott ki: jobbra a bécsi ellenforradalmároké, balra a pesti radikálisoké. Minél jobban kitűnt a magas birodalmi körök képmutatása és aknamunkája, annál erősebb és népszerűbb lett a másik oldalon az az irányzat, amely szakítani akart Ausztriával.

A nemzetgyűlésre érkező, mérsékelt szellemű megyei nemesek most Pozsony mellett Pesten, a köztársasági mozgalom központjában találták magukat, ahol a radikális fiatalok lapja, a *Marczius Tizenötödike* minden számának élén ott kiáltott a jelszó: „nem kell táblabíró politika”, vagyis nem kell olyan politika, amit a megyei középnemesség csinál. Batthyáynak elvben többsége volt a képviselőházban, de ezt a többséget szervezett párt és egységes vezetés híján megzavarta és bizonytalanná tette az új környezet, a légkör fokozódó feszültsége, meg a radikális képviselők egy-egy hevesebb támadása. A parlamenti bal szárny eleinte elég jelentéktelen volt. Kossuth 1848 júliusában még „törpe minoritásnak” nevezte Perczel Mórt, Madarász Lászlót és társaikat, és erélyes hangon utasította vissza a kormány elleni vádjaikat. De a radikálisok befolyása szükségképpen nőtt az eseményekkel. Egy angol megfigyelő, Blackwell már tavasszal azon a véleményen volt, hogy a pesti köztársasági irányt „csak úgy lehet az osztrák kormánynak ellensúlyoznia, ha Batthyány minisztériumát támogatja”, s ha Bécsben ezt nem látják be, az összeütközésre fog vezetni. Batthyány őszintén igyekezett békülni és együttműködni, de Bécsben nem nyújtottak neki segítő kezet, alig tettek különbséget közte és a radikálisok között, dezavualták és végső fokon lehetetlenné tették politikáját. A mérsékelt liberálisok mindinkább úgy érezték, hogy tehetetlenül két tűz közé szorultak. „Hónapok óta kínos aggodalomban élek itt – írta Deák utóbb, szeptember 22-én –, mert hónapok óta láttam, miként dolgozik titkon és nyilván egyik rész az alkotmányos szabadság és nemzetiség megdöntésén, s miként segítik ezeket törekvéseikben akaratlanul azok, kik forradalmi térre lépni, forradalmi lépéseket előkészítgetni óhajtanak idétlen könnyelműséggel.”

Kossuth más utat követett. Bár a Batthyány-kormány tagja volt, a rendelkezésére álló sajtóban – a *Kossuth Hírlapja* hasábjain – már az országgyűlés elején éreztette, hogy bizonyos fokig külön áll a kormány

politikájától. Előfordult, hogy parlamenti vitában szembeszállt a radikálisokkal, amikor úgy érezte, hogy valóban túlmentek egy bizonyos határon. De mindig figyelemmel volt rájuk, s igyekezett el nem idegeníteni őket. Minél jobban kitűntek az ellenforradalom igazi szándékai, annál inkább úgy érezte, hogy Béccsel nem lehet együttműködni. Olyan helyzetet próbált elfoglalni, ahol mérsékeltekkel és radikálisokkal egyaránt megtarthatta kapcsolatait, és a tömeg támogatását. Amikor azután szeptemberben eljött a válság, a pesti mozgalom élére állhatott, hogy fegyverre hívja a népet a nemzet védelmébe.

E politikai különbségek világosan megmutatkoztak a kormány, a parlament és a közönség magatartásában 1848 nyarán az olasz és a német egység kérdését illetően.

1848 márciusában *Itália* is megmozdult. Milánóban forradalom tört ki. Támogatására a piemonti sereg is harcra kelt, hogy megdöntse Ausztria uralmát olasz földön.

A császári sereg egyelőre a veronai várnégyszögbe húzódott vissza. Ausztria a külső ellenséggel szemben közös védelmet biztosító Pragmatica Sanctio alapján katonai segítséget kért Magyarországtól az olaszok ellen. Batthyány tisztában volt azzal, hogy a törvény nem ad formai lehetőséget a segítség megtagadására. Amikor a tavasz folyamán az udvarral Jellačić félretétele vagy lecsönDESítése érdekében tárgyalt, mintegy ennek fejében megígérte, hogy a pesti országgyűlés 40 ezer újoncot fog e célra megszavazni. Ezt a kormány többi tagja is tudomásul vette. A közvélemény azonban az olaszokkal érzett, hiszen azok is saját nemzeti szabadságukért küzdöttek Ausztria ellen. A radikálisok kijelentették, hogy Magyarország nem nyújthat segédkezet egy másik nemzeti mozgalom elnyomására. Július 21-én pedig Kossuth, a kormány álláspontját ismertetve, a vita hevében maga is ahhoz a feltételhez kötötte a segélynyújtást, hogy az olaszok szabad intézményeket kapjanak. Sőt azt is hozzátette, hogy előre beleegyeznek bizonyos olasz területek (így Milánó) elszakadásába Ausztriától. Egyébként négy nap múlva, április 25-én Radetzky Custozánál győzelmet aratott az olasz hadakon. Az udvar fellélegzett, viszont úgy látta, hogy a magyarok magatartása azokat igazolta, akik őket a birodalom ellenségeinek tartják.

A magyarok magatartását magyarázza egyrészt együttérzésük az Ausztriával dacoló olasz mozgalom iránt, azután Kossuth politikája, amely Bécs egyre kétségesebbnek tűnő jóakarata kedvéért nem akart

a radikális erőkkal szakítani, de magyarázza, részben és közvetve, az a helyzetkép is, amelyet a magyarok az egykorú német problémáról alkottak maguknak.

A *német egység* kérdése már a reformkor idején foglalkoztatta a magyar ellenzéki politikusokat. Láttak ők veszélyeket is: Kossuth már 1842-ben felemelte szavát minden esetleges német alávetési törekvéssel szemben. De láttak nagy lehetőségeket is: a német liberális mozgalom is nem kis részben a régi Ausztria ellen irányult. A magyar reményeket nagymértékben megnövelte, hogy az 1848. május 18-ára összehívott frankfurti német parlament alkotmányterve szerint az eljövendő egységes Németországhoz csatlakozó fejedelmek – így a Habsburgok is – csak a német Bundhoz tartozó tartományait hozhatják magukkal, a Bundba nem tartozó országok – így Magyarország – csak perszonálunió formájában kapcsolódhatnak a többihez. Ez ugyanis az Ausztria és Magyarország közti viszonyt és egyúttal a Pragmatica Sanctiót magától megváltoztatta volna. A Batthyány-kormány ezért sietett már májusban Szalay László és Pázmándy Dénés személyében Frankfurtba követeket küldeni. Magyarország mint szuverén állam nemzetközi elismertetésére ugyan nem került sor, de a magyar követek a Pillersdorf-kormány hozzájárulásával és István nádor által aláírt megbízólevéllel érkeztek a német parlament színhelyére, ahol igen jó fogadtatásban részesültek. A magyar politikát az orosz-pánszláv veszély aggasztotta, s e fenyegetés ellen is a német egységben szeretett volna támaszt találni. Szemere Bertalan május 24-én arról írt, hogy az esetleges új, nagy szláv birodalom a magyar állam lesüllyedését hozná magával, és „ez ellen kell keresnünk a német szövetséget” Kossuth pedig június 7-én Pázmándyhoz írt levelében szintén arra tért vissza, hogy a németekkel szövetséget lehetne kötni a szláv fenyegetés ellen, de oly formában, hogy az francia érdekeket ne sértsen. Pázmándy ugyan rövidesen hazatért, hogy a képviselőház elnöki székét foglalja el, Szalaynak azonban odakint sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie.

A magyarok tudták, hogy az osztrák–német polgárság nagyrészt rokonszenvez a frankfurti parlament által kitűzött célokkal. A jobb módú osztrák polgárok a német egységet a Habsburg-vezetés alatt szerették volna létrehozni. A forradalmi elemek viszont köztársaság formájában. De mi történik a Habsburg-birodalom nem német részeivel? Egyetlen magyar sem akarta, hogy hazája az Ausztriához fűződő kapcsolat következtében Németországhoz kerüljön. A különböző tár-

sadalmi csoportoknak azonban más és más elképzelésük volt az eljövendő berendezésről. Széchenyi, a főnemesség, és a köznemesség néhány képviselője nem hitt a forradalmi mozgalom sikerében, támogatni akarta a Habsburg-birodalmat, és úgy gondolta, hogy e támogatás előnyöket hozhat Magyarországnak. Kossuth – mint lapjában 1848 júliusában kifejtette – így látta a jövőt: a Habsburg-ház megmarad Ausztriában is, Magyarországon is; de a birodalom két része jobban elválík egymástól. A magyar király teljesen szuverén lesz, Ausztria viszont alá lesz rendelve a frankfurti közös német parlamentnek. Végül a radikálisok köztársaságot óhajtottak, s így nem látták értelmét annak, hogy ez a dinasztikus közösség bármily formában fennmaradjon. Innen nézve valóban nem látszott indokoltnak, hogy Magyarország segítséget nyújtson Bécsnek az olasz mozgalom ellen. A liberálisok és radikálisok viszont együttesen szavazták meg a képviselőházban augusztus 3-án azt a határozatot, hogy „ha az osztrák bécsi kormány a német egység kérdése miatt az egyesült német hatalommal netalán háborúba keveredne, Magyarország segítségére nem számítandó” Batthyány Lajos pedig e napokban a katonaaállítási törvényjavaslat tárgyalását, tehát a fontos ügyek egyikét halasztotta el egy időre, mert Frankfurt döntése értelmében valamennyi német állam hadseregének – így a császári ármádiának is – augusztus 6-án fel kellett vennie az egységes Németország színeit. Az osztrák ezredek zászlóira e napon valóban feltűzték a német nemzeti színű szalagokat, de másnap már viszont Latour hadügyminiszter parancsára le is szedték róluk azokat – vagyis maradt minden a régiben. Szalaynak azt még sikerült kint elérnie, hogy az új német birodalmi kormányzó, János főherceg – a Habsburg-ház egyik tagja – hivatalosan, bár igen kényszeredetten, fogadja őt, de ez sem jelentette még Magyarország tényleges elismertetését. Az osztrák kormány nem sokkal utóbb, a maga részéről hatálytalanította Szalay megbízatását és tiltakozott frankfurti szereplése ellen. Frankfurt – tényleges hatalom híján – engedett, Szalay október elején kénytelen volt elhagyni működésének színterét. A frankfurti parlament többsége az új, liberális német nemzeti egységet éppen azoknak a hatalmaknak – Ausztriának vagy Poroszországnak – a vezetésével szerette volna megvalósítani, amelyek inkább a régi rend fenntartásában voltak érdekelve. A polgári forradalom és az ancien régime közt azonban aligha lehetett szövetséget létrehozni. Ezzel eldőlt a liberális német nemzeti egység sorsa.

6. A nemzeti önvédelem

Azóta, hogy Radetzky győzött Itáliában, egyre több jel mutatta, hogy az ellenforradalom erői kezdik elérkezettnek látni az időt az álarc levételére és a nyílt fellépésre Magyarország ellen. De voltak jelei, a másik oldalon, a magyar vezetés felkészülésének is, amit egyébként az is eléggé indokolt, hogy a Délvidéken már állt a nyílt harc a szerb felkelőkkel. Augusztus 13-án Batthyány elrendelte a *nemzetőr csapatok* szervezését, 23-án pedig a képviselőház elfogadta a *katonaállítási törvényjavaslatot* azzal, hogy az újoncok egy részéből a seregredeket fogják kiegészíteni, többségükből pedig önálló honvédszászlóaljakat alakítanak. Augusztus 27-én az osztrák kormány emlékiratot intézett az uralkodóhoz az önálló magyar pénzügyminisztérium és hadügyminisztérium megszüntetése, tehát az áprilisi törvények lényegébe vágó módosítása érdekében. S az uralkodó augusztus 31-i leiratában valóban ezt követelte Magyarországtól. Közben, augusztus 29-én Bécsbe érkezett Batthyány Lajos és Deák Ferenc, de teljesen sikertelenül próbált bármi érdemleges megegyezésre jutni, még csak nem is tárgyaltak velük komolyan. Batthyány itt, Bécsben írta alá a megbízó levelet gr. Teleki László számára, aki Franciaországba indult Magyarország diplomáciai küldöttjeként. Egy korábbi magyar kérdésre ugyanis, hogy lehetne-e kölcsönösen felvenni a diplomáciai érintkezést, Párizsból kedvező válasz érkezett. Persze a nyílt szakítás fenyegetésének hírére, Bécs és a magyar kormány között, egyszerre kiderült, hogy Magyarország nem szuverén állam, hiszen a francia kormány, ha már választania kellett, a Habsburg-hatalom mellett foglalt állást. Így Telekit Párizsban már csak előkelő magánemberként fogadták. Szeptember 4-én V. Ferdinánd visszahelyezte Jellačićot báni méltóságába, 9-én pedig semmitmondó szavakkal bocsátotta el a magyar országgyűlés száz tagú küldöttségét, hiszen a dolog már végleg eldőlt. Aznap lemondott miniszteri posztjáról Esterházy Pál. Másnap pedig, Pesten, Batthyány is lemondott. Utóbb ugyan arra gondolt, hogy Kossuthot kihagyva egy másik, Bécs számára elfogadhatóbb kormányt próbál alakítani, de ehhez sem kapta meg a felső hozzájárulást. Közben pedig már elhatározó lépések történtek.

Szeptember 11-én Jellačić csapatai fekete-sárga zászlók alatt átkeltek a Dráván és a magyar főváros ellen indultak. István nádor, akinek

az uralkodó külön levélben tiltotta meg, hogy a bán ellen fellépjen, elutasította Kossuth javaslatát, hogy tegye a magyar koronát saját fejére, majd szeptember 23-án Bécsbe ment, azzal, hogy megpróbál közbenjárni, de ott rövidesen lemondott. Az udvar két nap múlva az egyébként magyar indigéna és magyar irodalmi működést is kifejtő gr. Lamberg Ferenc császári altábornagyot kinevezte Magyarország katonai parancsnokává és királyi biztосként Pestre küldte békét – persze neki megfelelőt – közvetíteni. A magyar képviselőház kijelentette, hogy a kinevezés miniszteri ellenjegyzés nélkül történt, ezért alkotmányellenes és érvénytelen. Lamberget pedig, miután az elébe utazó Batthyányt elkerülte, Pestre érkezésekor, szeptember 28-án a felizgatott tömeg a hajóhídon megölte. Közben viszont már a képviselőház határozatából szeptember 16-án megalakult az Országos Honvédelmi Bizottmány, amelynek tagjai közt Kossuth, Nyáry Pál és mások mellett a kisnemesi radikális vezér, Madarász László is helyet kapott. A képviselőház újabb lépéseket tett a társadalom különböző rétegeinek megnyerésére is: egyrészt, a parasztok kedvéért, szeptember 15-én eltörölte a szőlődezmát, másrészt ugyanakkor, Kossuth indítványára – hogy a nemességnek is legyen kedve a hazát védeni – kimondta, hogy a birtokosokat, az elvesztett úrbéri jövedelmekért 5%-os államkötvényekkel kell kárpótolni. Sőt, ismét a parasztokra gondolva, 19-étől kezdve több napon át tárgyalta a majorsági zsellérek egyéni, a regáliák községi megváltásáról is és a régi írtványföldek feloldozásáról a terhek alól – a döntés azonban elmaradt a hadiesemények miatt. Közben ugyanis, mialatt mindez végbement és Kossuth alföldi toborzó útra indult, Jellačić tovább nyomult észak felé a visszavonuló csapatok nyomában, míg végre szeptember 29-én, Pákozdnál a jórészt újoncokból álló magyar erőknek sikerült őt megállítania, annyira, hogy jobbnak látta egy oldalmozdulattal Bécs irányában az országból kihátrálni.

Magyarország döntő választás elé került: vagy vállalja a nemzeti önvédelmi harcot, a kivívott szabadságért, vagy ellenállás nélkül tűri, hogy a szabadsággal együtt eltapossák. A nemzet, nem kis mértékben Kossuth szavára, a fegyveres ellenállást választotta. Kossuth ekkor, a szeptemberi válság sorsdöntő napjaiban találta meg igazán önmagát. A reform őszinte, régi hívei között is voltak, akik kétségbeestek és békülni akartak. Kossuth látta, hogy nincsenek többé félmegoldások. S úgy érezte, az idő őt igazolta, s valóban szükségesek voltak azok a korábbi intézkedései, amelyekkel az ország védelmét igyekezett előké-

szíteni. Miután az évi jövedelemnek csak mintegy harmadrésze, 3 millió forint állt rendelkezésére, hazafias adakozásból és más forrásokból is előteremtett ugyanennyit, s Bécs tiltakozása közben augusztus elején 2 forintos, majd pedig szeptember 12-én, egyszerű képviselőházi határozat alapján 5 forintos bankjegyeket bocsátott ki. Ugyancsak az utóbbi napon a király hozzájárulása nélkül kimondatta a 40 ezer katona azonnali fegyverbe hívását. Mikor a válság tetőpontjára ért, összefogott a radikálisokkal, és magához ragadta a vezetést. A képviselőház október 8-án a végrehajtó hatalom gyakorlását az Országos Honvédelmi Bizottmányra ruházta, Kossuth elnöklete alatt. Vagyis a tényleges kormányzást erre az új, forradalmi jellegű szervre bízta. S ezen belül is Kossuth kezében összpontosultak a dolgok. Mindent ő intéz, fáradhatatlanul. Nincs elég katona? Kossuth fegyverbe szólítja az alföldi mezővárosokat s néphadsereget szervez kaszás parasztokból. A volt császári tisztek ingadoznak? Új embereket tesz ezredessé, tábornokká, és kormánybiztosokat küld mindenfelé. Figyelme mindenre kiterjed. Nem mérlegeli aggódva, kedvezőek-e az erőviszonyok. Tudja, hogy harcolni kell. „A magyar nép – mondotta – kész utolsó emberig meghalni inkább, mintsem országát eltipranni engedi.”

Az 1848. szeptemberi fordulat, tehát az a mód, ahogy a *forradalom szabadságharcban folytatódott*, megmutatta, hogy a hazai társadalmi-politikai erők minden hasonlóság ellenére is sokban különböztek azoktól, amelyekkel a tőlünk nyugatra eső országok 1848. évi négyfelvonásos forradalmi modelljének szereplői közt találkozunk. A magyar változat megkülönböztető jegyét a történetírás nem ok nélkül szokta tehát elsősorban az e fordulattal bekövetkező új fellendülésben, a folytatásban felfedezni. Kevésbé figyel azonban olyan más, megkülönböztető jegyekre is, amelyek ennek az új fellendülésnek a jellegét is érthetőbbé teszik. Sőt hajlamos arra, hogy egyszerre kétféle forradalmi modell segítségével próbálja értelmezni a magyar eseményeket. Vagyis, hogy egyrészt 1848 egykorú európai forradalmi sorában helyezze el azt, ami Magyarországon végbement, másrészt pedig, hogy ez utóbbit ugyanakkor az első, a XVIII. század végi, nagy francia forradalommal vesse össze. Magában véve persze ez is sok tekintetben indokolt, ha a két modell között világosan különbséget teszünk. Hiszen Magyarországnak valóban ez volt az első polgári forradalma és neki is külső támadással szemben kellett nemzeti önvédelemhez folyamodnia. Így hát Pákozdd a francia Valmy párhuzama lenne. Csakhogy míg az első francia forra-

dalomban a külső intervenció kísérletét olyan balfelé tolódás követte, amelyben az irányítást mindig egy újabb, radikálisabb irányzat és végül a jakobinus diktatúra vette át, addig Magyarországon a nemesi politikai vezetés, bár a külső fenyegetéssel szemben összefogott a radikálisokkal, a vezetést nem adta ki saját kezéből és nem is akadt az országban olyan más, nagyobb erő, amely annak átadására őt kényszeríthette volna. Itt, az adott erőviszonyok között, a jakobinus diktatúra feltételei alapján véve nem voltak adva, és így nem taktikai lépéseken múlt tehát, hogy ilyesmi itt 1848 őszén meg nem valósulhatott. Nyomon kísérhetjük a különböző radikális csoportok, árnyalatok felbukkanását az elmúlt hónapok során. Megfigyelhetjük, mint próbál a július 16-án Pesten Madarász László vezetésével megalakult Egyenlőségi Társulat olyan szervezetté nőni, amely közös keretben fogja össze a különböző irányzatokat, a nemesi radikálisoktól a márciusi ifjakig. Észlelni tudjuk, hogy a válság kiéleződésével sokban radikalizálódik a közhangulat. Az őszi hónapokban pedig a radikális sajtótermékek már a teljes függetlenségről és a köztársaságról kezdtek írni. De ezek az erők, ha igyekeztek is az adott vezetésből részt vállalni, meg Kossuthot a maguk irányába tolni, alapján véve egy pillanatig sem gondoltak – és nem is gondolhattak – arra, hogy őt félretaszítva s az ő helyébe lépve a hatalmat magukhoz ragadják. Sőt, hozzátehetjük, hogy a nemesi vezetés politikai befolyása, a radikálisokétól eltérően, 1849 első felében sem csökkent, hanem inkább erősödött, bár egy újabb Thermidorhoz már a fegyveres küzdelem miatt sem juthatott el.

Az eltérésekre 1789 és 1848 között, a hasonlóságok mellett és azok ellenére annyiival is nagyobb figyelmet kell fordítanunk, mivel a párhuzam nemcsak az utókor történeti tudatát befolyásolta, hanem talán még nagyobb mértékben az egykorúakét is, akik reményeiktől vagy félelmeiktől vezetve maguk is hajlottak arra, hogy saját koruk törekvéseit, jelenségeit, fordulatait a korábbi francia modell szerint értelmezzék. Olykor még annak szereposztását és szóhasználatát is megpróbálták követni. Az eltérések két szempontból is mérlegelést érdemelnek. Először azért, mivel 1789 és 1848 között nemcsak átmeneti visszaesés jött a restauráció időszakában, hanem továbblépés is a társadalmi-politikai gondolkodás terén. Kibontakoztak az adott polgári társadalmon túlmutató, új szocialisztikus és utópisztikus eszmék és törekvések, amelyek bizonyos hatása nálunk – így Petőfi forradalmi demokratizmusában is – szintén megfigyelhető. De azért is, a másik oldalon, mivel 1848

új franciaországi fejleményei, a proletariátus törekvései, a munkaorganizáció ügye, a párizsi munkásság tavaszi felkelése, annak elbukása, a burzsoázia védőállásba húzódása, mind hatással voltak az új mozzanatok megítélésére a régebbi struktúrájú Magyarországon is. Európa különböző zónáinak egyenlőtlen fejlődése, de egyidejű kölcsönhatása e téren is megmutatkozott.

Bécsben október 6-án harmadszor is kitört a forradalom. Latour gróf lámpavason végezte életét. Az udvar Olmützbe menekült. Kossuth sürgetésére a magyar erők támadásba mentek át, hogy Bécset kiszabaddítsák Windisch-Grätz herceg császári fővezér ostromzárából. A még szervezetlen és gyakorlatlan magyar hadat azonban Bécs közelében, Schwechatnál október 30-án visszanyomták. Windisch-Grätz bevette a birodalom fővárosát és felszámolta a forradalmat. A kormányt Windisch-Grätz hideg és kíméletlen erélyű sógora, Schwarzenberg Félix herceg vette át.

A határra visszavonult magyar sereg újjászervezésével Kossuth Görgey Artúrt bízta meg, a volt császári huszárfőhadnagyból, majd prágai kémikus hallgatóból, majd nemzetőr tisztből lett harmincéves tábornokot, aki utóbb valóban a szabadságharc legkiemelkedőbb magyar katonai tehetségének bizonyult. Görgey addig egyrészt szokatlan erélyével keltett feltűnést, amikor szeptember 30-án a Csepelszigeten, mint őrnagy, hadbíróági ítélettel felakasztatta – az arisztokrata Magyarországon! – a Jellačić számára futárszolgálatot végző gróf Zichy Ödön nagybirtokost. Másrészt, valamivel utóbb, katonai ügyességével, amikor nagy része volt abban, hogy az ő, valamint Perczel Mór ezredes és Csapó Vilmos egységei október 7-én a Tolna megyei Ozoránál bekerítették és elfogták Jellačić egyik lemaradt seregrészét, két császári tábornokkal együtt.

A Schwechat alól visszahúzódó sereg nem nyújtott vigasztaló képet: kaszás, mezítlásbas nemzetőrök, fegyelmet nem tűrő nemesek, újoncok alkották nagyobb részét. Voltak kiképzett egységek is. A régi tisztek közül azonban sokan zavarban voltak: esküjük ugyanazon uralkodóhoz kötötte őket, aki mint császár fegyverrel támadt hazájukra. Ezekből a keze alá került tarka elemekből, újoncokból, urakból, parasztokból, régi katonákból Görgey erélye kovácsolt egy rövid hónap alatt igazi hadsereget.

Ilyen seregre feltétlenül szükség volt. A bécsi forradalom leverése után az udvar támadásra készült, hogy Magyarországot is fegyveres

erővel törje meg. A Schwarzenberg-kormány december 2-án lemondatta a gyenge és tehetetlen V. Ferdinándot, s 18 éves unokaöccsét, *Ferenc Józsefet* ültette helyébe. Őt már nem kötötte az 1848. áprilisi törvényekre tett eskü, s így hozzáfoghatott az egységes birodalom megvalósításához. A magyar országgyűlés – amelyet a király elvben már október 3-án feloszlatozott, teljhatalmú biztossá nevezve ki Jellačićot – törvénytelennek nyilvánította a lemondást. A döntést azonban a fegyvereknek kellett meghozniuk. Délen és északon, nyugaton és keleten, mindenütt fellángolt a harc. Arad és Temesvár császári parancsnoka a szerb felkelők mellé állt. Ellenük, kis magyar erőkkal, Damjanich János küzdött. Erdélyben Puchner tábornok és a szászok támogatásával véres jelenetek közt bontakozott ki a román felkelés. Míg az ország déli része és Erdély már-már elveszett, nyugatról december közepén megindult Windisch-Grätz főerege. Észak felől pedig Schlik tábornok csapatai nyomultak az országba.

Windisch-Grätz túlereje elől Görgey lassan, késleltető harcok közt visszavonult. Kossuth tudta, hogy a közvéleménynek valami sikerre volna szüksége, s ezért folyton támadásra biztatta a fiatal tábornokot. Görgey azonban az erőviszonyokat felmérve nem akarta seregét s vele a magyar ügyet döntő vereségnek kitenni. Kossuth kezdett kiábrándulni Görgeyből, annyiival is inkább, mert az utóbbi ironikus hangon nyilatkozott a politikusoknak katonai ügyekbe való beavatkozásáról. Perczel Mór, a radikális vezérből lett tábornok, saját önálló hadtestével Mórnál december 30-án meggondolatlan csatát vállalt az osztrákok ellen és vereséget szenvedett. Erre Görgey visszavonult Pestre, ahonnan a kormány az új esztendő küszöbén az ország keleti részébe, Debrecenbe menekült s ott folytatta a védelem szervezését. Batthyány az utolsó pillanatban még kieszközölte, hogy az ő és Deák részvételével békeküldöttség menjen Windisch-Grätzhez. A gögös herceg azonban kijelentette, hogy feltétlen megadást követel, lázadókkal nem tárgyal. Január 5-én bevonult Pestre s büszkén jelentette, hogy a magyar ellenállást leverte.

Windisch-Grätz a régi, 1847. évi állapotokat akarta helyreállítani a birodalom és Magyarország között. Szőgyény-Marich László volt alkancellárt megbízta az „ideiglenes polgári közigazgatás” vezetésével. S érintkezésben állott olyan magyar politikusokkal, akik vagy maguk is az 1847-es rendszerhez akartak bizonyos reformok tudomásulvételével visszatérni, mint a konzervatív arisztokráta: gr. Apponyi György

és gr. Dessewfy Emil, vagy (mint Szentkirályi Móric és Pázmándy Dénes, a képviselőház volt elnöke) hajlandók voltak 1848 vívmányait félretéve belemenni abba, hogy a hadügyet, külügyet és pénzügyet közös minisztériumok intézzék. E tervezetéseket azonban a herceggel együtt hamar elsodorták az események: a magyar forradalom nemso-kára új erővel lángolt fel, a Schwarzenberg-kormány pedig egy új, teljesebb abszolutista rendszer bevezetését határozta el.

7. A téli és a tavaszi hadjárat

1849. január elején valóban szinte reménytelennek látszott a magyar szabadságharc ügye. Tavasszal azonban annál nagyobb meglepetéssel szolgált a világnak. Kossuth szinte a semmiből teremtett új csapatokat és felszerelést. Görgey pedig nemcsak megmentette, hanem harcedzett, támadó erővé fejlesztette seregét.

Január 2-án a pesti haditanács úgy határozott, hogy Perczel kelet felé hátrál s fedezi a kormányt, Görgey pedig északra vonul, hogy más irányba magára vonja a császári sereg figyelmét. Görgey nehéz helyzetben volt. Alig tizenhatezer főből álló seregének nyomában volt a császári haderő. Északkeleten pedig ott álltak Schlik csapatai. Mindenfelől ellenség fenyegette, s ugyanakkor saját tisztikara is válságba került, bomlani kezdett. A tisztek csoportosan hagyták el a sereget.

Nagyrészüik ugyanis, esküjéhez híven, kész volt az 1848. évi alkotmányért harcolni, de helytelenítette a radikális, köztársasági irányt és kijelentette, hogy „a merő forradalomba nem megy”. Úgy érezte továbbá, hogy a Honvédelmi Bizottmány előbb a feje fölött az ellenséggel próbált egyezkedni, majd pedig sorsára hagyta. Görgey, hogy a sereg egységét megmentse és a tiszteket az ellenállás ügyéhez kösse, január 5-én Vácon nyilatkozatot adott ki. Ez a „republikánus izgatást” elítélve és a Bizottmányt is bírálva kimondotta, hogy a sereg „hű maradt esküjéhez”, vagyis ragaszkodik a királyi esküvel szentesített alkotmányhoz és azt minden külső ellenség ellen megvédi. Ez a váci proklamáció fokozta a kormány bizalmatlanságát Görgey iránt, s átmenetileg komolyabbá tette az ellentétet Kossuth és Görgey között. Görgey ezzel lekötötte magát az annak idején Batthyány által képviselt politikai irány mellé, Debrecenben viszont mindinkább az a nézet kezdett uralkodóvá válni, hogy Ausztriával lehetetlen többé megegyezni. Ehhez

járult, hogy Görgey nem sokba vette a kormány távolról érkező leveleit: a sereg viszonyait ő közelebbről látta. Kossuth mindenestre új fővezér után nézett. Teleki László közvetítésével az 1831. évi lengyel forradalom egyik volt főtisztjét, Henrik Dembinski gr. altábornagyot hívta meg Párizsból a magyar hadak élére.

Görgey azonban császári ellenfeleit mintaszerű hadjáratban kijátszva és seregét személyes bátorságával és erélyével fegyelmezett egységgé forrasztva legyőzte a nehézségeket, fagyot, fáradalmat. Váctól északra, a Garam völgyén felnyomulva a bányavárosokon át nagy ívben vonult a Felvidéken kelet felé. Nehéz, hegyi terepen, télvíz idején, kétágú menetben a Stureci-hágón át elérte a Szepességet s így Schlik hadainak hátába került. A Branyiszkói-hágón át február 5-én rohammal tört utat az angol származású Guyon Richárd hadosztálya. Ezzel megnyílt az út Eperjes és Kassa felé. Görgey feldunai hadserege így februárban egyesülhetett Klapka György felsőtiszai seregével, a Kossuth által keleten szervezett új erőkkel.

Közben Erdélyben a császári erőket az 1831. évi lengyel felkelés egy másik tábornoka, a kistermetű, de nagy vitézségű és tehetséges Bem József – Petőfi Bem apója – verte meg. 1848 karácsonyán elfoglalta Kolozsvárt. Azután ellenfeleit Besztercén át a határon túl, Bukovinába kiszorítva dél felé fordult. A szászok cári orosz csapatokat hívtak ellene segítségül. Azok február elején be is vonultak Erdélybe, Bem azonban változatos harcok után elfoglalta Szebent és Puchner tábornokot cári segéderőivel együtt kiszorította a román síkság felé, Havasalföldre. Ezzel Erdély újból majdnem egészen magyar kézre került.

Görgey és Bem sikerei megváltoztatták a helyzetet. Nemrégén még a védekezés is szinte reménytelennek látszott. Most már lehetőség nyílt arra is, hogy a magyarok ellentámadásba menjenek át az ország szívét megszállva tartó császári sereg ellen. Ilyen sikeres támadás azonban, akármily fáradhatatlanul szervezte is a Kossuth-kormány a tartalékokat és az utánpótlást, csak egységes hadvezetés mellett, rátermett fővezér irányításával volt elképzelhető. A Kossuth által kinevezett új fővezér, Dembinski azonban nem volt erre a szerepre alkalmas. Az új terepen nem ismerte ki magát, hirtelenkedő volt, indulatos és kapkodó. Haditervről csak utólag, emlékirataiban tudott beszámolni. Rendeletei ellentmondtak egymásnak. A tisztikar nagy része, amely úgyszólván sérelmesnek találta, hogy külföldről jött fővezérnek rendelték alá, rövid idő alatt minden bizalmát elvesztette iránta. Elsősorban az ő hibája volt,

hogy Schlik hadtestének sikerült a harapófogóból kisiklania és az osztrák fősereggel egyesülnie. Windisch-Grätz támadása Kápolnánál február 26-án váratlanul érte Dembinskit, aki kétnapos csatában alulmaradt. Pontosabban: nem tudta kihasználni összekevert csapatai erejét, és visszavonulást rendelt el, mégpedig megosztott menetben, ami a tisztek szerint a sereget újabb veszélyeknek tette ki.

A kápolnai csatának két, egymástól eltérő eredménye lett. Az egyik az volt, hogy Windisch-Grätz elbizakodottan véglegesnek hitte győzelmeit. Azt jelentette az uralkodónak, hogy most már valóban vége a magyar szabadságharcnak. Erre az udvar, a kremsieri parlament javaslatait félretéve, 1849. március 4-én kiadta az új birodalmi alkotmányt tartalmazó *olmützi manifestumot*, amely az 1848. évi törvényeket mellőzve egy egységes, központosított birodalom felállításáról intézkedett, Magyarországot ennek alárendelte, s a Délvidéken szerb vajdaságot állított fel.

A csata másik következménye az volt, hogy Dembinski ellen a tiszafüredi magyar táborban nyíltan kirobbant a tisztek elégedetlensége. A tisztek kijelentették, hogy Dembinskiben többé nem bíznak s Görgeyt akarják a sereg élén látni. Szemere Bertalan, mint a helyszínen tartózkodó kormánybiztos, maga is ennek megfelelően foglalt állást és a főparancsnoksággal március 3-án Görgeyt bízta meg. Kossuth maga is a táborba sietett. Azzal indult útnak, hogy a rendzavarókat, elsősorban Görgeyt, szigorúan megbünteti. De a helyszínre érve felismerte, hogy mindez a forradalmi időkhöz illő, rendkívüli, majdnem katonai lázadásra emlékeztető formák között, de mégis az ügy érdekében történt. Egy személyes találkozás elég volt ahhoz, hogy Görgeyt ismét hű hazáfnak és jó katonának tartsa. Görgey pedig ekkor írta róla e jellemző mondatot: „Egyedül Kossuth hisz a forradalomban. Egy antik, tiszta jellem. Kár, hogy nem katona.” Kossuth megerősítette Görgeynek Szemerétől kapott megbízatását is. Valamivel utóbb, március 8-án az Országos Honvédelmi Bizottmány viszont Vetter Antal altábornagyot nevezte ki a magyar hadak fővezérévé, az erdélyiek kivételével. Vetter képzett katona volt, március 17-én Cibakházánál indított támadása azonban két nap múlva kudarcot vallott. A balsiker – és Damjanich Jánossal való konfliktusa – után Vetter március 28-án, betegségére hivatkozva lemondott. Természet szerint ismét Görgey személye került előtérbe. Igaz, hogy ellenfelei, a Madarász László vezette nemesi radikálisok, vagy – mint jelvényükről, a vörös tollról

nevezték őket: a flamingók – március 24-én azt javasolták Kossuthnak, hogy oszlassa fel a képviselőházat, vegye a hatalmat saját kezébe, Görgeyt pedig állíttassa haditörvényszék elé. Madarász pályafutása azonban ekkor már vége felé járt – megindult ellene az akció a Zichy-féle gyémántok állítólagos hűtlen kezelése miatt. A radikálisoknak az a másik, főleg a volt pesti márciusi fiatalokból álló csoportja, amely a *Marczius Tizenötödike* című lapot folytatta Debrecenben, továbbra is mindvégig messzemenően Görgeyt támogatta. Kossuth végül március 31-én helyettes fővezérséggel bízta meg Görgeyt, akinek vezetésével most már megindulhatott a nagy magyar sikereket hozó ellentámadás.

A tavaszi hadjárat nagy erőpróbája során a fiatal magyar honvédsereg és főtisztjei: Görgey, Klapka György, Aulich Lajos, Gáspár András, a többiekkel együtt, kitűnően megállták helyüket Ausztriának, Európa egyik katonai nagyhatalmának ármádiájával és annak minden erőfeszítésével szemben. A császári sereget, rögtönzött s nemegyszer hiányos felszerelésük ellenére, meglepő gyors rohamban, sorozatos győzelmek: a hatvani (április 2.), a tápióbszkei (április 4.), majd az isaszegi (április 6.) csaták után Pestig vetették vissza, ahonnan a gőgös herceg nemrégén még saját győzelmeiről küldte a jelentéseket. Görgey serege Pestnél egy tüntető hadoszlopot hagyva északra fordult. Április 10-én Vácnál sikerült áttörnie, majd április 19-én Nagysallónál újabb győzelmet aratott, onnan pedig délnyugati irányban Komárom felé vonult s így a Buda felől visszaözozló osztrák sereg hátát fenyegette. A Windisch-Grätzet felváltó új osztrák főparancsnok, Ludwig von Welden jelentései mutatják, hogy elég zilált állapotban érték el a császári hadak az ország nyugati határát, ahonnan egy fél évvel előbb támadásra indultak. E sikerek következtében az ország nagy része ismét a magyar kormány uralma alá jutott. A tavasz folyamán a Délvidéken is kedvezőbbre fordult a katonai helyzet: Perczel legyőzte a szerb felkelőket.

Görgey serege Komáromtól ismét keletre fordulva Buda ellen indult, s a Hentzi tábornok által váratlanul sokáig, három hétig védett várat hősies rohammal május 21-én be is vette. Ez nagy idővesztés volt, viszont a fővárost a kormány is, a közvélemény is mielőbb magyar kézen akarta tudni. A kormány Magyarország nemzetközi elismertetésének egyik feltételét látta abban, hogy a főváros mielőbb ismét magyar kézen legyen. Igaz, így elmaradt a visszavonuló ellenség határozott üldözése. Azt az utólagos feltételezést azonban, hogy az üldözést foly-

tatva a magyar sereg Bécset is bevehetne volna, újabb, döntő fordulatot adva így a küzdelemnek, az adott erőviszonyok ismeretében aligha lehet realitásnak tartanunk. Görgeynek mintegy 27 ezer fő és 107 löveg állt rendelkezésére, míg az osztrák sereg még ekkor is több mint 54 ezer főt és 237 löveget képviselt, nem szólva arról, hogy saját bázisa, tartalékai felé hátrált, míg a magyar sereg utánpótlása, lövegellátása máris veszélyesen hiányosnak mutatkozott. Ezzel akkor Görgey is, Kossuth is tisztaban volt. A honvédsereg, kisebb erővel, eddig is szinte csodákat művelt a tavaszi hadjárat során. Még nagyobb csodákat irreális volna utólag megkövetelnünk tőle. Görgey, akit Buda alá részben politikai indokok is vezettek, elsőnek ismerte fel az idővesztésből származó veszélyeket, hiszen már jöttek a hírek a várható orosz beavatkozásról.

8. Függetlenségi politika és nemzetközi helyzet

Amint az osztrák kormány Windisch-Grätz látszólagos sikerei után kiadta az olmtüzi manifesztumot, Kossuth a tavaszi hadjárat első magyar sikerei után, válaszul, a Habsburg-ház trónvesztését és Magyarország függetlenségét akarta kimondatni. Bemnek azt írta, hogy most már „minden köfelék, a kiegyezkedés minden lehetősége megsemmisült. Inkább háború körömszakadtáig, az utolsó csepp vérig.” A debreceni országgyűlésen – főleg Batthyány egykori híveiből – alakult ugyan egy igen óvatos „békepárt”, amely az 1848. évi alkotmány alapján óhajtott megmaradni, és sikeres akciót indított Madarász László ellen a radikálisok visszaszorítása céljából, de e csoport befolyása eltörpült Kossuth tekintélye mellett, nem is merészkedett nyíltan fellépni ellene. Kossuth természetesen tudott a békepártiak törekvéseiről, de ez csak siettette őt a döntő lépés keresztülvitelében. Sőt éppen ezt látta a megfelelő taktikai eszköznek arra, hogy a békepárt tevékenységének útjába álljon. A szeregnél tett látogatása alkalmával, április 7-én Gödöllőn, az osztrák manifesztumra adandó méltó válasz tervét megemlítette előbb, négy szemközt, Görgeynek, majd pedig ezután szóba hozta az egész tábornoki kar előtt is. Görgey – akit fiatal emberként az is elfogódottá tett, hogy Kossuth felajánlotta neki, itt, a tegeződést, amit elfogadott, sőt, nemzeti ajándékkul a gödöllői kastélyt, amit nem fogadott el – a tőle megszokottnál alighanem kevésbé határozottan próbálta felhozni bizo-

nyos aggályait, hogy talán jobb volna nem eltérni attól az elvtől, amely szerint a magyarok a király által szentesített 1848. évi alkotmányt védelmezik, hiszen még súlyos feladatok vannak hátra. A másik megbeszélésen viszont, a tábornokok előtt, már inkább hallgatott.

Kossuth, visszatérése után az április 13-i zárt ülésen ismertette a trónfosztási javaslatot. Ennek alátámasztására felhozta, hogy (1) a sereg is ezt kívánja, sőt félő, hogy maga diktálja és kiáltja ki, (2) a nép követeli, és (3) hogy egy várható európai kongresszuson csak mint független nemzet vehetnénk részt, hiszen a nyilatkozat nemzetközi elismertetésünk feltétele. Maga a függetlenség kimondása másnap, a református nagytemplomba áthelyezett, nyílt ülésen, lelkes közönség jelenlétében ment végbe. A *Függetlenségi Nyilatkozat* – mint egykor Amerikában – részletesen felsorolja azokat az okokat, amelyek a trónvesztést indokolják. Az országgyűlés nevében kijelenti, hogy a Habsburg-ház hitszegésével eljátszotta jogát a magyar trónra: saját maga tépte szét a régi kapcsolatot; s hogy éppen ezért „Magyarország és a vele egyesült Erdély, és hozzátartozó minden részek és tartományok feletti uralkodásból ezennel a nemzet nevében örökre kizáratik” S hozzászeli: „Erkölcsei kötelességünknek ismerjük ezen elhatározásunknak indokait nyilvánítani, miszerint tudva legyen az egész művelt világ előtt, hogy e lépésre a halálig üldözött magyar nemzetet nem túlzott elbizakodás, s nem forradalmi viselkedés, hanem a türelem végső kimerültsége s az önfenntartás kénytelensége vezeté.” Ezután elmondja a Nyilatkozat a háború előzményeit és fontosabb eseményeit, majd kijelenti, hogy addig is, amíg az országgyűlés az ország jövődő kormányrendszerét megállapítja, „az országot egész egyetemes kiterjedésében az országgyűlés minden tagjainak egyhangú felkiáltásával s közmegegyezéssel kinevezett kormányzó elnök, Kossuth Lajos fogja a maga mellé veendő miniszterekkel, úgy saját magának, mint az általa nevezendő minisztereknek személyes felelősségük s számadási kötelezettségük mellett kormányozni”. S e határozatokat azzal a reménnyel adja tudtul a Nyilatkozat a művelt világ népeinek, „hogy a magyar nemzetet, mint a független nemzetek sorában egyik testvéröket, azon barátsággal és elismeréssel fogadandják, mely barátságot és elismerést a magyar nemzet nekik ezennel felajánl...”

A Függetlenségi Nyilatkozat még nem határozta meg egész pontosan, hogy Kossuthot új minőségében mennyiben illetik államfői, illetve miniszterelnöki jogok. Rövidesen azonban tisztázódtak a dolgok. Kos-

suth, mint „kormányzó elnök”, lényegében véve államfő lett (bár nem mondták ki államformaként a köztársaságot), az új miniszterelnök pedig május 1-jén Szemere Bertalan, aki a belügyminiszteri tárcát is megkapta. Gr. Batthyány Kázmér lett az új – immár valódi – külgyminiszter, s egyben földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is. Az igazságügyet Vukovics Sebő, a közlekedésügyet Csányi László, a vallás- és közoktatásügyet Horváth Mihály, a püspök-történetíró, a pénzügyet Duschek Ferenc (a korábbi államtitkár) kapta meg, a hadügyet pedig ideiglenesen ismét Mészáros Lázár, akit azonban május 7-én, Kossuth óhajára, Görgey váltott fel, legalábbis elvben, mivel helyetteseként egyelőre Klapka ment Debrecenbe.

A Nyilatkozat híven kifejezte azt a mondhatni természetes nemzeti óhajt és jogosnak érzett igényt, hogy Magyarország független állam legyen és kötelekeitől végre megszabaduljon. Mint politikai lépés azonban az adott helyzetben nem volt szerencsés.

Először is azt a belpolitikai célt, hogy a békepártiak „méréséklő”, a forradalom felszámolására irányuló törekvéseinek útjába álljon, ez a taktikai lépés mégsem érte el, hiszen a nemesi vezetés jobbratolódása a továbbiak során mind erősebben érvényesült. Szemere magyar kormányát republikánus irányzatúnak nevezte, de ebbe az elnevezésbe sok minden belefért. A valóságban közeledés, együttműködés jött létre, Kossuth ellenében, Szemere és a békepártiak között, akik arra számítottak, hogy ez az államforma jobban korlátozza majd Kossuth hatalmát. A Szemere-kormány egymás után végrehajtott egy sor olyan intézkedést, amely – mint a kormánybiztosi intézmény felszámolása – a békepárti *Esti Lapok* programjába tartozott. Az egyetlen radikális lap, amely az új politikai spektrumban is hű maradt eredeti önmagához, a Pálffy Albert által szerkesztett Marcius Tizenötödike, ezért is támadta egyre élesebben az új miniszterelnököt és vele a „táblabíró uralom” visszaálltát, azt az irányzatot, amely „azt látszik hinni, hogy minden, ami történik, az ezreknek kiontott vére, mind csak arra való, hogy ezen osztály továbbra is monopolizáljon minden jót, minden dicsőségest” Mindegy azután, hogy republikánusnak, vagy másnak nevezik. „A névre okos magyar ügyis nem sokat ad.” Magyarország szabad – írta a lap március 18-án – „jösztök nagytekintélyű táblabírák és szolgabírák, ... íme a bő szüret, itt a felterített asztal, jertek, s mondjuk ki, hogy itt semmi sem változott, csak egy királyi trón helyébe jött az elnöki karosszék” E célzás már Kossuthnak szólt, talán keserű

figyelmeztetésül is, de mindenesetre annak jeleként, hogy a radikálisok már nem hitték, hogy az ő szövetségére úgy számíthatnak, mint egykor, 1848 nyarán és őszén. Ami persze még erőtlenebbé tette pozíciójukat a Szemere-kormányral szemben, amely – szerintük – nem volt más, mint „a vármegye uraiból álló úgynevezett demokratiai respublica”

A nemzetközi politika szempontjából viszont a függetlenség kimondása kifejezetten hátrányosnak bizonyult. Az orosz intervenciót természetesen nem ez a lépés váltotta ki, mint annakidején sokan hitték, azon az alapon, hogy az egyik követte a másikat. A bécsi udvart tavaszi veszteségei, tehát a magyar katonai sikerek késztették arra, hogy szorult helyzetében hatalmas partnere segítségéhez folyamodjék. Ferenc József formálisan május 1-jei levelében kért támogatást I. Miklós cártól, aki május 9-én jelentette be ünnepélyes nyilatkozatban, hogy a magyar forradalom leverésére indul. A függetlenség kimondásának e vonatkozásban csak annyi szerepe volt, hogy a nagyhatalmak számára utólag könnyebben igazolhatóvá, indokolhatóbbá tette az orosz intervenciót.

Franciaországban a liberális, vagy éppen forradalmi külpolitikai irányzattal szemben, amely kész volt az elnyomott nemzeteknek segíteni, már 1848-ban mindinkább a másik, konzervatív irányzat érvényesült, amely az európai egyensúly fenntartása érdekében a *Habsburg Monarchia fenntartásához ragaszkodott*. A francia külügyminiszterek, Bastide majd Tocqueville egyaránt ezt képviselték, azzal a kivétellel, hogy a Habsburg Monarchiát korszerűsített, alkotmányos formában óhajtották az Alpoktól keletre, a Duna-medencében megerősödve látni. S ahogy az idő múlt, a francia politika egyre határozottabban ebbe az irányba tolódott. Teleki László, aki – szinte külföldi magyar külügyminiszterként – minden lehetőt megtett a magyar ügy elősegítése érdekében, kénytelen volt tapasztalni, hogy a francia baloldal, amelyhez különösen jó kapcsolatok fűzték, a várakozások ellenére mindinkább alulmarad s a francia államférfiak legjobb esetben azt ajánlják, hogy Magyarország igyekezzék megegyezni Ausztriával. Igaz, idehaza a magyar politikusok még hajlamosak voltak Franciaországban egyértelműen a forradalom, a szabadság honát megpillantani. Beöthy Ödön kormánybiztos 1849 tavaszán azt írta Kossuthnak, hogy „Franciaországhoz a republikai irány egy lépéssel még közelebb vitt” A valóságban azonban a függetlenség kimondásával Magyarország inkább szembe került az adott francia politikával.

Az angol külpolitika kezdettől fogva azt az elvet vallotta, hogy az európai hatalmi egyensúly érdekében szükség van a Habsburg Monarchiára, mint nagyhatalomra a Duna vidékén. Ezt Ponsonby, a konzervatív meggyőződésű bécsi angol követ még 1848 tavaszán világosan a magyar kormány tudomására hozta. Lord Palmerston külügyminiszter, ha jónak látta, nemigen riadt vissza az erős kéz politikájától és szokatlan lépésektől, de szabadelvű szimpátiái földrajzilag korlátozottak voltak: az Alpoktól keletre nem volt hajlandó a nemzetiségi elv alkalmazását elfogadni. Így aztán amikor Szalay László, frankfurti megbízatásának lejártá után, Kossuth utasítására Párizson át 1848 decemberében Londonba ment, hiába próbált tárgyalásokat kezdeni. Azt a formálisan elutasító választ kapta, hogy „a brit kormány Magyarországot csak mint az osztrák birodalom alkotó részeinek egyikét ismeri”, és hogy ezért a magyaroknak esetleges közléseiket, javaslataikat a londoni osztrák követ útján kell megtenniök. Palmerston utóbb is határozottan elzárkózott az elől, hogy Magyarországgal hivatalosan kapcsolatba lépjen, és mindvégig az erős Ausztria eszméjének híve maradt. Abban a kérdésben azonban, hogy a Habsburg Monarchia belső berendezését miként lehetne, saját érdekében is, szilárdabbá, korszerűbbé tenni, véleménye a továbbiak során – részint a magyarországi fejlemények, részint pedig a saját országában erősödő magyar rokonszenv hatása alatt – bizonyos fókig módosult, és mindinkább eltért attól, amit a bécsi kormány és főleg Schwarzenberg herceg képviselt. Így amikor Pulszky Ferenc 1849. március elején Londonba érkezett, már valamivel kedvezőbb viszonyok közt kezdhette meg működését. Pulszky 1848 végén Magyarországból menekülésként távozott. Előbb Párizsba ment, majd Teleki Londonba irányította őt és utólag hazulról hivatalos megbízást is szerzett neki. Választása bevált, mert Pulszky Magyarország ügyét valóban ügyesen képviselte. A hivatalos elismertetés erőltetése helyett, amivel nem ment volna sokra, a sajtóra, a liberális közvéleményre és társadalmi kapcsolatra irányította figyelmét, nem kevés sikerrel. Magánemberként még Palmerstonhoz is többször eljutott, aki meghallgatta információit, majd néha bizonyos lépésekre is elszánta magát. Így szóvá tette Bécsben az orosz csapatok első, erdélyi megjelenését, és közölte, hogy újabb orosz beavatkozás nem volna kívánatos. Igaz, hogy utóbb, amikor az intervenció mégis bekövetkezett, az azt hírül adó orosz követnek állítólag azt mondta: „csak gyorsan végezzenek” S ha bizalmas körben az orosz beavatkozásról

haragosan is beszélt, parlamenti megnyilatkozásai félreérthetetlenül jelezték, hogy a Habsburg Monarchia létevel, hatalmi pozíciójával kapcsolatos álláspontján ez a fordulat sem változtatott. Az angol alsóházak azon az 1849. július 21-i ülésén, amelyen többen szót emeltek Magyarország függetlenségének elismerése és a vele kötendő szövetség érdekében, Palmerston válaszul leszögezte, hogy Ausztria „az európai hatalmak egyensúlyának egyik legfontosabb tényezője”, amelynek egyesítését, Magyarország elszakadását, a forradalmat, a brit kormány nem hajlandó támogatni. Amihez hozzátette viszont, hogy Ausztriát az is gyengítené, ha uralma pusztán erőszakon alapulna, s ezért kívánatos, hogy „a nagy harcnak valamilyen baráti megegyezés vessen véget a küzdő felek között” Pulszky, aki pontosan látta, hogy a függetlenség kimondása általában rossz hatást tett Angliában, mert a harc alkotmányos, önvédelmi jellege több eredményre számíthatott, szintén azt a tanácsot kapta Palmerstontól, hogy a magyaroknak ki kell békülniök a Habsburgokkal, mert „az európai államrendszer keretében lehetetlen Ausztriát kis államokkal helyettesíteni”, hiszen Ausztria „európai szükségyszerűség és Anglia természetes keleti szövetségese”. Azt a gondolatot egyébként, hogy az osztrák bosszú nemcsak Magyarországot, hanem magát a Monarchiát is megbénítaná, Palmerston még határozottabban kifejtette, amikor a bukás után a mielőbbi pacifikáció érdekében megpróbált az osztrák kormánynál – elkésve és eredménytelenül – közbelépni.

A magyar vezetés tehát hiába remélte a Függetlenségi Nyilatkozattól Magyarország nemzetközi elismertetését. Azt csak a függetlenség tényleges kivívása után érhetne volna el. Anglia és Franciaország diplomáciai közbelépésre legjobb esetben is csak valamilyen megegyezés érdekében lett volna hajlandó, azért, hogy a féltett Habsburg Monarchiát belső zavaaraiból kimentsék. Az ő megértésükre legfeljebb egy olyan magyar politika számíthatott, amely a trónfosztás helyett az alkotmányos önvédelem alapján maradvá ugyancsak hajlandó elvben a kiegyezésre, teljesen függetlenül attól, hogy Bécs erre mennyire hajlandó – mint ahogy nem volt az. A Nyilatkozat tehát nem javított, inkább rontott Magyarország nemzetközi helyzetén. Az osztrák manifesztumra elegendő és ügyesebb válasz lett volna az 1848. évi alkotmányhoz való ragaszkodás ismételt hangsúlyozása. Hiszen a német és olasz mozgalmak szintén nem nyújthattak érdemleges támaszt. A frankfurti parlamentről már beszéltünk. Az olasz mozgalmat pedig

1849-ben újra leverte Ausztria. A magyar honvédseregben küzdő olasz légiónak, Monti ezredes vezetése alatt, inkább csak jelképes jelentősége volt.

Igaz, a magyar vezetők közül 1849 tavaszán még jó néhányan bizakodással néztek a jövőbe. Csányi László, akit mind Kossuth, mind Görgey nagyra becsült, 1849 márciusában még biztosra vette, hogy Oroszország nem fog beavatkozni. „Odáig már eljutottunk – írta –, hogy az osztrák minket legyőzni külvatkozás nélkül nem képes; tart-hat a harc változó szerencsével évekig, de végre Ausztria felbomlik és Magyarország felvirágozand.” A tavaszi sikerek lázában, áprilisban pedig az ország katonai és politikai helyzetét sokan túlságos bizakodás-sal ítélték meg. A nemzetközi politikában való tájékozottság, tapasztalat, érthető okokból, amúgy sem volt legerősebb oldaluk. Most pedig, a világtól szinte elvágva, rendszeres híryanag nélkül, informálva sem voltak eléggé. Azt jól érezték, hogy minél tovább tart a küzdelem, annál nagyobb lesz Európa érdeklődése. Ez azonban a tényleges erőviszonyo-
kon nem változtatott. A magyar függetlenség ügye pusztán a magyar fegyverekre volt bízva. Magyarország pedig egyedül maradt Európa két katonai nagyhatalmával szemben.

Sokban a nemzetközi politikához kapcsolódott a *szomszéd nemze-tekkel*, illetve az *országban belül élő, más nemzetiségekkel való viszony* alakulása. Fontosnak kell tartanunk a továbbiak, a jövő szempontjából is minden olyan próbálkozást és kísérletet, amely arra irányult, hogy a kialakult konfliktusok valahogy megoldódjanak és a nemzeti mozgalmak fejlődéseiből szinte elkerülhetetlenül adódó ellentétek enyhüljenek.

Az olmützi manifesztum és az oktrojált alkotmány után, amely elvben nemzeti egyenjogúságot ígért a Habsburg Monarchián belül, Debrecenben a *Marczius Tizenötödike* ifjú radikálisai is felvetették, hogy most már a magyarok is többet kell hogy ígérjenek, és hogy az országot föderalizálni kellene. Ezzel nagyjából egy időben, 1849. március 7-én Teleki is arról írt Kossuthnak, hogy inkább a szomszéd nemze-tekkel, a szerbekkel, románokkal kellene megegyezni, hiszen ő több olyan emigránssal találkozott, akik „inkább kívánnak velünk egyez-
kedni, mintsem Ausztriával” S hozzátette: „Csak az istenért, egy szép proklamációt hozzájok, adjatok meg nekik mindent, mit csak lehet, s ha Ausztriát nem lehet különben megbuktatni és tönkresilányítani, mint ha Magyarhont a konföderáció bázisán rekonstruáljuk, állítsuk

magunkat ezen bázisra.” Május 14-én, miután erre hazulról semmi reagálást nem kapott, újabb levélben szögezte le: „Magyarhon jövője véleményem szerint attól függ, hogy a különféle nemzetiségek iránt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, Szent István Magyarországa is.” Ami azt mutatja, hogy Teleki kivételes világossággal ismerte fel azt, amiben a történeti Magyarország hasonlított Ausztriához: a soknemzetiségű jelleget. Szerinte Magyarországnak csak két választása volt: vagy „határait úgy mint volt megtartani igyekezni”, nem törődve más nemzetek „feltékenységével”, s ezen az úton „borostyán sok lehet, de csak hadi”, viszont „áldozat vérben és vagyonban tömérdek” A másik út „egy kis önlegyőzést” kíván, de „bére hallatlan dicsőség és élet leend” Ennek érdekében – folytatja Teleki – nemcsak a horvátokat kell kielégíteni, hanem elengedhetetlen kibékülésünk a szerbekkel is, a vajdaságnak „összes közgyűlést engedni”, tehát tartományi gyűlést, továbbá a románoknak is „belső adminisztrációt, statutárius jogot, széles értelemben municipális garanciákat”, persze „mindig vigyázva arra”, hogy magyar és német „ne vettesék alá” román vagy szerb „jurisdictionak” és olyan feltétel alatt, hogy „legfelsőbb kormányban, országgyűlésen Magyarhonnal egyet alkotandának és országgyűlési nyelve magyar leend” Ily módon – írja – Magyarországon kívül a szomszéd népek is „sóvárogra fognak felénk tekinteni és örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mind egy jövőendőbeli dunai konföderációnak központját” Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy 1849. május 18-án volt Párizsban Adam Czartoryski hercegnél egy értekezlet, magyar részről Teleki és Pulszky részvételével, amelyen e kérdésekről folytattak tárgyalást. Czartoryski, I. Sándor cár egykori külügyminisztere, az 1831. évi lengyel felkelés, majd a befolyásos lengyel emigráció konzervatív szárnyának feje, aki szinte saját diplomáciai hálózattal rendelkezett, a kelet-közép-európai kis nemzeteket akarta összefogásra bírni az abszolutista nagyhatalmak: Ausztria és Oroszország ellen. Az ülésről készült feljegyzés – nem megállapodás – szerint Európa általános érdeke megköveteli e tájon egy hatalmas állam létezését s ezért a Habsburg-birodalom népei szövetséges államot alkotnának. A magyarok az ország történeti határain belül élő más népeknek minden méltányos jogot megadnának. A nagyobb tömbökben élő nemzetiségeknek – mint a horvátok, szerbek, románok – teljes autonómiát, a kisebbeknek, szétszórta élőknek – mint a szlovákok,

németek – pedig saját nyelvű közigazgatást, iskolákat, igazságszolgáltatást.

A magyar kormány, Teleki javaslatára válaszul, kiküldötteivel azt közölte, hogy az ország területi széttagolásába vagy „egy federatív státus felállításába” nem mehet bele. Az adott politikai-társadalmi viszonyok között, a nagy küzdelem közben, nehezen is lett volna tőle várható, hogy nemzeti céljairól lemondjon és egy bizonytalan terv kedvéért előre megkösse kezét. Ezt maga Kossuth sem igen tudta volna – ha akarta volna – az adott helyzetben megvalósítani. Teleki elképzeléseinek nem is a közvetlen jelen, hanem a jövő perspektívájából nézve volt igen nagy jelentőségük, hiszen a szabadságharc sorsán ezek sem változtattak. A maga eszközeivel egyébként a kormány is igyekezett a nemzetiségi konfliktusokból a tanulságokat levonni és a megbeszélést előmozdítani. Május 6-án Ioan Dragoș képviselő Kossuth megbízásából békéltető tárgyalásokat kezdett Abrudbányán Avram Iancu román felkelő vezérrel, de a megegyezést felborította egy magyar szabadcsapat váratlan és felelőtlen támadása, és az azt követő véres retorzió, amelynek Dragoș is áldozatul esett. Végre július 14-én írta alá Kossuth és román részről Nicolae Bălcescu a magyar-román „megbékélési tervezetet” (Projet de pacification), amely szerint a román felkelők két héten belül leteszik a fegyvert, felesküsznek „Magyarhon függetlenségére”, viszont a magyar kormány elismeri a románt, mint nemzetet, biztosítja a román falvak román nyelvű, a román többségű megyék kétnyelvű igazgatását, a román nemzeti ortodox egyház megszervezését, az egyházi és iskolai ügyekben a szabad rendelkezést, és évenként nemzeti gyűlés tartását. Közben július 16-án bizonyos egyezség jött létre a szerb felkelőkkel is az iskolák, egyházi szervezet, nyelvhasználat ügyében. Majd pedig 1849. július 28-án, a már Szegedre átköltözött országgyűlésen, az utolsó hetekben végre elfogadták a régóta esedékes nemzetiségi törvényt – Európa e táján az elsőt –, amely leszögezte, hogy „minden népiségnek nemzeti szabad kifejlődése biztosítottatik”. Még mindig akadtak, a radikálisok sorában is, akik elleneztek a javaslatot, mire annak betérjesztője, Szemere Bertalan, haragosan „gyámság alá valónak” nevezte őket, kijelentve, hogy ez a régi elfogultság, ha fel nem hagyunk vele, vesztébe viszi a hazát. A törvény mindenkinek megadta a jogot, hogy a hatóságok előtt saját nyelvét használja, kimondta, hogy a helyi közigazgatás és az autonóm szervezetek nyelvét a többség választja meg, és biztosította a különböző nyelvek használatát az iskolákban is. A törvény

jelentőségét akkor is elismerhetjük, ha tudjuk, hogy alkalmazására már nem kerülhetett sor, és hogy annak kipróbálásaira sem, hogy e nyelvhasználati jogok mennyiben elégítik ki a különböző nemzeti mozgalmakat.

9. A szabadságharc bukása

A politikai irányváltás bizonyos belső ellentéteket is újra felszínre hozott. Különösen a honvédsereg tisztikarában. 1848/49 magyar hadserege csak részben volt forradalmi hadsereg. A szakképzett tisztek nagy része megnyugodott abban, hogy az 1848-ban szentesített alkotmányt védelmezi, amelyre esküt tett, és nem örült annak, ha újabb dilemma elé állítják, újabb politikai manőverekkel. Amikor a Függetlenségi Nyilatkozat híre, méghozzá a támadó hadjárat közben, megérkezett, politikai viták keletkeztek a tisztikarban. Gáspár András – a honvédség egyetlen nem nemes származású tábornoka – lemondott. De a Bécs iránti szimpátiával vajmi kevésbé vádolható Damjanich János is haragosan kifakadt. Voltak természetesen olyan tisztek is, akik Kossuth iránti vagy éppen republikánus szimpátiából szó nélkül elfogadták e változást. De az ellentét ettől még nem csökkent, hanem inkább fokozódott. Görgey nem adta jelét ellenkezésnek, sőt, ironikus megjegyzéseket tett a „sárgafekete” tisztekről, akik nála akartak volna tiltakozni. Elsősorban katona volt, hadvezér, aki, mint januárban, most is a sereg, a tisztikar egységét akarta megmenteni. Kiáltványt adott ki, amelyben további harcra buzdította katonáit az „esküszegő” dinasztia ellen. Elfogadta tehát a Függetlenségi Nyilatkozatot, amely egyébként saját érzelmeivel is megegyezett, csak időszerűségét vonta kétségbe, és azt helytelenítette, hogy újabb nehézségeket okoz a sereg vezetésének. Görgey azért is határozta el magát könnyebben Buda ostromára a nyugati határ felé visszavonuló császári hadak üldözése helyett, mert tudomása volt arról, hogy a tisztek egy része éppen azért akar a határ felé vonulni, hogy ott a kormánnyal szakítva megegyezni próbáljon Béccsel. Tudomásul vette a függetlenségi politikát azért is, mert másként szakítania kellett volna Kossuthal, aki pótolhatatlan volt, megegyezést keresni a Habsburg-hatalommal, amely erre nem volt hajlandó, és amelynek ő maga is szíve mélyéből ellenfele volt, és saját kezébe vennie a politikai vezetést, vagyis olyan térre lépnie, amelyen

– ellentétben a csatamezővel – nem tudta ösztönös biztonsággal, hogy mit kell tennie. Ugyanakkor viszont nem titkolta a kormány előtt, hogy a lépést elhamarkodottnak és könnyelműnek tartja, káros politikai manővernek, amely a sereget nehéz helyzetbe hozta, miután állítólagos óhajára indokolatlanul hivatkozott. Hozzátehetjük, hogy Görgey – tévesen – az orosz beavatkozásért is a trónfosztást okolta, és ezért annak visszavonására gondolt, ami persze nem sikerülhetett és az intervenciót sem gátolhatta meg. A békepártiakkal történt egyetlen – és eredménytelen – találkozója, Debrecenben, már Buda visszafoglalása után, arról győzte meg, hogy bármilyen esetleges katonai államcsínyt ők is elleneznének. Görgey kitűnő hadvezér volt, de nem politikai vezető tehetség. A kormányt érezte felelősnek azért, hogy ő oly felemás helyzetbe szorult. Kossuth és környezete pedig egyre több gyanakvással tekintett Görgey felé. A kölcsönös megbecsülést, egyetértést és együttműködést Görgey és Kossuth között mindinkább a bizalmatlanság és ellentét kezdte felváltani.

Amikor Görgey június közepén, a nyugati határ közelében, a Vág mellett, újból támadásra indult, csapatai részben már a cár katonáival találták szembe magukat. A túlerővel szemben néhány eredménytelen próbálkozás után, fel kellett adni ezt a tervet. Az orosz intervencióval új helyzet állt elő. Paszkevics tábornagy varsói herceg vezetésével 1849. júniusban mintegy 200 ezer orosz vonult Magyarország ellen. Így összesen 370 ezer ember és 1200 ágyú állott szemben a magyar honvédsereg 132 ezer katonájával és 450 ágyújával. Az osztrák hadak élére Julius v. Haynau báró tábornaszernagy, az erélyes hadvezetéséről és kegyetlenségéről egyaránt ismert vagy hírhedt „bresciai hiéna” került, ahogy őt itáliai rémtettei miatt nevezték.

A magyar vezetők tisztában voltak azzal, hogy a cári intervenció után a két nagyhatalom együttes, roppant túlereje a katasztrófa árnyát vetítette rá az országra. De ha a végső kimenetel ezek után nem is igen lehetett kétséges, korántsem volt mindegy, és eleve eldöntött dolog, hogy a befejezésre mikor, hogyan, milyen formák közt kerül majd sor. E tekintetben még lehettek, voltak alternatívák. Ha nem is mindig nyíltan, tulajdonképpen akkoriban is ezekről folytak e feszült, drámai utolsó hetek vitái.

Az 1849. június 26-i pesti minisztertanácson Görgey azt a tervet terjesztette elő, hogy a két nagy ellenfél közül, mielőtt egyesülni tudnak, azt kell megtámadni, kiütni, meggyengíteni, amelyik közelebb van,

gyengébb és bosszúra éhesebb, vagyis Ausztriát. Mert nem mindegy az, hogy kétségbeesett, utolsó csapásunk melyiket érje a kettő közül. Tehát minden erőt Komáromnál, e kitűnően védhető, szinte bevehetetlen erődnél kell koncentrálni – lehetőleg a kormánynak is oda kell mennie – és „csapást csapásra” mérni az eredeti, igazi ellenségre: Ausztriára, ameddig az oroszok távolsága még megengedi – a cári sereg előnyomulását pedig, északkelet felől, ha lehet, tárgyalásokkal kell lassítani. A minisztertanács elfogadta ezt a valóban kitűnő tervet, amely, ha a vezetés ebben egyetért, még talán a legtöbbet menthette meg abból, ami egyáltalán menthető volt a végső veszélyben. Kossuth is határozottan ezt a tervet tette magáévá. „Nincs más választásunk” –, írta aznap Görgeynek. Ezt írta Bemnek is, aki szintén e tervet tartotta jónak. S emellett tartott ki még akkor is, amikor Görgeytől sürgető értesítést kapott arról, hogy június 28-án az osztrákok Győrnél megtámadták és visszanyomták csapatait, tehát a kormány siessen Komáromba, vagy menjen Nagyvárad felé, mert a főváros nem lesz többé fedezhető. Kossuth erre június 29-én Bayer József ezredeshez, Görgey vezérkari főnökéhez intézett bíráló levelében ismét a komáromi összpontosítást siettetette – „nincs más választásunk” –, ismételte meg. Bayer a levéllel Görgeyhez sietett, aki a benne is fokozódó feszültséget június 30-án egy Kossuthnak írt válaszában vezette le, amely a 339. iktatószámot kapta. Ebben leszögezte, hogy alárendeltjének hibáiért is neki kell a felelősséget viselnie. Ingerülten tiltakozott az ellen, hogy a visszavonuláskor a kormány megbízottjai megpróbálták felégetni a kiürített falvakat – amit ő most Ács mellett megakadályozott. Ez – írta – a népet sújtaná, márpedig „én soha a kormányért, hanem mindig a népért küzdöttem, és ha ma tudnék arról meggyőződni, hogy a nép jobban fogná magát érezni, én lennék az első, ki a fegyvert letenném”. Arról azonban ismét, határozottan megnyugtatta Kossuthot, hogy ő továbbra is a közösen elfogadott tervhez ragaszkodik, tehát a célja: „itt, Komárom oltalma alatt összpontosítani minden erőt, és az osztrákokat eldöntőleg megtámadni.”

Mire azonban ez a levél a címzett címére ért, a helyzet már alapvetően megváltozott. A még aznap, június 29-én délután Pesten tartott haditanács ugyanis – Görgey távollétében – úgy határozott, hogy a komáromi tervet egészében elveti, felhagy az erők ottani összpontosításával, és elrendeli: a sereg a kormányt követve vonuljon vissza, éppen ellenkezőleg, délkeleti irányban, Szeged felé. A tanácskozáson nagy

szerepet vitt Görgey két fő ellenfele: Perczel és Dembinski – az utóbbi ekkor már útlevelét is kikérte, hogy a bukáshoz közelgő országból időben távozni tudjon. Az új terv nyilvánvalóan rosszabb és veszélyesebb volt a korábinál, hiszen a délkeleti visszavonulással maga után kellett húznia mind az osztrák, mind az orosz erőket, megkönnyítve egyesülésüket, és ugyanakkor azzal kellett járnia, hogy az ország legnagyobb részét, értékes területeit feladják. Ezzel szemben egyetlen igazi előnye az volt, hogy biztosította a semleges – török – területre való kihúzódas lehetőségét. Az osztrákok elleni utolsó nagy támadás aktív tervétől eltérően ez már nyilvánvalóan a menekülés stratégiája volt.

Kossuth aznap este kelt rendeletét a Szegedre vonulásról másnap, június 30-án három olyan vezető személyiség: Csányi László, Aulich Lajos és Kiss Ernő vitte el személyesen, akikről feltehető volt, hogy adott esetben le tudják szerelni az ifjú tábornok ellenkezését. A biztonság kedvéért Kiss Ernő meghatalmazást is vitt magával, hogy ha kell, a főparancsnokságot is átvegye. Erre azonban nem került sor. Görgey kijelentette, hogy az új utasításnak jobb belátása ellenére, nem szívesen, de engedelmeskedik, és mihelyt csapatait sikerül összevonnia, július 3-án útnak indul. „A kormány parancsának saját meggyőződésemet áldozom fel” – írta aznap, 340. számú iratában Kossuthnak, hozzátéve, hogy eljárása „semmi önfejlésen, legkevesbé pedig a kormány vagy haza elleni áruláson alapszik” Ebben az értelemben írt Kossuthnak Görgey táborából Ludvig János kormánybiztos is: „Parancsod ellenszegülésre nem talál, a sereg el fog indulni, mivel megparancsoltad, hogy – ha Szegedig eljut – ott temetessék s vele együtt a kormány és a nemzet szabadsága.” Görgey tehát helytelennek tartotta ugyan az új intézkedést, de kész volt engedelmeskedni a kormánynak.

Amikor viszont Kossuth e 340. levél után, némi késéssel megkapta az az *előtt* íródott, 339. számú levelet, amely a komáromi összpontosításban való ragaszkodásról beszélt, az akkori feszült izgalomban nem ellenőrizte a valódi sorrendet, hanem a később kézhez vett iratot úgy értelmezte, hogy Görgey visszavonta, megszegte ígéretét. Emiatt július 1-jei válaszában a fővezérségből elmozdította őt. Ugyanakkor körrendeletben közölte a seregpapancsnokokkal Görgey leváltását, szöszegésére hivatkozva. S egyben intézkedett, hogy Kmety György hadosztálya máris váljon ki a feldunai seregből.

A leváltás híre a komáromi táborba július 2-án, akkor érkezett, amikor Görgeyt, miután Haynau igen kemény támadását személyes

közbélépésével sikerült visszavernie, a csatából gránátszilánk okozta súlyos fejsébbel hozták vissza. A leváltást a tisztek felzúdulása miatt nem lehetett végrehajtani. Megbízásukból Klapka járt ez ügyben Kossuthnál, majd pedig ő vezette azt a július 11-i támadást is, amellyel, a magához térő Görgey óhajára, még egy utolsó próbát tettek arra, hogy Haynaut visszaverjék. Klapkát Komáromban hátrahagyva, Görgey végre július 13-án maga indult neki, sebesülése ellenére, csapatai élén az emlékezetes nyári levonulásnak, hogy lent, délkeleten, a kormány által összegyűjtött fősereggel egyesüljön. Vácánál már orosz túlerőbe ütközött. Északkelet felé fordulva azonban hatalmas ívben úgy sikerült Paszkevics seregét kijátszania és kikerülnie, hogy csak egy alkalommal, augusztus 2-án, Debrecennél érte balsiker azt a hadtestét, amelynek feladata Nagysándor József tábornok alatt a főerő oldalbiztosítása volt, de amely, óvatlanul, komolyabb csatába bocsátkozott. Görgey e kerülő hadmozdulattal egyszersmind magára vonta és lefékezte Paszkevics seregét s ezzel tehermentesítette a kormány által összpontosított magyar főerőt, amelynek így csak az utána nyomuló Haynaual kellett megmérkőznie. A nehéz és hosszú utat Görgey aránylag gyorsan megtette és a kívánt időben, augusztus 9-én ért Aradra, ahol, terv szerint, a fősereggel kellett egyesülnie. Ez utóbbit azonban Dembinski, akinek kezére bízták, előbb Szeged alól hátráltatta vissza, majd onnan Arad helyett, a kapott utasítás ellenére, az országból kivezető utat követve, Temesvár alá hátrált, ahol az Erdélyből közben kiszorított Bem, átvéve a vezényletet, egy kockázatos döntéssel augusztus 9-én úgy vállalt csatát, hogy nem tudta: a tűzéréség löszertartalékát Dembinski előzőleg már innen is messze hátraküldte. A fősereg teljesen felbomlott. Görgey azt tervezte, hogy a seregrészek egyesülése után minden erővel az osztrákokra támad. Augusztus 10-én este azt mondta Kossuthnak, hogy ha a fősereg Haynaual szemben megállta helyét, akkor megindítja a támadást, ha viszont a fősereg vereséget szenvedett, akkor leteszi a fegyvert. Éjszaka Kossuth átküldte hozzá a temesvári katasztrófáról szóló jelentést. A helyzet teljesen reménytelen volt. Görgey kezén mindössze 30 ezer kimerült, elégtelenül felszerelt ember maradt. Ezért Görgey másnap Kossuthtól a hatalom formális átadását kérte. Kossuth lemondott és a török határ felé menekült. Az augusztus 12-i haditanács Görgey vezetése alatt elhatározta, hogy leteszi a fegyvert, de csakis az oroszok előtt. Ez meg is történt augusztus 13-án, Világosnál. Ezután

nem volt többé komoly ellenállás Magyarországon. Csak Komárom jól védhető vára tartotta még magát októberig.

A fegyverletétel szándékosan történt *kizárólag* az oroszok előtt. A magyar vezetők tudták, hogy ellentétek merültek fel Haynau és Paszkevicz között. Görgey és Kossuth egyaránt azt remélték, hogy az oroszok közbelépésétől esetleg lehet valamit várni, Haynau viszont, bosszúra vágyva, már elkezdte a kivégzéseket. A reményeket növelte az az udvarias forma, amellyel az orosz tisztek egy-két alkalommal tanúságot tettek arról, hogy magyar ellenfeleiket megbecsülik. Görgey, a komáromi terv értelmében azt javasolta a kormánynak, hogy próbáljon – a magyar korona felajánlásával is – tárgyalásokat kezdeni a cári hadvezetéssel. Ez utóbbi ugyan elzárkózott és a fegyverletételkor sem volt hajlandó semmiféle feltételt elfogadni, de nyilvánvalóan maga is bízott abban, hogy mérséklő szavának súlya lesz. Haynau temesvári győzelme után az erőviszonyok módosultak. A fegyverletétel után az orosz hadvezetés valóban amnesztiát ajánlott. A cár a fiát küldte Bécsbe, hogy az ifjú Ferenc Józsefnek figyelmébe ajánlja a „helyesen értelmezett kegyelmet” De hiába. A hatalom Schwarzenberg és a könyörtelen megtorlásra készülő Haynau kezében maradt, aki – mint mondta – száz évre el akarja venni a magyarok kedvét a forradalomtól. A cár csak annyit tudott elérni, hogy Görgeyt kivégzés helyett egy kis osztrák városba, Klagenfurtba internálták. Kijelentette ugyanis, hogy másként Oroszországban ad menedéket a magyar tábornoknak, s ezt a veszélyt Bécs mégsem vállalta. Franciaország és Anglia hiába próbált Schwarzenbergnél egy békítő politika érdekében közbelépni. Haynau 1849. október 6-án, a bécsi forradalom és Latour halála évfordulóján, Aradon kivégeztetett tizenhárom honvéd tábornokot. Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, gr. Leninger-Westerburg Károly, Nagysándor József, Poeltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsei Károly lettek így a nemzeti és emberi szabadság vértanúi. Ugyenezen a napon kivégezték Pesten gr. Batthyány Lajost. De kivégeztek másokat is. Az osztrák várbörtönök megteltek a magyar foglyok ezreivel. További ezreket besoroztak külföldön állomásozó osztrák ezredekbe. A rommá lett hazára az iszonyat csendje borult. Magyarországi ki volt szolgáltatva az idegen kényuralomnak.

XII. Önkényuralom, emigráció, kiegyezés 1849–1867

A véres kezű katonai diktatúrát 1850-ben „polgári” kormányzat váltotta fel. A budai helytartóság élére – de persze a bécsi kormányzat irányítása alatt – Karl v. Geringer báró került. Őt azonban már 1851-ben leváltották. Helyére Albrecht főherceg, a császár nagybátyja került, akit sokkal több szál fűzött a hadsereghez, mint a polgári igazgatáshoz. Az új kormányzat célja egyébként is a régi maradt: Magyarországot a szuronyok segítségével végleg beolvasztani az egységes és központilag önkényesen kormányzott „összmonarchiába” (Gesamtmonarchie). Azt a régies, arisztokratikus birodalmi föderalizmust ugyanis, amellyel annak idején Windisch-Grätz herceg próbálkozott, és amelynek a magyar főnemsek közt is voltak hívei, félretolta Felix v. Schwarzenberg herceg, aki egészen 1852-ben bekövetkezett haláláig a centralizált egyeduralom megteremtésén munkálkodott. Az udvar 1851-ben azt az 1849 márciusában kiadott olmützi alkotmányt is visszavonta, amely a birodalmat – legalábbis elméletben – nemzetiségi alapon föderatív állammá változtatta volna. Az 1851. december 31-én közzétett „kormányzati alapelvek” kihirdetésével az udvar – nem sokkal Napóleon Lajos december 2-i államcsínyje után – nem habozott az alkotmányosság látszatát is félredobni. Most már elvileg is megfogalmazta azt, amit előzőleg a gyakorlatban képviselt: az önkényuralmat. A birodalmat pátensekkel, császári rendeletekkel kormányozták.

1. A Bach-rendszer

Magyarország beolvasztásához az elvi alapot és jogcímet a „Verwirkungstheorie”-nek nevezett jogeljátszási elmélet szolgáltatta. Ennek hívei azt állították, hogy „Magyarország alkotmányos intézményeit

nyílt lázadás és forradalom által elvesztette”, politikai és történeti jogai megszűntek, s rajta a győztes dinasztia mint meghódított tartományon uralkodhatik. A bécsi neoabszolutisták először is a történeti állam területét kezdték megszábdalni. Újra különválasztották Erdélyt, azután Horvátországot (Szlavóniával és Fiumével). A Száva mentén meghagyták a határörvidéket. A Délvidéken egy újonnan szervezett szerb vajdaságot hasítottak ki. Mindezzel azonban persze nem a különböző nemzetiségek kívánságainak tettek eleget. A szerbek kívánták ugyan egy ilyen vajdaság felállítását, de azt már nem, hogy azt német nyelven igazgassák. Márpedig a magyar korona különválasztott és közvetlenül Bécs alá rendelt tartományai mind német közigazgatás alá kerültek. Horvátország önkormányzata és külön országgyűlése elvesztett a magyar alkotmánnyal együtt. A szlovákok autonóm törekvései sem értek célt. A szászok sem kapták vissza 1848 előtti jogaikat, és Avram Iancu, az erdélyi román felkelés vezére, nemsokára megismerkedett az osztrák börtönök belsejével. Mint Pulszky Ferenc mondta: az abszolutizmus szövetségesei: a nemzetiségek ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Vagy hogy egy másik magyar politikai író, Csengery Antal véleményét idézzük: minden nemzetiség egyenlő jogot kapott arra, hogy németté legyen.

A maradék Magyarországot – a helytartóság alatt – öt kerületre osztották, Buda, Pozsony, Sopron, Kassa és Nagyvárad székhelyekkel. A kerületek élén főispánok álltak. Ezek ellenőrizték, hogy a megyefőnökök végrehajtják-e a Bécsből érkező rendeleteket. A nagyszámú (16 ezred) osztrák csendőrség (Kempen tábornaggal élén), a titkosrendőrség, az idegenből hozott, túlfélt és rengeteg pénzt felemésztő hivatalnoksereg munkája azonban, az aktagyártáson és a bürokrácia gépezetének mozgatásán túl nagyrészt a magyarok ellenőrzésében, a hangulat megfigyelésében, a „gyanúsak” ellenőrzésében merült ki. E rendszer igazi kiépítője Alexander v. Bach báró birodalmi belügyminiszter volt, aki bécsi forradalmár ügyvédből „tért meg” a neoabszolutista összpontosítás, a rendőrzás, a besúgások és pörbefogások nagymesterének. Róla nevezték el az egész berendezkedést Bach-rendszernek, a zsinóros ruhába bújtatott német és cseh hivatalnokokat pedig Bach-huszároknak. A hivatalos nyelv a német lett. A magyar szellemi életre, irodalomra is ránehezedett a cenzúra. Igaz, akadtak, akik hajlandók voltak a rendszert szolgálni. De az öntudatosabbak nem vállaltak hivatalt, s a kormány embereitől is távol tartották magukat. Akármilyen süllyal

nehezedett is rá az idegen elnyomás, a magyar közvélemény nemcsak gyűlölte, hanem lenézte és kigúnyolta a rendszer és bizalmi férfiainak műveletlenségét és tragikomikus túlzásait.

Az udvar az osztrák nagypolgársággal, gyárosokkal, bankárokkal szövetkezett. Ezek is ellenségei voltak a különböző nemzeti szabadságmozgalmaknak, hiszen nekik az egységes birodalom komoly előnyöket nyújtott. Innen érthető az új politika sokban valóban polgári jellege – a magánjogi eljárástól egy sor igazgatási rendszabályig – sok egyébbel együtt, ami a régi, konzervatív főnemesi elképzeléseknek is útjában állt. De ez a polgári rendszernek egy olyan elnyomó, retrográd változata volt, amely éppen a polgári, liberális, parlamentáris politikai szabadságjogok gyakorlását akadályozta. Az udvar és az osztrák pénzügyi körök szövetsége külpolitikában a cári hatalomra, befelé, a nemzeti mozgalmakkal szemben pedig a császári sereg szuronyaira meg a rendőrök és hivatalnokok szervezetére támaszkodott. Ezek a Bach-rendszer alapjai.

Az önkényuralom legsúlyosabb következménye nem az volt, hogy Magyarország önálló állami jogainak érvényesítését egy időre elodázta, hanem az, hogy 1848 magasra ívelő lendületének szárnyát szegte. Anál, ami történt, talán még súlyosabb hiányosság származott abból, hogy sok minden nem történhetett meg a fejlődés e szakaszában, hanem elmaradt belőle. A 48-as nemzedék tagjai, azok az emberek – idősebbek és fiatalabbak –, akik a nagy átalakulást előkészítették vagy vezették, vérpadra, börtönbe kerültek, világgá szóródtak, vagy elhallgattak.

Széchenyi még 1848 őszén, amikor úgy látta, hogy a Habsburg-birodalommal való összeütközés s ezzel az általa annyit jósolt katasztrófa elkerülhetetlen, lelki egyensúlyát veszítette, s azóta Döblingben, Bécs mellett, ideggyógyintézetben élt, lázámaiban magát vádolva a forradalomért. A fiatal Petőfi valóra váltotta költői látomását: ott esett el a harc mezején, Segesvárnál, a szabadságért küzdve. Gr. Batthyány Lajost meg a katonai és politikai vezetők egész sorát kivégezték. Hivatalnokok, katonák, papok, egyszerűek és főrangúak kerültek puskacső elé, bitófára, vagy várbörtönök mélyére, ahol hosszú évekig sínylődtek s ahonnan nemegyszer megtörve léptek ki a napvilágra. Sok ezret besoroztak a császári seregbe és jó ideig itáliai vagy galíciai kaszárnyákban tartottak. Több százan külföldre menekültek a halál vagy a börtön elől. Volt, aki soha nem tért többé haza. Kossuth élete végéig számkivetésben maradt. Többen öngyilkosságot követtek el. Szemere Bertalan

elméje évek múlva elborult. Az a nemzedék, amelynek Magyarországot a modern társadalmi, politikai, szellemi fejlődés útján vezetnie kellett volna, szétszóródott a nagyvilágban: a szabadságért harcolt Itáliában Garibaldi oldalán, majd Észak-Amerikában Lincoln seregében, vasutat épít az Alpok tövében, háborúskodik Törökországban, újságot ír Brüsszelben és Londonban, ősvadont irt az Újvilágban, kereskedik és a forradalmat várja Párizsban. Ez a sok energia, sok elfutó esztendő mind a magyar fejlődésből hiányzik. Akik pedig a tizenhét évet otthon átvészelték, vagy akik 1867 után hazatértek, azok is elvesztették életük-ből a legalkotóbb éveket, erőik fölemészthődtek.

Ez a 48-as nemzedék számszerűen talán nem jelent nagy tömeget. De ez a pár száz vagy pár ezer ember mégis sok mindent képviselt. Többé-kevésbé azonosítani tudta saját ügyét a nemzet érdekeivel. Látta, hogy mit kell tennie és mert is cselekedni. Tisztában volt a korszerű átalakulás szükségével és fegyvert is hajlandó volt fogni annak védelmében. De már nem tudott olyan utódot nevelni, amely a megkezdett úton, változatlan lendülettel tovább vezette volna a nemzetet. Az ifjabb nemzedék az elnyomás, a bénultság idején nevelkedett, amikor az emberek néma ellenállásba, passzív rezisztenciába húzódtak és a *tenni* jelszót felváltotta a *nem tenni*. A Leo v. Thun gróf miniszter által bevezetett új iskolarendszernek (*Organisationsentwurf*, 1850) lehettek, voltak jó elemei (iskolakötelezettség, 8 osztályos gimnázium), de mégis az önkényuralom, a németesítés eszközének tekintették – némi joggal. Az előző korszak termékeny vitái elnémultak. A fiatalok nem tanulmányozhatták külföldön a fejlettebb viszonyokat. A levegőhiány elfojtotta a 48-as nemzedékre jellemző, széles körű érdeklődést. Emellett az idegen elnyomás mindig egészségtelenné teszi, torzítja a közvéleményt. A fiatalok kezdtek külsőségekben: zászlóban, ruhában látni a hazafiság kifejezését. Gyűlöltek az elnyomó Ausztriát, de önbizalmuk, elszántságuk és felkészültségük már nem volt apáikéhoz mérhető. Gyakorlati: társadalmi és gazdasági kérdések helyett külsőségekre figyeltek. Némi-
leg ez is magyarázza a századvég politikai kultúrájának bizonyos hiányosságait, nemegyszer inkább érzelmi, indulati, semmint racionális jellegét.

2. Hazai polgárosodás, nekilendülő Európa

A feudális rendszer korlátai ledőltek 1848-ban. Visszaállításukra az abszolutizmus sem gondolt. S ha a letűnt világnak tovább is éltek még – elkerülhetetlenül – bizonyos maradványai, a polgárosodó hazai társadalom és a pályakezdő hazai kapitalizmus előtt mégis megnyílt az út, amelyen tovább haladva megpróbálhatott a nekilendülő Európa – közelebbről a fejlettebb zóna – nyomába érni. Ezt az útszakaszt azonban, a hazai adottságokon túlmenően, újabb akadályok, az önkényuralmi rendszer ellentmondásos következményei tették nehezen járhatóvá.

Ha persze ahhoz a nekilendülő és expanzív kapitalizmushoz mérjük, amely ez időben az Atlanti-óceán keleti és nyugati partjain Európa fennsíkját és az Amerikai Egyesült Államokat jellemezte, nemcsak Magyarország most ébredező, hanem Ausztria nála fejlettebb gazdasága is igen szérénynek tűnik. A forradalmak utáni éveket általában konjunktúra, a nemzetközi kereskedelem, a hajóforgalom, a vasúthálózat jelentős növekedése, a kommunikációs eszközök (távíró), a technika gyors fejlődése jellemezte. A fennsík országaiban ez a kapitalista szabadverseny kibontakozásának időszaka. Ebben Anglia járt az élen, amely, miután túljutott az ipari forradalmon, az ipar, kereskedelem, tengeri hajózás, hitel- és pénzügyek terén az első helyet foglalta el az egész világon, mialatt új piacok, nyersanyagforrások és gyarmatok felé nyújtotta ki kezét. Az a szabadkereskedelmi politika, amelyet az angol liberális párt befolyása biztosított, és amelyet természetesen mindig az erősebb fél vállalt szívesen, elősegítette ezt a gazdasági terjeszkedést, a textiláruk, gépek, acél és más termékek kivitelét. Születőben volt a nagy brit gyarmatbirodalom és annak világpiaci monopolhelyzete. Az Újvilágban Észak-Amerika, mint jóval fiatalabb partner területén az 1860-as évek elején lezajlott polgárháború, az Abraham Lincoln elnök által irányított északi, és a másik oldalon, a déli államok között, nemcsak a rabszolgakérdésben hozott pozitív változást, hanem, mint valamiféle „második forradalom”, a kapitalista fejlődés szélesebb útját is megnyitotta.

A kapitalizmus gyors fejlődése Franciaországot is jellemezte, bár ott a politikai hatalom nem valamilyen liberális párt, hanem – nagymértékben – III. Napóleon császár kezében összpontosult. Ez a hata-

lom egy katonai klikkre támaszkodott, de sokban összefonódott a gazdagodó pénzarisztokráciával, a bankárok, tőzdespekulánsok, iparbárók körével. A nehézipar gyors fejlődése mellett a könnyűipar, a kisipar is jelentős maradt, különösen a nagy hagyományokkal rendelkező francia luxusipar területén. Különösen fontossá vált a bankok, a pénztőke szerepe. A párizsi értéktőzsde a nemzetközi pénz- és hitelpiac egyik legfőbb központja lett, a világ egyik legfényesebb, és gyorsan fejlődő városában, amelynek szűk utcái, a császár parancsára, széles, nyílt sugárutaknak adtak helyet, amelyek forradalmi barikádok emelésére már nem voltak alkalmasak. A pénzügyi manőverekben részt vettek a császár és miniszterei is. Mindez persze igen nagy mértékben kielemezte a társadalom belső ellentéteit.

A gazdasági fejlődés fellendült a német területeken is. Ezek belső eltérései különösen jól megfigyelhetők az agrárviszonyok terén. A nyugati német vidékeket a paraszti kistermelők, a keletieket viszont a junker nagybirtokosok túlsúlya jellemezte. A feudális földesúri nagybirtok fejlődött itt át agrárkapitalista junkergazdasággá – ez az a „porosz út”-nak nevezett sajátosság, amely Európa keleti zónáin többfelé jelentkezett. Az ipari forradalom most kezdett itt kibontakozni, főleg Poroszországban és Szászországban. Az üzemek száma és nagysága megnőtt, a vasúti hálózat két évtized alatt megháromszorozódott, részvénytársaságok, nagybankok alakultak. Mindez különösen Poroszországra állt, amely gyorsabban fejlődött, mint a többi német állam, és gazdaságilag immár kezdte túlszárnyalni Ausztriát.

E széttekintés után, amely persze szükséges akkor, ha valójában próbáljuk felmérni helyünket Európában, Magyarország egykorú képe talán a valóságnál is kedvezőtlenebbnek tűnik. Nem szabad viszont figyelmen kívül hagynunk, hogy megint olyan későbbi indulásról van itt szó, amely utóbb gyorsulni tud és amelyet a korábbi viszonyokhoz képest mégis némi előrelépésnek kell tekinteni.

Schwarzenberg „nagynémet” terve az volt, hogy Ausztriát bekapcsolja a német államok vámszövetségébe, és azon belül Poroszországgal szemben magához ragadja a vezetést. Vagyis, hogy a német államokat a Habsburgok vezetése alatt egyesítse egy olyan nagy, mintegy 70 milliós, közép-európai birodalomban, amelyen belül a németek nagy túlsúlyt alkottak volna a tulajdonképpeni Habsburg Monarchia sokféle más nemzetével szemben. Ezzel ellentétben viszont Poroszország, a maga „kisémet” elképzeléseinek megfelelően, saját vezetéssel és a

Habsburg-hatalom kizárásával akarta a többi német államot összefogni. E hatalmi rivalitás során Schwarzenberg 1850 őszén, a cár támogatásával, Poroszországot még rá tudta kényszeríteni arra, hogy elismerje a Habsburg-hatalom vezető szerepét a német államok 1815-ben létrejött és most újra helyreállt szövetségén belül, vagyis, hogy átmenetileg elejtse a „kisémet” terveket. De 1851 tavaszán azt már nem tudta elérni, hogy a német fejedelmek drezdai gyűlése a német szövetségbe a Habsburg Monarchia nem német országait – tehát Magyarországot is – felvegye. Ez ellen egyébként a magyar emigráció is tiltakozott.

A „nagynémet” tervvel összefüggésben viszont az osztrák kormányzat megszüntette azt a külön, belső diszkriminatív vámvonalat, amely a Habsburg Monarchián belül Magyarországot elválasztotta Ausztriától. Az ezzel elmaradó kincstári jövedelem pótlására pedig Magyarországon is bevezette a dohány egyedáruságot. Ezzel az osztrák politikai és gazdasági vezetés a magyar konzervatívok korábbi javaslatát fogadta el a másik alternatívával: az egykor Kossuth által képviselt védvamos irányzattal szemben.

A belső vámvonal eltörlésének egyik fontos következménye az lett, hogy megnöttek a magyarországi agrártermények kivitelének lehetőségei. A Habsburg Monarchia nyugati, osztrák–cseh tartományainak bővülő piaca mellett, további vámszerződések következtében, a magyar agrárexport utat talált a német államokba is, és módja nyílt arra, hogy bekapcsolódjék az 1850-es években kibontakozó nagy agrárkonjunktúra áramába. Annyival is inkább, mivel gyengült a konkurenciája, hiszen kevesebbet exportált Oroszország a krími háború, a belső feszültségek, a jobbágyfelszabadítás (1861), majd a lengyel felkelés (1863) következményei folytán, sőt Amerika is, Észak és Dél polgárháborúja miatt.

Ezeket a megnöött lehetőségeket leginkább a nagybirtok tudta kihasználni. Neki volt a legkönnyebb terményfeleslegét értékesítenie, a kapitalista mezőgazdaságra való áttérés problémáit megoldania, a beruházáshoz hitelt szereznie, üzemét átszervezve gépekkel – főleg cséplőgépekkel – felszerelnie. A takarékpénztárak mind több hivatalos akadályokkal találták szembe magukat. Az egyetlen hazai bank – a Pesti Kereskedelmi Bank – csak nehezen tudta magát fenntartani az osztrák nemzeti bank túlsúlyával és egyeduralkodó törekvéseivel szemben. Hitelt leginkább az osztrák pénzügyi körökkel, tehát az új kormányzati rendszerrel kapcsolatban állók tudtak szerezni. Tehát a nagybirtokosok, és közülük is főleg aulikus udvarhű arisztokraták. Igaz, hogy a tényleges

politikai hatalomból sokban ők is kiszorultak és szembenálltak az új típusú önkényuralommal, társadalmi vezető szerepük azonban megmaradt, sőt tovább erősödött, és újabb támogatást is kapott, hiszen az udvar megkönnyítette a hitbizományok alakítását.

A nemesi közép- és kisbirtok már jóval kevésbé volt képes a konjunktúrából adódó új lehetőségekkel élni. Ahhoz, hogy az elmaradt termelési módszereket (rossz ekék, hiányos trágyázás, régimódi nyomtató cséplés stb.) korszerűbbekkel tudja felcserélni, beruházásra, tehát pénzre és hitelre lett volna szüksége. Ehhez azonban nemigen jutott. Számos család gyűjtött pénze is füstbe ment a Kossuth-bankókkal, amelyekből a győztes kormányzat vagy hetven milliót egyszerűen elégetett. Az úrbéri viszonyok, az ingyen jobbágymunka megszűnéséből természet szerint adódó anyagi nehézségeken csak részben enyhített a terményárak emelkedése. Az 1848-ban kilátásba helyezett úrbéri állami kárpótlást az új kormány végső fokon megfizette ugyan – sőt alighanem jobban, mintha 1848/49 radikálisabb elképzelései érvényesültek volna –, de eléggé késedelmesen. Kossuth annak idején 15 millió forint előleget helyezett kilátásba. Az abszolutista kormány 3 milliót fizetett ki előlegként, kis részletekben és nemegyszer politikai „megbízhatóság” szerint. Az állami kárpótlás kérdését végül az 1853. évi pátens rendezte, amely az úrbéres földek teljes értékének mintegy 30%-át adta meg a birtokosoknak, mégpedig 50%-ot jövedelmező földtehermentesítési kötvények formájában. Ha azután valakinek nagyobb összegre volt szüksége, akkor a kötvényeket rendszerint áron alul kellett értékesítenie. Ugyanakkor a vámvonal megszüntetésével életbe lépett az osztrák egyenes és fogyasztási adók megilletékek rendszere. 1848-ban a tiszta jövedelem 4%-át kellett adóba befizetni. Ez az abszolutizmus idején előbb 16%-ra, később majdnem 20%-ra emelkedett. Az elnyomó rendszer hivatali és katonai apparátusa sokba került. 1848 előtt az egyenes adó (hadiadó) és a közvetett adók együttesen mintegy 9,5 milliót tettek ki Magyarországon; 1850-ben ez az összeg 39 millióra, 1857-ben pedig már 107 millióra emelkedett. Ez felemésztette a forgótőkét. Aki pedig uzsorára pénzt vett fel és adósságokba keveredett, az el volt veszte. A nemesi birtokos tehát nemigen tudott beruházni, jobb termelésre áttérni. De nem is nagyon igyekezett. Régi életmódját, szokásait, kedvteléseit igyekezett megtartani, viszont az új gazdasági viszonyok közt nem tudott eléggé tájékozódni. Szakértelme nem volt kielégítő, s nemigen volt alkalma arra, hogy hozzáértését gyarapítva, korszerűsítse. A középne-

messég zöme elzárkózott az új politikai rendszertől, azt lehetőleg bojkottálta, de ezzel együtt be is szűkült a mozgástere és szemhatára. Mindezt összevéve az a köznemesség, amely már előzőleg is széles mezőnyben helyezkedett el a társadalmon belül, most még jobban differenciálódott, tovább bomlott és széles rétegeiben elszegényedett.

A parasztság még súlyosabb problémákkal küszködött. A felszabadítással megszűnt a régi jobbágyság jogi egysége, de megmaradt, sőt tovább növekedett a parasztság egyes rétegeinek vagyoni különbsége. A telkes jobbágyok megkapták az általuk használt, volt úrbéres földeket és azok arányában részesültek a községi földek elosztásánál is. A zsellérek azonban föld nélkül maradtak, sőt most már a közföldeket sem használhatták és fát sem szedhettek az urasági erdőből. Márpedig a felszabadult parasztságnak csak mintegy 30–35%-a, kereken 550 ezer család bírt telki állománnyal. S ezek közül is csak mintegy 17 ezernek volt egy egész – vagy annál nagyobb – telke, 93 ezernek fél telke, míg a nagy többségnek csak annál is kisebb földdarab jutott. A parasztok további 45%-a volt házzal, némi belsőséggel rendelkező zsellér, és mintegy 20%-a házatlan, nincstelen zsellér. Az 1853 márciusában császári nyílt parancsként közzétett – már említett – úrbéri pátens a jobbágyfelszabadítás végrehajtását inkább a parasztok rovására szabályozta újra. Elfogadta ugyan – mint láttuk – az állami kárpótlás elvét, de az irtások és a szerződéses zsellérföldek nagy részét meg a regálejogokat a volt földesurak kezén hagyta és a megváltásnak terhét – a dézsmás szőlőkével együtt – a parasztokra hárította. Így hát nőttek a parasztokra nehezedő terhek. A sorra induló, hosszú úrbéri perek során pedig kiéleződtek a társadalmi ellentétek.

Az egymillió kis földű vagy földtelen zsellér proletársorsra jutott: szabad lett, de szegény, vagy éppen nincstelen. Kenyerét részben a nagybirtokon mezőgazdasági munkásként, részben a vasútépítő és csatornázási vállalatoknál földmunkásként kellett megkeresnie. De a volt telkes jobbágyok, tehát a földhözjutottak közt is egyre nagyobb lett a módosabb és a szegényebb parasztok közti különbség. A szegényebb a maga kis földjén nehezebben bírta a terheket. Gyermekei közt még jobban fölaprózódott, amije volt, új földet pedig a nagybirtoktól nem tudott szerezni. Nemegyszer kicsúszott hát a lába alól a talaj és zsellérré vált maga is. A mezőgazdasági konjunktúrát inkább a módosabb parasztság tudta kihasználni, bár hitel- és fogyasztási szövetkezetek felállítására csak utóbb, a kiegyezés után került sor. A gazdasági fejlődés

mindenesetre inkább a nagygazdáknak kedvezett, s ez is fokozta a parasztságon belüli feszültséget. A politikai élet aktív elemei közé azonban a parasztság magasabb rétege sem tudott feljutni. Nem is próbálta őt senki ide felemelni: sem a birtokos osztály, sem az abszolutista kormány, amely jobban bízott a nagyurakban, mint az Alföld mezővárosainak „Kossuth apánkra” emlékező lakóiban. A parasztság így szívében ott őrizte a felszabadító 1848 emlékét, de határozott politikai aktivitás nem bontakozott ki soraiban, és az eseményeket inkább csak saját mindennapi életének szűkös korlátai közül figyelte.

Az új helyzet másik következménye az volt, hogy az ipar és a kereskedelem is elkerülhetetlenül hozzáigazodott a változó feltételekhez. Ennek következtében az előző évtizedekben létrejött fiatal magyar iparvállalatok – főleg a textilüzemek – egy része tönkrement. Voltak ugyanis termelési ágak, amelyekben nem lehetett a fejlettebb osztrák iparral versenyre kelni. Néhány üzem számára a magyar nemzeti mozgalommal, így az ipari Védegylettel való kapcsolata sem volt ez időben jó ajánlólevél. Jelentős fejlődés ment viszont végbe, a másik oldalon, olyan iparágakban, amelyek feltételei a hazai struktúrában jobban adva voltak. Így a vasérc- és szénbányászat terén – részben osztrák tőkeérdekeltség útján –, azután a vasöntődék, gépgyárak vonatkozásában. Ganz Ábrahám budai üzeme mind nagyobb létszámmal dolgozott és fontos szerephez jutott Vidáts István mezőgazdasági gépgyára is. Az ipari munkásság létszáma általában több mint kétszerezése nőtt és nagyjából 300 ezer fő körül mozoghatott. Elsősorban azonban a mezőgazdasággal kapcsolatos élelmezési iparágakban, a malom-, szesz és cukoripar terén volt a fejlődés jelentős. Európa e zónájában Magyarország a tőkés malomipar fontos központja lett. A nagybirtokos alapítású malmok mellett a városokban – főleg Pesten – gőzerővel működő nagy malmok léptek működésbe.

Jelentős volt a kereskedelem és közlekedés, így a vasútvonalak fejlődése is. Az 1850-es évek második felétől kezdve Szeged, Debrecen, Nagyvárad és egy sor más város egymás után bekapcsolódott abba a vasúthálózatba, amely a fővárosból, mint központból kiindulva sugárszerűen haladt az ország szélei felé. A vasútvonalak hossza 1849 és 1865 között 178 kilométerről 2158-ra nőtt.

A jobbmodú polgárság nyert a változásokkal. A hazai polgárság élére az 1850-es években az új lehetőségeket megragadó nagykereskedők, főleg a termény-nagykereskedők kerültek. A polgárnak viszont

egyre kevésbé volt kedve növekvő vagyonát, s a nemesnek sem birtoka megmaradt jövedelmét újabb forradalmi kalandokkal kockára tenni. Ez a tendencia mindinkább kifejezésre jutott – az elnyomással szemben jelentkező nemzeti mozgalmak ellenére – a politikai gondolkodásban is.

3. Politikai gondolkodás és művelődés

A magyar politikai fejlődés, forradalmi időkhöz illő gyors egymásutánban, három fokozaton ment át: a régi, 1847. évi berendezést felváltották az 1848. áprilisi törvények; egy év múlva pedig követte azokat az 1849. áprilisi Függelenségi Nyilatkozat. Most, az önkényuralom idején, mindhárom iránynak akadtak folytatói: 1847-et az ókonzervatívok, 1848-at Deák Ferenc és hívei, 1849-et Kossuth és az emigránsok akarták visszaállítani. Mindegyik abban a mértékben, ahogy szóhoz juthatott.

Ókonzervatívoknak ekkor azokat az arisztokratákat nevezték, akik, mint gr. Apponyi György, gr. Dessewffy Emil, br. Jósika Samu, az 1840-es években a konzervatív kormánypárt vezetői és tagjai voltak. A nagybirtokosok – mint azelőtt is – hívei voltak a Habsburg Monarchia egységének, de azon belül egy többé-kevésbé olyan méretű politikai önállóságnak is, mint amelyet annak idején a feudális alkotmány nyújtott Magyarországnak. Éppen ezért most az 1847. évi alkotmányt szerették volna feltámasztani – de persze már a reform figyelembevételével, a jobbagyság visszaállítása nélkül –, hogy Magyarországnak az egységes Monarchián belül valami önkormányzatot biztosítsanak. De ha szerényebb kívánságokkal léptek is fel, mint 1848 hívei, politikájuk azokénál csak látszólag volt realisabb. Az önkényuralom ugyanis egyelőre sem kisebb, sem nagyobb engedményekre nem volt hajlandó. S bár aránylag nekik volt még leginkább szabad kezük: a forradalomtól zömmel távol maradtak, és így Bécs szemében ők voltak a legkevésbé „kompromittálva”, az osztrák arisztokráciához fűződő családi kapcsolataik segítségével pedig a legkönnyebben megtalálták az udvarhoz vezető utat, a rendszer uraival szemben az ő röpirataik és memorandumaik sem értek el sikert, sőt még szimpátiát sem keltettek. A nagyurak inkább mint a társadalmi élet vezetői az irodalmi és tudományos, kulturális szervezetek élén játszottak szerepet.

A nagybirtokosokkal szemben a köznemesség és polgárság nagy többsége nem volt hajlandó ennyivel megelégedni és Deák Ferenc mögé sorakozott, aki ingadozás nélkül kitartott az 1848. évi törvények jogfolytonosságának elve mellett. A polgári-nemzeti törekvéseknek már szélesebb keretre, több mozgási szabadságra volt szüksége, mint amennyit az állami önállóság régi, feudális mértéke megszabott. Viszont ugyanakkor biztonságra és nyugalomra is. Bármily elkeseredett ellenkezéssel fogadták ugyanis a nemesi rétegek a bukást, a megtorlást, az önkényuralmat, az a folyamat, amely egy forradalom vállalásától mind távolabb vitte őket, már ekkoriban megindult. S ebben korántsem álltak egyedül. Azokat a polgári és nemesi osztályokat, amelyek Európában 1848 forradalmait vezették, mind érte valami sokkhatás, olyan új társadalmi-politikai erők jelentkezése következtében, amelyek által fenyegetettnek érezték pozícióikat. Így aztán kezdtek visszahátrálni a forradalomtól. A szembetűnő példa erre a francia burzsoázia, amely – mint láttuk – saját munkásosztályával találta szembe magát, és Párizs proletárjainak vérét ontotta már 1848 júniusában. Magyarországon, fejletlenebb viszonyok között, a forradalmat vállaló nemességnek nem Budapest munkásaitól kellett félnie. Őt ez a sokkhatás a parasztság, illetve – főként – a nemzetiségi mozgalmak által felhasználható, mozgósítható nem magyar parasztság részéről érte. Annyival is inkább, mivel e nemzetiségi mozgalmak vele szemben a Habsburg-hatalmat támogatták. A magyar nemesi rétegek politikai irányvételének, a forradalom kérdéséhez való viszonyának alakulását nem utolsósorban saját társadalmi, politikai és egyben nemzeti vezető szerepének igénye és féltése határozta meg a régi, történeti országon belül. Akkor is, amikor az abszolutizmus, az elnyomás ellen kész volt, természet szerint, a saját nemzeti szabadságáért az adott lehetőségek szerint küzdeni. Innen a fokozatos eltávolodás az 1849. évi függetlenségi politikától – bár a szélesebb közvéleményben mindig új meg új, reménykedő hírek terjedtek el Kossuth várható hazatéréséről. S innen – részben – az a kiábrándulás, amely a forradalom és a bukás nyomán éppen a kritikára hajló, és magukat a realizmus híveinek tekintő szellemek körében keletkezett. Kemény Zsigmond, a regényíró, 1848 előtt mérsékelt reformer, 1849-ben a debreceni „békepárt” tagja, 1850-ben írt röpiratában (*A forradalom után*) azt fejtegette, hogy Ausztriát Angliától Oroszorszáig minden nagyhatalom fenn akarja tartani, s ezért Magyarország függetlensége, segítséghíján, ki nem vívható. Fejtegette, hogy a magyar nép nem

forradalmár, s vissza kell térni Széchenyi útmutatásaihoz. Keménynek az volt a célja, hogy „a hazai romok között” reális mérlegre vesse „tévedéseinket és az áldozatokat”, de emellett hajlandó volt már 1848 emlékét is feláldozni. Arany János, a nemzeti klasszicizmus nagy költője, valósággal önkínzó lelkiismeret-vizsgálatként írta meg fájdalmában a „Nagyidai cigányokat”, amelynek kérkedő és naiv hőseiben, szalma-láng-hevűkkel és szétfoszló illúzióikkal, a közelmúlt keserű torzképét rajzolta meg. Sokan nem hitték, hogy az önkényuralommal szemben el lehessen érni egy olyan megoldást, amelyet Bécsben egyszer már véres ellenforradalom árán is készek voltak semmivé tenni. 1850-ben a nemzetiségek egyenjogúsításának problémáiról írt röpiratában (*Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*) még Eötvös József is elfogadta, amit megváltoztathatatlanak vélt: a szabadságharc leverése utáni helyzetet, az új osztrák összbirodalmat, központi kormányral és közös parlamenttel, és csak azon belül próbált önálló tartományi beligazgatást kérni Magyarországnak. Annál kitartóbban érvelt azonban Eötvös Magyarország történeti egysége és azon belül a magyar vezetés védelmében. Hosszan fejtegette, hogyha Magyarországot bosszúból etnikai alapon próbálják felosztani, azzal az egész Habsburg Monarchia felbomlását készítik elő, hiszen annak – a magyarokon kívül – minden nemzetisége rokonra talál a határokon túl. Mivel pedig „egy nagy állam megléte azon a helyen, amelyet az osztrák monarchia elfoglal, európai szükségesség” és mivel „Európa e részén csak úgy lehetséges nagy állam, ha mindazokat a néptöredékeket, amelyekből az osztrák monarchia áll, egy egészébe egyesítik”, itt nyilvánvalóan a nemzeti jogok fogalmát kell módosítani. Először is az egyes országok, nemzetek „történeti” jogát kell figyelembe venni, összeegyeztetve azt a monarchia egységével, az egyéb nemzetiségi, nyelvi igényeket pedig csak e történeti kereteken belül kielégíteni. Hozzá kell tennünk, hogy Eötvös álláspontját, a liberális nemességnek a forradalomtól való hátrálásán túlmenően főként az befolyásolta, hogy nyomasztóan szilárdnak látta a Habsburg Monarchia nemzetközi pozícióját. Hiszen utóbb, amikor ez megingott, sokkal felszabadultabban kezdett tájékozódni és a dualizmus híve lett.

Abban a nagy elméleti műben, amelyet ~~Eötvös~~ még az 1850-es évek elején írt (*A XIX. század uralkodó eszméi és befolyásuk a társadalomra, 1851–1854*), ha nyíltan nem is mondta ki, nem utolsósorban éppen a Habsburg Monarchia számára próbált olyan elvi alapvetést, rendezési

tervet fogalmazni, amely lehetővé tenné átalakítását alkotmányos, liberális monarchiává, hogy a nemzeti érdekek jobban szóhoz juthassanak. Szövegén nemegyszer érezni, hogy Bécs előtt érvel, az önkényuralmi kormányzatot szeretné meggyőzni arról, hogy az alkotmányosság nem gyengítené, hanem inkább erősítené a Monarchiát, mint a cári hatalom ellensúlyát, és hogy az erőszakos központosítást át lehetne törni a történelmi egységek nemzeti önkormányzatával.

Deák Ferenc viszont – az ilyen kísérletektől távol maradva – rendíthetetlenül nézte az önkényuralmi rendszer erőlködését, és nem engedett abból, amit jogszerűnek tekintett. Ő mutatott példát a néma ellenállásra, mint az egyetlen lehetséges magatartásra, amíg az elnyomás tart, s félrevonulva várta a vihar végét. Érthető, hogy egyre inkább ő lett a nemzeti szabadsághoz, de ugyanakkor a biztonsághoz, nyugalomhoz ragaszkodó nemesi és polgári elemek bizalmának letéteményese. Körülötte csoportosultak a nevesebb írók: maga Eötvös és Kemény (aki a *Pesti Napló* szerkesztését vette át), Csengery Antal és a történész Salamon Ferenc.

Kemény Zsigmond 1853-ban megállapította, hogy a vidéki birtokos nemesség művelődési eszközeit, lehetőségeit a megyei élettel együtt elsodorták az események. Ez azt jelentette, hogy a nemzeti politika potenciális vezető rétegének kulturális mozgástere is sokban elveszett. Az értelmiség, ha lehet, még kiszolgáltatottabb helyzetbe került. A nemzeti elnyomás a művelődés viszonyaira is súlyosan ránehezedett, az intézmények, egyesületek, a tudományos és irodalmi élet vonatkozásában egyaránt. Az általa kiváltott nemzeti ellenhatás ugyanakkor bizonyos fókig késleltette, motiválta azt a másik fontos folyamatot, amelynek során a liberalizmus mindinkább elfordult a forradalomtól. A polgári fejlődés, a kapitalizmus kibontakozása viszont ugyanakkor mégis teremtett új igényeket és lehetőségeket. E tényezők összhatása úgy érvényesült, hogy az adott keretek közt továbbfejlődtek és bontakoztak az új tudományos és kulturális törekvések, de megerősödtek bennük a viszonylag konzervatív vonások. Ez figyelhető meg a Magyar Tudományos Akadémia működésében is, amelyet egyébként az abszolutista kormányzat sokban akadályozott – egyebek közt 1858-ban az alapszabályokból törölni kívánta a tudományok magyar nyelvű működésére vonatkozó célkitűzéseit. Ez ellen Széchenyi, távolból, lelvélben tiltakozott, amelyet gr. Dessewffy Emil elnök ugyan nem engedett felolvasni, de amely kéziratban mégis széles körben elterjedt. Létre-

jöttek viszont az első akadémiai szakmai bizottságok. Új kezdeményezések és vállalkozások születtek az összehasonlító nyelvtudomány, a statisztika, meg – különösen – a történeti forráskiadás terén. Ez utóbbi egyik fő kezdeményezője Toldy Ferenc irodalomtörténész és akadémiai titkár volt, akinek működése jellemzően mutatta, hogy a pozitív vonás (a forráskiadás) miként kapcsolódott össze szemléleti visszahátrálással. A forradalomtól való elfordulás ugyanis a múltat illetően is többféle módon történhetett: a polgári, tehát európai szempontból korszerűbb eszmények felé, amint az a volt centralisták: Csengery Antal, Szalay László és mások esetében megfigyelhető, vagy pedig a nemesi, feudális eszmények felé, ahogy Toldy esetében történt, arra is jellemző módon, hogy a hazai német polgárból lett értelmiségi mennyire átvette a nemesi konzervativizmus eszményeit. Az egykorú magyar történetírás valóban nemzeti-liberális szellemű, nagy hatású produktuma az emigráns Horváth Mihálytól, 1849 volt oktatásügyi miniszterétől származott, aki Svájcban írta meg összefoglaló műveit Magyarország, majd a reformkor, illetve a forradalom és szabadságharc történetéről (1860–1865). Az 1850-es évek fő tudományos folyóirata, az *Új Magyar Múzeum* még régi típusú, közös egyvelege volt a legkülönbözőbb témáknak és műfajoknak. Az 1860-as években viszont létrejöttek az első kísérletek olyan külön szaktudományos orgánumok megteremtésére, amelyek, egy-egy ismeretág körül már speciális szerzőgárdát tudtak összehozni. Ilyen irányú fejlődés mutatkozott a műszaki, természettudományi és orvosi diszciplínákban is, bár a jelentős teljesítmények inkább egyedi, személyes jellegűek voltak és olyan egyéniségekhez fűződtek, mint Semmelweis Ignác, aki a gyermekágyi láz leküzdéséért indított sikeres harcot, vagy Jedlik Ányos, aki 1859-ben a dinamót készítette el, bár anélkül, hogy gyakorlati alkalmazásának jelentőségét felismerte volna. A művészetek terén a nemzeti romantika vált uralkodóvá, amelyet zenében Erkel Ferenc, az irodalomban pedig főleg Jókai Mór képviselt, míg Madách Imre a nemzet és az emberiség sorskérdéseire keresett választ az *Ember tragédiája* hatalmas, drámai történeti tablójában (1859).

Az egykorú európai művelődést nemcsak az ismeretek, az új technikai eljárások, találmányok körének bővülése, a különböző tudományágak tovább-bontakozása jellemezte, hanem – részben éppen ezért – az a bizakodás is, hogy a világ mind jobb irányba halad, s hogy a tudás előbb-utóbb magyarázatot és megoldást talál az emberiség alapvető problémáira. Az elvárások e légkörében erősödött meg annak

reménye, hogy mindazt, amit a világ és az ember fejlődéséről tudunk, egyetlen összefüggő, zárt gondolatrendszerbe lehet belesűriteni, amelynek segítségével azután értelmezhetővé válik a múlt, a jelen és a jövő egyaránt. Ilyen irányú kísérletként született meg az evolucionizmus elmélete. Ennek legjelentősebb megfogalmazója, az angol Charles Darwin (1809–1882) a paleontológiai és egyéb biológiai adatok tömegének segítségével azt a természeti folyamatot, progressziót mutatta be, amely az egyszerű organikus formáktól vezetett el, természetes kiválasztódás során, a legkomplexxebbekig (*The Origin of Species*, 1859). Ezt a nagy visszhangot kiváltó alapgondolatot azután mások, a továbbiak során, széles körben alkalmazták más területekre, így a társadalomra vagy éppen a politikára is. A darwinizmus magyarországi befogadására már az 1860-as évek elején, a londoni emigrációban élő bencés tanár, Rónay Jácint tette meg az első lépéseket (*Fajkeletkezés*, 1864).

Annak a másik egykorú jelentős szintetizáló elméletnek, amelyet megalkotója: Karl Marx neve után marxizmusnak, illetve történelmi materializmusnak neveztek, még sokkal messzebbmenő hatása lett a továbbiak során, főleg a XX. században. Ez adta ugyanis azután a kommunista mozgalom és az általa irányított pártok s államok ideológiai bázisát. Marx azonban e későbbi fejleményektől függetlenül is a XIX. század egyik legjelentősebb intellektuális személyisége volt, aki széles körű, sokrétű ismeretanyagot feldolgozva tett kísérletet arra, hogy egy világos, összefüggő, átfogó elmélet segítségével találjon magyarázatot az emberi társadalom fejlődésének és az anyagi világgal való viszonyának problémáira. A kapitalizmus kibontakozásával együtt jelentkező társadalmi ellentmondások és gazdasági összefüggéseik mélyreható elemzésével „tudományos” elméletet kívánt adni az addig gyakran csak ösztönösen kirobbanó munkásmozgalmak kezébe. Kiindulásul felhasználta Hegel akkoriban elterjedt német dialektikus filozófiáját, amely a történeti fejlődést gondolatrendszerek közti konfliktusok egymásutánjának tekintette. Ezt azonban átfordította és a történelmet az osztályharcok, társadalmi konfliktusok sorozataként értelmezte, amelynek a munkásosztály, a proletariátus győzelmével kell végződnie. Ebből az elméletből azután késői követői alkottak olyan, majdhogynem vallásos jellegű ideológiát, amelynek a nyitott, kritikai elemzéshez már nem sok köze volt.

Marx (1818–1883) Trierben, a Rajna-vidéki Poroszországban született. A bonni, berlini, jénai egyetemen tanult. Filozófiai doktorátust

szerzett. 1842-ben a liberálisokkal együtt alapított *Rajnai Újság* munkatársa volt. A lap betiltása után, 1843-ban Párizsba ment, ahol forradalmi körökkel került kapcsolatba és tanulmányozta az utópista és kispolgári szocializmus eszméit. Itt kötött életre szóló barátságot Friedrich Engelsszel, aki az elmélet kidolgozásában is közeli munkatársa lett. 1845-ben kiutasították Párizsból, s Brüsszelbe ment. 1847 végén megírta a Kommunista Kiáltványt, majd 1848/49-ben Engels társaságában az Új Rajnai Újság (*Neue Rheinische Zeitung*) szerkesztője lett, s a lap hasábjain lelkesen írt a magyar szabadságharcról és Kossuthról. A forradalmak bukása után Londonban talált menedéket egészen haláláig. Itt tette közzé, egyebek közt előbb „a politikai gazdaságtan kritikája” (*Kritika der politischen Ökonomie*, 1859) című munkáját, majd pár év múlva „A tőke” című nagy műve első kötetét (*Das Kapital*, 1867). Londoni évei alatt Marx már élesen bírálta Kossuthot, főleg III. Napóleonnal való kapcsolata miatt, és a magyar emigránsok közül inkább Szemere Bertalannal került összeköttetésbe. Az egykorú Magyarországon is voltak, akik Marx munkásságára felfigyeltek, bár a kommunizmus társadalmi és politikai programjától elzárkóztak. Ezek közé tartozott a „centralisták” mellett a polgári értelmiségi Kautz Gyula, aki a nemzetgazdasági eszmék történetéről írt jeles német munkája II. kötetében (1860) máris felhasználta Marx fent idézett, 1859. évi könyvét, és akiről Marx is elismeréssel emlékezett meg. Kautz egyébként a német W. Roscher közgazdasági iskolájának követője volt, aki a nemesi liberálisokkal együtt igyekezett a rend és szabadság eszményeit összeegyeztetni, elutasítva a „felforgató” törekvéseket.

4. A Kossuth-emigráció

A katasztrófa után a menekültek ezrei vették útjukat a Török birodalom felé, ahol először Bulgáriában, a viddini táborban gyűltek össze 1849 szeptemberében. Ausztria és Oroszország, a nemzetközi forradalom rémét festve a falra, Kossuth kiadatását követelték. Abdul Medzsid szultán azonban nem engedett, mert maga mögött érezte Anglia és Franciaország támogatását, sőt a Dardanellákhoz küldött hadihajóit is. Palmerston és a konstantinápolyi angol követ: Sir Stratford Canning siettek útjába állni minden olyan lépésnek, amely a cár befolyását növelhette volna Törökországban. Erre az osztrák kormánynak is bele

kellett nyugodnia, hogy Kossuthot és társainak egy részét egy időre Kis-Ázsiába, Kutahiába internálják. Ezzel a forradalom vezére elérkezett oda, ahol egykor elődei, Thököly, majd Rákóczi a világtól elszakítva, magányos száműzötként fejezték be életüket. Maradék hívei nagyrészt szétszóródtak a nagyvilágban. Volt, aki elhagyta őt, sőt olyan is, mint Szemere Bertalan, aki Párizsba menekülve nyíltan ellene fordult. Hogy pályája mégsem ért véget itt, sőt innen ívelt újra fel, hogy e kisváros a kis-ázsiai hegyek között nem életének utolsó állomása lett, hanem indulási pont a nagyvilág felé, az két tényezőnek volt köszönhető. Részint a benne rejlő energiának és lendületnek, amely kétségbeesést nem ismerve egyre messzibb távlatok felé vitte őt, felülemelve az emigrációk örök baján: személyi haragon és viszálykodáson. Elsősorban és főképpen azonban annak a visszhangnak és együttérzésnek, amelyet a magyar forradalom és véres bukása keltett Európában és Amerikában egyaránt.

1848 előtt Magyarország még többé-kevésbé ismeretlen föld volt, külföldön alig hallott róla valaki. Az 1849. tavaszi sikerek azonban, a két nagyhatalom ellen vívott hősie és magános küzdelem Nyugat-Európa és Amerika liberális közvéleményét nagymértékben a magyar ügy mellé állította.

A magyar küldöttek, ha a nyugati hatalmak tényleges közbelépésére nem is volt komoly kilátásuk, e hangulatot ügyesen táplálták és felhasználták arra, hogy a magyar kérdést az európai problémák közt napirenden tartsák. Hivatalos elismertetésben nem volt, nem lehetett részük. Teleki László Párizsban magánemberként tárgyalt ugyan Bastide külügyminiszterrel, de támogatást inkább csak a demokrata baloldaltól remélhetett, amelynek kilátásai azonban egyre fogytak. Angliában Palmerston külügyminiszter nem akart hivatalosan érintkezni Pulszky Ferencsel, aki viszont a hivatalos út erőszakolása helyett igen jó társadalmi összeköttetéseket, s olyan befolyásos barátokat szerzett, mint Richard Cobden, Lord Landsdowne és Lord Dudley Stuart. Franciaországban a magyar emigrációnak a szlávok és különösen a lengyelek mögött a második helyet kellett megelégednie, Angliában azonban ő érte el a nagyobb sikert. A kormányhoz közelálló *Times* ugyan osztrákbarát maradt, de ezt sok tekintetben ellensúlyozta a magyarbarát sajtó és írók működése. Az is előfordult, hogy népszerű gyűlésen a közönség megégette a *Times* példányait. Az Egyesült Államok Magyarországot szintén csak a küzdelmen át ismerte meg, amely-

ben a közvélemény, amennyiben hallott róla, saját szabadságeszméinek védelmét pillantotta meg. Az amerikai kormány 1849. júniusban, diplomáciai megbízással, A. Dudley Mannt küldte Magyarországra, mert az a hivatalos felfogás alakult ki, hogy ha Magyarország az egyenlőtlen küzdelemben fenntartja magát, nincs rá ok, miért ne ismernék el függetlenségét. Dudley Mann azonban már csak Bécsig jutott el, onnan küldött jelentéseket. Amikor ezeket 1850-ben részben közzétették, a washingtoni osztrák megbízott, Hülsemann lovag haragos jegyzékben tiltakozott. Daniel Webster külügyminiszter azonban visszautasította a tiltakozást.

Kossuth a külföld rokonszenvéről az első részletesebb tájékoztatást azután kapta meg, hogy átlépte a Török birodalom határát. Ez is segítette abban, hogy a katasztrófa, a csapás bódulatából újra magához térjen. Így már első állomásai egyikéről, Viddinből 1849 szeptemberében levelet írt a magyar küldöttekhez Angliába és Franciaországba. Kormányzói címét újra felvéve lelkükre kötötte, hogy használják fel a külföld rokonszenvében rejlő erkölcsi erőt, s kifejtette, hogy Angliának a cárizmussal szemben új, erős Magyarországra van szüksége. A küzdelem utolsó fejezetein végigtekintve a balsikert nem annak valódi okaira, hanem Görgey árulására vezette vissza. Ebben nemcsak ellentétük emléke, személyes indulat és az a meggondolás vezette, hogy lemondása ezzel érvénytelen, hanem inkább – és tartósabb hatással – az a politikai meggondolás, hogy ha Magyarországot csak árulás győzhette le, akkor van remény és lehetőség arra, hogy jobb vezetéssel egy új szabadságharc Ausztria és Oroszország felett győzni tudjon. Így lett az árulási vád az emigrációs politika egyik velejárója, tétele. Kossuth egyébként azt is hibáztatta, hogy a magyarok túlságosan elhagyottnak érezték magukat, nem volt elég önbizalmuk, holott a külföld együttérzése napról napra nőtt. „A magyar nemzet ügye – írta évtizedek múltán is, *Iratai* első kötetében – távolról sem volt oly reménytelenül elhagyott, mint szerencsétlen elszigeteltségünkben képzeltük volt.” Amint pedig a „távol magányban”, törökországi száműzetésében számot vetett a nemzet múltjával, jelenével és jövőjével, arra az eredményre jutott, hogy a magyar kérdés „Európa szabadságának, Európa hatalmi súlyegyenének érdekeivel kapcsolatos”, tehát egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeket erőszakkal is csak ideig-óráig lehet elnyomni, mert „bekiáltnak a világtörténelem logikájába” Ezért az emigráció feladatául azt tűzte ki, hogy ébren tartsa az 1849-es irányt, és a nemzetközi politika

változásai közt alkalmat keressen az ország felszabadítására, új forradalom indítására, de már kedvezőbb, sikert ígérő feltételek között. Kossuth úgy látta, hogy ilyen alkalom előbb-utóbb adódni fog. Hiába győzött az önkény és a reakció mindenfelé, ez az új rend nem lehet tartós. Jöhet egy „általános európai rázkódtatás”, vagy felmerülhetnek „egyes függő európai kérdések”, hiszen Itália is valósággal forrongó vulkán. A nemzetközi helyzet tehát „oly kombinációk lehetőségére mutatott, melyek az érdektalálkozás alapján nemzetünknek a felszabadítás munkáját megkönnyíthetik”. Kossuthnak még több erőt adott az, hogy most látta csak igazán, mennyire megnövelte 1848 és 1849 ropant erőfeszítése Magyarország jelentőségét a külföld szemében. „A magyar nemzet életrevalóságának óriási relevációja – írta utóbb, 1867-ben Deák Ferencnek – annyit mindenesetre eredményezett, hogy úgy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben nemzetünk még bukásában is azon öncélú, életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem fejleményeinél számolni lehet, számolni kell.”

A kedvező közhangulatot azonban az emigráció csak Kossuth vezetésével tudta hasznosítani, hiszen a világ szemében ő volt megszemélyesítője Magyarország és a szabadság ügyének. Érthető, hogy a londoni magyar emigránsok szerették volna Kossuthot mielőbb kiszabadítani Kis-Ázsiából, s mivel Palmerstontól nem kaptak elég segítséget, arra gondoltak, hogy megszöktetik. Végül az Egyesült Államok kormánya ajánlotta fel, hogy menedéket nyújt Kossuthnak, és érte küldte a Mississippi gőzfregattot. A száműzött kormányzó amerikai hajón hagyta el a török partokat. Útközben Itáliában, a Speziai-öblöt övező hegyeken a nép örömtűzekkel üdvözölte. Marseille-ben a francia kormány nem engedte partra szállni, hogy az esetleges tüntetéseket elkerülje. Kossuth útját megszakítva, 1851. október 23-án Angliába érkezett, ahol egy hónap alatt rendkívüli sikert ért el. A hozzá küldött üdvözlések tömege, amelyet ma a budapesti Országos Levéltár őriz, érdekes képet ad az egykorú angol közvélemény magatartásáról. Első angol beszédét Southamptonban mondta Kossuth, a sajtó képviselői előtt ismertetve a magyar szabadságharcot. A demokratikus hatalmaknak – fejtegette – meg kell akadályozniuk, hogy egy nemzet belügyeibe idegen, támadó hatalom beavatkozhassék. Cobden szerint „évek óta nem hallottak Angliában szónoklatot, amely ennek szépségéhez mérhető lenne” Kossuth ezután Londonban, Manchesterben és Birminghamban mondott nagy beszédeket. Népszerűsége nem korlátozódott

pusztán a magasabb értelmiségre, hanem széles néposztályokra is kiterjedt. Amikor utóbb Haynau Londonban járt, Barclay és Perkins sörgyárában a munkások rátámadtak s a rendőrség mentette ki szorult helyzetéből. Azon túl, hogy egy elnyomott nép ügyét képviselte, Kossuth személyes fellépésének és szónoki tehetségének nem kis része volt abban, hogy idegen közönség szívéhez is közel tudott férkőzni.

1851. december 5-én Kossuth elérte az Egyesült Államok partjait, ahol zászlódísszel és nagy lelkesedéssel fogadták. Hét hónap alatt több mint ötszáz, legnagyobbbrészt angol beszédet mondott. Washingtonban bemutatták a szenátusnak és a képviselőháznak – mint annak idején Lafayette tábornokot. A kongresszus által rendezett estélyen mondta Kossuth egyik legismertebb beszédét, melyben hazája függetlenségéről mint európai szükségességről szólt. Utána maga Webster emelt szót, kifejezve óhaját, hogy Magyarország kaphassa saját kezébe sorsa irányítását. Alapjában véve azonban Kossuth inkább csak a demokratikus – északi – közvélemény, és nem a kormány támogatására számíthatott.

Kossuth célja nem a pusztá hangulatkeltés volt. Amerikai szereplése, mint egész emigrációs működése, politikai terveivel volt kapcsolatos. Abból indult ki, hogy a magyar hadak legyőzték Ausztriát, s csak a cári beavatkozás súlya alatt törtek össze. Éppen ezért azt szerette volna most elérni, hogy Amerika és Anglia álljanak ezentúl útjába minden ilyen beavatkozásnak, s így biztosítsanak az eljövendő, új magyar forradalomnak méltányos feltételeket, „fair play”-t. Azt fejtegette, hogy a népek jogait tiszteletben tartó államok között természetes érdekközösség van, amelynek tényleges együttműködéssé kell válnia, ha egy abszolutista hatalom más nemzet függetlenségét veszélyezteti. S azt javasolta, hogy Amerika mondja ki: ilyen esetben közbelép, hogy a törvénytelen beavatkozást megakadályozza. Ezt nevezték a „beavatkozás elleni beavatkozás” (intervention for non-intervention) elvének.

Akármilyen ékesszólóan hirdette is azonban Kossuth ezt az elvet, elfogadását nem érhetette el és valódi segítséget sem kaphatott a magyar függetlenség ügye számára bizonyos, gyűjtésből származó pénzösszegeken kívül, amelyet ő nagyrészt fegyverek és katonai felszerelés vásárlására fordított, mert azt remélte, hogy közel van az idő, amikor ezekre szükség lehet. Működésének azonban megvolt az az eredménye, hogy megismertette a nagyvilággal Magyarországot, számos barátot szerezve hazájának.

Amerikából visszatérve Kossuth Angliában élt, majd utóbb, 1861-től Itáliában, s ott, Turinban, vagyis Torinóban fejezte be hosszú életét (1894). Eleinte az Ifjú Európa köreivel s Mazzinival lépett kapcsolatba, és hozzájuk hasonlóan hajlamos volt a „forradalomcsinálás” módszereivel próbálkozni akkor is, amikor a forradalmi mozgalmak lehetősége egyre csökkent. Ezért bízta meg még Kis-Ázsiában, 1851 nyarán, a kalandos hajlamú Mack József volt tüzérezredest egy hazai összeesküvés szervezésével, amely azonban rövidesen szomorú véget ért. Véresen összeomlott 1853-ban az a milánói olasz felkelési kísérlet is, amelyhez Mazzini felhasználta Kossuthnak egy korábbi, a császári sereg magyar katonáihoz intézett kiáltványát. E tapasztalatok tanulságát levonva Kossuth arra várt, hogy új, nagyobb európai válságok vagy forradalmak adjanak alkalmat Magyarország függetlenségének kivívására. Kossuth ugyanis, a magyar emigráció élén nem adta fel azt a gondolatot, hogy Magyarországnak 1849-ben kimondott teljes függetlenségét kell kivívnia, ha kell fegyverrel, új szabadságharc árán. Az emigráció az elnyomott nemzet nevében folytatta a küzdelmet Ausztria ellen, s a Függetlenségi Nyilatkozatot fogadta el „alaptörvényül és kiindulási pontul” Nem 1848, hanem 1849 programját akarta megvalósítani. Kossuth ehhez az állásponthoz haláláig hű maradt. Ennek érdekében lépett kapcsolatba III. Napóleonnal is.

5. Nemzetközi politika, háborúk

A vezető nagyhatalmak közül Anglia aktív érdeklődése elsősorban az Európán kívüli területek felé irányult, új piacok, gyarmatok, támaszpontok megszerzése céljából. Főleg a Közel-Keleten, Indiában és a Távol-Keleten igyekezett megszilárdítani pozícióit. Ennek a folyamatnak voltak állomásai Alsó-Burma megszerzése (1852), a Kína ellen Franciaországgal közösen viselt ópiumháború (1856), a Perzsia elleni akciók (1856–1857), Indiában a szípojlázadás (1857) leverése után a Kelet-Indiai Társaság feloszlatása és a brit korona közvetlen uralmának bevezetése, alkirályal az élén (1858). Európán belül Anglia került a tartós szövetségeket, és inkább csak arra figyelt, hogy a hatalmi egyensúly lehetőleg zavartalanul fennmaradjon. Amikor azonban Oroszország a maga megnőtt hatalmi súlyával – amely erősödő nyomást gyakorolt a Közel-Keletre is – a Török birodalmat kezdte veszélyeztetni –

előbb annak felosztását tervezte, majd legalább arra akarta a szultánt rászorítani, hogy a birodalomban élő keresztények felett ismerje el a cár védnökségét –, Palmerston kész volt ennek határozottan útjába állni. Ebben Franciaország támogatására is számíthatott. III. Napóleon ugyanis, bár eleinte azt a jelszót hirdette meg, hogy „a császárság a béke”, fegyverrel, látványos nagyhatalmi – olykor kalandos – politikával, Észak-Afrikában gyarmati háborúkkal is kész volt a maga pozícióját megerősíteni.

Így tört ki, nagyhatalmi vetélkedésből, a krími háború, amely azzal indult, hogy 1853 őszén orosz csapatok a dunai fejedelemség ellen indultak, az orosz hadiflotta pedig a tenger fenekére küldte török riválisát. Anglia és Franciaország 1854 tavaszán beavatkozott Törökország védelmében. Hajókon sereget szállított és tett partra a Krím-félsziget déli részén, ahol a hosszabb ostrom után bevette Szevasztopol hadi kikötőjét és tengeri erődjét. Ezzel a háború sorsa eldőlt. I. Sándor cár békére kényszerült. Az 1856. évi párizsi kongresszus a Fekete-tengert és a tengerszorosokat semlegesnek nyilvánította. A béke előírásai értelmében Oroszország nem tarthatott hadihajókat a Fekete- és Azovi-tengeren, nem emelhetett erődítményeket e tengerek partjain. A hatalmak garantálták a Török birodalom függetlenségét. A cári udvar ettől kezdve egyrészt a növekvő belső nehézségek leküzdésével, másrészt pedig azzal foglalkozott, hogy visszanyerje az ország elvesztett vezető hatalmi pozícióját és lerázza a megalázónak tekintett fekete-tengeri tiltó rendelkezéseket.

A párizsi kongresszus 1856-ban jelentős változást hozott a román és szerb fejedelemségek helyzetében is. A román kérdésnek a hatalmak rivalizálása adott jelentőséget: Törökország szerette volna őket megtartani, Oroszország, illetve Ausztria szerette volna őket megszerezni, Anglia és Franciaország viszont ellenezte ezeket az igényeket. Így azután a kongresszus a nagyhatalmak protektorátusa alá helyezte e fejedelemségeket, biztosította önállóságukat. Valamivel utóbb, 1859 elején azután Moldva és Havasalföld két országgyűlést, de közös fejedelmet választott Alexandru Cuza személyében, aki – miután 1861-ben a két állam formálisan is egyesült – felülről hajtotta végre a szükséges reformokat, így a jobbágyszabadítást (1864). Ezek az eredmények azután is maradandónak bizonyultak, hogy a konzervatív nagybojárok sikertelenül próbálták lemondtatniuk (1866). Az új román állam élére a porosz király unokaöccse, Hohenzollern Sigmaringen Károly került. A párizsi

kongresszus egyébként 1856-ban Szerbiáról is intézkedett: megszüntette a cár protektorátusát és biztosította a fejedelemség önállóságát. Itt az 1858-ban összeült szkupcsina – a népképviselői gyűlés – a fejedelmi székbe Miloš Obrenovićot ültette vissza. Az utolsó török katona 1867-ben távozott Belgrádból.

A magyar emigrációnak a krími háború nem nyújtott alkalmat a remélt akcióra. Anglia, Franciaország és Törökország ugyan szembe került a cári hatalommal, Ausztria azonban elkövette azt a „hálátlanságot” a cár iránt, hogy semleges maradt. Kossuth elveszett alkalomnak látta ezt a háborút, és fel is panaszkodta, hogy Franciaország és Anglia igyekeztek Ausztria szövetségét is megnyerni a cárral szemben, mert még mindig él bennük „az a képtelen, magyar hazánkra nézve oly szerencsétlen előítélet, hogy e háborúban Ausztria részvételére nélkülözhetetlen szükségük van”, holott a magyar és lengyel kérdés megoldásával jobban útjába állhatnának a cári hatalom terjeszkedésének.

Más jellegű nemzetközi politikai válság alakult ki 1859–1861 között, annak a gazdasági válságnak nyomán, amely 1857-ben Észak-Amerikában indult, majd Anglián át átcsapott a kontinensre is. Ez egy sor iparvállalat, pénzügyi intézet csődjét idézte elő, a közép- és kispolgárság nem kis részét súlyos, a munkásokat pedig még súlyosabb helyzetbe hozta, hiszen jelentős munkanélküliséget eredményezett. A válság politikai következményei viszont másként jelentkeztek Európa különböző zónáin. Angliában elsősorban a társadalmi feszültség növekedésében és belpolitikai reformokra irányuló akciókban jutott kifejezésre, az építőmunkások sztrájkmozgalmában (1857), az addig külön szerveződő, különböző trade unionok közös, londoni szervezetének megalakulásában (1860). Az angol munkásságnak tevékeny, jelentős része volt az I. Internacionálé, a Nemzetközi Munkásszövetség létrejöttében is (London, 1864). Franciaország, ahol a válság nyomán gazdaságpolitikai okokból az ipari burzsoázia kezdett szembefordulni a császárság adott kormányzati rendszerével, III. Napóleon az 1859. évi itáliai háborúval igyekezett külső sikereket elérni és a nemzetiségi elv védelmezőjének szerepében tetszelegve magának népszerűséget szerezni. A továbbiak során persze fordultatos manőverei egyre kevésbé hoztak igazi eredményeket; sem balsikerrel zárult mexikói vállalkozása, hogy a forradalom elleni beavatkozást ott egy új császárság létrehozásával toldja meg, sem hazai kísérletei arra, hogy az erősödő szabadelvű ellenzék leszerelése céljából az autokratikus módszereket részben feladva előbb a „liberális

császárság”, majd pedig, 1863 után, a „parlamentáris császárság” jel-szavait hirdesse meg. A fő veszély azonban, amely végül is utóbb megdöntötte császári trónját, a német egységmozgalmakat kezébe ragadó Poroszország felől fenyegette.

A porosz belpolitikát 1849 után az abszolutista monarchia vissza-állítására irányuló törekvés, a gyülekezési és sajtószabadság elfojtása jellemezte. Ebben a királyi udvart a politikában vezető szerepet játszó konzervatív körök támogatták. Ezt az irányzatot addig könnyebben lehetett érvényesíteni, amíg a gazdasági konjunktúra ehhez kedvezőbb feltételeket teremtett. Az 1857. évi válság azonban itt is, Itáliában is fokozta a feszültségeket. Ismét kezdett egy olyan nemzetközi politikai válság kialakulni, amilyen 1848 előestéjére emlékeztetett. Ez a válság azonban az olasz és a német zónában már nem, mint 1848 tavaszán, forradalmakban, hanem felülről irányított nemzeti egységmozgalmakban, itáliai, majd utóbb porosz háborúkban talált levezetésre. A vezető rétegek levonták a maguk számára 1848 tanulságait, és többé nem támogatták a forradalmi mozgalmakat, hanem maguk igyekeztek, a maguk módszereivel, a nemzeti egység széles körökben népszerű ügyét sikerre vinni. Ez történt előbb, az 1859–1861 közt lezajlott nemzetközi politikai válság során Itáliában, ahol e mozgalmat a szárd királyság, Piemont, és főleg annak politikai vezetője – 1852 óta minisztere –, Cavour gróf (1810–1861) kezdeményezte, majd igyekezett kézben tartani és sikerre vinni. Cavour a liberális nemesi-polgári irányzat legjelentősebb politikai személyisége volt Itáliában. 1847-ben indított lapja, az *Il Risorgimento* címével is a nemzeti újjászületés ügyét képviselte.

Ausztria külpolitikai helyzete az 1850-es évek folyamán egyre kedvezőtlenebbé vált. Anglia, amely elvben – természetesen – továbbra is támogatta, meglehetősen kivonta magát Európa belső ügyeiből. Ugyanakkor pedig a Schwarzenberg herceg által erőszakolt nagyhatalmi politika, amely Ausztriának a német és olasz ügyekben is döntő befolyást akart biztosítani, túl nagy feladatot rótt a birodalomra, hiszen ezzel egy időben befelé is katonai önkényuralmat kellett fenntartania. Schwarzenberg 1850-ben megakadályozta, hogy Poroszország saját vezetése alatt megszervezze a német birodalmat, Észak-Itáliában pedig Radetzky seregei örködték a fennálló rend fölött. Az olasz nemzeti mozgalomnak azonban, a magyarral ellentétben, volt egy szabad hídfője és támaszpontja: a piemonti szárd királyság. S midőn a poroszok után, a krími „hálátlanság” következtében Oroszország is elfordult

Ausztriától, Cavournak, Piemont miniszterelnökének csak Franciaországot kellett megnyernie, hogy Ausztriát külpolitikailag elszigetelje. Ez meg is történt 1858 nyarán a plombières-i találkozón. III. Napóleon Nizza és Savoya átengedése fejében segítséget ígért Ausztria ellen.

6. Magyarország és az olasz kérdés, 1859–1861

Az időszakunkban lezajló három nemzetközi politikai és háborús válság (1853–1856, 1859–1861/1866) közül ez – a második – nyújtotta az első és voltaképpen egyetlen komoly alkalmat arra, hogy a magyar emigráció egy Ausztria elleni akcióba bekapcsolódva megkísérelje Magyarország függetlenségét kivívni, illetve helyreállítani. Francia és olasz részről is szükségesnek látták a kapcsolatot felvenni a magyarokkal. Előbb Klapkával, Kiss Miklóssal és Teleki Lászlóval. Rajtuk keresztül azután Kossuth is bekapcsolódott a tárgyalásokba, hiszen nélküle semmilyen magyar akció nem volt elképzelhető.

Kossuth 1859. május 5-én éjszaka személyes megbeszélést folytatott III. Napóleonnal. Tisztában volt persze azzal, hogy a császárral szövetkezni veszélyes játék, de az volt a véleménye, hogy – mint írta – a segítséget akár a Sátán jobbjától is el kell fogadnia. Persze biztosítékor akart, hogy a magyar mozgalom ne váljék pusztá eszközzé, amelyet azután eldobnak, mint – ismét az ő szavával – a kifacsart citromot. Éppen azért két feltételhez kötötte Magyarországnak a háborúban való részvételét. Az egyik az volt, hogy a franciák a háborút ténylegesen kiterjesszék Lombardiától a Duna–Tisza tájáig, tehát francia csapatok vonuljanak Magyarországra. A másik pedig az, hogy a császár, midőn seregei magyar földre lépnek, kiáltványt adjon ki, a magyarokat felkelésre és függetlenségük kivívására szólítva fel. III. Napóleon kifejezte aggodalmát, hogy a konzervatív angol kormány az egész olasz vállalkozást rossz szemmel fogja nézni, hiszen „az angol politikának egyik hagyományos maximája az az antiquált fogalom, hogy az európai súlyegyennek a Habsburg-ház nagyhatalmi állására szüksége van” Kossuth erre felajánlotta, hogy angliai népszerűségét felhasználva igyekszik a brit kormány semlegességét a maga részéről is előmozdítani. A császár szívesen látta volna, ha például valahol Erdélyben egy kis forradalmi mozgalom tör ki, Kossuth azonban ezt megtagadta. Jól látta, hogy milyen veszélyekkel járna egy olyan meggondolatlan kísér-

let, diverzió, amely a siker biztosítéka nélkül újabb pusztulásnak és bosszúnak tenné ki a magyar népet. Kossuthnak még az esetleges újabb orosz beavatkozás felől voltak aggodalmai, de a császár megnyugtatta. Ausztria és Oroszország viszonya ugyanis ekkor már annyira megromlott, hogy III. Napóleon 1858 őszén unokaöccse, Jérôme Napoléon herceg útján – saját külügyminisztériuma megkerülésével – bizalmas tárgyalásokat kezdett a cári udvarral egy Ausztria-ellenes titkos szerződés megkötése céljából. A francia udvar első javaslata egyenesen arra irányult, hogy osszák fel a Habsburg Monarchiát és ismerjék el független államnak Magyarországot. Oroszország Galíciát kapta volna, miután kelet felől lekötne az Itália felől veszélyeztetett osztrák sereg egy részét. A tárgyalások azonban nem végződtek igazi sikerrel. A cári kormányzat, belső társadalmi nehézségei közt, nem mutatott érdeklődést e gondolat iránt, és amúgy is némi gyanakvó óvatossággal nézte a kissé kalandosnak tűnő francia politikai terveket. Egyébként is: bármily rosszul esett is a cárnak Bécs „hálátlan” magatartása a krími háború idején, nem szívesen mozdította elő egy olyan kelet-közép-európai átrendezés ügyét, amely a magyarok függetlensége után esetleg a lengyelekét is napirendre tűzhette volna. Gorcsakov külügyminiszter kijelentette, hogy az ügybe nem óhajtanak „belekeveredni”. Utóbb viszont, igaz, hozzátette, hogy „ha az itáliai [osztrák] balsikerek a dolgok jelen állapotának felborítását idéznék elő, a kész tényekkel nem szállnak vitába”. Az 1859. március 3-i titkos francia–orosz szerződésben Párizs végül is csak Oroszország jóindulatú semlegességét tudta a maga számára biztosítani.

Kossuth, aki a cári udvarral folytatott bizalmas tárgyalások eredményéről nem volt tájékozva, Teleki Lászlóval és Klapka tábornokkal 1859. március 6-án megalakította a „Magyar Nemzeti Igazgatóságot”. Ez tulajdonképpen a magyar emigráns kormány szerepét volt hivatva betölteni. Hivatalos támogatással megalakult az itáliai magyar légió. A támadásnak, terv szerint, az Adria felől kellett történnie, ugyanakkor azonban a magyar emigráció megpróbált az al-dunai tartományokkal s elsősorban Cuza román fejedelemmel is kapcsolatba lépni. A háború 1859-ben Ausztria támadásával valóban sikeresen megindult. Az egyesült francia és olasz seregek június 24-én Solferinónál győzelmet is arattak. De röviddel ezután, július 11-én máris létrejött a villafrancai fegyverszünet. Ezt utóbb a zürichi béke követte, amely elvette ugyan

Lombardiát Ausztriától, de megghiúsította a magyar emigránsok reményeit.

A váratlan fegyverszünet – mint Kossuth mondta – úgy jött, mint a villámcsapás. E sietségben részben az is közrejátszott, hogy az orosz diplomácia, hogy leállítsa az akciót, azt az ügyes fogást alkalmazta, hogy egy várható porosz beavatkozás fenyegető lehetőségével ijesztette meg III. Napóleont. Alapjában véve azonban az állt a dolgok háttérében, hogy Franciaország hajlandó volt ugyan az olaszoknak – területi ellenszolgáltatás fejében – segíteni, de semmiképpen nem akart egységes olasz nemzeti államot. Ez ugyanis nagyobbnak, erősebbnek ígérkezett volna, mint ami az ő elképzeléseinek, érdekeinek megfelelt. Nem is szólva arról, hogy Rómában már 1849 óta francia csapatok állomásoztak, és a nagy befolyással bíró francia körök egyáltalán nem vették volna jó néven Róma feladását. III. Napóleon a pápa vezetésével akart egy olyan olasz föderációt létrehozni, amelynek Franciaország diktálni tud.

A vállalkozás, a francia–osztrák háború ezzel véget ért. De nem az olasz nemzeti mozgalom. 1859 nyaratól 1860 őszéig, III. Napóleon minden igyekezte ellenére, tizenöt hónap alatt megszületett az új olasz nemzeti állam, amelyből már csak Velence és Róma – az egyházi állam – hiányzott. Ezt aényt olasz részről két eltérő, egymással versengő, de részben egymást segítő aktív tényező, két politikai irányzat hozta létre. Az egyik a szélesebb rétegekre támaszkodó, demokratikus, radikális köztársasági irányzat volt, az élén Giuseppe Garibaldival, akinek 1860-ban merész akcióval sikerült Európa egyik legreakciósabb államvezetését, a nápoly-szicíliai Bourbon-királyságot megdöntenie. A másik pedig a nemzeti liberális, monarchikus irányzat, élén a szárd királyság, Piemont vezetőivel, elsősorban Cavourral, aki Garibaldi akcióját egyszerűen támogatva, fékezve, majd hasznosítva létrehozta az új Itáliát, az olasz királyságot, a Savoyai-ház vezetése alatt. De a két olasz tényező ezt az összjátékot azért tudta sikerrel véghezvinni, mert a nemzetközi politika ehhez számukra megfelelő lehetőséget, alkalmat nyújtott.

Itáliában tehát sikerült a világot kész tények elé állítani. Magyarországon ez viszont nem sikerült. Közelebről szemlélve kiderül, hogy ez legnagyobbbrészt nem a belső erőkön, a saját nemzeti politikai irányzatok összjátékán múlt, hanem azon, hogy a nemzetközi politika ugyanezt a lehetőséget, ugyanezt az alkalmat Magyarországnak nem adta meg. Ennek az eltérésnek kell az okát megtalálnunk.

A magyar emigrációban mind a radikális, mind a liberális irányzatnak voltak hívei. S mindkét irányzatnak volt visszhangja otthon is. Garibaldi oldalán ugyanis szintén találunk kezdettől fogva jó néhány magyart. Főleg az emigráció ifjabb és egyszerűbb, polgári származású tagjainak sorából, a második vagy harmadik vonalból. Ezek ott voltak a marsalai ezer között, Szicíliában Palermo alatt, majd az itáliai félszigetre átkelt erőkkel a voltturnói csatában, amelynek kedvező kimenetelében az újjászületett magyar légiónak, a huszárok rohamának nem kis része volt. A sokfelől idesiető magyarok persze többféle politikai irányt képviseltek. A valóban radikális és köztársasági meggyőződésűek mellett, akik végig Garibaldi hívei maradtak, olyanok is voltak, akik – mint Türr István tábornok – utóbb, 1860 ősze után az olasz királyi hadsereg tisztikarában futottak be karriert. S voltak liberális, sőt monarchikus érzelműek is, akik azért csatlakoztak Garibaldihoz, mert úgy látták, hogy az olasz nemzeti ügy minden sikerének elkerülhetetlenül a magyar nemzeti célok megvalósítását is elő kell segítenie. Hozzátehetjük, hogy Kossuth – aki pedig a liberális Cavournak volt igazi partnere – maga is fontosnak tartotta, hogy minél több magyar szolgáljon Garibaldi táborában, hiszen ezektől várta, hogy majd az új magyar honvédsereg magját képezik. Ugyanakkor – 1859–1861 között – a francia–osztrák háborúról, az olasz sikerekről érkező hírek nyomán Magyarországon is újra fellendült a nemzeti mozgalom. Voltak a határokon kívül és belül, a nemzeti célok érdekében mozgósító erők. A fő eltérést tehát, Itália és Magyarország között, nem e tényezők hiánya okozta.

Marx – tudjuk – elítélte, hogy Kossuth a reakciós bonapartizmus-sal szövetkezett. Magyar szerzők is csatlakoztak ehhez a véleményhez. Csakhogy ebben nem volt különbség az olasz és magyar mozgalom között, hiszen Cavour is III. Napóleonnal szövetkezve tudta az olasz lavinát elindítani. Azt a veszélyt pedig, hogy a magyar ügyet pusztán diverziónak használják és feláldozzák, Kossuth eleve elhárította. Egy másik ellenérv szerint persze a cél nem az volt, hogy III. Napoleon ne használhassa eszközként Magyarországot, hanem elsősorban az, hogy a magyar politika használja fel az adott helyzetet a bonapartizmus céljain túlmenően is, forradalmi úton. Ez az érv alapjában véve abban marasztalja el a Kossuth-emigráció tagjait, hogy nem váltak népfordalmárrá, hanem elsősorban a meglévő politikai erőkre támaszkodtak és igyekeztek a mozgalmat saját irányításuk alatt tartani. A valóságban azonban ebben sem volt lényeges különbség az olasz és a magyar

mozgalom között. Alapvetően ugyanis Itáliában is ez történt. Cavour vezetése alatt itt is egy sokban hasonló nemesi-polgári vezető réteg tartotta kezében a dolgokat, sőt tőle telhetően fékezte a forradalmi népmozgalmakat. A „forradalom” ott sem győzött, mert nem is győzhetett. Tehát nem itt volt a döntő különbség. Nem abban, hogy a magyar nemesség mindinkább elfordult a forradalomtól. Elfordult attól az olasz liberális nemesség is. Abban már valóban eltért egymástól a két eset, hogy Itáliának volt egy Piemontja, tehát egy külön kis hídfőállama, ahol felkészülhetett. De alapjában véve döntő jelentőségűnek ez sem tekinthető, hiszen végső fokon még Piemont is csak közvetlen francia katonai segítséggel vállalhatta Ausztria ellen a háborút, tehát ugyanolyan feltétellel, amelyet Kossuth is követelt.

A valódi, döntő különbséget tehát nyilvánvalóan a nemzetközi politika alakulásában kell keresnünk.

Az olasz nemzeti mozgalom sikereit az tette lehetővé, hogy a nemzeti egység létrehozását addig akadályozó nemzetközi politikai erők többé-kevésbé semlegesítették egymást és így a nagyhatalmak közös nyomása meglazult, felengedett. Ausztriát veresége nyomta vissza. Franciaország és Anglia egymással rivalizált és így egymást akadályozta abban, hogy döntő befolyást gyakoroljon Itáliában. Ez nyitott lehetőséget az olasz akciók előtt. Az angol kormány ellenezte mind Ausztria korábbi hatalmi pozícióinak helyreállítását Itáliában, mind pedig egy olyan francia hegemonia kiépítését, amely III. Napóleon célja volt. Ez viszont hozzásegítette Cavourt ahhoz, hogy bekebelezze Pármát, Modenát és Toszkánát. E kész tényeket, jobb híján, III. Napóleon is tudomásul vette, annyival is inkább, mivel a fegyverszünet ellenére sikerült Nizzát megszereznie. A francia területi terjeszkedés persze még tovább fokozta Anglia aggodalmát. S e két hatalom vetélkedése megkönnyítette, hogy az olasz mozgalom Dél-Itáliát is megszerezze. London visszatartotta Párizst egy Garibaldi elleni intervenciótól, mert a Bourbonok bukása után a Piemonttal való egyesülést még mindig kisebb veszélynek látta egy esetleges napóleoni jellegű francia kalandnál. Így azután az olasz egységet végül sorra elfogadták azok a nagyhatalmak, amelyek közül eredetileg egyik sem óhajtotta azt. Az olasz akció ezért járhatott sikerrel. Pontosabban: bizonyos, nemzetközileg különösen exponált pontokon, éppen ezért egyelőre még az olasz akció sem járhatott sikerrel. Rómát például, ahol francia helyőrség állomásozott, Garibaldi 1862-ben, majd 1867-ben is hiába próbálta megszerezni.

Velence pedig még osztrák kézen maradt. Ezeket csak a nemzetközi viszonyok újabb változásai, az 1866. évi osztrák, illetve az 1870. évi francia vereség után sikerült az új olasz államnak megkapnia.

Magyarország nemzetközi helyzete viszont lényegesen más volt. Az ország teljes egészében a Habsburg Monarchia uralma alatt állt, amelyet a nagyhatalmak általában a nemzetközi politikai rendszer, a hatalmi egyensúly fontos elemének tekintettek. Ennek az elemnek bizonyos korszerűsítéséről, rendbehozásáról szó eshetett, de kiiktatásáról egyelőre – jó időre – nem. Igaz, volt egy pillanat, amikor Oroszország 1859 elején – mint láttuk –, francia megkeresésre talán hajlandó lett volna egy magyar „bevégzett tényt” elfogadni. Ez a pillanat azonban az 1859. évi háborút közvetlenül megelőző időkre esett, mielőtt még bekövetkezett a magyar mozgalomnak az az új fellendülése, mely éppen 1859–1860 itáliai eredményeinek, Ausztria vereségének visszhangja nyomán mutatkozott. S tegyük hozzá: ez a pillanat igen mulandónak bizonyult, hiszen nem sokkal később, már 1860-ban, amikor a magyar mozgalom tetőpontjához közeledett, a cári hatalom ismét Ausztriával fogott kezét minden forradalmi veszéllyel szemben. Így hát végeredményben Oroszország a Habsburg Monarchiát támogatta. S fenntartandónak ítélte – bár némileg módosított formában – mind Anglia, mind pedig – az 1859. évi múlt itáliai vállalkozás lezárása után – Franciaország. Sőt – mint utóbb, 1866-ban kiderült – még riválisa: Poroszország is. Tehát a Habsburg-hatalmat igen nagy nemzetközi erők támogatták abban, hogy Kelet-Közép-Európában nagyhatalomként fennmaradjon. Ami viszont azt jelenti, hogy a magyar nemzeti mozgalom, az emigráció politikai törekvései nem azért nem tudtak Magyarországon is „kész tényeket” teremteni, mert Kossuth vagy a többi politikai vezető tett volna túl keveset vagy túl sokat, hanem azért, mert a nemzetközi politika adott feltételei kedveztek ugyan a Habsburg-hatalom visszaszorításának Itáliában, még belső berendezkedése korszerűsítésének is, de felosztásának Kelet-Közép-Európában nem. Ausztria minden újabb veresége inkább az 1867. évi kiegyezés felé vitte közelebb Magyarországot.

Egyelőre most még ettől is messze vagyunk. Az azonban máris kiderült, hogy az önkényuralmi rendszernek egyetlen évtized alatt sikerült válságba vinnie a birodalom ügyeit. Az osztrák kormányzat mindenkit ellenfelévé tett. Nem lehetett egyszerre a németeknek diktálni, az olaszokon uralkodni, Franciaországgal katonailag szembekerülni,

Oroszországot elidegeníteni, ugyanakkor pedig belül nagy erőket a magyarok elnyomására fordítani. A rendszer roppant összegeket emésztett fel. Az évi költségvetési hiány 238 milliót tett ki, az államadósság 2360 milliót. Bach már 1857-ben szükségesnek látta, hogy ingadozó rendszerét egy, a külföld számára igazolásul íratott, névtelen, dicsőítő propagandaműben (*Rückblick*) védelmezze. A méltó választ Széchenyitől kapta. Széchenyi Döblingben lassan magához térve először inkább csak önmagának írta meg a „nagy magyar szatírát”, keserű iróniával állítva benne pellengérre a rendszernek és irányítóinak bűneit, gonoszságát és ostobaságát. E félelmetes gúnyiratban az ifjú császárnak, I. Ferenc Józsefnek sem kegyelmezett. 1857 őszén azután, amikor a gazdasági válság bekövetkezett és ennek politikai következményeivel is számolni lehetett, Széchenyi e szöveg nyomán, a Rückblickre válaszul egy olyan, német nyelvű válasziratot fogalmazott, amely változatlan hevességgel támadta, gúnyolta az önkényuralmi rendszert, a kormányzatot, de nem támadta az uralkodót, vagyis magát a Habsburg Monarchiát, mivel úgy látta, hogy arra, módosított berendezéssel, szabadabb intézményekkel, korszerűsített formában továbbra is szüksége van a nemzetközi politikának és Magyarországnak egyaránt. Ez a munka, amelynek kéziratát fia, Széchenyi Béla segítségével juttatta ki Londonba, onnan kinyomtatva, a szerző nevének feltüntetése nélkül került a külföldi könyvpiacra, sőt – ismerős angol diplomaták segítségével – vissza a Monarchiába is. (*Ein Blick*, 1859.) Méghozzá éppen akkor, amikor a francia–osztrák háború idején az önkényuralmi rendszer amúgy is megingott, ha egyelőre nem is több eredménnyel, mint hogy Bachnak távoznia kellett. Széchenyi úgy látta, hogy folytatnia kell az akciót. Ezért valóságos illegális sajtóirodát rendezett be menedékén, ott, Bécs mellett, szinte a farkas torkában. Ismerősei, munkatársai segítségével röpiratokat jelentetett meg külföldön, sőt memorandumokat juttatott el az angol és francia kormányhoz, abból a célból, hogy külső nyomással is próbálja a bécsi udvart engedményekre, Magyarország jogainak helyreállítására rászorítani. E szélesedő politikai tevékenységre azonban az osztrák rendőrség is felfigyelt. Házkutatást tartott Széchenyinél, ahol nem sok érdekeset talált. Másutt, egyik ügyetlen titkára és munkatársa lakásán azonban ráakadtak a Nagy Magyar Szatíra kéziratára. A rendőrminiszter ezután közölte Széchenyivel, hogy Döbling megszűnt számára menedékhely lenni. Széchenyi, aki ezt a fenyegetést – nem ok nélkül – úgy értelmezte, hogy állami tébolydába

akarják zárni, tehát egy olyan, valódi alvilágba, amelyből nincs többé menekvés, 1860 tavaszán föbe lőtte magát. Tiltakozásának, gyászünnepek formájában, nagy, országos visszhangja lett.

A katonai kudarc, a vele kapcsolatban napfényre került korrupció meg a belső gazdasági és politikai bajok változást tettek szükségessé. A magyar ókonzervatív nagyurak most elérkezettnek látták az időt arra, hogy programjukat Béccsel elfogadtassák. Gr. Dessewffy Emil már 1859 nyarán hosszabb emlékiratban ismertette Rechberg miniszterelnök előtt javasolataikat. De Ausztriában is egyre többen akadtak, akik úgy gondolták, hogy jobb visszaállítani Magyarországon az 1848 előtti intézményeket „a földbirtok túlsúlyával”, mint a teljes liberális alkotmányt. A konzervatívoknak sikerült is az osztrák kormányt bizonyos változtatásokra rábeszélniük. 1860 tavaszán Albrecht főherceg helyébe Benedek tábornok került. Az 1851 tavaszán felállított központi tanácsadó szervezetet: a birodalmi gyűlést új tagokkal bővítették (verstärkter Reichsrat), köztük gr. Apponyi György és gr. Széchenyi Antal, a kezdeményezést magukhoz ragadva és az osztrák és cseh főnemességre támaszkodva a történeti föderalizmus elvét vitték győzelemre a központosításával szemben. Ferenc József császár ismét valamiféle alkotmányt adott a birodalomnak, hogy a belső ellentéteket enyhítse és a német nemzeti-liberális mozgalom haragját leszerelje. Ez az ún. októberi diploma (1860), mint új „állandó és visszavonhatatlan alaptörvény” már lemondott az abszolutizmusról, visszaállította az egyes országok és tartományok régi, „történeti individualitását” Magyarországon újra felállította az 1848 előtti intézményeket: a kancelláriát, a helytartótanácsot. Ezek vezetését arisztokraták kapták: Vay Miklós (mint kancellár), gr. Apponyi György (mint országbíró), Szögyény-Marich László, Sennyey Pál. Helyreállt a magyar országgyűlés is. A tényleges kormányzás azonban a központi, birodalmi minisztérium hatáskörében maradt. Ebben a magyar arisztokraták közül gr. Széchenyi Antal vett részt. Ezt az új rendszert kiegészítette (illetve részben módosította) az 1861. februári pátens, amely az új (a helyi országgyűlések fölé rendelt) kétkamarás birodalmi gyűlés szervezetét állapította meg: 343 helyéből a magyaroknak 85, Erdélynek 26, a horvátoknak 9, a cseheknek 54 jutott volna.

Rövidesen kitűnt azonban, hogy az önkormányzatnak ez az arisztokraták által javasolt mértéke távolról sem elégíti ki a nemzet céljaihoz ragaszkodó magyar nemesi-polgári rétegeket. Ez a megoldás csak a

Bach-rendszer túlzásait szüntette meg. A lényeg nem változott. Magyarország külön állam helyett megint csak a birodalom gépezetének alkatrésze maradt. Ugyanakkor viszont 1860 elején az újból felemelkedő magyar nemzeti mozgalom már tömege erővé szélesült. A magyar politika ugyanis 1849 után nem egyenes vonalban, hanem hullámmozgást követve jutott el végül a megegyezéshez. A feszültségek 1860–1861 körül átmenetileg újra megnőttek, halmozódtak. Külön jelentősége volt annak, hogy gr. Teleki László, akit az osztrák rendőrségnek német területen sikerült elfogatnia, majd Ferenc József idehaza szabadon bocsátott azzal a feltétellel, hogy politikával nem foglalkozik, most meghívót kapott az 1861-ben összehívott új országgyűlésre, ugyancsak az uralkodótól, annak jeléül, hogy ígérete alól felmentést nyert. Személyében a radikálisabb ellenzék kiemelkedő vezetőt kapott – aki azonban utóbb, amikor felismerte, hogy politikáját saját pártjának többsége sem támogatja, öngyilkosságot követett el.

Az 1861 tavaszán megnyílt magyar országgyűlésen, amelyet az uralkodó a birodalmi gyűlés képviselőinek megválasztása végett hívott össze, néhány konzervatív főnemes kivételével mindenki a szabadelvű vagy a radikálisabb szellemű ellenzékhez tartozott. Ellenzéki volt az országgyűlés mindkét nagy pártja. Egyik sem fogadta el a rájuk erőszakolt új alkotmányt. Csak abban nem egyeztek meg, hogy ezt az elutasítást milyen formában közöljék az uralkodóval. A *Határozati párt* (Teleki László, majd öngyilkossága után Tisza Kálmán vezetése alatt) nem is akart szabályos formák szerint tárgyalni a törvénytelen, megkoronázatlan uralkodóval. Azt kívánta, hogy az országgyűlés választ és kívánságait egyszerűen határozat formájában mondja ki. A mérsékeltebb szárny: a *Felirati párt* (Deák Ferenc vezetésével) azon a nézeten volt, hogy ugyanezt szabályos úton, felirat formájában közöljék. Miután az utóbbi álláspont kapott többséget, Deák egymás után két feliratban fejtette ki, hogy Magyarország ragaszkodik az 1848. évi alkotmányhoz.

Deák az udvar álláspontjával szemben előadta, hogy Magyarország és Ausztria között sohasem volt teljes, reális, igazi unió. Vagyis: Magyarországot csak a közös uralkodó személye fűzte Ausztriához. Elmondotta továbbá, hogy kibékülés csak úgy jöhet létre, ha az 1848. évi alaptörvényeket helyreállítják, a felelős magyar minisztériumot kinevezik és az uralkodót megkoronázzák. A magyarok – mondotta – az alkotmányról akkor sem mondanak le, ha újabb elnyomás fenyegeti

őket. A hatalom egyoldalú, önkényes gyakorlását el nem fogadják, sem pedig azt, hogy szentesített törvényeket egyoldalúan felfüggeszsenek. „Ennélfogva ragaszkodunk az 1848-i törvényekhez is egész terjedelmükben s azokat mint alkotmányyszerűen hozott s királyi megerősítéssel ünnepélyesen szentesített törvényeket teljesen jogérvényűeknek tartjuk.” Kijelentette továbbá Deák, hogy a jelenlegi kormányzatot törvénytelennek tekintik, s mivel az uralkodó leirata az 1848. évi alkotmányt elvetette, ők az országgyűlést félbeszakítják. „Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltoztatnunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem olyan sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk; hitünkre bízta a nemzet annak hű megőrzését, s mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt. Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges.”

Az uralkodó, látva, hogy a magyarok ragaszkodnak 1848 alkotmányához, feloszlatta az országgyűlést. A konzervatív kísérlet megghiúsult, Vay és társai nagyrészt lemondtak. A bécsi birodalmi gyűlés csonka maradt: nemcsak a magyarok, de a horvátok is vonakodtak ott megjelenni. Anton v. Schmerling, a birodalmi kormány élén, ismét visszatért az önkényes kormányzáshoz, bár azt csak ideiglenesnek tekintette (*provizórium*), s csak addig akarta fenntartani, míg a magyarok fel nem hagynak az ellenkezéssel s be nem vonulnak a birodalmi gyűlésbe. 1861 őszén Magyarország megint – időlegesen – katonai kormányzás alá került.

7. A dunai konföderáció terve

Az *Alleanza* című milánói olasz nyelvű lap, amelynek szerkesztője, Helfy Ignác Kossuth bizalmas hívei közé tartozott, 1862 májusában közzétette Kossuthnak azt a Duna-konföderációs tervét, amelynek akkor – sőt részben utóbb, azóta is – jelentős, ha nem is egyértelmű visszhangja lett. Kossuth abból a tapasztalati tényből indult ki, hogy

a nemzetközi politika e tájon egy nagyobb hatalom, szélesebb államkezelést létezését követeli meg, és hogy az itt élő kis nemzetek külön-külön, többé-kevésbé erőtlének, védtelenek a szomszédos abszolutista nagyhatalmakkal szemben. Ezt a nagyobb, közös politikai keretet azonban ő nem a Habsburg Monarchia fenntartásával és bizonyos átalakításával kívánta létrehozni, hanem az érdekelt nemzetek, Magyarország és szomszédai szoros összefogásával.

„Azon országok mindenkép sajátlagos viszonyai – írta Kossuth –, melyek a Kárpátok, a Duna, a Fekete- és az Adriai-tenger közt fekszenek, nagyon megnehezítvén egy egységes állam alakulását, kívánatos, hogy az e tájakon elterülő régi történeti államok egymással szövetségre lépjenek.” Hiszen „minden egyes aldunai nemzet, ha sikerülne is maga köré gyűjtenie most máshova tartozó fajrokonait, legfőlebb másodrendű államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s mely szükségképp alárendelve volna idegen befolyásoknak.” De ha az érdekelt nemzetek e szövetség tervét felkarolják, „elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lennének 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében” Magyarország, Horvátország, Szerbia és a román fejedelemségek közösen intéznék a külügyet, hadügyet, pénzügyet s a vele kapcsolatos vám- és kereskedelempolitikát. A Szövetség közös tanácsa felváltva Budapesten, Zágrábban, Belgrádban és Bukarestben működne. Magyarországon belül decentralizáció érvényesülne, minden község és megye maga szabná meg belső hivatalos nyelvét, Erdély lakói pedig maguk döntenék el, hogy Magyarországgal alkotnának-e egy államot, vagy nem, mely utóbbi esetben Erdélyt csak perszonálunió fűzné Magyarországhoz. „Az ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolt a múltukra, s nyújtsanak egymásnak kezet, fölkelvén mint egy ember a közös szabadságért, s harczolván valamennyien egyért, egy valamennyiükért a svájciaktól adott régi példa nyomán.”

Kossuth ugyan utólag úgy nyilatkozott, hogy ezt a még csak tárgyalási alapnak és nem véglegesnek szánt tervezetét nem volt helyes a lapnak így váratlanul, meglepetésszerűen közölnie, de ahhoz nem férhet kétség, hogy ez az ő politikai elképzeléseinek immár egyik fő eleme volt. Ez világosan kiderül más, nem a széles nyilvánosságnak szánt leveleiből, szövegeiből is.

Mivel a Kossuth-emigráció igazán maradandó politikai örökségének nem annyira az olasz és a német egység megalkotóival létrejött

kapcsolat, hanem inkább a dunai népek együttműködésének, sőt szövetségének gondolata bizonyult, érdemes ennek előzményeit és hátterét közelebbről megtekinteni.

1848 után kétféle elképzelés alakult ki arra nézve, hogy miképpen kellene és lehetne Európa e részét újjárendezni. Az egyik a Habsburg Monarchiát kívánta fenntartani, de átalakítani, föderalizálni. A másik viszont a régi Ausztriát egy új konföderációval akarta helyettesíteni. A föderalizmust főként a csehek képviselték, akik, Palacký eszméit követve, fenn akarták tartani a Habsburg Monarchiát, védelmül a német egység ellenében, de átalakítva azt a szláv népek igénye szerint. A magyar emigráció, Kossuthal az élén, nem akart többé Ausztriáról hallani, s ezért a Dunátáj szabad népeiből alakítandó önkéntes konföderáció gondolatával foglalkozott. E gondolat természetesen közel állt az olyan nemzetek képviselőihez, amelyek részben a Habsburg Monarchia határain kívül, részben azokon belül éltek. Így a románok már 1848-ban felvetették, azt remélve, hogy ezáltal közelebb hozhatják egymáshoz Erdélyt és a két román fejedelemséget. A lengyelek pedig egy ilyen konföderációra támaszkodva készültek hazájukat feltámasztani.

Kossuth levonta a tanulságot abból, hogy 1848-ban Magyarország két tűz közé szorult: egyszerre kellett küzdenie az osztrák és az orosz nagyhatalommal és saját nemzetiségeivel. Úgy látta, hogy a magyar népnek két választása van: vagy Ausztriával kell kibékülnie, vagy a szomszédos dunai népekkel. Ő az utóbbit választotta. Kifejtette, hogy a magyar népnek is érdeke a szomszédos szláv népek szabadsága, hiszen a pánszlávizmus legjobb ellenmérge „az egyes szláv nemzetek saját nemzeti egyéniségének s függetlenségének biztosítása” De a szláv népeknek is előnyös, ha mellettük egy olyan magyar nép él, mely saját szabadságával együtt a többiét is kész megvédeni.

Ezek a gondolatok nem egyszerre és kész formában születtek meg az emigráció körében. Ellenkezőleg: hosszabb fejlődés és sok vita eredményei voltak. A Duna-konföderáció tervének számos, egymástól eltérő változata jött létre ebben a korszakban. Mindegyik többé-kevésbé hasonló problémák hatása alatt született, s ezért sok bennük a közös elem. Mindegyikben valamelyik dunai nacionalizmus igyekezett megoldást találni arra a kérdésre, miként lehet saját céljai érdekében a különböző nemzeti mozgalmakból közös frontot alkotni a nemzet fölötti birodalmakkal szemben. S miután az európai hatalmak, az egyensúly

elvéhez ragaszkodva, nem akarták a Habsburg-birodalmat kis államokkal helyettesíteni, mindegyik terv valami közös, nagyobb politikai keretet ajánlott az eljövendő szabad nemzetek együttesének. Abban viszont már, hogy ezeket az alapvető eszméket miként kell a gyakorlatban megvalósítani, a román, magyar, szerb és más szláv hazafiak, sőt részben a magyar emigránsok sem tudtak egymással megegyezni. De ha a gondolat nem is valósult meg, a tárgyalásoknak és vitáknak mégis megvolt az a jelentősége, hogy a dunai nacionalizmusok kérdéseit megvilágították, s körvonalazták az elképzelhető változatokat.

A terv első vázlatát a Párizsban, 1849. május 18-án Czartoryski herceg elnöklete alatt lengyel, cseh, magyar és román hazafiak részvételével tartott ülés dolgozta ki. A jegyzőkönyv körvonalazza a magyarországi nemzetiségek békéjének feltételeit, s hozzáteszi: „mivel európai általános érdek követeli egy hatalmas állam létezését... a mai osztrák császárságot alkotó népek egy része érdekeinek megfelelően találná Magyarországgal együtt föderált államot alkotni.” Kossuth a bukás után, törökországi száműzetésében kezdett a gondolattal komolyan foglalkozni. Itt kereste fel őt 1849 őszén az angol Frederick Henningsen, aki úgy gondolta, hogy Angliának is érdeke volna a dunai népek szövetségét a cárizmussal szemben támogatni. Kossuth az ő segítségét felhasználva igyekezett a szerbekkel és románokkal közeledést létrehozni. Tárgyalt a lengyel Zamoyskival, a román Golescu-testvérekkel, s érintkezésbe lépett Garašanin szerb külügyminiszterrel. Ugyanakkor Londonban Pulszky és Klapka, Párizsban Teleki László tárgyalt román emigránsokkal. Az utóbbiak közül Nicolae Bălcescu 1850 elején tervet dolgozott ki arról, hogy Magyarország, Szerbia és Románia mint „Dunai Szövetséges Államok” egymással szoros kapcsolatba lépnének, szövetségi parlamentet állítanának fel, s a hadügyet, külügyet és a kereskedelmet valami formában közösen intéznék. A tervet Kossuth és hívei nem fogadták el, mert Bălcescu a meglévő határok eltörlésével új területi felosztást javasolt, mégpedig az egyes megyék, illetve kerületek nyelvi többsége alapján. Vukovics Sebő, az 1849. évi magyar kormány igazságügy-minisztere, ellenkezését többek közt azzal indokolta, hogy a Duna vidékén tiszta etnikai határokat még ekkora átalakítással sem lehetne meghúzni. A magyar és a román álláspont nem volt összeegyeztethető. De Kossuth és Teleki levelezése, ebből az időből, érdekesen világít rá arra, hogy a magyarok maguk is többféle szempontból ítélték meg ezt a bonyolult kérdést.

Teleki már 1849-ben azt vallotta, hogy Magyarország ragaszkodhat ugyan egy ideig régi jogaihoz, jövője azonban csak úgy van biztosítva, ha a szláv és román nemzetiségekkel áldozatok árán is megegyezik, s így központja lehet egy dunai konföderációnak. Ennek érdekében, mint Kossuthnak írta, a történeti Magyarországon belül élő szerbeknek és románoknak kisebbségi és municipális jogokon túl hajlandó volna „kollektív életet” és tartományi országgyűlést is adni, vagyis őket mint nemzetet elismerni. Elvi álláspontja jellemzően kitűnik 1851 őszén Szemeréhez intézett soraiból: „Szabadságot akarok mindenképpen, valót és korlátlant, így a nemzetiségekre nézve is. S nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a történelmi jog szűk korlátai közé szorítva, a területiális-integritási, ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen.” „Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat supremátiát a másik fölött.”

Kossuth kijelentette, hogy nála őszintébb híve nincs a szabadságnak, s tiltakozott az ellen, mintha az ő álláspontja ellenforradalmi jellegű volna. Valóban: messzemenő önkormányzati jogokat akart adni az országon belül minden helyi egységnek, a községeknek is. Kifejtette azonban, hogy a szomszédos nacionalizmusok Magyarország bizonyos, etnikailag többé-kevésbé kevert területein (így a románok Erdélyben) saját uralmukat akarják berendezni. Ami érthető is, mert minden nemzetnek „természetes ösztöne” az, hogy valamennyi tagját saját, önálló nemzetállamba illessze. Ha Magyarország tartományi, területi önállóságot, „kollektív életet” ad a szerbeknek és románoknak, akkor illet kell adnia a szlovákoknak, németeknek és ruszinoknak is. E külön tartományok, a szomszédos nacionalizmusok vonzására, hosszabb-rövidebb küzdelem után leszakadnának az országról és a szomszédos államok keretébe jutnának. Ennek kedvéért pedig nem szabad forradalmat csinálni; Magyarország „hat külön országra szétszaggatásáért a magyar nem fog soha fegyvert fogni”, hiszen „ennél Ausztria sem tesz többet” Ugyanakkor azonban Kossuth igyekezett az állam egységének elvét a szabadságával összhangba hozni. Úgy gondolta, hogy miután az abszolutizmus 1849 után megmutatta igazi arcát, a nemzetiségek, ha igazi szabadságot nyernek, többé nem fognak vele össze, s nem lesznek az eljövendő, független Magyarországnak ellenségei. Mazzininak 1851-ben küldött memorandumában, s ugyanazon évben készített kutatási alkotmánytervezetében nemcsak széles körű önkormányzatot biztosított a helyi közületeknek, hanem megpróbálta, szinte korát meg-

előzve, a nemzetiségi és a területi elvet egymástól elválasztani. Azt javasolta, hogy az egyes nemzetiségeket ne területileg különítsék el egymástól – ami vegyes lakosságú vidéken amúgy is igen nehéz –, hanem a vallásfelekezetek mintájára alakítsanak belőlük olyan önkormányzattal bíró közösségeket, amelyekbe lakhelyétől függetlenül, egyénileg bárki tetszése szerint beletartozhat. Így akarta elérni azt a célt, hogy Magyarország egységét megőrizve hozzon létre szövetséget Szerbiával és a román fejedelemségekkel. S miután ezek még – ha többé-kevésbé elméletileg is – a Török birodalomhoz tartoztak, Kossuth 1850-ben hajlandó volt még a szultán névleges fennhatóságát is elfogadni, ha ez segítséget nyújt Ausztria és Oroszország ellen.

A konföderáció gondolata főleg akkor került mindig előtérbe, amikor egy-egy európai válság valami reményt látszott nyújtani arra, hogy a dunai táj újjárendezésére valóban sor kerülhet. A krími háborút tárgyaló művében (*Der Krieg im Orient*, 1855) Klapka Lengyelország helyreállítását s a magyar–román–délszláv szövetséget ajánlotta a nyugati hatalmak figyelmébe. 1859 tavaszán ugyanő egyezett meg A. Cuzával, Moldva és Havasalföld fejedelmével abban, hogy a románok segíteni fogják a magyar felkelést, viszont Magyarország községi és megyei önkormányzatot, szabad nyelvhasználatot biztosít a románoknak és a délszlávoknak, Erdélyben pedig a többség fog arról dönteni, hogy Magyarországhoz csatlakozik-e, vagy külön tartomány marad. Ugyanakkor Kossuth Londonban Miloš Obrenović szerb fejedelmet nyerte meg a hármas föderáció gondolatának. S ha a megvalósítás el is maradt, Kossuth tovább foglalkozott e kérdéssel. Így született meg az a tervezet, mely azután, 1862-ben megjelent.

A dunai szövetség tervének gyakorlati megvalósításának azonban hiányoztak az alapfeltételei, viszont annál több akadálya volt. Innen az elképzelés kissé utópisztikus jellege – ebbe a jobb jövő keresésének vágyát is beleértve. Először is szükséges lett volna hozzá a Habsburg Monarchia felszámolása, hiszen az, mint érdekelt hatalom, minden ilyen elképzelésnek eleve útjában állt. De szükség lett volna hozzá az érdekelt kisebb népek nemzeti, területi igényeinek összehangolására is, ami nem kisebb nehézségekbe ütközött. Amit az egyik fél túl nagy engedménynek tartott, az túl kevés volt a másik szemében, és viszont. S egyébként is, az ilyen javaslatokat általában véve inkább hatalmon kívül álló és nem a jó pozícióval bírók szerették felkarolni – egészen addig, amíg esetleg nem ők kerültek erősebb pozícióba. Az érdekelt

nacionalizmusok végső politikai céljai messzebb és más irányba mutattak. Magyarok, szlávok és románok alapjában véve nem tudtak meg egyezni a feltételeken, s csak addig foglalkoztak a gondolattal, amíg más, alkalmasabb utat nem láttak nemzeti céljaik elérésére, s amíg a külső veszélyek ellen, úgy érezték, egymásban kell támaszt keresniük. A konföderáció bizonyos lemondást kívánt az érdekeltektől. A Dunátájon azonban egy-egy területrésze két, sőt esetleg három nacionalizmus is igényt tartott. Megegyezés csak úgy volt elképzelhető, ha mindegyik enged valamit. A külügy, hadügy és pénzügy közös intézése is az egyes nemzeti szuverenitások korlátozását, a kölcsönös engedményeket tette volna szükségessé. E nacionalizmusok azonban éppen fejlődőben voltak. Nem lemondani akartak, hanem éppen ellenkezőleg: független nemzetállamokat berendezni azon a területen, amelyet saját nemzetük számára igényeltek.

Kossuth kezét nyújtott a szláv és román szomszédoknak, félretette a magyar uralmi igényeket, s a határon belül élő nemzetiségeknek értékes jogokat ígért. De a történeti Magyarország területi épségét és politikai egységét lényegében ő is sértetlenül meg akarta őrizni. A szláv és román nemzeti mozgalmak pedig végső fokon az általuk igényelt területrészek leválasztására irányultak. A magyar vezető osztályok odahaza egyáltalán nem fogadták szívesen a tervet, hiszen adott esetben az engedmények megtételét elsősorban nekik kellett volna elkezdniük. S ha Ausztria tényleges hatalmával szemben nem akartak nemzeti céljaikról lemondani, még kevésbé voltak erre hajlandók a szlávok és románok kedvéért. Podmaniczky Frigyes naplója szerint a politikai vezetők pártkülönbség nélkül azon a nézetben voltak, hogy ha már mindenáron valami közös birodalmi vagy szövetségi tanácsba kell bemenniük, akkor inkább Bécsbe mennek, mint Bukarestbe. A régi nemesség s a fejlődő polgárság ragaszkodott a történeti határokhöz, s azokon belül a magyar uralomhoz. S nem is csak a konzervatív elem. Reformerek, forradalmárok, emigránsok is visszariadtak attól a gondolattól, hogy a területi haza egységét a nemzetek fejlődése kérdésessé teheti. A radikális Perczel Mór még 1844-ben azt írta Kossuthnak, hogy Magyarországon, „nemzetiségeinek különfélesége” miatt, a nemesség befolyását még hosszabb ideig fenn kell tartani. Két évvel később az erdélyi Wesselényi Miklós is arra intette Kossuthot, hogy a nemességet, ha vannak is vétkei, kímélni kell, mert a francia nemeseket francia parasztok követték, de a magyar nemesség „helyébe lépendő milliók

legnagyobb része nem lesz magyar” 1848 után e nagy dilemma még több magyarban keltett szorongást és kétkedést afelől, hogy a magyar nacionalizmus céljainak kedvezne-e egyáltalán valami komoly változás? Szalay László, a történetíró 1853-ban azt írta Szemerének, hogy ha az emigráció által várt forradalom bekövetkeznék, annak „nem fogja hasznát látni a magyar” Mert „más népek és nemzetiségek remélhettek és remélhetnek holmit a forradalomtól”, Magyarország azonban inkább csak veszíthet vele. „Törjön ki most egy újabb forradalom, az nem fogja a magyart vissza a nyeregbe segíteni: a suprematia a szláv-ságra száll. Szövetséges közép- és aldunai demokratikus álladalmakat nem fog látni e században s gondolom, a jövőben sem emberi szem.” S maga Szemere, 1849-ben a forradalmi kormány republikánus miniszterelnöke, Marx ismerőse az emigrációban, 1862-ben Kossuth tervét élesen megtámadva a magyar nemzetállam kedvéért elejti a forradalmat s már a konzervativizmus felé hátrál vissza. Szerinte a dunai szövetség „az ősi magyar állam megromlását” hozná magával, mert szabad utat engedne a széthúzó nacionalista erőknél. „Fölnyitjuk a szelek kapuit s azt akarjuk, hogy ne fűjjanak?” Ennél Ausztriával is jobb szövetkezni.

A régi Magyarország kettős arca: a nemzetállamé és a történeti, soknemzetiségű államé, nehéz és veszedelmes választás elé állította a magyarokat. Teleki László, aki a nemzeti célkitűzéseket a haladás mértékével mérte, hajlandó volt – majdnem egyedül – a történeti jogokat feláldozni, sőt ha kell: a régi államot magát is föderalizálni. Szemere viszont a haladást szabva a nacionalizmus érdekeihez, egyenesen azt vetette Kossuth szemére, hogy „föllállítván az általános szavazat elvét, lelép a történelmi jog teréről, s a szabadelvű arisztokratia helyett, mi magköve sajátságos alkotmányunknak, behozza a demokrátiát, mely azt darabokra fogja őrölni” Végül Kossuth igyekezett a nacionalizmust és a haladást, az állam egységének elvét és a nemzetiségi szabadságot valamilyen formában összeegyeztetni. A magyar politikai vezető réteg többsége azonban nem fogadta el ezt a javaslatot, mert az áldozatot túl nagyának, a kísérletet túl veszedelmesnek találta. Egyébként azt sem ismerte fel, hogy a kelet-közép-európai nacionalizmusok kibontakozását éppoly kevésbé lehet megállítani, mint magát a történeti fejlődést.

8. A kiegyezés

Az 1861 őszen bevezetett, újabb elnyomás nem engedékenyebbé tette, hanem még inkább elkésérítette a magyar közvéleményt. A rendőrség két titkos szervezkedésnek is nyomára jutott. Az egyiket (Kossuthal kapcsolatban állva) Nedeczky István, a másikat Almázy Pál irányította. A rendőrség mindkét kísérletet felgöngyölítette – egyebek közt Asbóth Lajos, volt honvédezredes mint fizetett besúgó közreműködésével (1864). De az eset tanúságot tett egyszersmind arról, hogy a magyar közvélemény megint közelebb jutott az aktív ellenállás gondolatához. A konzervatívok újra közvetíteni próbáltak. Gr. Apponyi György 1863-ban az udvar felkérésére emlékiratot készített a megegyezés módzatairól. Ebben magyar minisztérium felállítását kérte, de a közös problémákat közös delegációkra akarta bízni. Itt merül fel először az a megoldás, amelyet változott formában, a kiegyezés utóbb elfogadott.

Apponyi is az 1848. évi törvényekből indult most ki, de azokat módosítani akarta olyan formában, hogy az uralkodó elfogadhassa őket. A magyaroknak azonban ez kevés, Bécsnek pedig még mindig sok volt. Amikor Ferenc József megtudta, hogy Apponyi Deákkal is érintkezett, felmentette őt szerepéből. Az osztrák jogászok pedig tovább ragaszkodtak a jogeljátszás elméletéhez. Az egyik, Wenzel Lustkandl bécsi egyetemi tanár megpróbálta ezt jogilag is igazolni egy műben (*Das österreich-ungarische Staatsrecht*), mely azt fejtegette, hogy Magyarország a Habsburgok alatt sohasem volt önálló állam. Erre a támadásra maga Deák válaszolt (*Adalékok a magyar közjoghoz*, 1865), a törvények alapján kimutatva, hogy Magyarországnak mindig megvolt történeti joga bármilyen állami ügynek önálló intézésére. Valóban: a sérelmek nem is a törvényekben, betűforma szerint, hanem elsősorban gyakorlati téren érték Magyarországot.

Ha Deák ragaszkodott is az 1848. évi törvények jogfolytonosságához, a kibékülésnek nem volt ellene. A magyar birtokos osztály és a polgárság zöme akkor már eltávolodott az új forradalom és az 1849-es értelemben vett függetlenség gondolatától. Nyilvánvaló volt, hogy hajlandó lesz az udvarral megegyezni, ha azzal valami belső vagy külső erő el tudja fogadtatni az 1848. évi törvények jogfolytonosságának gondolatát. S ha Bécs jó ideig hallani sem akart erről, erőszakos kísérletekre szintén nem mert már vállalkozni, s végül engedni kényszerült. Nem

elsősorban azért, mert Schmerling rendszere sem Ausztriában, sem Magyarországon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A külpolitikai helyzet vált egyre súlyosabbá. A vezető szerepért egymással versengő Ausztria és Poroszország között egyre feszültebbé vált a viszony. A Schleswig-Holstein-i kérdés miatt ugyan 1864-ben még együtt viselt a két hatalom háborút Dánia ellen, a közös vállalkozás azonban csak újabb ellentétek forrása lett. Bécsben joggal féltek attól, hogy Bismarck fegyveres leszámolásra készül. Ilyen körülmények között írta meg Deák Ferenc, az udvar biztatására, a *Pesti Napló*ban nagy visszhangot keltő húsvéti cikkét (1865). Ebben kijelentette: a magyarok hajlandók törvényeiket a birodalom biztonságával összhangba hozni. Ezt követték a bécsi *Debatte* című lapnak ugyanesak Deáktól sugalmazott cikkei, amelyek az Ausztria és Magyarország közös megegyezésével intézendő „közös ügyek” problémáját elemezték.

Ennek hatása alatt Ferenc József elbocsátotta Schmerlinget, s 1865 végén újra összehívta a magyar országgyűlést. A képviselők többsége (180 fő) Deák párthíveiből került ki. Volt néhány kisebb párt is: az ún. balközép (Tisza Kálmán vezetésével), amely pusztán perszonáluniót akart Ausztria és Magyarország között fenntartani, azután a 49-es párt, amely Madarász József – az egykori radikális politikus – vezetésével Kossuth híveiből állt (20 fő), valamint a konzervatív csoport (20 fő). Az uralkodó és a bécsi kormányzat azonban még mindig valami közép-utat szeretett volna találni a jogvesztés osztrák és a jogfolytonosság magyar elve között. Deák pedig éppen ezt az utóbbi elvet akarta megmenteni, hogy erre építhesse rá a kiegyezés új államjogi szerkezetét.

A döntést végül is 1866-ban a porosz háború, Ausztria veresége hozta meg.

Az olasz háború óta a német nemzeti egységmozgalom is újabb lendületet kapott. Egyben a versengés is kiéleződött a két német hatalom között, amelyek mindegyike más módon készült, saját vezetésével, ezt az egységet létrehozni. A Schwarzenberg által kezdeményezett úgynevezett nagynémet elgondolás Ausztriával együtt, közelebbről a Habsburg-ház vezetésével akarta a német egységet megteremteni. Ez a terv, ha megvalósul, az egész német Közép-Európát a bécsi udvar irányítása alá helyezte volna. Nem meglepő, hogy a magyar emigráció kezdettől fogva tiltakozni próbált ellene. Ezzel szemben Poroszország Ausztria kizárásával, saját irányítása alatt a kisnémet megoldást készült valóra váltani. A két rivális közül Poroszország kezdett mind erősebben pozí-

cióba jutni. A „felülről” való, háborús megoldásra katonailag és politikailag ő volt alkalmasabb. I. Vilmos porosz király úgy oldotta meg összeütközését a liberális ellenzékkel, hogy 1862-ben a junker-konzervatív beállítottságú Otto von Bismarck (1815–1898) személyében olyan keménykezü és tehetséges kancellárt talált és ruházott fel teljhatalommal, aki kész volt a kisméret megoldást a liberális és demokratikus erőkkel szemben és Ausztria meg Franciaország ellenében „vérrel és vassal” kieroszakolni. Feloszlatta a képviselőházat, hadügyi reformot vitt keresztül. 1864-ben még Dánia ellen Ausztriával közösen viselt háborút, és Schleswig és Holstein birtokán megosztozott vele. De aztán sietve felkészült az Ausztria elleni háborúra. Olaszországgal szövetséget kötött. Oroszország semlegességét azzal biztosította, hogy támogatta a cárt az 1863. évi lengyel felkelés elfojtásában. III. Napóleonnak pedig területi kárpótlást ígért, ha semleges marad. Ezek után 1866-ban kiprovokálta Ausztria ellen a háborút. Ahhoz is hozzájárult, hogy a magyar emigránsok Klapka vezetésével magyar légiót szervezzenek. A magyar felkelés rémét azonban inkább csak ijesztésnek használta fel Bécs ellen. A valóságban Magyarország felszabadítására e harmadik konfliktus alkalmával sem kerülhetett sor. A korszerűbben felszerelt porosz sereg a Königrätz melletti Sadowánál 1866. július 3-án döntő győzelmet aratott az osztrák felett. Bismarck viszont ezután gyorsan és viszonylag enyhe feltételekkel békét kötött. Egyrészt a várható francia–porosz háború esetére akarta a hátát biztosítani, másrészt pedig az volt a véleménye, hogy a Habsburg Monarchiára, miután az olasz és német területekről végül sikerült kiszorítania, továbbra is szükség van, mint a Duna vidékén élő kisebb népek közös keretére. Mindezzel mintegy rá is kényszerítette Bécset arra, hogy a belső struktúra módosítását, tehát a magyarokkal való kiegyezést elfogadja.

Mint egykor, 1848-ban, ezúttal is a nemzetközi erőviszonyok és azokon belül elsősorban a német kérdés alakulása határozta meg alapvetően a magyar politika lehetőségeit és mozgásterét. Akkor azzal, hogy a német egység nem jött létre. Most pedig azzal, hogy kisméret formában született meg. Ahhoz persze még nem kis idő kellett, amíg Bécs is belátta, hogy meg kell egyeznie Magyarországgal, amely immár – ha kevéssel is – területét tekintve a nagyobbik fele lett a Habsburg Monarchiának. Deák Ferenc az osztrák vereség után sem kért többet, mint korábban. Ferenc Józsefre a magyarokkal rokonszenvező Erzsébet királyné is igyekezett a megegyezés irányában hatni. Több mint

féléven át tartó, hosszú tárgyalások után végre megszületett az osztrák–magyar kiegyezés. Az uralkodó elismerte az 1848. évi törvényeket, és az új (második) magyar felelős minisztérium megalakításával azt a gr. Andrássy Gyulát bízta meg, akit egykor, fiatalon, távollétében, az osztrák hatóságok halálra ítélték. Az új rendszert megfogalmazó 1867:12. tc. elfogadása után 1867. június 8-án ősi pompával végbement a koronázás. Ezzel egy, az első világháború végéig tartó új korszak vette kezdetét.

Ezt az új korszakot a dualizmus korának nevezzük, mert az új Osztrák–Magyar Monarchia Ausztria és Magyarország kettős rendszerére épült. A kiegyezési törvény kimondta a két ország önállóságát (külön kormányokkal, parlamenttel), egyenlőségét, paritását, és megálapította az együttműködés módozatait, formáit is.

A kiegyezési törvény az 1723. évi Pragmatica Sanctio elveire épült. Ezek szerint a két ország közös uralkodóval bír, elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva és egymásnak közös védelemmel tartozik. Deák és munkatársai azonban arra is hivatkoztak, hogy a kiegyezés tulajdonképpen az 1848. áprilisi törvények rendszerén alapszik, kiegészítve azt olyan, a „közös ügyek” intézését szabályozó rendelkezésekkel, amilyenekre 1848 rohanó eseményei közt már nem kerülhetett sor.

A kiegyezési törvény kimondotta Magyarország „alkotmányos közjogi és önkormányzati önállóságát” Helyreállította a parlamenti rendszert nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is. A közös védelem elvéből következett, hogy a hadügyet, külügyet és pénzügyet „közös ügyeknek” tekintették. Valaha, a feudális, rendi államberendezésben ezek tulajdonképpen az uralkodó jogkörébe tartoztak. 1848-ban is ezek körül keletkezett a legtöbb ellentét. Most ezek intézését közös minisztériumokra bízta. A közös miniszterek azonban nem valami közös, harmadik – a magyaron és az osztrákon felül álló – parlamentnek voltak felelősek, hiszen ilyen nem létezett, hanem a magyar és az osztrák parlamentből egyenlő létszámmal kiküldött bizottságoknak, a delegációknak. A közösügyi bizottságok 60–60 tagját évente választotta meg a két országgyűlés. A delegációk évente felváltva Bécsben vagy Budapesten üléseztek, de külön tárgyaltak és egymással csak írásbeli üzenetek útján érintkeztek – nehogy idővel mégis valamiféle közös parlamentté válhassanak. Csak háromszori sikertelen üzenetváltás után gyűltek össze szavazásra. E bizottságok állapították meg a közös ügyek költségvetését is. A közös költségeket pedig az úgynevezett

kvótabizottság osztotta el a két ország között. Magyarország eleinte 30%, majd 36,4% arányban viselte a terheket.

A két ország közt létrejött kereskedelmi és vámszövetséget – az úgynevezett gazdasági kiegyezést – 10 évenként szerződéssel kellett megújítani. Közös lett a pénzrendszer, majd utóbb (1878) a jegybank is.

Hadügy tekintetében a törvény elismerte az uralkodó régi „alkotmányos fejedelmi jogait”, és az egész hadsereg vezényletét az ő kezében hagyta. Csak a hadkiegészítés, újoncozás került az országgyűlés hatáskörébe.

Ez volt azoknak a réseknek egyike, amelyeken át, az abszolutizmus hagyományaként, adott esetben az uralkodó saját akarata érvényesülhetett. Ilyen rés mutatkozott abban a bizalmasan kezelt megállapodásban is, amely szerint az uralkodó az országgyűlés által tárgyalni kívánt törvényjavaslatokat illetően előszentesítési joggal rendelkezett.

Azt a kérdést, hogy a kiegyezés mennyiben volt megalkuvás, vagy siker, előnyös, vagy előnytelen, nem csak az utókor vetette fel. A nagy vita már 1867-ben megindult. A magyar államférfiak érezték, hogy fordulóhoz értek s igyekeztek is felmérni Magyarország helyzetét, sőt még a jövőendő lehetőségeit is, amennyire azt a fejlődés tényezőiből tovább következtetve egyáltalán megtehették. Két egymással élesen szemben álló felfogás alakult ki. A kiegyezés ellenzőinek élén Kossuth Lajos állt, aki emigrációs politikájához híven továbbra is a függetlenség eszményét hirdette, és száműzetésben maradvá óvta nemzetét a „közös ügyek hálója” ellen. A kiegyezés védőinek élén pedig Deák Ferenc, az új berendezés igazi megalkotója, aki az őt jellemző nyugalommal vezette az országot a kibékülés felé. De a vitát híveik is folytatták, majd utódaik. A mérleg elkészítéséhez hozzátartozik a két fél főbb érveinek meghallgatása is.

Kossuth 1867 májusában indította meg a támadást nagyhatású nyílt levélben, a nemzet jogainak feladásával vádolva meg Deákot. E „Kasszandra-levél” volt az első azon nyilatkozatok s levelek sorában, amelyeket a „turini remete” önkéntes száműzetéséből évtizedeken át szüntelenül intézett híveihez, egyesekhez és közületekhez egyaránt. Kossuth haláláig (1894) töretlenül hű maradt az 1849-ben kimondott teljes függetlenséghez. Szerinte az 1866. évi válság nyomán komolyabb erőfeszítéssel elő lehetett volna idézni Ausztria felbomlását, s ezzel Magyarország (meg Csehország) elfoglalhatta volna Európa független

államai sorában az öt megillető helyet. De ha ez nem is történt meg, a küzdelmet, a nemzeti függetlenség eszményét nem szabad feladni.

Ez Kossuth első tétele: Ausztria látszólagos engedményei mögött veszedelmes csapdák rejtőznek. A kiegyezés nem valósítja meg az igazi célt: a teljes függetlenséget. Feladja a nemzet elidegeníthetetlen jogait. Ha a magyarok elfogadják, kiadják kezükből saját sorsuk intézését, s országuk jövőjét idegen érdekeknek szolgáltatják ki, méghozzá egy olyan hatalom érdekeinek, mely a történelem tanúsága szerint mindig ellenfele volt a magyar függetlenségnek. Ez ellen küzdöttek egykor Erdély fejedelmei, ez tiporta el Rákóczi és 1848/49 forradalmát. S most ennek a hatalomnak dobja oda a kiegyezés Magyarországot, egybeolvasztva azt az osztrák birodalommal.

Ennélfogva tehát – halad tovább Kossuth gondolatmenete – folytatni kell az ellenállást, a harcot Ausztria ellen egészen addig, míg a független Magyarország végre megvalósulhat. E küzdelemnek előbbutóbb sikerrel kell végződnie. Ausztria egy elavult, feudális időkből származó birodalmi szervezet. Központjában nem egy nemzet, hanem csak egy dinasztia áll. Ennek a roskatag szervezetnek a nemzetállamok korában nyilvánvalóan szét kell hullania. Veszélyes hát hozzákötni a magyarság sorsát.

A nemzet érdekét szolgáló külpolitika helyett – folytatja Kossuth – Ausztria természeténél fogva dinasztikus és imperialista külpolitikát követ. Igen veszedelmes Magyarországnak ehhez a másokon uralkodni kívánó külpolitikához kapcsolódnia. Először is az osztrák tábornokok bosszút akarnak állni Poroszországon 1866-ért. Ez a Habsburg–Hohenzollern vetélkedés egy idegen: német háborúba sodorhatja a magyarságot. Azután pedig, s ez még fontosabb, Ausztria nyilván saját birodalmi, hódító igényeinek megfelelően fog beleavatkozni a keleti kérdésbe, vagyis a hanyatló Török birodalom máris sokat vitatott európai hagyatékának, a lassan felszabaduló balkáni országok rendezésének kérdésébe. Ausztria hódítóként fog fellépni, s ezzel önmaga ellen fordítja és a cárizmus szövetségeseivé teszi a balkáni – főleg délszláv – népeket. Az osztrák beavatkozásnak „már csak pusztá kilátása is ellenségeinkké teszi a keleti népeket s őket s velük hazánkbeli fajrokonaikat s még a horvátokat is az orosz karjaiba fogja hajtani”. A cári udvar sem fogja Ausztria előnyomulását szó nélkül nézni, hiszen magának is megvannak a Balkánon a tervei. Az Ausztriával való kapcsolat tehát távolról sem nyújt védelmet a külső és belső veszedelmekkel, a nemzeti-

ségi kérdés centrifugális erejével és a cári imperializmussal szemben. Nem erősít, hanem „gyengékké teszen, mert belerönket megosztatja, természetes barátainkat, szomszédainkat sőt polgártársaink egyrészét is ellenségeinkké teszi, izolál a világtól” A magyarságnak pedig éppen az az érdeke, hogy a szomszédos, szabad dunai nemzetekkel találjon megegyezést. Végeredményben – Kossuth nézete szerint –, ha Magyarország „rendületlenül ragaszkodnék az álladalmi függetlenségéhez”, akkor területi épségét szétbomlás vagy külső támadás nem fenyegetné, viszont éppen ennek veszélyét idézzük magunkra, „ha nemzetünk az osztrák birodalommal összeolvad” A közös minisztériumok – írta utóbb Kossuth – a nemzetek vérével és pénzével magas politikát űznek. Ez a politika pedig „akkor ránthatja be hazánkat a mi érdekeinkkel merőben ellenkező élet-halál háborúba, amikor tetszik. És be is fogja rántani okvetlenül.”

Ugyanakkor, a másik oldalon Deák és hívei sorolták fel a maguk érveit a kiegyezés védelmében, Kossuth nézetei ellen. Deák beszédeiben azt hangsúlyozta, hogy ha a teljes függetlenség nem is valósult meg, Magyarország egyáltalán nem olvad egybe Ausztriával. A kiegyezés nem teszi az országot osztrák tartománnyá, sőt biztosabb védelmet jelent, „mint a bizonytalan eseményekre épített számítások” és a „sorvasztó várakozás” Rámutatott, hogy 1848 végén a békekísérlet alkalmával a magyar országgyűlés szívesen elfogadott volna egy ilyen megegyezést – s mennyi vér maradt volna kiontatlanul! Így hát most, „ha sikerült politikai létünk roncsolt hajóját egy kis révpartra juttatnunk, visszalökjük-e azt ismét a zajgó tenger hullámai közé, csupán azon kétes reményben, hogy talán, majd ha a vész el nem sodor, egy szebb, nagyobb, biztosabb kikötőbe juthatunk?” A kiegyezés után a magyar önállóság biztosabb alapokon fog állani, mint 1526 óta bármikor. Deák és hívei úgy látták, hogy hosszú időn át, a feudális berendezésben a hadügy, pénzügy, külügy intézése is idegen dinasztia kezében volt, tehát Magyarország sokkal inkább ki volt téve idegen hatalmi törekvéseknek. Tulajdonképpen már 1526 óta voltak közös ügyek, de ezeket 1867 előtt mások intézték nélkülünk s ellenünk, most pedig mi intézzük közösen azokkal, akiket illet.

Az ellenérveket folytatva Deák és hívei előadták, hogy a szabadságharc katonai balsikere megmutatta: egyedül nem tudjuk legyőzni Ausztriát s az őt segítő külső erőket. Komoly külpolitikai segítségre nem lehet számítani. Az olasz és német egység megalkotói csak addig

működtek együtt a magyar emigrációval, amíg az az ő saját céljaiknak megfelelt. „Át kellett látnunk, hogy külföldről hazánk jövőjére semmi befolyásunk nem lehet” – írta az emigráció egyik hazatért vezető alakja, Pulszky Ferenc. Az elnyomás idején, mondotta Deák, a jogeljátszás tanával szemben az egész világ előtt hangsúlyoznunk kellett, hogy a magyar alkotmány jogilag igenis fennáll s követeléseink jogosak. Ez volt az 1861. évi országgyűlés feladata is. De mit mondott ezután a külföld? – veti fel a kérdést Deák. A külföld így szólt: „mi elhisszük, sőt megengedjük, hogy nektek igazatok van; hogy Magyarország külön alkotmánya jogilag érvényes; de nekünk abban nincs semmi érdekünk, hogy Ausztriával szemben tovább is fennálljon, de érdekünkben áll, hogy Közép-Európában azon állam létezzék és hatalmas legyen, melyet Ausztriának nevezünk. Ámde Ausztria nem állhat fenn Magyarországnak külön önállásával; ennek alkotmánya ellentétben áll Ausztria létevel és hatalmával, s ennél fogva a mi érdekünkkel is. Mi tehát a ti követeléseiteket, ha szintén jogosak is, nem pártoljuk, még erkölcsi támogatással sem; és hogy azokat Ausztria nem teljesíti, eléggé igazolva látjuk önfenntartásának szüksége által. Így szólt akkortájt a külföld; olvassátok az akkori európai sajtóban, vagy legalább annak nagyrésztében történt nyilatkozatokat. Mi volt teendőnk ezen nyilatkozatokkal szemben, mikor a jelen országgyűlés egybehívatván, ismét felszólalhatunk? Most teendőnk volt bebizonyítani s meggyőzni a világot arról, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik Ausztria fennállásával és hatalmával, sőt ez a kettő egymás mellett igen jól megfér.” Vagyis: a nagyhatalmak ragaszkodnak ahhoz az elvhez, hogy az európai egyensúly érdekében szükség van a Duna-völgyében a Habsburg-hatalomra.

Ausztria fő gyengesége – folytatja az érveket Deák – éppen az volt, hogy a magyarok ellene fordultak. Ha most kiegyeznek vele, újra meg fog erősödni. Egy ilyen „nagy birodalom végfelbomlása nem olyan könnyen és nem olyan hamar történik, kivált ha annak fejedelme népeinek alkotmányos szabadságában keresi trónjának legerősebb támaszát”

Deák a Habsburg Monarchiát olyan védőszervezetté akarta átalakítani, amely megadja e kis nemzetnek azokat a járulékos, külső biztonsági tényezőket, amelyekkel az egymagában másként nem rendelkezik. Magyarország teljes függetlensége – mondotta 1867 márciusában – „nem számítható a politikai lehetőségek közé”, ehhez nem vagyunk elég erősek. Mátyás idején Magyarország még Európa nagy államai

közé volt számítható, hiszen Skócia még nem tartozott Angliához és Franciaország részekre tagolódott. De azóta megváltoztak „az európai államok dimenziói” Magyarország – itt a régi, történeti országról van szó – nem állhatna fenn egyedül, „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé” Majd 1867 decemberében Deák újra visszatért e témára: „Az európai hatalmak nagy része oly terjedelmű és oly tetemes erővel rendelkezik, hogy azok között Magyarország mint külön, saját magában álló ország, biztos támaszt nyújtó szövetség nélkül fönn nem állhatna. A sors országunkat oly nagyhatalmak közé helyezte, melyeknek bármelyike, midőn azt hinné, vágyainak és terveinek útjába állunk, minket, saját erőnkben bizakodókat, roppant erejével bizonyosan elsöpörne.” Dunai szövetség, az ő nézete szerint, ezen nem segíthet. Igen kíváncsú, mondotta, hogy a dunai népek szabadon s alkotmányosan éljenek. Ebben nem szabad őket gátolni. Magyarország részéről minden hódító próbálkozás „igazságtalan, káros, sőt veszélyes” lenne. De ha kisebb keleti szomszédainkkal kívánnánk szövetségbe lépni, hazánk területi épsége miatt „saját szövetségeseinkkel jöhetnénk oly súrlódásokba és belküzdelembe, mely magát a szövetkezés célját is megghiúsítaná” Legjobb hát Ausztriával szövetkezni, mert Ausztria nem elég erős ahhoz, hogy állandóan el tudja nyomni a magyarságot, de elég erős ahhoz, hogy vele együtt nagyhatalmat alkosson s így védőfallal vegye körül minden veszedelemmel szemben.

A vitából s a történeti fejlődés vizsgálatából két tény mindenképpen megállapítható. Az egyik az, amit Kossuth látott: hogy a nemzetek fejlődése megállíthatatlan és előbb-utóbb veszélyezteti a feudális időkből származó, soknemzetiségű politikai kereteket, így a Habsburg Monarchiát. Persze – hozzátehetjük – ez állt, ilyen vagy olyan formában, a régi, történeti Magyarország államkeretére is. A másik tény az, amit Deák látott, hogy a kiegyezés az adott viszonyok közt elkerülhetetlen volt. Az akkor elérhető, viszonylag legjobb megoldás – minden esetleges következményével együtt.

Magyarország nem valami nemzetközileg légüres térben élt, amelyben tetszés szerint lehetett választani függetlenség és kiegyezés között. A választást elsősorban az európai erőviszonyok alakulása korlátozta, az, hogy a német – s előtte az olasz – egység konzervatív úton jött létre, és hogy a nagyhatalmak továbbra is szükségesnek tartották a Monarchia fennmaradását Európa politikai rendszerében. Forradalomra ekkor már sem a magyar nemesség, sem a többi politikai

vezető réteg a Monarchián belül nem vállalkozott. Sőt az új helyzetben, két nagyhatalom között, a Monarchiát már kezdték a benne élő, különböző politikai erők, nemzetek inkább valami közös védőkeretnek tekinteni, amelyet azonban természetesen mind saját igényeik szerint óhajtottak átalakítani. Így inkább az volt a kérdés, hogy melyik győz e többféle elképzelés közül. A magyar nemességnek sikerült, nem utolsósorban 1848/49 nagy erőfeszítésének eredményeként, az osztrák–német politikai vezetéssel a dualizmust, kettőjük partnerségét elfogadtatnia. Ezzel tulajdonképpen reformkori célját: a Habsburg Monarchia belső struktúrájának olyan módosítását érte el, amely biztosította Magyarország teljes belpolitikai önállóságát, és egyben a magyar vezetést a régi ország határain belül. Ehhez: a társadalmi és nemzeti szupremáciához pedig lényegében véve a nemességnek az a része is ragaszkodott, amely e célt más úton: az Ausztriához fűződő kapcsolat felszámolásával, vagy legalább lazításával szeretne volna biztosítani.

A dualista rendszer hibáit, veszélyeit, bírálatát, különböző oldalakról, hosszan lehetne részleteznünk. Vagy pontosabban: azt kifejtenünk, hogy a népek-nemzetek e bonyolult és egyenlőtlen együttesének problémáit hosszú távon sem ez, sem egyetlen más olyan alternatíva sem oldhatta meg hibátlanul, amely akkoriban elképzelhető volt – ha realitásokban és nem utópiákban gondolkozunk. Az ekkori erőviszonyok között a dualizmus reális kompromisszum volt. S ha a további fejlődés során az erőviszonyok módosultak, a politikára várt, hogy ezzel akkor majd így vagy úgy szembenézzon. Körülbelül ez áll a Monarchia nemzetközi helyzetére is. Történetietlen és téves az olyan elképzelés, amely az első világháború fejleményeit, egy fél évszázad múlva, a kiegyezéssel próbálná közvetlen okozati összefüggésbe hozni. Az első világháborút teljesen más feltételek között, a nagyhatalmi imperializmusok időszakában vívták meg Németország és riválisai. 1867-ben a még nem is egészen egységes Németország inkább ellenfele volt a Habsburg Monarchiának, amely Anglia támogatására például még a hármasszövetség után, a XX. század küszöbén is számíthatott. A politika feladata éppen az, hogy a nemzetközi rendszer változásaihoz igazodjék.

Tudjuk, hogy 1867 körül is többen úgy látták, hogy Ausztriát felbomlás fenyegeti és ezért nem kívánatos hozzákötni Magyarország sorsát. Amihez hozzátehetjük, hogy válság idején – amint arra már 1848/49 nemzetiségi konfliktusa is figyelmeztetett – a felbomlás veszélye nemcsak a soknemzetiségű Ausztriát fenyegethette, hanem a soknemze-

tiségű Magyarországot is. Ausztria és Magyarország, ha úgy tetszik, egymásnak volt tehertétele. Deák úgy látta, hogy Ausztria, Magyarországgal együtt, elég erős menedéket tud Európa e veszélyes részén nyújtani. „Azon politika – mondta –, mely figyelembe nem veszi a jelent és egyedül eshetőségekre akar építeni, éspedig olyan eshetőségekre, amelyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. Van-e, aki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy e fölbomlás által nem mi nyernénk s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” Ha pedig „egy nap kiszámíthatatlan események ezen katasztrófát csakugyan előidéznék, mi jobb nekünk: ha államilag rendezett állapotban talál, vagy pedig szétzilálva?”

Eltérően azoktól az egykorú vagy későbbi panaszoktól, amelyek e kiegyezést magyar részről kevésnek, alárendelésnek, megalkuvásnak találták, azt kell mondanunk, hogy a magyar politikai vezető rétegek – minden monarchiai kötöttség és kölcsönös függés figyelembevételével is – a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az országnak hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyenel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett. Sokban – ha nem is mindenben – rajtuk állt, hogy e kereten belül milyen társadalmi, nemzetiségi vagy más politikát követnek. Nem kiszolgáltatottság fenyegette őket, hanem inkább az, hogy elbázzák magukat. S egyben az, hogy uralmi pozíciójukkal megszilárdul a társadalom és a politika régi, már korszerűtlen struktúrája és hierarchiája. Ez azonban állt minden más, olyan politikai alternatívára is, amelyben ők helyükön maradnak. Több külföldi szerző nagyrészt éppen ezért bírálja 1867 rendszerét, mert lehetővé tette a magyar szupremácia merev fenntartását a soknemzetiségű Magyarországon belül. De a szupremácia igénye megvolt 1867-től függetlenül is. Az utókor meszszebről visszaneézve talán még élesebb fényben látja azt, hogy a magyar polgári-nemzeti kísérletnek, az egész folyamatnak egy olyan, addig el nem ért, kivételes, utóbb vissza nem térő pozíciót sikerült kivívnia, amelynek birtokában megerősödhetett, rendbe hozhatta szétzilált viszonyait. Mint Eötvös József írta: időt nyerhetett.

Az 1867. évi kiegyezés Magyarországon nagyjából meg is felelt az *akkori* társadalmi és nemzetiségi erőviszonyoknak. A viszonyok azonban az idők folyamán mind társadalmi, mind nemzetiségi téren erősen megváltoztak.

Társadalmi szempontból 1867-ben az osztrák ipari és pénzügyi körök fogtak kezét a magyar birtokos osztállyal. Az 1867 utáni években azonban megoldásra várt a földkérdés, a földtelen parasztok tömege. A kapitalizmus és a gyáripár fejlődésével pedig tovább bontakozott a polgárság, és megjelent az ipari munkásság új tömege is. Egyre szükségesebbé vált tehát a magyar társadalom demokratizálása és a feudális időkből fennmaradt földbirtokrendszer megreformálása. Ezeket a reformokat 1867 keretén belül is meg lehetett valósítani. Ez azonban nem történt meg – elsősorban a vezető rétegek ellenállása miatt. A kiegyezés párthívei a népszerűtlen 67-es megoldás védelmében még jobban szűkítették a választójogon. A függetlenségi párt pedig, maga mögött az emigráns Kossuthal, közjogi szempontból támadta a kiegyezést, de társadalmi reformprogramot szintén nem adott. Az eredmény: a belső feszültségek megnöttek.

Nemzetiségi szempontból szintén megváltoztak az erőviszonyok. Annak idején, 1848-ban és előbb, Bécs a gyengébb nemzeti mozgalmakkal szövetkezett a legerősebb: a magyar ellen. 1849 után egy darabig megpróbált minden nemzeti mozgalommal szembeszállni. Amikor pedig kiderült, hogy ez lehetetlen, akkor megfordította a dolgot, és az akkor legerősebb nemzeti mozgalmakkal (Magyarországon a magyarokkal, Galíciában a lengyellel) fogott kezét a gyengébbek rovására. Csak-hogy a nemzetiségek: szlovákok, románok, horvátok, szerbek a társadalmi fejlődés során egyre erősebbek, öntudatosabbak, követelőbbek lettek. Mint a Monarchia osztrák felében a csehek, ők is mind nagyobb erővel ellenezték, hogy a Lajtán túl az osztrák-németek, a Lajtán innen a magyarok uralkodjanak másokon is. Ugyanakkor pedig a magyar politikai vezető rétegek félretették 1848 tanulságait, Kossuth, Eötvös, Deák és Széchenyi intéseit. Őszinte kisebbségvédelem, méltányos engedmények helyett – ami elvben szintén lehetséges volt 67-es alapon – sovíniszta, túlzó módszerekkel akarták a saját uralkodó helyzetüket fenntartani. Eredmény: itt is megnöttek a feszültségek.

Függetlenül azonban attól, hogy a magyar politikai vezető rétegek utóbb milyen utat választottak a lehetségesek közül, annyi kétségtelen, hogy az 1848-as nemzedék utolsó alkotása jóvoltából 1867-ben egy olyan kornak küszöbén álltak, amely minden korábbinál jobb lehetőségeket ígért a gazdasági, politikai, kulturális felzárkózáshoz, egy magasabb szint eléréséhez Európán belül.

*Időrendi áttekintés**

1711.

április 30. Szatmáron a szövetkezett rendek és a király képviselői aláírják a Rákóczi-szabadságharcot lezáró békét.

május 1. A majtényi síkon 12 ezer kuruc katona leteszi a fegyvert.

1713.

április 11. *Utrechtben Franciaország, Hollandia, Anglia, Poroszország, Savoya és Portugália képviselői aláírják az 1700 óta folyó, ún. spanyol örökösödési háborút lezáró békét. Ez megtiltja Franciaország és Spanyolország perszonálunióval való egyesítését.*

április 19. *II. Károly bizalmasai előtt kihirdeti a Habsburg trónöröklést szabályozó titkos házi törvényt (Osztrák Pragmatica Sanctio).*

1714.

március 7. *Rastattban Ausztria békét köt Franciaországgal. Ezzel véget ér a spanyol örökösödési háború.*

szeptember 8.–1715. június 15. A pozsonyi országgyűlés az ekkor elfogadott 136 törvénycikkkel lefekteti az új politikai berendezés alapjait. Biztosítja a magyar királyság önállóságát, területi épségét, saját törvényei szerint történő kormányzását.

1716.

augusztus 5. A császári magyar csapatok visszafoglalják a töröktől Péterváradot.

október 13. A törökellenes felszabadító háború során a császári csapatok visszafoglalják Temesvárt. Ezzel a bánságban is véget ér a török uralom.

1718.

Július 21. *Angol és holland közvetítéssel III. Károly és III. Ahmed képviselői*

* Az alábbi áttekintés a legfontosabb adatokat tartalmazza. A magyar dátumokat normál betűvel, az egyetemes történetieket kurzívval adjuk.

Pozsarevácon aláírják a 25 évre szóló békét. A Porta egyebek mellett lemond a Temesközről, a Szerémségről és Belgrádról.

1721.

szeptember 10. A Nystadban aláírt békével véget ér az Orosz-, Svéd-, Lengyelország és Dánia között 1700 óta tartó ún. északi háború.

1722.

tavasz A fennálló viszonyok javításáról szóló javaslatok elkészítésére megkezdí munkáját a „rendszeres bizottság”

1722.

június 30. A magyar országgyűlésen a rendek „önként” felajánlják az osztrák örökösödési szerződés elfogadását. A magyar Pragmatica Sanctio (1723: I–III. tc.) 1918-ig szabályozza Magyarország és a Habsburg-ház közjogi viszonyát.

1723.

június 19. III. Károly szentesíti a Magyar kir. Helytartótanács felállításáról szóló törvényt. A helytartótanács 1794 márciusában kezd meg működését.

1733.

Feltalálják a repülő vetélőt.

1735.

április–május Szegedinác Péró vezetésével a Békés megyei parasztok a kiépülő államhatalom terhei ellen láznak.

1740.

december 16. Megkezdődik az osztrák örökösödési háború. II. Frigyes porosz király megtámadja Sziléziát, s e területet követeli Mária Terézia királynő örökösödési jogának elismerése fejében.

1741.

szeptember 4. A pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek „életüket és vérüket” ajánlják a királynőnek.

1748.

október 18. Az osztrák örökösödési háborút lezárja az aacheni béke. Mária Terézia lemond Szilézia nagy részéről, néhány itáliai területről, de visszakapja Osztrák–Németalföldet, s elismerteti a Pragmatica Sanctióban rögzített uralkodói jogait.

1749.

május 2. A Haugwitz-féle közigazgatási reform keretében sor kerül a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztására.

1754.

október 1. Életbe lép a február 16-án kiadott, a külkereskedelmi vámokat szabályozó rendelet, mely egyenként, az árucikkek becsértékének 5–20%-ában állapítja meg a vámat.

1756.

augusztus 29. II. Frigyes porosz király Szászországba való benyomulásával megkezdődik az ún. hétéves háború.

1763.

február 15. *A Hubertusburgban Mária Terézia és II. Frigyes porosz király képviselői által aláírt békével lezárul az ún. hétéves háború. Szilézia továbbra is Poroszország birtokában marad.*

október 8. Mária Terézia újabb rendelete az erdélyi határőrség felállításáról, mely katonai segédlettel 15 ezer határőr sorozását írja elő.

1764.

január 7. A katonai határőrszervezet rájuk erőszakolása ellen fellázadt mádfalvi székelyek között Buccow tábornok katonai bizottsága vérfürdőt rendez. Ezt követően a székelyek több csoportban Moldvába, Bukovinába költöznek.

1765.

november 2. Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemség rangjára emeli.

1767.

január 23. Mária Terézia kiadja az Urbéri pátenst, melyben országosan szabályozza a jobbágyság terheit.

1772.

augusztus 5. *Pétervárott az orosz, porosz és az osztrák uralkodó megbízottai aláírják a Lengyelország első felosztásáról szóló megállapodást. Az osztrák és magyar hadak szeptember 1-jén megszállják Galíciát.*

1773.

szeptember 21. A Habsburg Monarchiában Mária Terézia kihirdetteti a jezsuita rend feloszlataáról szóló pápai bullát.

1774.

szeptember 5.–október 26. *Philadelphiában összeül az első amerikai kontinentális kongresszus, mely emberi jognak nyilvánítja a fegyveres önvédelmet, s elrendeli az angol áruk bojkottját.*

1776.

július 4. *Az amerikai kongresszus elfogadja a Thomas Jefferson által fogalmazott Függetlenségi Nyilatkozatot.*

augusztus 9. *Mária Terézia a magyar korona részének nyilvánítja Fiumét, és horvátországhoz csatolja a szabadkikötői kiváltságokkal felruházott várost. (1779. április 23-án mint külön testet, Magyarországhoz csatolja.)*

1777.

augusztus 22. *Mária Terézia kiadja az oktatásügyeit szabályozó rendeletét, a Ratio Educationist.*

október 17. *Az amerikaiak Saratoga mellett legyőzik az angol csapatokat. Ezt követően törvénybe foglalják a kolóniák örök szövetségét, a konföderációt. Ezzel megszületett az Amerikai Egyesült Államok.*

1781.

június 11. *II. József rendelete megszünteti az eddigi cenzúrarendszert és a cenzúrát a bécsi Könyvvizsgáló Bizottságnak rendeli alá.*

október 19. *Az amerikaiak Yorktown mellett megadásra kényszerítik az angol sereget.*

október 25. *II. József türelmi rendeletében szabad vallásgyakorlatot biztosít a protestánsok és a görögkeletiek részére.*

1783.

szeptember 3. *A párizsi béke lezárja az amerikai függetlenségi harcot. Anglia elismeri az USA önállóságát.*

1784.

október 31.–december 31. *Nicolai Horea, Ion Closca vezetésével Erdélyben román parasztfelkelés zajlik.*

1789.

május 5. *Versailles-ban, 175 évi szünet után, összeül a rendi gyűlés.*

július 14. *A párizsi nép megostromolja és lerombolja a királyi börtönerődöt, a Bastille-t.*

augusztus 26. *A francia alkotmányozó gyűlés elfogadja az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát.*

1790.

július 27. A reichenbachi „conventio”-ban Poroszország lemond a magyar nemesi ellenállási mozgalom támogatásáról.
szeptember 1. Temesváron összeül az „illír” (szerb) kongresszus.

1791.

február 21. Nemesi bandériumok diadalmenetben Bécsből Budára hozzák a magyar koronát.

1792.

április 20. *A girondisták befolyására Franciaország hadat üzen ellenfeleinek.*
május 20. Az 1792: VI. tc. értelmében a közép- és felsőoktatásban a magyar nyelv rendes tantárgy.
szeptember 20. *A francia seregek Valmy mellett megállítják, majd hamarosan kiűzik az országból az intervenciós erőket. Szeptember 1-jén a Konvent kikiáltja a Francia Köztársaságot.*

1793.

január 21. Párizsban kivégzik XVI. Lajos francia királyt.
január 23. Az orosz és a porosz uralkodó egyezményt köt Lengyelország második felosztásáról.
március 8. *A hollandiai Neerwinden mellett a francia sereg súlyos vereséget szenved az osztrákoktól. A franciák Belgium kiűritésére kényszerülnek. Áprilisban pedig a koalíció csapatai ismét benyomulnak Franciaországba.*
április 6. *Franciaországban a honvédelem megszervezésére megalakul a Közjóléti Bizottság.*
június 2. *A párizsi nép nyomására a Konvent girondista vezetése megbukik. Létrejön a jakobinus diktatúra.*

1794.

május Martinovics Ignác titkos összeesküvés szervezéséhez fog. Megalapítja a Reformátorok és a Szabadság és Egyenlőség Társaságát.
július 27. Párizsban megbukik a jakobinus diktatúra.
december 15. Hajnóczy József kihallgatásával Budán megkezdődik a jakobinus szervezkedésben részt vettek hűtlenségi pere.

1795.

május 20. A budai generális kaszálótéren (Vérmező) kivégzik a magyar jakobinus mozgalom vezetőit.
augusztus Életbe lép az új francia alkotmány. A végrehajtó hatalmat az öttagú Direktórium gyakorolja.
október 24. Oroszország, Poroszország és Ausztria harmadszor osztja fel maga

között Lengyelországot. November 25-én lemond II. Szaniszló Ágost lengyel király. Ezzel megszűnik az önálló lengyel állam.

1797.

október 17. A campo-formói békében a francia csapatoktól vereséget szenvedett Ausztria lemond Belgiumról és itáliai birtokai nagy részéről.

1799.

november 9–10. (Brumaire 18–19.) Franciaországban Bonaparte Napóleon háromtagú konzulátus élén átveszi a hatalmat.

1801.

február 9. Ausztria a Franciaországgal kötött luneville-i békében lemond Belgiumról, Lombardiáról, a Rajna-balparti német területekről.

1804.

december 2. Bonaparte I. Napóleon néven császárrá koronáztatja magát.

1805.

október 21. Az angol flotta Trafalgárnál szétveri a francia hajóhadat, megghiúsítva ezzel a francia intervenciós seregek Angliában történő partraszállásának elképzelését.

november 7. Az 1805: IV. tc. kimondja, hogy az országgyűlés és a kancellária feliratait ezentúl latin és magyar nyelven készüljenek.

1806.

július 12. Francia gyámság alatt 16 német államból megalakul a Rajnai Szövetség.

október 14. Jénánál a franciák tönkreverik a porosz sereget.

november 4. I. Ferenc kiadja a második Ratio Educationist a tanügy szabályozásáról.

november 21. Berlinben I. Napóleon kihirdeti az Anglia ellen irányuló kontinentális zárlatot.

1806–1822.

Latin-Amerika spanyol gyarmatainak függetlenségi háborúi. A volt gyarmatokból 18 független állam alakul.

1807.

június 25. A tilsiti békében I. Sándor orosz cár megegyezik I. Napóleonnal: kilép a koalícióból, Anglia ellen fordul, és elismeri a francia hódításokat.

1809.

május 15. I. Napóleon, a magyarokhoz intézett kiáltványában a nemzeti függetlenség kikiáltására szólítja fel őket.

július 5–6. *A wagrami csatában fényes francia győzelem az osztrák csapatok fölött.*

1812.

június 24. *A francia csapatok Oroszországra támadnak. Szeptember 7-én a borogyinói csata döntetlenül zárul. Szeptember 14-én Napóleon bevonul az elhagyott Moszkvába.*

1813.

október 16–19. *Lipcse mellett, a „népek csatájában” a franciák vereséget szenvednek a koalíciós seregektől.*

1814.

március 30. *A szövetséges hadak bevonulnak Párizsba. Napóleon április 6-án lemond, s Elba szigetére vonul száműzetésbe.*

május 30. *Az első párizsi béke értelmében Franciaország megőrzi 1792. évi határait, visszakapja gyarmatai egy részét. Jóvátétel fizetésére nem kötelezik.*

október vége–1815. június 9. *Ülésezik a bécsi kongresszus, amely záróokmányában az új területi rendezést véglegesíti.*

1815.

március 1. *Napóleon partra száll Dél-Franciaországban, s rövidesen visszafoglalja trónját.*

június 18. *A belgiumi Waterloonál a szövetséges haderők végleg legyőzik Napóleon-t. Ezzel véget ér annak „száz napos uralma”*

november 20. *A szigorúbb második párizsi békében módosulnak Franciaország határai; tartósabb idegen megszállás alá helyezik s 700 milliós jóvátétel megfizetésére kötelezik. – Párizsban Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország négyhatalmi szerződést ír alá. Ezzel egy új nemzetközi rendszer alapjait rakják le („szent szövetségi rendszer”).*

1820.

július 3. *A carbonari („szénégetők”) titkos szervezetébe tartozó tisztek vezetésével Nápolyban felkelés tör ki a Bourbon-önkényuralom ellen.*

1821.

tavasz *Ypsilanti vezetésével kibontakozik a törökellenes görög szabadságharc.*

1822. január 27-én *kikiáltják Görögország függetlenségét.*

1825.

szeptember 14.–1827. augusztus 8. Ülészék az ún. első reformországgyűlés.
november 3. Az országgyűlés kerületi ülésén Széchenyi egyévi jövedelem felajánlásával megalapítja a Magyar Tudós Társaságot (Akadémiát).

december 26. *A pétervári gárdaezredek tisztjei Oroszország liberalizálása érdekében sikertelen felkelést kísérelnek meg a trónra lépő I. Miklós ellen (ún. dekabrista felkelés).*

1830.

július 29. *Párizsban kitört a forradalom. Az elmenekült királyt Lajos Fülöp orleans-i herceg követi a trónon.*

október 14. *Belgium kikiáltja függetlenségét.*

szeptember 11.–december 20. Ülészék az országgyűlés.

az év folyamán Liverpool és Manchester között megnyílik az első, modernnek nevezhető vasútvonat.

1831.

január 15. *a lengyel nemzeti szabadságmozgalom létrehozta „ideiglenes kormány” kinyilvánítja az ország függetlenségét.*

július–augusztus A lengyel-orosz hadszíntérről behurcolt kolerajárvány és az ellene alkalmazott hatósági vesztegzár nyomán Északkelet-Magyarországon parasztfelkelés bontakozik ki.

1832.

június 7. *Angliában elfogadják a Reform Billt, amelynek révén a nagyipari burzsoázia is részt kap a hatalomból.*

december 16.–1836. május 2. Ülészék az országgyűlés.

december 17.–1836. május 15. Kossuth szerkesztésében napvilágot lát az Országgyűlési Tudósítások.

1833.

március 23. *Poroszország kezdeményezésére 18 német állam részvételével megalakul a német vámszövetség (Zollverein). Ausztria és a délnémet államok távol maradnak az uniótól.*

szeptember 18. *Münchengrätzben Ausztria és Oroszország a belső és külső veszélyekkel szembeni együttműködést kimondó szerződést ír alá.*

1837.

május 5. Letartóztatják Kossuth Lajost.

1839.

június 2.–1840. május 13. Ülészék az országgyűlés.

július-1842. augusztus 1. Az első ópiumháború Kína ellen.

1841.

január 2. Kossuth szerkesztésében megindul a liberális ellenzék hetente kétszer megjelenő lapja, a Pesti Hírlap.

július 13. Londonban öthatalmi megállapodást írnak alá a tengerszorosokról (ún. Dardanella-egyezmény). Ennek értelmében Törökországnak a tengerszorosokat békeidőben minden idegen hadihajó előtt zárva kell tartania.

1843.

május 18.–1844. november 13. Ülészik az országgyűlés. A szentesített II. tc. hivatalos államnyelvnek nyilvánítja a magyart.

1844.

október 6. Pozsonyban megalakul az Országos Védegylet. Tagjai becsületszóra fogadják, hogy 10 évig lehetőleg csak magyarországi árut vásárolnak.

1845.

február 26. Apponyi György alkancellár, a megyei ellenzék letörésére, bevezeti az ún. adminisztrátori rendszert.

1846.

február Galíciában parasztfelkelés tör ki.

november 12. Pesten megalakul a Konzervatív Párt.

1847.

január 24. Megalakul az Ellenzéki Kör.

június 6–7. A pesti ellenzéki nagygyűlésen elfogadják az Ellenzéki Nyilatkozatot, mely felelős kormányt, közteherviselést, népképviselést, kötelező örök-váltságot követel.

november 11. Pozsonyban megnyílik az utolsó rendi országgyűlés.

1848.

január Forradalom Palermóban és Nápolyban.

február 22–25. Forradalom Párizsban. Lemond Lajos Fülöp.

március 3. A párizsi események hatására a pozsonyi országgyűlés elfogadja a Kossuth által fogalmazott felirati javaslatot.

március 9. Az Ellenzéki Kör elfogadja a petíciós mozgalom tervét.

március 13. Kirobban a bécsi forradalom. Az Ellenzéki Kör elfogadja a tizenkét pontot.

március 15. Kitör a pesti forradalom. – A pozsonyi országgyűlés küldöttsége hajóval Bécsbe indul.

március 18. A pozsonyi országgyűlés kimondja a közteherviselést, a jobbágyszabadítást és eltörli a papi tizedet. – *Milánóban és Berlinben forradalom tör ki.*

március 23. A fővárosba érkezik a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány, amely a független kormány megalakulásáig viszi az ügyeket.

április 7. V. Ferdinánd kinevezi az első felelős magyar kormányt.

április 11. V. Ferdinánd szentesíti az ún. áprilisi törvényeket.

május 10–11. A Liptószentmiklósi gyűlésen a szlovákok nemzetgyűlést és területi önkormányzatot követelnek.

május 13–15. A szerbek karlócai gyűlése kimondja politikai önállóságát, s vajdát választ.

május 15–17. Az erdélyi románok első balázsfalvi gyűlése ellenzi Erdély unióját Magyarországgal.

május 18.–1849. március 31. *Frankfurtban ülésezik az össznémet előparlament (Vorparlament).*

június 12. *Prágában rövid életű forradalom tör ki.*

június 23–26. *Cavaignac tábornok leveri a párizsi munkások fegyveres felkelését.*

július 5. Pesten megnyílik a népképviselői országgyűlés.

július 11. Az országgyűlés, Kossuth beszédének hatására, 200 ezer (ebből 40 ezer azonnal) katonát és 42 millió forint hitelt szavaz meg.

július 23–25. *A custozai csatában Radetzky legyőzi a piemonti sereget.*

augusztus 13. Batthyány miniszterelnök elrendeli a nemzetőr csapatok szervezését.

szeptember 10–11. Éjszaka lemond a Batthyány-kormány.

szeptember 11. Jelačić horvát bán csapataival támadást indít Magyarország ellen.

szeptember 16. Megalakul az Országos Honvédelmi Bizottmány. – A második balázsfalvi gyűlésen az erdélyi románság kijelenti: sem az uniót, sem a magyar minisztériumot nem ismeri el. Kéri a birodalmi alkotmány Erdélyre való kiterjesztését.

szeptember 29. A pákozdi csatában a honvédsereg megállítja Jelačić hadait.

október 6. *Bécsben harmadszor is kitör a forradalom. Az udvar és az osztrák kormány Oműtzbbe menekül.*

október 7. *Ozorai diadal.*

október 8. A képviselőház a végrehajtó hatalom gyakorlását az Országos Honvédelmi Bizottmányra ruházza, Kossuth elnöklete alatt.

október 30. Schwechátnál a magyar csapatok vereséget szenvednek.

1849.

január 5. A császári csapatok bevonulnak a kiürített Pestre. – Görgey váci nyilatkozata: a harcot az áprilisi törvények védelmében folytatja.

február 5. Guyon Richard hadosztálya átverekszik magát a Branyiszkói-hágón.

február 26–27. Kápolnánál a Dembinski altábornagy vezette honvédsereg vereséget szenved a császári csapatoktól.

március 4. I. Ferenc József kiadja az olmützi, oktrojált birodalmi alkotmányt.

április A honvédsereg győzelmes tavaszi hadjárata. (Április 2.: Hatvan, április 4.: Tápióbicske, április 6.: Isaszeg, április 10.: Vác, április 19.: Nagysalló.)

április 14. A Debrecenben kihirdetett Függetlenségi Nyilatkozat kimondja a Habsburg-ház trónfosztását.

május 1. Megalakul a Szemere-kormány.

május 6. Abrudbányán Kossuth megbízásából békéltető tárgyalások folynak Ioan Dragoș képviselő és Avram Iancu román felkelő vezér között.

május 9. I. Miklós orosz cár nyilatkozata a Magyarország elleni fegyveres beavatkozásról.

május 21. Buda visszavétele a császári csapatoktól.

június Mintegy 200 ezer katona bevetésével megindul az orosz intervenció Magyarország ellen.

július 14. Kossuth és N. Bălcescu aláírja a magyar–román „megbékélési tervezet”

július 28. A szegeden ülésező országgyűlés elfogadja a nemzetiségi törvényt. Kimondják a zsidók egyenjogúsítását is.

augusztus 9. Temesvár alatt Dembinski honvédcapatai vereséget szenvednek.

augusztus 13. Világosi fegyverletétel.

október 6. Aradon kivégeznek 13 honvéd tábornokot. – Pesten kivégzik Batthyány Lajost, az első felelős magyar miniszterelnököt.

1851.

április 25. Kossuth kutahiai alkotmánytervezete.

október 23. Kossuth megkezdi egyhónapos angliai körútját.

december 2. *III. Napóleon császárrá választatja magát.*

december 5. Kossuth megkezdi kéthónapos amerikai körútját.

december 31. A Habsburg-udvar a látszatalkotmányosságot sugalló olmützi alkotmányt is felrúgva, közzéteszi a „kormányzati alapelveket”, mely a császári egyeduralkodást vezeti be.

1853.

március 2. I. Ferenc József kiadja az „úrbéri pátenst” és a „földtehermentesítési nyílt parancsot”

július 2. *Az orosz csapatok megszállják a dunai fejedelemségeket.*

november 1. *Oroszország hadat üzen Törökországnak, Ezzel megkezdődik a krími háború.*

1856.

március 30. *A párizsi békeszerződéssel véget ér a krími háború. A Fekete-tengert*

és partvidékét semleges területté nyilvánítják. A nagyhatalmak felelősséget vállalnak Törökország területi integritásáért.

október 8.–1858. június 26. A második ópiumháború Kína ellen.

1857.

május 11. Indiában kitör a szipolylázadás, melyet csak 1858 őszén fojtanak vérbe az angolok.

1859.

január 17. A. Cuza személyében Moldva és Havasalföld közös fejedelmet választ.

március 3. Titkos francia–oroszlöszerződésben Oroszlösország jóindulatú semlegességet ígér a francia–itáliai–Habsburg konfliktusban.

május 5. Kossuth és III. Napóleon személyes megbeszélése.

június 24. Solferinónál a francia–olaszlös csapatok legyőzlös az oszlöttrákokat.

július 11. Villafrancában fegyverszünetet köt Auszlöttria, Franciaország és a Szárd királyság. Auszlöttria lemond Lombardiáról.

1860.

október 20. I. Ferenc József kibocsátja a birodalmak közljogi viszonyait újraszabályozó Októberi Diplomát.

1861.

február 4.–1865. június 26. „Schmerlingi provizórium”

február 19. Oroszlösországban kihirdetik a paraszlötokról és a reformokról szölös manifeszlötumot.

február 26. A Februári Pátens kibocsátása.

április 6.–auguszlötus 22. Ülészek az országlögyülés.

1862.

május 18. A L'Alleanza milánói lap közzéteszi Kossuth Duna-konföderációs tervét.

december 4. Gr. Apponyi György „kiegyenlítési” terve „egyenljogi dualizmus” bevezetését javasolja. Az udvar a javaslatot elveti, Apponyt felmenti tisztségéből.

1863.

január 22. Kitör a lengyel nemzeti felkelés.

1864.

január 16.–október 30. Schleswig és Holstein birtoklásáért Porosz–oszlöttrák–dán háború folyik. Dánia lemond e két területről.

szeptember 28. Londonban megalakul az I. Internacionálé.

1865.

április 16. A Pesti Napló közlése Deák húsvéti cikkét.

december 14. Megnyílik az országgyűlés.

1866.

június 14.–augusztus 30. Porosz–osztrák–olasz háború.

július 3. Königsgrätznél vereséget szenvednek az osztrák csapatok a poroszoktól.

1867.

május 22. Kossuth nyílt levele Deákhoz, melyben tiltakozik a kiegyezés ellen.

június 8. Királlyá koronázzák I. Ferenc Józsefet.

Személynévmutató

Abdul, Medzsid, I. (1823–1861) török szultán 396

Acsády Ádám Péter (?–1744) veszprémi püspök, kancellár 42

Ágost, III. (1696–1763) lengyel király, II. Frigyes Ágost szász választófejedelem 47, 156

Albert (1819–1861) szász-koburgi hg. 247

Albert Kasimir (1738–1822) szász-tescheni hg., Magyarország helytartója 158

Albert l'Ouvrier (*Alexander Martin*) (1815–1895) francia munkás, kormánytag 214

Albrecht Frigyes Rudolf, (Habsburg) (1817–1895) osztrák főhg., tábornagy, Magyarország kormányzója 380, 412

Ali, Dahmud (18. sz.) török nagyvezír 37

Almássy család 100

Almásy Pál (1818–1882) politikus 422

Andrássy család 100

Andrássy Gyula gr. (1823–1890) miniszterelnök, külügyminiszter 425

Anna (Stuart) (1665–1714) angol és ír királynő 24

Anonymus, P. mester (11/12. sz.) krónikaíró 134

Apponyi György gr. (1808–1899) kancellár 301, 304–305, 324, 360, 390, 412, 422

Arany János (1817–1882) költő 392

Arkwright, Sir Richard (1732–1792) angol feltaláló 71

Arndt, Ernst Moritz (1769–1860) német politikai író, költő 229

Arnim, Achim von (*Ludwig Joachim von*) (1781–1831) német költő 230

Asbóth Lajos (1803–1882) honvéd tábornok 422

Aulich Lajos (1792–1849) honvéd tábornok 364, 377, 379

Babeuf, François (1760–1797) francia forradalmár 198

Bach, Alexander von br. (1813–1893) osztrák államférfi 315, 381, 411

Bajza, Josef Ignác (1755–1836) szlovák író 128

Bajza József (1804–1858) költő, publicista 339

Bakunin, Mihael Alekszandrovics (1814–1876) orosz forradalmár, teoretikus 252

Balásházy János (1797–1857) mezőgazdasági szakíró 260

Bălcescu, Nicolae (1819–1852) román történész 314, 348, 373, 417

Balogh Péter (1748–1818) főispán 182

Balzac, Honoré de (1799–1850) francia író 228, 237

Barclay család 400

Barițiu (Bariț) Georgiu (1812–1893) román író, politikus 296

Barkóczy Ferenc gr. (1710–1765) esztergomi érsek, hercegeprímás 52, 100

- Bartók Béla* (1881–1945) zeneszerző 216
- Bastide, Jules* (1800–1879) francia államférfi 368, 397
- Batsányi János* (1763–1845) költő 106, 145, 195–196, 211, 229
- Batthyány család* 96
- Batthyány József gr.* (1727–1799) esztergomi érsek 129
- Batthyány Kázmér gr.* (1807–1854) külügy-miniszter 298, 302, 367
- Batthyány Lajos gr.* (Batthyány-Strattmann) (1696–1765) nádor 42, 50, 52
- Batthyány Lajos gr.* (1806–1849) magyar miniszterelnök 277, 301–303, 305, 327, 336, 338–341, 343–344, 349–352, 354–356, 360–361, 365, 379, 382
- Bayer József Ágost* (1821–1864) honvéd ezredes 376
- Bayle, Pierre* (1647–1706) francia filozófus 111
- Bedford hg., Lord John Russel* (1792–1878) angol politikus 238
- Beethoven, Ludwig van* (1770–1827) zeneszerző 221
- Bél Mátyás* (1684–1749) történetíró 104, 128–129, 141, 143–144
- Béla, III. (Árpád-házi)* (1148–1196) magyar király 134
- Bem József* (1794–1850) lengyel katonatiszt, magyar honvéd tábornok 239, 362, 365, 376, 378
- Bencsik Mihály* (1670–1728) jogtanár 128
- Benczúr József, Benzur* (1728–1784) publicista, történetíró 51, 106
- Benedek, Ludwig August lovag* (1804–1881) osztrák tábornagy 412
- Benyák Bernát* (1745–1829) piarista pap, író, tanár 120
- Bentham, Jeremy* (1748–1832) angol ügyvéd, filozófus 274, 299
- Beöthy Ödön* (1796–1854) reformpolitikus 302, 368
- Béranger, Pierre Jean de* (1770–1857) francia költő 248
- Bercsényi Miklós gr.* (1665–1725) kuruc főgenerális 97
- Bering, Vitus Jonassen* (1680–1741) dán felfedező 19
- Bernolák, Anton* (1762–1813) szlovák nyelvész, író 127
- Berzeviczy Gergely* (1763–1822) közgazdász író 192, 208, 211, 215, 220
- Bessenyei György* (1747–1811) író, filozófus 97, 99, 102, 118, 122, 145, 169, 218
- Bethlen Miklós, bethleni gr.* (1642–1716) erdélyi kancellár, emlékiró 145
- Bezerédj (Bezerédy) István* (1796–1856) reformpolitikus 302
- Bismarck, Otto Eduard Leopold von* (1815–1898) porosz államférfi 423–424
- Bixio, Gerolamo* (1821–1873) francia diplomata 319
- Blackwell, Joseph Andrew* (1798–1886) angol diplomáciai ügynök 351
- Blanc, Jean Joseph Louis* (1811–1882) francia szocialista 246, 249, 314
- Blanqui, Louis August* (1805–1881) francia szocialista, forradalmár 246, 309
- Blücher, Gebhard Leberecht hg* (1742–1819) porosz hadvezér 206
- Bocskai István* (1557–1606) fejedelem 44, 92
- Bod Péter* (1712–1769) egyházi és irodalomtörténeti író 143
- Bohomolec, Francisk* (1720–1784) lengyel drámaíró 167
- Bolívar, Simón* (1783–1830) latin-amerikai politikus 226, 230
- Bölöni Farkas Sándor* (1795–1842) gazdasági és politikai író 267
- Born, Ignaz von* (1742–1791) lovag, mineralógus, geológus 70
- Börne, Ludwig* (1786–1837) német író, publicista 250
- Bossányi Ferenc* 101

- Bossuet, Jacques Bénigne* (1627–1704) francia teológus, prédikátor 111
- Bourbon-dinasztia* 33, 155, 220, 227, 230–231, 236, 409
- Brătianu, Ion* (Constantin) (1821–1891) román politikus, miniszterelnök 348
- Brentano, Clemens* (1778–1842) német költő, drámaíró 230
- Buccow, Adolf br.* (?–1764) osztrák tábornok 59
- Budai Ézsaiás* (1766–1841) történetíró, filológus 215
- Budai-Deleanu, Ion* (1760–1820) román író 133
- Buffon, Georges-Louis Leclerc gr.* (1707–1788) francia természettudós 113
- Burke, Edmund* (1729–1797) angol politikus, publicista 180
- Burns, Robert* (1759–1796) skót költő 180
- Buonarroti, Filippo Michele* (1761–1837) francia forradalmár 250
- Byron, Lord George Gordon* (1788–1824) angol költő 226, 232, 268
- Camphausen, Ludolf* (1803–1890) porosz államférfi 315
- Canning, George* (1770–1827) angol politikus 226, 232
- Canning, Sir Stratford I. Stratford (de Redcliffe)*
- Carnot, Lazare Nicolas gr.* (1753–1823) francia államférfi, matematikus 189
- Cartwright, Edmund* (1743–1823) angol feltaláló 72
- Castlereagh, viscount Robert Stewart* (1769–1822) angol államférfi 221, 226, 232, 268
- Cavaignac, Louis Eugène* (1802–1857) francia politikus, tábornok 315
- Çavour, gr. Camillo Benso* (1810–1861) piemonti államférfi 251, 404–405, 407–409
- Chambers, Ephraim* (1680–1740) angol író 113
- Chateaubriand, vicomte François Rene de* (1768–1848) francia író, politikus 228, 232
- Cirill (Konstantin)* (IX. sz.) szláv szerzetes 128
- Clive, Robert br.* (1725–1774) angol államférfi, tábornok 20
- Cloșca Iuon* (1755 k.–1785) román parasztvezér 163
- Cobden, Richard* (1804–1865) angol gazdaságpolitikus, vállalkozó 248, 397, 399
- Cobenzl, Johann Philipp von gr.* (1741–1810) osztrák államférfi 178
- Coleridge, Samuel Taylor* (1772–1834) angol költő, kritikus 226
- Comte, Auguste* (1831–1848) francia filozófus 246
- Condilacc, Étienne Bonnot de* (1714–1780) francia filozófus, közgazdász 113, 167
- Condorcet, márki Marie Jean Antoine Nicolas de* (1743–1794) francia matematikus, politikus, filozófus 114
- Confucius (Kun Fu-ce)* (i. e. 551–479) kínai filozófus 21
- Cook, James* (1728–1779) angol tengerész 18
- Cornwallis, Charles* (1738–1805) angol tábornok, politikus 172
- Cuza, I. Alexandru Ioan* (1820–1873) választott román fejedelem 402, 406, 419
- Czartoryski, Adam Jerzy hg.* (1770–1861) lengyel politikus 240, 372, 417
- Csáky család* 136
- Csáki Imre gr.* (1672–1732) bíbornok, ka-locsai érsek 40
- Csányi László* (1790–1849) közlekedésügyi miniszter 367, 371, 377
- Csaplovics János* (1780–1847) történeti, jogi és földrajzi író 214
- Csapó Vilmos* (1798–1879) honvédtiszt 359

Csengery Antal (1822–1880) publicista, reformpolitikus 299, 381, 393–394

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) költő 145

D'Alembert, Jean le Rond (1717–1783) francia filozófus 113

Damjanich (1804–1849) honvéd tábornok 360, 363, 374, 379

Danton, Georges Jacques (1759–1794) francia forradalmár 178, 186, 189–190

Darwin, Charles Robert (1809–1882) angol természettudós 395

Daumier, Honoré (1808–1879) francia festő 248

Deák Ferenc (1803–1876) államférfi, jogtudós 262, 277, 302, 304, 334, 339, 341, 343–344, 351, 355, 360, 390–391, 393, 399, 413–414, 422–426, 428–430, 432–433

Decsy Sámuel (1742–1816) író, szerkesztő 123

Delacroix, Eugène (1798–1863) francia festő 237

Dembinski, Henrik gr. (1791–1864) honvéd altábornagy 239, 362–363, 377–378

De la Cour francia követ 345

Descartes, René (Renatus Cartesius) (1596–1650) francia filozófus, természettudós 109, 110–111

Dessewffy család 100

Dessewffy Arisztid (1802–1849) honvéd tábornok 379

Dessewffy Aurél gr. (1808–1842) politikus, publicista 277, 284

Dessewffy Emil gr. (1814–1866) konzervatív politikus, közigazda 284, 361, 390, 393, 412

Dessewffy József gr. (1771–1843) politikus, publicista 272

Dickens, Charles (1812–1870) angol író 243

Diderot, Denis (1713–1784) francia író, filozófus 19, 113, 155–156

Dobrovský, Josef (1753–1829) cseh nyelvész 129

Dragoš, Ioan (1810–1849) román politikus 373

Dubarry, Marie Jeanne grnő (1743–1793) XV Lajos kegyencnője 25, 152

Dudlay Mann, A. amerikai politikus 398

Duschek Ferenc (1797–1872) pénzügyi szakember, miniszter 367

Dumouriez, Charles François (1739–1823) francia tábornok, politikus 187

Du Pont de Nemours (1739–1817) francia nemzetgazda, politikus 167

Engels, Friedrich (1820–1895) német filozófus, politikus 246, 396

Eötvös József br. (1813–1871) államférfi, író 267, 299, 301, 339, 392–393, 432–433

Erdődy család 96

Erkel Ferenc (1810–1893) zeneszerző 394

Erzsébet Amália Eugénia, (Wittelsbach) (1837–1898) I. Ferenc József felesége 424

Erzsébet, Petrovna (1709–1762) orosz cárnő 50

Esterházy család 96, 136, 220

Esterházy Pál Antal hg. (1786–1866) miniszter 340, 355

Esterházy Miklós hg. (1714–1790) 99

Falk Miksa (1828–1908) publicista, politikus 297

Faludi Ferenc (1704–1779) költő, író 145

Fándly, Juraj (1750–1811) szlovák író 127

Fekete János gr. (1741–1803) tábornok, költő 121

Ferdinánd, I. (Habsburg) (1503–1564) német-római császár, magyar és cseh kir. 42

Ferdinánd, V. (Habsburg-Lotharingiai) (1793–1875) magyar és cseh király, I. F.

- osztrák császár 254, 264, 276, 293, 327, 332, 343, 355, 360
- Ferdinánd, IV* (1751–1825) nápolyi király, I. F. szicíliai király 223, 231
- Ferdinánd, VII.* (1784–1833) spanyol király 230, 232
- Ferenc, I. (Habsburg-Lotharingiai)* (1768–1835) osztrák császár, magyar és cseh király (1806-ig II. F. német-római császár) 186, 191, 193, 196, 201, 205–207, 211–212, 220, 234, 242, 253, 269, 276
- Ferenc József, I. (Habsburg-Lotharingiai)* (1830–1916) osztrák császár és magyar király 360, 368, 379, 411–413, 422–424
- Festetich család* 100
- Festetich György gr.* (1755–1819) nagybirtokos 214, 219, 268
- Festetich Julianna grnő* 268
- Festetich Pál gr.* (1722–1782) kamarai alelnök 51, 106
- Fichte, Johann Gottlieb* (1762–1814) német filozófus 179
- Forgách család* 79, 144
- Forgách Miklós gr.* (1731 k.–1795) kamarás, titkos tanácsos 96, 106, 130, 162, 169–170, 185
- Forster, Georg* (1754–1794) természet- és néprajzkutató 179
- Fourier Charles* (1772–1837) francia utópista 246
- Fraknói Vilmos* (1843–1924) történétíró, c. püspök 192
- Franklin, Benjamin* (1706–1790) amerikai politikus 171–172, 174, 283–284
- Frigyes, II. (Nagy)* (1712–1786) porosz király 25, 47–48, 50, 153–156, 159, 162, 164–165
- Frigyes Ágost, II.* szász választó l. III. Á. lengyel király
- Frigyes Ágost, I. (Igazságos)* (1750–1827) szász király, Varsó nagyhercege 202
- Frigyes Vilmos, II.* (1744–1797) porosz király 178, 184, 186
- Frigyes Vilmos, III.* (1770–1840) porosz király 201, 22, 229, 242
- Frigyes Vilmos, IV* (1795–1861) porosz király 250, 315
- Fülöp, II. Őrleány hercege* (1701–1723) francia régens 25
- Gáj, Ludevít (Ljudevít)* (1809–1872) horvát kultúrpolitikus, publicista 293
- Galilei, Galileo* (1564–1642) itáliai természettudós, filozófus 109
- Ganz Ábrahám* (1814–1867) gyáros 389
- Garašanin, Ilije* (1812–1874) szerb politikus, miniszterelnök 346, 417
- Garibaldi, Giuseppe* (1807–1882) itáliai szabadságharcos, politikus 383, 407–409
- Gáspár András* (1804–1884) honvéd tábornok 364, 374
- Gentz, Friedrich von* (1764–1832) publicista, politikus 220
- Gergely, XVI. (Bartolomeo Alberto Capellari)* (1756–1846) pápa 241
- Geringer, Karl von br.* (1806–1889) Magyarország helytartója 380
- Gioberti, Vincenzo* (1801–1852) itáliai filozófus, politikus 251
- Glücksberg Mihály* budai német polgár 297
- Goethe, Johann Wolfgang von* (1749–1832) német költő 99, 116, 123, 181
- Gogol, Nikolaj Vasziljevics* (1809–1852) orosz író 252
- Golescu testvérek* 417
- Golescu, Alex* (1819–1881) 348
- Gorcsakov, Alexandr Mihajlovics hg.* (1798–1883) orosz politikus 406
- Görgey Artúr* (1818–1916) honvéd tábornok 359–365, 367, 371, 374–379, 398
- Gotthardi, Franz* 193

Gottsched, Johann Christoph (1700–1766) német tudós, író 116, 122, 144, 169

Grassalkovics Antal gr. (1694–1771) személynök, kamaraelnök 97

Grey, Lord Charles gr. (1764–1845) angol politikus 238

Grillparzer, Franz (1791–1872) osztrák költő 254

Grimm testvérek 230

Guizot, François (1787–1874) francia politikus, történész 228, 248, 299

Gusztáv, III. (1746–1792) svéd király 155

Guyon, Richard (1812–1856) honvéd tábornok 362

György, I. (1660–1727) angol király, György Lajos hannoveri választófejedelelem 24

György, II. (1683–1760) angol király, György II. Lajos hannoveri választófejedelelem 24

György, III. (1738–1820) angol és ír király, 1814-től hannoveri király 171, 173

György, IV. (1762–1830) angol és ír király, hannoveri király 268

Habsburg-dinasztia (1273–1918) német-római császári, osztrák hercegi uralkodóház 23, 27, 33–34, 41, 45, 52, 56, 155, 160, 181–182, 211–212, 221, 223, 286, 312, 314, 338–339, 353–354, 365–366, 370, 405, 422–423, 427

Hadik András gr. (1710–1790) tábornagy 50

Hajnóczy József (1750–1795) jogtudós, politikus 106, 170, 174, 183, 192–195

Hansemann, David Ludwig (1790–1864) porosz politikus 315

Hardenberg, Karl August von hg. (1750–1822) porosz államférfi 201

Hargreaves, James (1740 k.–1778) angol feltaláló 71

Hargreaves, Jenny 72

Harruckern család 57, 97

Hatvani István (1718–1786) matematikus 105

Haugwitz, Friedrich Wilhelm gr. (1702–1765) osztrák államférfi 49, 77

Haydn, Franz Joseph (1732–1809) osztrák zeneszerző 99

Haynau, Julius Jakob von br. (1786–1853) tábornagy 375, 377–379, 400

Hébel, Johann Peter (1760–1826) német költő

Hébert, Jacques René (1757–1794) francia forradalmár 187–190

Heckenast Gusztáv (1811–1878) könyvkereskedő, nyomdász 330

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) német filozófus 230, 395

Heine, Heinrich (1799–1856) német költő 250

Helfy Ignác, Helfer (1830–1897) újságíró politikus 414

Hell József Károly (1713–1789) bányagép-mester 70

Hell Máté Kornél (1650–1743) bányagép-mester 70

Helvétius, Claude Adrien (1715–1771) francia filozófus 114

Henningsen, Friedrick 417

Henriot, François (1761–1794) francia forradalmár 188, 190

Hentzi Heinrich (1785–1849) császári tábornok 364

Herder, Johann Gottlieb von (1744–1803) német filozófus, író, teológus 116, 230

Herzen, Alexandr Ivanovics (Iskander) (1812–1870) orosz író, publicista 252

Hodža, Michael Moloslav (1811–1870) szlovák író, publicista 346

Hofbauer, Clemens Maria (1751–1820) 268

Hofer, Andreas (1767–1810) tiroli szabadságharcos 205

Hohenzollern-dinasztia (1688–1918) orosz uralkodóház 154, 312, 427

Holbach, Paul-Henri Thiry d'br. (1723–1789) francia filozófus 114

Horia, Ursu Nicola (1730 k.–1785) román parasztvezér 163

Horváth Mihály (1809–1878) miniszter, történétíró 367, 394

Hugo, Victor (1802–1885) francia író, költő 248

Hülsemann, Johann Riter von, osztrák diplomata 398

Hurban, Josef Miloslav (1817–1888) szlovák író 347

Iancu, Avram (1824–1872) román politikus 373, 381

Illésházy József gr. (1730–1759) főispán 128

Illésházy Miklós gr. (1553–1723) kancellár 41–42

Irányi Dániel (1822–1892) politikus 324

Irinyi József (1822–1859) újságíró, politikus 324, 327

István, I. (Árpád-házi) (967/977–1038) magyar király 137, 372

István, (Habsburg) (1817–1867) osztrák főhg. magyar kir. hg., nádor 353, 355

Janković-Mirijevski, Teodor (1740 k.–1814) szerb iskolavezető 131

János Ker. József Fábián Sebestyén (1782–1859) osztrák főhg., magyar kir. hg., Magyarország helytartója 354

Jefferson, Thomas (1743–1826) amerikai elnök 172

Jedlik Ányos István (1800–1895) 394

Jelačić (Jellachich) Joszip br., gr. (1801–1859) 342–344, 346, 352, 355–356, 359–360

Jerôme, Bonaparte hg. (1805–1870) 406

Jókai Mór (1825–1904) író 328, 394

José, I. Emmanuel (ur.: 1760–1777) portugál király 155

Jósika Samu br. (1805–1860) erdélyi főkancellár 390

József, I. (Habsburg) (1678–1711) német-római császár, magyar király 31, 41, 47

József, II. (Habsburg-Lotharingiai) (1741–1790) német-római császár, magyar király 36, 55–56, 68, 80, 90, 99, 105, 123–127, 130, 132–133, 138–139, 141, 143–144, 157, 160–165, 170, 181–183, 192, 207, 213, 273

József Antal János, (Habsburg) (1776–1847) osztrák főhg. magyar kir. hg., nádor 207, 214

József, (Joseph Bonaparte) (1768–1844) nápolyi, majd spanyol király 204

Julinac, Pavle (1731/35–1785) szerb diplomata, történétíró 131

Justi, Johann Heinrich Gottlob von (1717–1771) közgazda 159

Kálmán (Könyves; Árpád-házi) (1074 k.–1116) magyar király 130

Kant, Immanuel (1724–1804) német filozófus 23, 116

Karadjordje, Georgij Petrović (1762–1817) szerb vezér 202–204

Karadjordjević-dinasztia (1808–1914) szerb fejedelmi dinasztia 202, 253, 346

Kármán József (1769–1795) író 145

Károly, III. (Habsburg) (1685–1740) spanyol király (1706–1714) magyar király és (VI. K. néven) német-római császár (1711–1740) 31–32, 36, 39, 41, 43, 46–47, 57, 137

Károly, III. (Bourbon) (1716–1788) spanyol király 155

Károly, IV (Bourbon) spanyol király 155

Károly, X. (1757–1836) francia király 228, 236

Károly, XII. (1682–1718) svéd király 26

Károly Lajos János, (Habsburg) (1771–

1847) osztrák főhg., magyar kir. hg., hadvezér 204–205

Károly Ágost (1757–1828) szász-weimari nagyhg. 181

Károly Albert, (*Wittelsbach*) (1697–1745) bajor választó, VII. K. német-római császár 47

Károly Albert (*Carlo Alberto*) (1798–1849) szárd király 251, 316

Károly Anton (*Hohenzollern-Sigmaringen*) hg. (1811–1885) román király 402

Károlyi család 57, 97

Károlyi Ferenc gr. (1705–1758) tábornagy 100

Károlyi György gr. (1802–1877) politikus 264

Károlyi Sándor gr. (1669–1743) kuruc generális 29–30, 40, 100

Katalin, II. (Nagy) (1729–1796) orosz cárnő 155–157, 165, 172, 194

Katona István (1732–1811) jezsuita történetíró 143

Kaunitz, Wenzel Anton von hg. (1711–1794) osztrák államférfi 50, 121, 161, 164–165

Kautz Gyula (1829–1909) közgazda 396

Kazinczy Ferenc (1759–1831) író 101, 145, 165, 181, 192, 196, 214, 218, 234–235, 262, 272

Kemény Zsigmond br. (1814–1875) író, politikus 391–393

Kempen, Johann Franz (1793–?) rendőr tábornagy 381

Kiss Ernő (1799–1849) honvéd altábornagy 377, 379

Kiss Miklós, Nemeskéri (1820–1902) honvéd ezredes 405

Kiszelev, Paul gr. 252

Klapka György (1820–1892) honvéd tábornok 362, 364, 367, 378, 405–406, 417, 419, 424

Klauzál Gábor (1804–1866) miniszter, ügyvéd 302, 330, 339–340

Klimó György (1710–1777) püspök 144

Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803) német költő 179

Kmety György (1813–1863) honvéd tábornok 377

Knézich Károly (1808–1849) honvéd tábornok 379

Kölcsey Ferenc (1790–1838) költő 264, 266, 276

Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) jogtudós, történetíró 51

Kollár, Ján (1793–1852) szlovák költő 294

Kollataj, Hugo (1750–1812) lengyel államférfi 167–168

Kolowrat, Franz Anton von gr. (1778–1861) osztrák államférfi 254, 277, 293, 342–343

Kosciuszko, Tadeusz Andrzej Bonaventura (1746–1817) lengyel politikus 194

Kossuth Lajos (1802–1894) államférfi, kormányzó 192, 209, 262, 265–266, 277, 289, 292–293, 295–300, 302–305, 314, 317, 321–327, 331–333, 337–339, 341, 343, 345, 349–369, 371, 373–379, 382, 386–387, 389–391, 396–401, 403, 405–410, 414–423, 426–428, 430, 433

Kovács Ferenc (?–1819) mérnök 92

Krakericki, Ignacy (1735–1801) lengyel költő 167

Kutuzov, Mihail Ilarionovics hg. (1745–1813) orosz hadvezér 205

Lacué, Jean-Girard (1752–1841) francia ezredes, politikus 210

Lafayette márki, Marie Joseph de Motier (1757–1834) francia államférfi 174, 400

Laczkovics János (1754–1795) huszárkapitány 194

Lahner György (1795–1849) honvéd tábornok 379

- Lajos, XIV. (Napkirály; Bourbon)* (1643–1715) francia király 24, 37, 112
- Lajos, XV. (Bourbon)* (1710–1774) francia király 25, 48, 152–153
- Lajos, XVI. (Bourbon)* (1754–1793) francia király 153, 176, 186
- Lajos, XVIII. (Louis Stanislas Xavier)* (1755–1824) francia király 206, 227–228
- Lajos Fülöp (Louis Philippe) (Polgárkirály)* (1773–1850) francia király 237–238, 308
- Lajos József Antal (Habsburg)* (1784–1864) osztrák főhg., magyar kir. hg. 254
- Lamartine, Alphonse de* (1790–1869) francia költő 314, 318
- Lamberg Ferenc Fülöp gr.* (1791–1848) katonai parancsnok 356
- La Mettrie, Julien Offray* (1709–1751) francia matematikus 113
- Landerer Lajos* (1800–1854) nyomdász 279, 330
- Landsdowne, Lord* 397
- La Pérouse, Jean François de Galaup* (1741–1788) francia tengerész 18
- Latour (Baillet de Latour), Theodor gr.* (1780–1848) osztrák államférfi 343–344, 346, 354, 359, 379
- Laudon, Gideon von* (1717–1790) osztrák hadvezér 184
- Lavoisier, Antoine Laurent* (1743–1794) francia kémikus 142
- Lázár Vilmos* (1815–1849) honvéd ezredes 379
- Ledru-Rollin, Alexandre Auguste* (1807–1874) francia politikus 249
- Leibniz, Gottfried Wilhelm* (1646–1716) német filozófus, természettudós 115
- Leiningner-Westerburg Károly gr.* (1819–1849) honvéd tábornok 379
- Lelewel, Joachim* (1786–1861) lengyel történész 240
- Lessing, Gotthold Ephraim* (1729–1781) német író, filozófus, kritikus 116, 132
- Lincoln, Abraham* (1809–1865) amerikai elnök 383–384
- Linné, Carl von* (1707–1778) svéd természettudós 142
- Lipót, I. (Habsburg)* (1640–1705) német-római császár, magyar király 32–33, 39, 41, 345
- Lipót, II. (Habsburg)* (1747–1792) német-római császár, magyar király 155, 165, 178, 182–186, 193
- Lisznai Damó Kálmán* (1823–1863) költő 328
- List, Friedrich* (1789–1846) német közgazdász 283–284
- Locke, John* (1632–1704) angol filozófus 24, 111, 113, 135, 147
- Lónyay Menyhért gr.* (1822–1884) miniszterelnök 321
- Lotaringiai Ferenc István hg.* (1708–1765) német-római császár, magyarországi helytartó 43, 46, 76
- Lovassy László* (1815–1892) jogász 277
- Ludd, Ned* angol munkásvezér 227
- Ludvigh János* (1812–1870) kormánybiztos 377
- Lukács Móric, vizmai* (1812–1881) író, fordító 299
- Lustkandl, Wenzel* (1832–1906) osztrák jogi író 422
- Macadam, John London* (1756–1836) skót mérnök 68
- Macaulay, Lord Thomas Babington* (1800–1859) angol politikus, történétíró 299
- Mack József* (1810–1868) honvéd alezredes 401
- Mack, Karl br.* (1752–1828) osztrák tábornok 201
- Madách Imre* (1823–1864) drámaíró 299, 394

- Madarász József* (1814–1915) radikális politikus 423
- Madarász László* (1811–1909) radikális politikus 351, 356, 358, 363–365
- Magda Pál* (1770–1841) statisztikai író 214
- Magin, Ján Baltazár* (1681–1735) szlovák gondolkodó 128
- Mahmud, II.* (1785–1839) török szultán 253
- Maiorescu, Ioan* (1811–1864) román nyelvész, történetíró 348
- Maistre, Joseph Marie comte de* (1753–1821) francia államfilozófus 228
- Majláth Antal gr.* (1801–1873) főkancellár, titkos tanácsos 277
- Marat, Jean-Paul* (1744–1793) francia forradalmár 178, 186, 189
- Manin, Daniele* (1804–1857) velencei köztársasági elnök 316
- Marie-Antoinette (Habsburg)* (1755–1793) XVI. Lajos francia király felesége 187
- Mária Lujza (Habsburg)* (1791–1847) osztrák hgnő, I. Napóleon francia császár felesége 205, 211
- Mária Terézia (Habsburg)* (1717–1780) magyar és cseh királynő, német-római császárné 43, 45, 47–48, 50, 52, 57, 66, 75–76, 78–79, 97–99, 102, 121, 141, 157–161, 169
- Marlborough, John Churchill hg.* (1650–1722) angol hadvezér, államférfi 24
- Martini, Karl Anton von* (1726–1800) osztrák jogtudós 159
- Martinovics Ignác* (1755–1795) apát 192–196
- Marx, Karl* (1818–1883) német filozófus, nemzetgazdász 246, 309, 317–318, 395–396, 408, 421
- Mátyás, I. (Hunyadi)* (1443–1490) magyar király 429
- Maulbertsch, Franz Anton* (1724–1796) osztrák festő 146
- Maupeau, René Nicolas de* (1714–1792) francia államférfi 153
- Maupertuis, Pierre Louis Moreau de* (1698–1759) francia filozófus, természettudós 112
- Mayerhofer, osztrák diplomata* 346
- Mazzini, Giuseppe* (1805–1872) itáliai államférfi 241, 250, 401, 418
- Mehemet, Ali (Mohamed Ali)* (1769–1849) egyiptomi helytartó 233, 252–253
- Mehesi, Josif* (Méhési József) kancelláriai titkár 133
- Mercy, Claudius Florimond gr.* (1666–1734) császári tábornagy 39
- Mészáros Lázár* (1796–1858) honvéd altábornagy, hadügyminiszter 339, 367
- Metód* (826–885) szláv szerzetes 128
- Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von, hg.* (1773–1859) osztrák államférfi 204–205, 220, 222–224, 229, 232–234, 240–242, 249, 251, 254, 264, 268–269, 277, 283, 315, 325, 342
- Micu-Klein, Ioan Inocențin* (?–1747) unitus püspök 134
- Micu-Klein, Samuil* (1745–1806) román író, nyelvész 132–133
- Mignet, Auguste* (1796–1884) francia történetíró 228
- Mikes Kelemen* (1690–1761) prózaíró 38, 47, 145
- Miklós, I. Pavlovics (Holstein-Gottorp)* (1796–1855) orosz cár 242, 252, 368
- Miloš, Obrenović* (1780–1860) szerb fejedelem 204, 403, 419
- Müll, John Stuart* (1806–1873) angol kögazda 227
- Mirabeau, Honore Gabriel de Riqueti gr.* (1749–1791) francia politikus 177
- Miranda, Francisco de* (1750–1816) venezuelai szabadságharcos 226

- Monroe, James* (1758–1831) amerikai elnök 232
- Molnár-Piariu, Ioan* (1749–1815) román orvos 133
- Montague, Lady Mary Wortley (sz. Pierrepont)* (1689–1762) angol írónő 35
- Montesquieu, Charles de Secondat, br. de la Brède és M.* (1689–1755) francia államfilozófus, író 112, 148, 168
- Monti* olasz ezredes 371
- Müller, Adam Heinrich lovag* (1779–1829) állam- és társadalomtudós 229
- Murat, Joachim* (1767–1815) francia hadvezér 223
- Nádasdy Ferenc gr.* (1708–1783) tábornagy, horvát bán 50
- Nadir* (1688–1747) perzsa sah 20
- Nagy Károly* (1797–1868) matematikus, közgazda, publicista 267
- Nagysándor József* (1804–1849) honvéd tábornok 378–379
- Napoleon, I. (Bonaparte)* (1769–1821) francia hadvezér, császár 189, 198–206, 208, 210–212, 216, 221–223, 229, 248, 268, 315
- Napoleon, III.* (Charles Louis Napoleon Bonaparte) (1808–1873) francia császár 310, 315, 380, 384, 396, 401–403, 405–409, 424
- Necker, Jacques* (1732–1804) francia államférfi 153
- Nedeczky István* (1831–1908) honvéd huszárszázados 422
- Nelson, Horatio br., hg.* (1758–1805) angol admirális 201
- Nesselrode, Karl (Robert) Vasziljevics gr.* (1780–1862) orosz államférfi 222
- Newton, Sir Isaac* (1642–1727) angol fizikus, matematikus 110, 117, 120, 123, 142
- Nicky család* 100
- Niczky Kristóf gr.* (1725–1787) országbíró, személynök 106, 161
- Novalis (Friedrich von Hardenberg)* (1772–1801) német költő 229
- Nyáry Pál* (1806–1871) alispán 327, 330–331, 356
- Obradović, Dositej (Dimitrije)* (1742 k.–1811) szerb író 132
- Obrenović-dinasztia* (1815–1842, 1858–1903) szerb uralkodóház 253
- O'Connell, Daniel* (1775–1847) ír politikus 248
- Orczy István br.* 99
- Orczy László br.* (1750–1807) főispán 100, 169, 192
- Orczy Lőrinc br.* (1718–1789) költő 99
- Orfelin, Zaharija* (1725–1785) érseki írnok 131
- Owen, Robert* (1771–1858) angol utópista 245
- Őz Pál* (1766 k.–1795) ügyvéd 196
- Paine, Thomas* (1737–1809) amerikai publicista, politikus 172–173
- Pál Gáspár* nemzetgazda 66
- Palacký, František* (1798–1876) cseh történész, politikus 313, 347, 416
- Pálffy Albert* (1820–1897) író, szerkesztő 328, 340, 367
- Pálffy Fidél, vöröskői gr.* (1788–1864) főkancellár, tárnokmester 277
- Pálffy János gr.* (1663–1751) császári tábornagy, nádor 29, 31, 37, 43, 50
- Pálffy Miklós, erdődi gr.* (1657–1732) nádor, császári tábornagy 41, 43
- Pálffy Miklós, erdődi gr.* (1710–1773) főkancellár, országbíró 51, 158
- Palmerston, Lord Henry John Temple* (1784–1865) angol államférfi 239–240, 369–370, 396–397, 399, 402

Papánek, Juraj (1738–1802) szlovák történetíró 129

Paszkevics, Ivan Fjodorevics, Erivan grófja, Varsó hercege (1782–1865) orosz tábornagy 375, 378–379

Pázmándy Dénes (1781–1854) földbirtokos, politikus 353, 361

Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek, egyházi író 140

Peel, Sir Robert (1788–1850) angol politikus 248, 308

Penn, William (1644–1718) angol-amerikai gondolkodó 22

Perczel Mór (1811–1899) honvéd tábornok 284, 351, 359–361, 364, 377, 420

Perkins család 400

Péter, I. (Nagy; Romanov) (1682–1725) orosz cár 25, 87, 131, 155

Péter, III. (Holstein-Gottorp) (1728–1762) orosz cár 50

Péter Lipót I. II. Lipót magyar király

Pethe Ferenc (1762–1832) mezőgazda, szakíró 219

Petőfi Sándor (1823–1849) költő 311, 324–325, 328–330, 332, 340, 349, 358, 362, 382

Pillersdorf, Franz von (1786–1862) osztrák államférfi 343–344

Pitt, William ifj. (1759–1806) angol államférfi 187, 199

Pius, VII. (Barnaba [Gregorio] Chiaramonti) (1760–1823) pápa 200

Pius, IX. (Giovanni Maria Mastai-Feretti) (1792–1878) pápa 251

Podmaniczky Frigyes br. (1824–1907) politikus, író 420

Podmaniczky József br. (1756–1823) protestáns főnemes 100, 169, 185, 208

Poeltenberg Ernő (1813–1849) honvéd tábornok 379

Polignac, Jules Armand hg. (1780–1847) francia államférfi 236

Pombal, Sebastião José de Carvalho e

Mello gr., máрки (1699–1782) portugál államférfi 155

Pompadour, Jeane Antoinette Poisson, marquise de P. (1721–1764) XV. Lajos kegyencnő 25, 152

Poniatowski, Stanislaus (1676–1762) lengyel hadvezér, király 156, 167

Ponsonby, bécsi angol követ 369

Potter, Isaac angol gépész 70

Pray György (1723–1801) történetíró 143

Puchner, Anton br. (1779–1852) császári tábornok 360, 362

Pufendorf, Samuel von (1632–1694) német jogi szerző 115, 160

Pugacsov, Jemeljan Ivanovics (1726 k.–1775) kozák parasztvezér 156

Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus 340–341, 369–370, 372, 381, 397, 417, 429

Quesnay, François (1694–1774) francia nemzetgazdász, természetjog filozófus 60

Raab, Franz Anton von (1722–1783) osztrák lovag, nemzetgazda 89, 163

Ráday Pál (1677–1733) kuruc diplomata, kancellár 40

Radetzky, Johann Joseph Wenzel Anton Franz Karl gr. (1766–1858) osztrák hadvezér 316, 352, 355, 404

Rajacić, Josip (1758–1861) karlócai érsek 346

Rajić, Jovan (1726–1801) szerb történetíró 131

Rákóczi-család 97

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) erdélyi fejedelem 29–30, 37–38, 40, 119, 136, 145, 346, 397, 427

Rákóczi József (1700–1738) 47

Rát Mátyás (1749–1810) újságíró, evangélikus lelkész 95

Raynal, Guillaume-Thomas, abbé de (1713–1796) francia író 19

- Rechberg, Johann Bernhard gr.* (1806–1899) osztrák államférfi 412
- Reljković, Matija Antun* (1732–1798) horvát költő, író 138
- Révai Miklós* (1750–1807) nyelvész, író 122
- Ribay, Jur (aj)* (1754–1812) szlovák író 129
- Ricardo, David* (1772–1823) angol közgazda 227, 245
- Richelieu, Armand-Emmanuel du Plessis* (1766–1822) francia államférfi 227
- Rieger, Franz Ladislaus* (1818–1903) cseh politikus 347
- Riego y Nuñez, Rafael del* (1785–1823) 230
- Robespierre, Maximilien de* (1758–1794) francia politikus 178, 186, 189–190
- Romanov-dinasztia* (1613–1917) orosz uralkodóház 155
- Rónay Jácint János* (1814–1889) bencés tanár, író 395
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (1817–1894) német közgazda 396
- Roth, Stefan Ludwig* (1796–1849) erdélyi szász evangélikus lelkész 295
- Rotschild család* 241
- Rotteck, Karl Wenzeslaus von* (1775–1840) német történétíró, politikus 250
- Rottenbiller Lipót* (1806–1870) főpolgármester 330
- Rouget de Lisle, Claude Joseph* (1760–1836) 178
- Rousseau, Jean-Jacques* (1712–1778) francia-svájci író 93, 113, 120, 167–168, 269
- Roux, Jacques* (1752–1794) francia forradalmár 187
- Saint-Just, Louis Antoine Léon de* (1767–1794) francia író, forradalmár 189–190
- Saint-Simon, Claude Henri de gr.* (1760–1825) francia utópista 246, 252
- Salamon Ferenc* (1825–1892) publicista, történész 393
- San Martín, José de* (1778–1850) argentin hadvezér 230
- Sándor, I. Pavlovics* (1777–1825) orosz cár 201, 222, 232, 239–240, 372, 402
- Sándor Lipót (Habsburg)* (1772–1795) osztrák fg., magyar kir. hg. 185, 195–196
- Sauttersheim Ignác* 93
- Savoyai-ház* 407
- Savoyai Eugén (Jenő) hg.* (1663–1736) 35, 37, 39, 46, 137
- Schiller, Johan Christoph Friedrich von* (1759–1805) német költő 116, 179
- Schlik, Franz Heinrich von gr.* (1789–1862) császári tábornok 360–363
- Schmerling, Anton von lovag* (1805–1893) osztrák államférfi 414, 423
- Schönborn, Johann Philipp gr.* (1605–1673) mainzi érsek 97
- Schubart, Johann Christian* (1734–1787) mezőgazda 66
- Schwartner Márton* (1759–1823) statisztikus 214
- Schwarzenberg, Félix hg.* (1800–1852) osztrák államférfi 359, 369, 379–380, 385–386, 404, 423
- Schweidel József* (1796–1849) honvéd tábornok 379
- Sedlnitzky, Josef von gr.* (1778–1855) bécsi rendőrfőnök 254
- Semmelweis Ignác Fülöp* (1818–1865) orvos 394
- Sennyey Pál br.* (1824–1888) országbíró, ókonzervatív politikus 412
- Shelley, Percy Bysshe* (1792–1822) angol költő 232
- Sieyès, Emmanuel Joseph* (1748–1836) francia forradalmár, politikus 177
- Sigmaringen Károly (Hohenzollern) I. Károly* Anton hg.
- Sigray Jakab gr.* (1760 k.–1795) reformer 194–195

- Simonyi József br.* („Simonyi óbester”) (1777–1837) huszár ezredes 209
- Šincai, George* ((1754 k.–1816) 132–133
- Skerlec, Miklós* (Nikola Skerlec) (1731–1799) zágrábi főispán, közigazdasági író 130, 185
- Smith, Adam* (1723–1790) angol közgazda 142, 163, 227, 229, 245, 282–283
- Sonnenfels, Joseph von* (1733–1817) osztrák jogász 122, 159, 169
- Somssich Pál* (1811–1888) politikus, publicista 322
- Spinoza, Baruch (Benedictus)* (1632–1677) filozófus 110
- Stadion-Warthausen, Johann Philipp Karl gr.* (1763–1824) osztrák államférfi 204–205
- Staszic, Stanislaw* (1755–1826) lengyel politikus, író 168
- Stein, Karl birodalmi br.* (1757–1831) orosz államférfi 201
- Stendhal (Henri Beyle)* (1783–1842) francia író 228
- Stephenson, George* (1781–1848) angol vasútmérnök 243
- Stratford (de Redcliffe), Stratford Canning, viscount* (1786–1880) angol diplomata 396
- Stratimirović, Djordj (Dorde)* (1822–1908) szerb politikus 345
- Stuart, Lord Dudley* 397
- Štúr, Ludevít (Ludovít Velislav)* (1815–1856) szlovák író 294, 347
- Swieten, Gerhard van* (1700–1772) orvos 121, 141
- Szabó Pál* firenzei kereskedő 285
- Szalay László* (1813–1864) történetíró, reformpolitikus 209, 267, 299–300, 353–354, 369, 394, 421
- Szaniszló Ágost, II. (Poniatowski)* (1732–1798) lengyel király 194
- Szapáry család* 100
- Szatsvay (Szacsvai) Sándor* (1752–1815) újságíró 144
- Széchenyi család* 144
- Széchenyi Antal gr.* 412
- Széchenyi Béla gr.* (1837–1918) földrajzi és geológiai kutató 411
- Széchényi Ferenc gr.* (1754–1820) főispán 106, 162, 169–170, 219, 268
- Széchenyi István gr.* (1791–1860) reformpolitikus 209, 235, 264–266, 268–275, 285–287, 296, 298, 303, 305, 324, 326, 334, 339, 341, 354, 382, 392–393, 411, 433
- Szeffevida-dinasztia* 20
- Szegedinác Péro (?–1735)* paraszttvezér 88
- Szemere Bertalan* (1812–1869) miniszterelnök, író 267, 302, 336, 339–340, 344, 353, 363, 367, 373, 382, 396–397, 418, 421
- Szentjobi Szabó László* (1767–1795) költő 196
- Szentkirályi Móric* (1807–1882) liberális politikus 305, 321, 326–327, 361
- Szentmarjay Ferenc* (1767–1795) jakobinus 192, 194–195
- Szolártsik Sándor* (1766–1795) joggyakornok 196
- Szőgyény-Marich László, id.* (1806–1893) konzervatív politikus 360, 412
- Sztáray család* 100
- Szuworov, Alexandr Vasziljevics gr., hg.* (1730–1800) orosz hadvezér 157, 199
- Szvatopluk (Zwentibald, Zuentibaldus)* (?–894) morva fejedelem 128
- Talleyrand-Périgod, Charles Maurice de, hg.* (1754–1838) francia államférfi 204, 206, 211, 221–222, 239
- Táncsics (Stancsics) Mihály* (1799–1884) író, publicista 330, 335, 340, 349
- Teleki József gr.* (1738–1796) főispán, koraőr 120
- Teleki László gr.* (1811–1861) politikus, író

302, 324, 348, 355, 362, 368–369, 371–373, 397, 405–406, 413, 417–418, 421

Tessedik Sámuel (1742–1820) író, evangélikus lelkész 66, 91, 139

Thaer, Albrecht (1752–1828) német mezőgazda, szakíró 115, 214

Thierry, Augustin (1795–1856) francia történetíró 228

Thiers, Adolphe (1797–1877) francia politikus, történetíró 248, 253

Thomasius, Christian (1655–1728) német jogász, filozófus

Thököly Imre gr. (1657–1705) felsőmagyarországi és erdélyi fejedelem 28, 38, 397

Thun, Leopold Leo von gr. (1811–1888) osztrák államférfi 383

Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita történetíró 128

Tiza Kálmán (1830–1902) államférfi 413, 423

Tocqueville, Charles Alexis Henri Clérel de (1805–1859) francia író, külügyminiszter 299, 309, 368

Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész 118, 394

Török Ignác (1795–1849) honvéd tábornok 379

Török Lajos gr. (1748–1810) ónodi birtokos 66

Trautson hg. 97

Tudor-dinasztia (1485–1603) angol uralkodóház 33

Trefort Ágoston (1817–1888) reformer, művelődéspolitikus 267, 299

Turgot, Anne Robert br. (1727–1781) francia államférfi 153

Türr István (1825–1908) tábornok 408

Usakov, Fjodor Fjodorovics (1744–1817) orosz hadvezér 157

Ürményi József (1741–1825) kancelláriai tanácsos, országbíró 139, 160

Vahot Imre (1820–1879) író 328

Vajda Péter (1808–1846) költő, természet tudós, szerkesztő 287

Vasvári Pál (1826–1849) filozófus, történész 327–328, 331

Vattel, Emer de (Emmerich von) (1714–1767) svájci jogász 22

Vay Miklós br. (1802–1894) kancellár 412, 414

Vécsei Károly gr. (1807–1849) honvéd tábornok 379

Verseyhy Ferenc (1757–1822) író 192, 196

Vetter Antal (1803–1882) honvéd altábornagy 363

Vidacs (Vidacs) István (1802–1883) gyáros 389

Viktor Emanuel, II. (1820–1878) olasz király 316

Viktória (1819–1901) angol királynő 247

Villèle, Joseph gr. (1773–1854) francia államférfi 232

Vilmos, III. (Orániai) (1650–1702) angol király, Hollandia helytartója 24

Vilmos, I. (1797–1888) porosz király, német császár 424

Virág Benedek (1754–1830) író, költő 218

Vladimirescu, Tudor (1780 k.–1821) román felkelők vezére 231

Voltaire, François Marie Arouet (1694–1778) francia író 69, 110, 112, 114, 121, 135, 148, 155, 167

Vukovics Sebő (1811–1872) miniszter 367, 417

Walpole, Sir Robert, Oxford earlje (1676–1745) angol államférfi 24

Washington, George (1732–1790) amerikai elnök 172–173

Watt, James (1736–1819) angol feltaláló 72
Webster, Daniel (1782–1852) amerikai politikus 398, 400

Welcker, Karl Theodor (1790–1869) politikus, államjog-tanár 250

Welden, Franz Ludwig von br. (1782–1853) császári tábornagy 364

Wellington, hg. Arthur Wellesley (1769–

1852) angol hadvezér, államférfi 206, 238

Werbőczy (Verbőczy) István (1458–1541) nádor, jogtudós 101

Wesselényi Miklós br. (1796–1850) politikai író 264, 266, 273–274, 276–278, 287, 295, 420

Wieland, Christoph Martin (1733–1813) német költő 179

Windisch-Grätz, Alfred hg. (1787–1862) osztrák hadvezér 317, 347, 359–360, 363–365, 380

Wolff, Christian von (1679–1754) német filozófus 115, 133, 155

Wordsworth, William (1770–1850) angol költő 180, 226

Ypsilanti, Alexander ifj. (1792–1828) görög szabadságharcos 231–232

Zamoyski, Jan (1542–1605) lengyel államférfi 417

Zay Károly gr. (1797–1871) politikus 294
Zichy család 220

Zichy Ödön gr. (1809–1848) politikus 359

Zrínyi Miklós gr. (1620–1664) költő, hadvezér 28–29, 31, 181

Zsigmond (Luxemburgi) (1368–1437) német-római császár, magyar király 160